

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 4 (1)

Харків
2008

УДК 911.3:[09,30,33]

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. -- д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України - шеф-редактор (Київ), Немець Л.М. -- д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. -- д.геогр.н., професор (Харків), Костріков С.В. -- д.геогр.н., доцент (Харків), Кузін О.К. -- д.геогр.н., професор (Харків), Немець К.А. -- д.геогр.н., професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету (Харків), Решетов І.К. -- д.геол.-мін.н., професор (Харків), Руденко В.П. -- д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. -- д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. -- д.техніч.н., професор (Харків), Шаблій О.І. -- д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. -- д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського Географічного Товариства (Київ), Кандиба Ю.І. -- старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства -- технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Голд М. -- професор університету ім. Хайме I (м. Севілья, Іспанія), Ефрос В. -- доктор філософії, професор, науковий секретар Сучавського університету ім. Стефана Великого (м. Сучава, Румунія), Євдокімов М.Ю. -- д.г.н., професор (м. Смоленськ, Росія)

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274; e-mail: ggfekononom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо.

Друкується за рішенням вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Протокол № 6 від 30.05.2008 р.

Рецензенти:

д.геогр.н., професор А.П. Голіков
д.соц.н., професор Л.М. Хижняк

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005 р.

© Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, 2008

З М І С Т

Горизонти науки

<i>Степан Іцук, Олександр Гладкий</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОМИСЛОВО-АГЛОМЕРАЦІЙНИХ УТВОРЕНЬ	6
<i>Микола Пістун</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛОКАЛЬНОГО І МІСЦЕВОГО РІВНІВ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ УКРАЇНИ	21
<i>Ігор Смирнов</i> ЄВРОЛОГІСТИКА В РЕТРОСПЕКТИВІ: ДОРОЖНЯ СИСТЕМА ДАВНЬОГО РИМУ (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)	28
<i>Володимир Грицевич</i> МОДЕЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ В ГЕОГРАФІЇ СУСПІЛЬСТВА	41
<i>Анатолій Корнус</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВИМІРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	44
<i>Микола Барановський</i> НЕЛІНІЙНІ МЕТОДИ ОЦІНКИ ДЕПРЕСИВНОСТІ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	48
<i>Костянтин Горб</i> КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТА ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	55
<i>Юрій Кисельов</i> ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ ТА НАУКОВІ ПОНЯТТЯ В ГЕОСОФІЇ	62
<i>Юлія Заволока, Іван Решетов</i> ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	66
<i>Людмила Немець, Юрій Кандиба</i> ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В СИСТЕМІ ПАРАДИГМ	70
<i>Костянтин Немець</i> ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІОГЕОСИСТЕМ	75
<i>Людмила Немець</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ОСВІТИ ДЛЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ	79

Наукові повідомлення

<i>Михайло Джаман, В'ячеслав Єрмаков</i> ФОРМУВАННЯ ГАЛУЗЕВОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ПОЛТАВСЬКОГО ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЮ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ	87
<i>Валентина Олійник, Олександр Топчієв</i> ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ПОКАЗНИКИ ЇЇ АКТИВНОСТІ Й ІНТЕНСИВНОСТІ	95
<i>Ігор Смирнов</i> ЛОГІСТИЧНА ОЦІНКА «ТУРИСТИЧНИХ ЧУДЕС УКРАЇНИ»	102
<i>Віталій Безуглий</i> ВІДНОСИНИ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – РОСІЯ: ГЕОГРАФІЧНИЙ ВИМІР	115

<i>Вера Дубровина</i> РОЛЬ ЕВРОПЕЙСКИХ СТРУКТУРНЫХ ФОНДОВ В РАЗВИТИИ ДЕПРЕССИВНЫХ РЕГИОНОВ	120
<i>Надежда Дубровина, Эрика Неубауерова</i> ПРОГРАММЫ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА, МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СЛОВАКИИ	123
<i>Вікторія Пантілей</i> ТАКСОНОМІЧНА ОЦІНКА ІНТЕГРАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ	128
<i>Сергій Запотоцький</i> ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ В РЕГІОН	134
<i>Людмила Немець, Андрій Козловець</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ХЕРСОНСЬКОГО РЕГІОНУ	142
<i>Ірина Мельник</i> ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ БІДНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	147
<i>Лариса Семенюк</i> ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОБЛАСТІ	152
<i>Олеся Корнус, Людмила Немець</i> СУЧАСНА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ	156
<i>Петро Сухий</i> СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИВАТНИХ АГРАРНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	161
<i>Тамара Меркулова, Олексій Немець</i> МОДЕЛЮВАННЯ ДИНАМІКИ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ	167
<i>Валентина Редіна, Ірина Скриль</i> ЕКСКУРСІЯ – СКЛАДОВА ТУРИСТСЬКОГО ПРОДУКТУ ХАРКІВЩИНИ	172
<i>Максим Височин, Юрій Кандиба</i> З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЕКСПЕДИЦІЙ СТУДЕНТІВ СОЦІО-ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІВ	176
<i>Максим Височин, Микола Яровий</i> ВИКОРИСТАННЯ ГІС В ДОСЛІДЖЕННІ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО МІСТА	181
<i>Максим Височин</i> ОСВІТНЯ СТРУКТУРА МІГРАНТІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	186

Дослідження молодих науковців

<i>Вікторія Ромащенко</i> ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ВИВЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	195
<i>Оксана Савюк</i> ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ НА УМОВИ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ	207
<i>Павло Вірченко</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	211

Ганна Кулешова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	218
--	-----

Євген Онищенко

РОЗВИТОК ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ПЕРІОД РИНКОВИХ РЕФОРМ	226
--	-----

Інна Ковтунік

СТРУКТУРА ТА РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ	234
--	-----

Станіслав Ігнат'єв

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЛАНДШАФТНИХ КОМПЛЕКСІВ БУФЕРНИХ ЗОН ЕКОМЕРЕЖІ	243
--	-----

Олександр Третьяков

ЗМЕНШЕННЯ ЕМІСІЇ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗА РАХУНОК РОЗВИТКУ БІОЕНЕРГЕТИКИ	251
--	-----

Людмила Ключко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМІЩЕННЯ САКРАЛЬНИХ МІСЦЬ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	256
---	-----

Наші автори	262
--------------------------	------------

Горизонти науки

УДК 911.3

Степан Іщук, Олександр Гладкий

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОМИСЛОВО-АГЛОМЕРАЦІЙНИХ УТВОРЕНЬ

Розкрито особливості формування економічної ефективності функціонування промислових агломерацій. Розроблено методику та проведено оцінку економічної ефективності розвитку промислових агломерацій України. Запропоновано рекомендації з оптимізації функціональної структури виробничого комплексу агломерацій.

Stepan Ischuk, Olexandr Gladkey. The socio-geographic estimation of economic efficiency of industrial agglomerations development. The peculiarities of economic efficiency of industrial agglomerations development are disclosed. The methodical approaches to investigations of economic efficiency of industrial agglomerations are explored. The estimation of economic efficiency of Ukrainian industrial agglomeration's development is proposed. The recommendations for optimization of functional structure of industrial complex of agglomerations are defined.

Вступ. Промислові агломерації належать до особливого типу локальних ТВК, які характеризуються підвищеною ефективністю розвитку виробництва, що забезпечується на основі цілого ряду передумов і факторів. Провідними з них, як показали попередні дослідження, виступають: 1) наявність висококонцентрованого, комунікативного, соціально-розвиненого і перетвореного середовища, в якому складаються сприятливі умови для активної життєдіяльності людей, розвитку їх інтелектуальних і творчих здібностей та підприємницької ініціативи; 2) значний розвиток ринкових відносин, високий рівень інженерного та інфраструктурного облаштування території, посилення комерційних взаємовигідних зв'язків, що проявляються у формуванні висококонкурентного середовища, сприятливого для активізації діяльності соціально-орієнтованих, інноваційних модульних виробництв; 3) концентрація інтелектуальних і творчих ресурсів, які сприяють активізації інноваційних процесів у виробництві, роботі і впровадженню ноу-хау, нових видів сировини і матеріалів; 4) високий рівень міжнародної орієнтованості виробництва, що позитивно впливає на розвиток зовнішньоекономічної діяльності.

Вихідні передумови. З огляду на перелічені фактори, високорозвинені промис-

лові агломерації характеризуються пріоритетністю функціонування високоточного машинобудування, приладобудування, хімії, а також „вищих поверхів” легкої і харчової промисловості, будівельної індустрії, целюлозно-паперового виробництва і видавничої справи тощо. Саме ці види промислового виробництва отримали високі показники економічної ефективності розвитку в провідних промислових агломераціях Західної Європи, Північної Америки, деяких високорозвинених та нових індустріальних країнах Азії та Латинської Америки. Про це свідчать численні аналітичні матеріали і публікації ряду учених: М. Портера (Porter M.), М. Енрайта (Enright M.), М. Фуджіти (Fujita M.), Ж.-Ф. Тісса (J.-F. Thisse), Р. Морено (Moreno R.), С. Геркінгса (Gerking S.), Д. Лайонса (Lyons D.), Г. Кайнеллі (Cainelli G.), Ф. Х. Моліна-Моралеса (Molina-Morales F. X.), Джун-Джі Ву, Сьонг-Хун Чу (JunJie Wu, Seong-Hoon Cho) та ін. Однак, особливості економічної ефективності розвитку промислових агломерацій України в ринкових умовах ще детально не розглядалися.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження виступають промислові агломерації України, а предметом – суспільно-географічна оцінка економічної ефективності їх функціонування. Метою даного

дослідження є розробка конкретної методики та проведення оцінки економічної ефективності функціонування промислово-агломераційних утворень в ринкових умовах, а завданнями – визначення оптимального набору індексів економічної ефективності агломерацій, дослідження особливостей розподілу показників рентабельності та продуктивності праці окремих видів промислового виробництва в ядрах і периферійних районах промислово-агломераційних утворень України із виявленням загальних закономірностей їх територіальної організації, а також розробка конкретних рекомендацій з оптимізації функціональної структури виробничого комплексу агломерацій.

Виклад основного матеріалу. Для оцінки економічної ефективності нами було обрано два найбільш вживаних показники: продуктивність праці (грн./чол.) та рентабельність промислового виробництва (%). Саме ці індекси, на думку С. Мочерного і К. Кривенка, найбільш повно відтворюють особливості економічного розвитку виробничої діяльності в регіоні [2]. Ці показники були проаналізовані у розрізі окремих низових адміністративних районів та міст обласного підпорядкування тих областей України, в межах яких формуються промислові агломерації. Результати аналізу представлені на рис. 1-7, що наводяться нижче.

Детальний аналіз економічної ефективності розвитку промислових агломерацій України слід, на нашу думку, розпочати з опису ядер агломерування (рис. 1). Кожне з них, як видно з рисунку 1, характеризується своєрідним набором високоефективних видів промислового виробництва, що виникли через специфічний вплив історичних, соціальних, природно-ресурсних, транспортно-комунікаційних, науково-інноваційних умов і факторів.

Так, місто Київ характеризується найвищими показниками продуктивності праці в харчовій промисловості та у виробництві і постачанні електроенергії, газу і води. Ця ситуація пояснюється значною концентрацією в столиці відносно невеликих за чисельністю персоналу та наявними основними засобами енергокомпаній та підприємств з

виробництва продуктів харчування, що розповсюджують свою продукцію далеко за межі зони агломерування. Причому, в першому випадку, висока концентрація в Києві енергорозподільчих організацій склалася під впливом яскраво вираженого політичного чинника та не може бути пояснена традиційною для радянської економічної географії наявністю відповідних природних чи людських ресурсів. Фактично, київські енергокомпанії відсторонені від власне виробництва електроенергії та залишили за собою лише комерційну частину виробничого процесу.

Доволі високими залишаються показники продуктивності праці в хімічному виробництві столиці, а також в обробці мінеральної сировини та виробництві неметалевої мінеральної продукції. Ці види діяльності мають для сучасної столиці пріоритетне значення оскільки характеризуються комерційною направленістю, що забезпечує високий економічний ефект при стабільних показниках споживання готової продукції.

При аналізі рентабельності промислового виробництва Києва, слід наголосити на високому рівні її показників в лісопереробному комплексі (переважно, за рахунок целюлозно-паперового виробництва та видавничої діяльності) та в галузях споживчої орієнтації (легка, харчова промисловість). Доволі висока рентабельність характерна і для інноваційної хімії та машинобудування. Ці два останні види виробництва, що виступають пріоритетними у розвитку промислових агломерацій високорозвинених країн світу, в м. Києві ще не досягли передових позицій, однак, порівняно з іншими агломераційними утвореннями в Україні, вони мають найвищі показники ефективності промислового виробництва, що свідчить про наявність позитивних зрушень в господарстві столиці. Решта високорентабельних видів виробництва є традиційними для агломерацій країн з перехідною економікою [6;7], їх пріоритетність в показниках ефективності виробництва проявляється й в інших ядрах промислових агломерацій України.

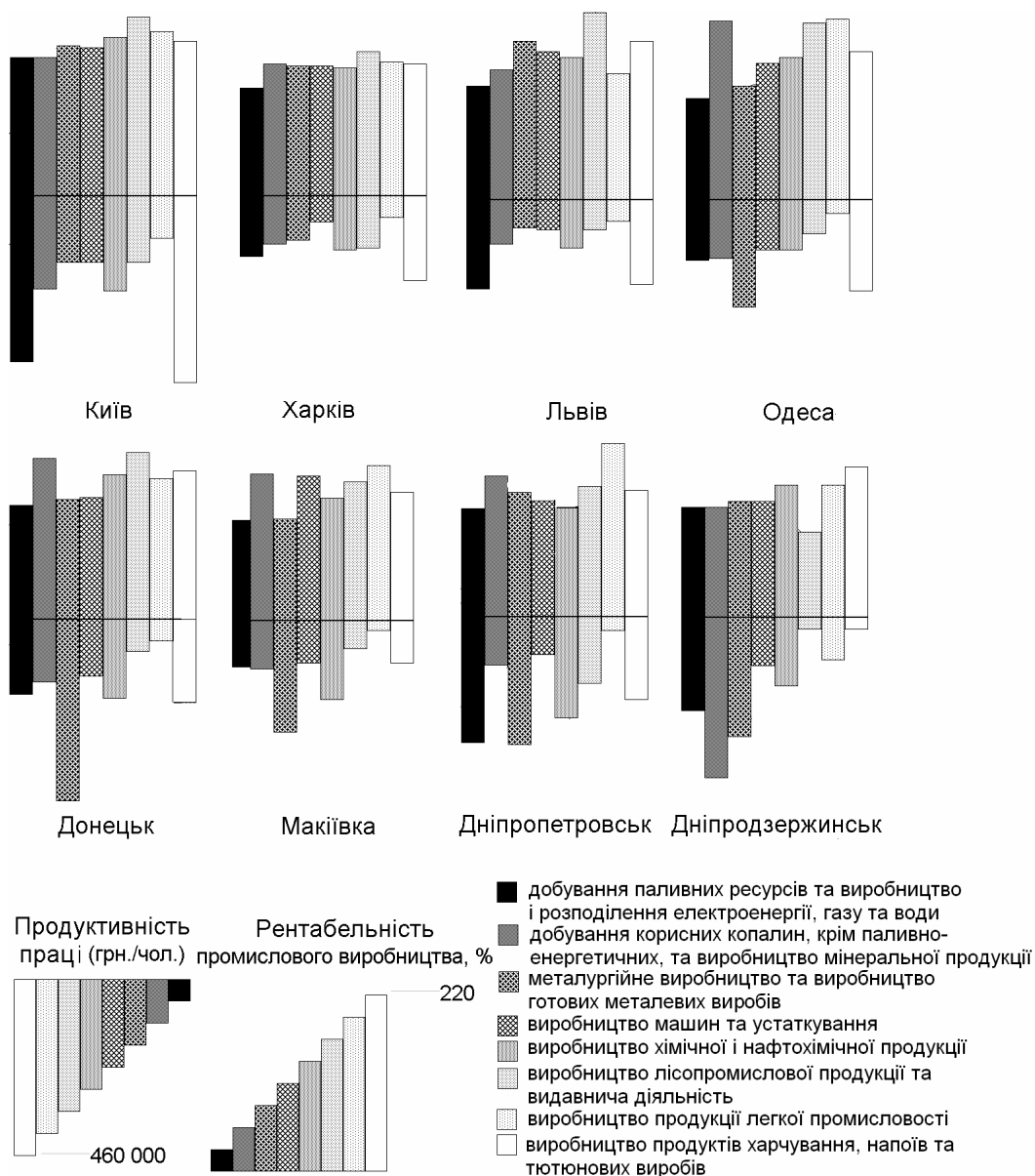

Рис. 1. Економічна ефективність розвитку виробництва ядер промислових агломерацій України

Так, в м. Харкові високі показники рентабельності і продуктивності праці притаманні підприємствам харчової та лісопереробної промисловості і видавничої діяльності, хімії та нафтохімії. Розвиток машинобудування залишається на доволі низькому рівні, оскільки більшість підприємств після розпаду СРСР зупинила свою діяльність внаслідок відсутності ринків збуту та низької інноваційності виробничого процесу.

Підвищені показники рентабельності мають традиційні для трансформаційної економіки види промислового виробництва: енергетика, обробка мінеральної сировини та виробництво неметалевої мінеральної продукції тощо. М. Харків, як вже зазначалось, має незначні темпи розвитку промисловості, що тісно пов'язано із її низькою ефективністю. У 2006 році індекс обсягу виробництва порівняно з 1990-м роком склав лише

80,1%, в той час, я відповідний показник по Києву становив 200,5%.

Для Львова характерним є переважання високих показників економічної ефективності в традиційних для пострадянських агломерацій видах промислового виробництва при збільшених показниках лісопереробної промисловості, що має як природно-ресурсне, так і історичне підґрунтя. Проте, в місті ефективно розвиваються інноваційні види машинобудування, виробництва транспортних засобів, електронних приладів, електричного та оптичного устаткування тощо. Рівень рентабельності машинобудування Львова досягає столичних показників. Ці тенденції вимагають істотної уваги з боку місцевих органів влади та потребують активної державної підтримки. В решті випадків, для Львова характерні ті ж самі структурні диспропорції, що склалися в більшості агломераційних утворень України.

В Одесі високі показники рентабельності і продуктивності праці склалися на підприємствах легкої і харчової промисловості, виробництва лісопромислової продукції і видавничої діяльності, металургії та у виробництві готових металевих виробів, обробці мінеральної сировини. Інноваційні підприємства міста суттєво відстають в своєму розвитку. Проте, останнім часом намітились позитивні тенденції активізації високотехнологічного хімічного і нафтохімічного виробництва, що пов'язано із зростанням транзиту сировини через нафтовий термінал.

Ядра Донецько-Макіївської і Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерацій, окрім традиційних для українських агломераційних утворень видів промислової активності, характеризуються підвищеною ефективністю функціонування традиційно-розвинених виробництв сировинної орієнтації: гірничодобувної і металургійної промисловості та виробництва палива й енергії. Так, зокрема, міста Донецьк і Дніпропетровськ мають найвищий рівень продуктивності праці в металургії серед інших агломераційних ядер України, а також займають передові позиції по ефективності функціонування гірничодобувної промисловості. Інноваційні види діяльності в цих містах розвинені слабо, переважно через специфі-

чну структуру господарювання, недостатній рівень використання творчого і науково-інноваційного потенціалу, а також через ослаблення соціально-економічного ефекту агломерованих територій. Також внаслідок недостатньої інтенсивності процесів урбанізації сповільнились процеси формування висококонцентрованого та соціально-трансформованого середовища.

В містах-ядрах другого порядку, що належать до поліцентричних агломераційних утворень (Макіївка, Дніпродзержинськ) інноваційні види виробництва мають більш високі показники рентабельності і продуктивності праці, ніж в основному ядрі. Це можна пояснити формуванням в них працenaдлишкового ринку висококваліфікованої робочої сили, здешевленням промислового використання земельних ресурсів, зниженням рівня конкурентності середовища та „бюрократичної ренти”, більш сприятливими умовами для розвитку технополісів і технопарків [5]. Однак, в решті випадків ці міста також відтворюють ситуацію, що характерна для Донецька і Дніпропетровська. Лідируючі позиції в показниках рентабельності і продуктивності праці в них займають сировинно-орієнтовані підприємства гірничодобувної промисловості і металургії, а також лісопереробної (переважно, на основі целюлозно-паперового виробництва та видавничої діяльності) і харчової промисловості.

Таким чином, ядра промислових агломерацій України переживають складні та суперечливі трансформаційні процеси, викликані активізацією ринкових відносин, розвитком конкурентного середовища і підприємництва. Під їх впливом, галузева структура промисловості зазнає істотних змін, спрямованих на оптимізацію виробничої діяльності та формування максимальної ефективності функціонування підприємств в нових умовах господарювання. Подібні трансформаційні процеси характерні і для периферійних територій агломерацій, однак мають в їх межах різну специфіку та інтенсивність прояву.

Так, навколо Києва сформувались території високої ефективності функціонування промислового виробництва, а деякі з них за своїми темпами розвитку набагато

випереджують ядро (рис. 2). Зокрема, в Броварському, Бориспільському, Вишгородському районах обсяги промислового

виробництва перевищують показники 1990-го року більше, ніж у десять-дванадцять разів, а в Миронівському районі – в 7 разів.

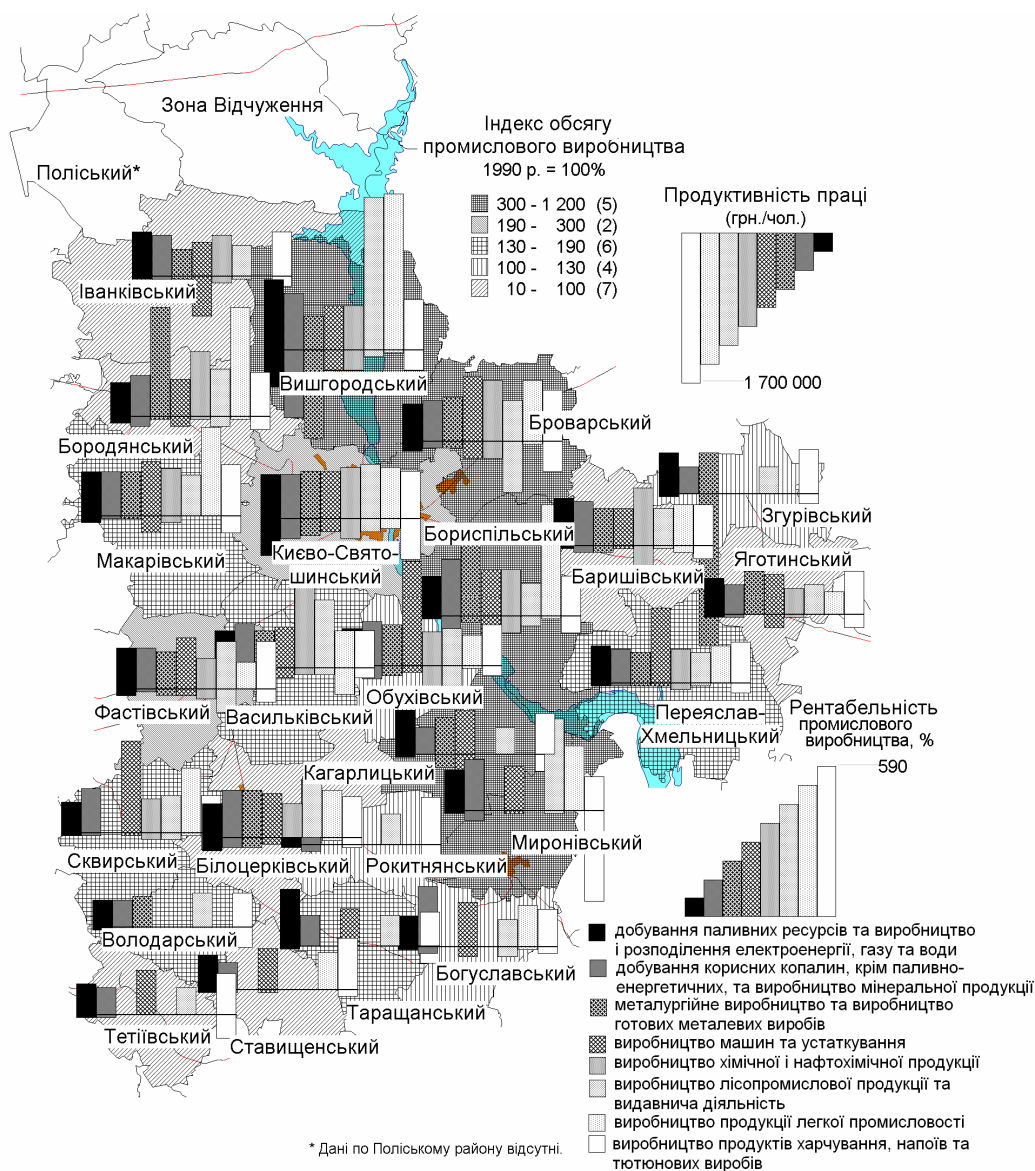

Рис. 2. Економічна ефективність промислового виробництва Київської області, 2006 р.

Фастівський, Києво-Святошинський, Васильківський райони мають індекс обсягу виробництва на рівні 200%, а решта агломерованих територій – понад 100%. Все це свідчить про формування навколо Києва високоіндустріальної агломерованої зони, в межах якої відбувається концентрація тих

видів виробництва, що активно використовують переваги агломераційного ефекту території. Найвищими показниками продуктивності праці на агломерованих територіях Київщини вирізняються металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (Вишгородський район), хімічна

промисловість (Обухівський район), лісопереробна промисловість та видавнича діяльність (Обухівський, Броварський, Фастівський райони), добування і обробка неметалевої мінеральної сировини (Вишгородський, Бориспільський райони). Щодо рентабельності, то найбільші її показники намітились на підприємствах лісопереробної і легкої промисловості (Вишгородський район), легкої і харчової промисловості (Бородянський, Макарівський, Бориспільський райони), виробництва готових металевих виробів (Бородянський, Бориспільський райони). Інноваційне виробництво машинобудування і хімії в більшості агломерованих районів має середні показники економічної ефективності, порівняно з іншими видами промислової діяльності. Проте, за межами Київської агломерації показники рівня рентабельності і продуктивності праці знижуються. Найвищий рівень рентабельності виробництва машин і обладнання спостерігається в Обухівському районі, а високотехнологічних продуктів хімічного виробництва і нафтохімії (на довізній сировині) – у Васильківському і Києво-Святошинському районах. Ці території, за розробками „ДІПРОМІСТ” та АТ „Київпроект” складають основу майбутнього столичного технополісу [1].

Ще однією особливістю периферійної зони Київської агломерації є те, що в її межах представлено майже весь набір видів промислового виробництва (отже, галузева різноманітність дуже висока), переважна частина яких має вищі показники економічної ефективності функціонування ніж на неагломерованих територіях. Це свідчить про виняткову важливість агломераційних процесів та значний вплив на розвиток промислового виробництва агломераційного ефекту Києва. Створивши навколо себе (за рахунок виключно високого розвитку соціальних функцій) середовище унікальних конкурентних переваг функціонування виробництва, столичне місто забезпечує йому винятково сприятливі умови для зростання прибутків, інноваційності, модульності, міжнародної орієнтованості, прогресивності.

За межами Київської агломерації, ефективність розвитку різних видів промислового виробництва істотно знижується.

Більш високі показники спостерігаються в „традиційних” для країн з перехідною економікою видах діяльності: харчовій і лісопереробній промисловості, виробництві палива та енергії. Інноваційні види промислової активності залишаються майже нерозвинутими, що свідчить про низький вплив наукового потенціалу столиці поза межами агломерації та про скорочення рівня різноманітності галузевої структури промисловості. Основу господарського освоєння неагломерованих територій, за деяким винятком (Миронівського, Білоцерківського районів), складають місцеві виробництва, орієнтовані на потреби внутрішнього ринку. Аналогічна ситуація простежується й в інших агломераційних утвореннях України.

Особливостями розвитку Харківської агломерації є те, що її периферійні території характеризуються значно меншими темпами економічного розвитку, ніж київські (рис. 3). Так, Харківський, Нововодолазький, Вовчанський райони характеризуються середніми індексами обсягу промислового виробництва (60-80%) у порівнянні з 1990-м роком. Лише Дергачівський і Чугуївський райони перевищують 100% за цим показником. Високі темпи розвитку виробництва на неагломерованих територіях притаманні здебільшого тим слабоагломерованим районам, які характеризувались в минулому найвищим рівнем падіння виробничих потужностей (Великобурлуцький, Дворічанський, частково Ізюмський райони). Така ситуація пояснюється, як вже зазначалось, значним рівнем падіння обсягів виробництва в галузях машинобудування Харківської області, яке було профільним за часів СРСР [3]. Це пов'язано із різким зниженням конкурентоспроможності морально та технічно застарілих виробництв, які в нових економічних умовах за широкого притоку закордонних інноваційних технологій не можуть знайти ринків збуту. В результаті спостерігається значне падіння виробництва інноваційних машин і обладнання як в самій Харківській агломерації так і за її межами.

Це підтверджуються при аналізі показників економічної ефективності виробництва окремих районів Харківської області. Так, майже на всій території дослідження (окрім Дергачівського та Богодухівського

районів) рентабельність і продуктивність праці інноваційних виробництв машинобудування і хімії вкрай незначна. Натомість, зростають показники рентабельності харчової промисловості (майже в усіх районах, особливо в Харківському, Золочівському, Борівському, Сахновщинському), лісопереробної промисловості (Ізюмський район), гірничодобувної промисловості та виробни-

цтва неметалевої мінеральної продукції (Лозівський, Красноградський, Коломацький, Шевченківський райони), виробництва палива та енергії. Високі показники продуктивності праці спостерігаються в харчовому, гірничодобувному, паливно-енергетичному виробництвах, а також в лісопереробній промисловості і видавничій діяльності (поблизу ядра агломерації).

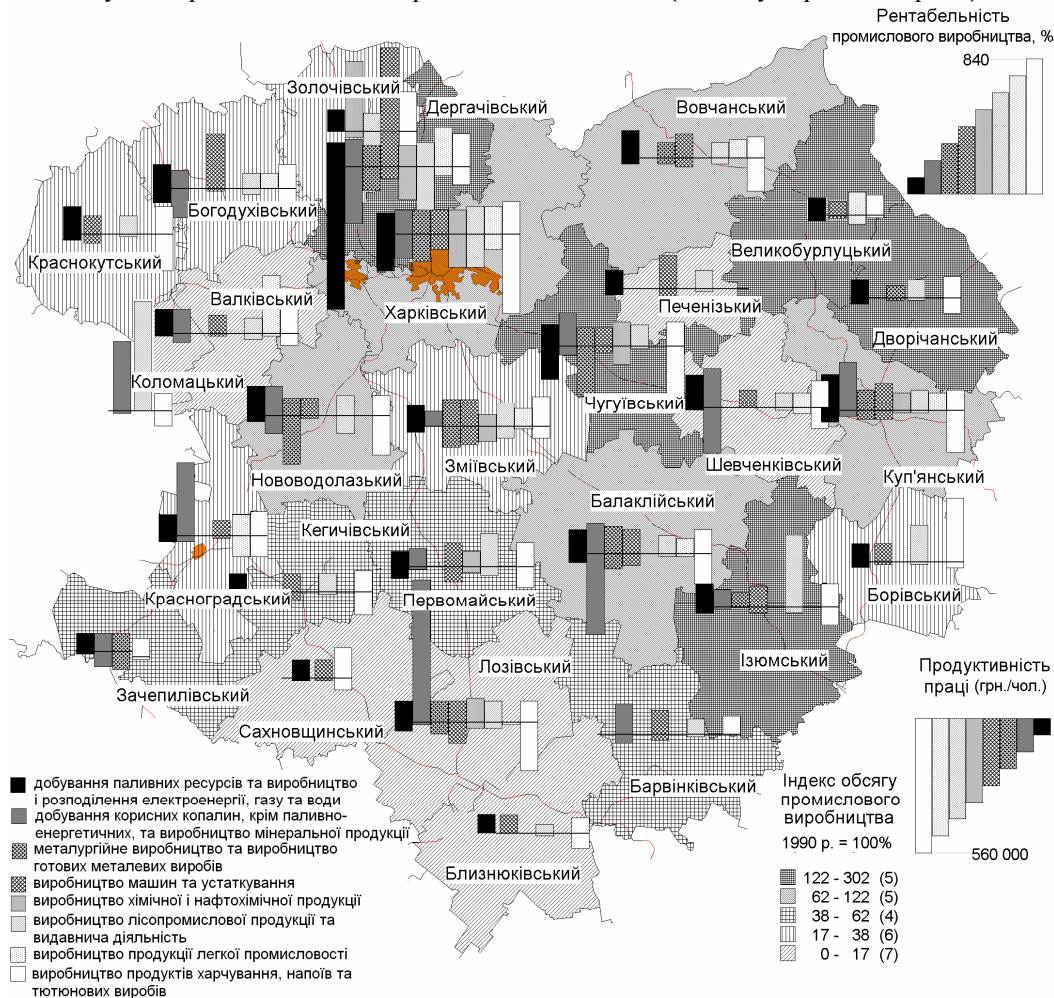

Рис. 3. Економічна ефективність промислового виробництва Харківської області, 2006 р.

Високоагломеровані території Харківської області мають вищі показники економічної ефективності виробництва електроенергії та різних енергоресурсів (Дергачівський район), продуктів харчування (Харківський, Чугуївський, Нововодолазький, Валківський, Вовчанський райони), продукції лісопереробної і легкої промисловості

(Валківський, Харківський, Дергачівський райони), хімічного виробництва (Золочівський район).

Високі показники рентабельності інноваційних підприємств машинобудування, як вже зазначалось, сформувались лише в Дергачівському (підприємства ДП НДП „Енергосталь” та ін.) та Богодухівському,

частково в Харківському (підприємства НВЦ „Техноситез” та ін.) районах. Однак, останнім часом виникли позитивні тенденції розвитку машинобудування (зокрема, виробництва деталей і ремонту тракторів та інших сільськогосподарських машин) в Печенізькому районі, який раніше вважався депресивним [3]. Наближеність до Харкова і наявність працездатного ринку робочої сили сприяють розвитку агломераційних промислових підприємств на його території.

Отже, Харківська агломерація характеризується більш ослабленим впливом на формування показників економічної ефективності промислового виробництва території, ніж Київська. Однією з основних причин цього є різке зниження обсягів виробництва машинобудівних та хімічних підприємств, недостатня активізація науково-інноваційної, фінансово-інвестиційної, зовнішньоекономічної діяльності, зниження рівня розвитку ринково-комерційних і підприємницьких сил. В майбутньому, Харківська агломерація повинна розвиватись на основі широкого залучення підприємницького і корпоративного капіталу, створення дочірніх підприємств і філіалів машинобудівних транснаціональних корпорацій, діяльність яких сприятиме підвищенню рентабельності та інноваційності виробництва електроніки, електротехніки, верстатів, оптичних і вимірювальних приладів тощо.

Львівська агломерація має доволі подібні до Харківської тенденції підвищення рівнів економічного розвитку у розрізі окремих низових районів (рис. 4). Так, високі індекси зростання обсягів промислового виробництва, порівняно з 1990-м роком, спостерігаються лише на деяких агромерованих територіях (Перемишлянський, Городоцький, Жовківський райони) та в межах регіонів інтенсивного освоєння мінерально-сировинних ресурсів (Стрийський, Яворівський, Сколівський райони). Решта низових адміністративних районів агломерації характеризуються повільними темпами індустріального розвитку (в тому числі і Пустомитівський район та м. Львів). Індекси обсягів їх промислової продукції не досягли 100%. Однак, ситуація на більшості неагломерованих територій, в тому числі в межах круп-

ного промислового вузла області (Дрогобицько-Бориславського) виявляється ще складнішою. Наведені вище показники в цих регіонах складають в середньому 50-80%.

В межах Львівської агломерації високі показники рентабельності і продуктивності праці, окрім традиційної для України харчової і лісопереробної промисловості та виробництва палива й енергії, складаються в легкій промисловості (особливо, в текстильному виробництві, виробництві одягу, хутра та виробів з нього), а також в хімії і нафтохімії. Так, високорентабельні підприємства легкої промисловості розвиваються в Миколаївському, Городоцькому, Пустомитівському районах, а за її межами – в Дрогобицькому. Продуктивність праці є доволі високою в історично сформованому та природно-зумовленому лісопереробному господарстві (особливо, у Кам'янка-Бузькому районі), а також в хімічному виробництві, зокрема при виготовленні гумових та пластмасових виробів (Городоцький, Яворівський райони). Доволі відчутною є висока рентабельність виробництва металів та виробів з них, а також неметалевої мінеральної продукції що залежить, переважно, від постійного зростання попиту на ці види товарів в агломерації.

Характерною рисою Львівської агломерації є зростання показників ефективності функціонування машинобудівних та хімічних підприємств. Сприятливе суспільно-географічне положення на кордоні з державами Євросоюзу, наявність працездатного ринку кваліфікованої робочої сили (що лишився з часів СРСР) та деякі інші чинники сприяли активізації підприємницької активності, транскордонній дифузії інновацій та розвитку міжнародної співпраці в Львівській агломерації. Як свідчать офіційні дані обласної статистики за 2006 рік, чисельність інноваційних машинобудівних підприємств області та обсяги реалізованої продукції постійно зростають, особливо у виробництві електродвигунів і генераторів змінного струму, електричної високовольтної апаратури, телефонів і відеофонів (які виготовляють всього два підприємства в Україні).

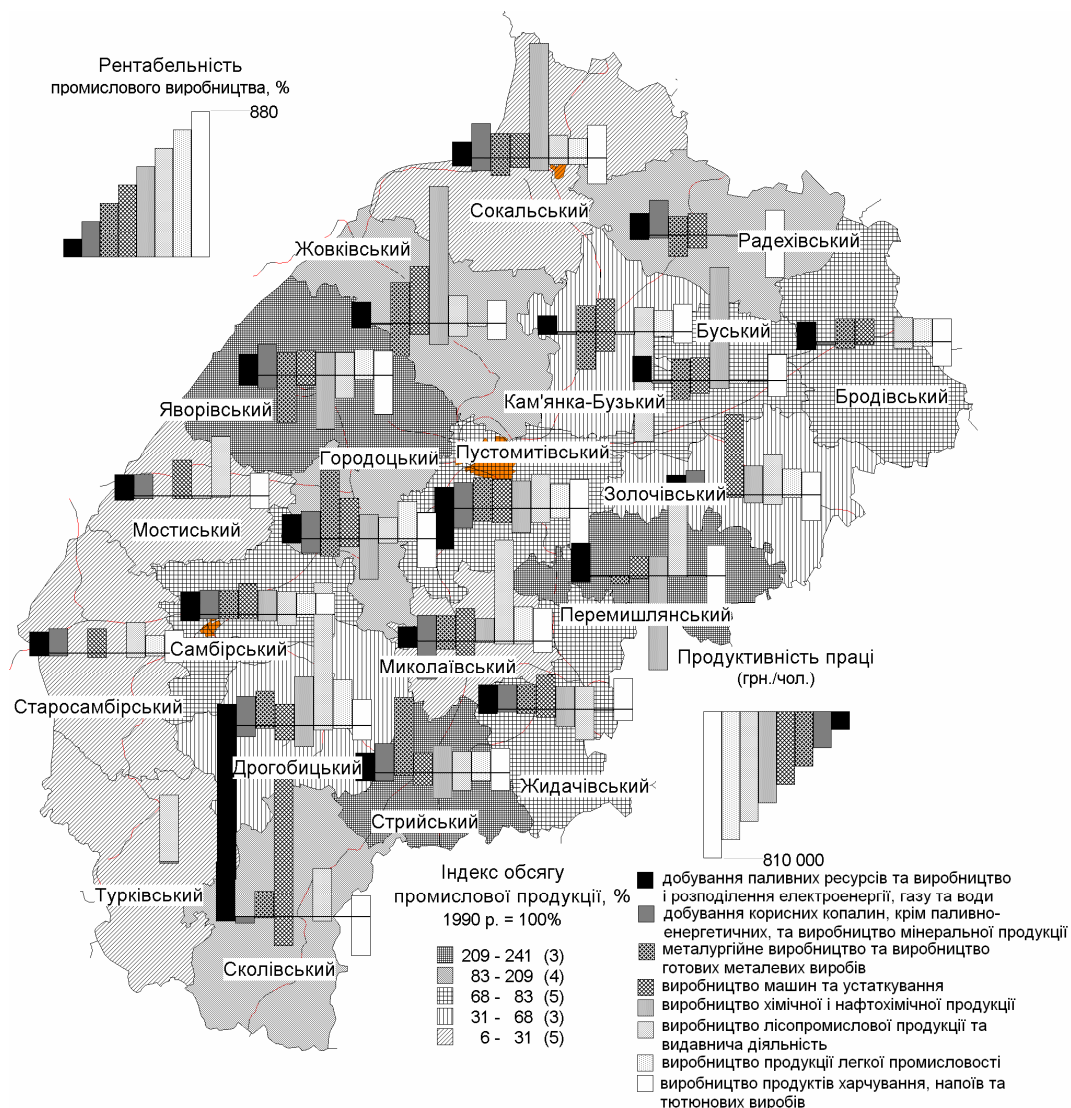

Рис. 4. Економічна ефективність промислового виробництва Львівської області, 2006 р.

За межами Львівської агломерації високі показники рентабельності виробництва притаманні підприємствам лісопереробної промисловості, а також харчової промисловості та енерговиробничим компаніям. Крім того, ефективно розвиваються хімічні та нафтохімічні підприємства, як на основі місцевих ресурсів, так і за рахунок зростання транзиту сировини нафтопроводами (Буський, Сокальський, Жовківський райони). Декілька слів слід сказати про потужний Дрогобицько-Бориславський промисловий вузол. Найбільш рентабельні підприємства цього локального територіально-

виробничого утворення функціонують в галузі лісопереробної, легкої і харчової промисловості. Однак, інноваційні види промислової діяльності, на відміну від Львівської агломерації, розвинені слабо. Отже, вузловий ефект Дрогобича, Борислава, Трускавця і Стебника залишається недостатньо розвиненим. Вони меншою мірою притягують до себе інноваційно- та ринково-спрямовані виробництва, оскільки не створюють для цього необхідних економічно вигідних мов.

Таким чином, Львівська агломерація характеризується сприятливими тенденціями зростання економічної ефективності

промислового виробництва, що формуються за рахунок активного формування агломераційного ефекту території та розвитку транскордонної співпраці з державами ЄС. Їх подальша підтримка дасть змогу значно активізувати трансформаційні процеси в економіці області, що забезпечить перехід до ринкових основ господарювання.

Одеська агломерація на даний момент виступає одним із найменш розвинених моноцентричних агломераційних утворень в Україні. Як зазначалось, це обумовлено історично запізнілим періодом індустріального освоєння цього краю та недостатньо активними процесами урбанізації навколо Одеси. Значний негативний вплив також був пов'язаний з позбавленням Одеси статусу вільної економічної зони Порто-Франко (в 1959 році), що значно скоротило її індустріальний потенціал та активність розвитку портового господарства і міжнародних зв'язків.

Так, індекс обсягу промислової продукції в місті Одеса порівняно із 2000-м роком складає всього 102% (в той час, як в Києві він вдвічі більший). Невисоким є цей індекс також в Овідіопольському, Біляївському і Білгород-Дністровському районах (177-260%). Лише в Комінтернівському районі, за рахунок активізації діяльності порту Южний та нафтохімічної промисловості (Одеського нафтового терміналу) індекс обсягів виробництва перевищує 900% (рис. 5).

Доволі високі показники зазначеного вище індексу склались і на деяких неагломерованих територіях Одеської області (Іванівський, Ширяївський, Любашівський, Ізмаїльський райони), однак це пов'язано переважно з значними темпами падіння промислового виробництва наприкінці 90-х років XX ст. Зараз їх промисловий потенціал поступово відновлюється. В переважній більшості інших районів індекс обсягів промислової продукції порівняно із 2000-м роком не перевершує 100%.

Стабільно високими показниками рентабельності в периферійній зоні Одеської агломерації характеризуються легка і хар-

чова промисловість та лісопереробний комплекс і видавнича діяльність (в усіх агломерованих районах). Крім того, спостерігаються високі показники рентабельності виробництва машин та устаткування в Біляївському районі (виробництво запасних частин для легкових і вантажних автомобілів, причепів та ін.), а також виробництва мінеральної продукції в Овідіопольському.

Високі показники продуктивності праці в Одеській агломерації, як вже зазначалось, склались на хімічному виробництві Комінтернівського району, а, крім того, при виробництві машин і устаткування в Біляївському, металів та виробів з них в Овідіопольському районах, на підприємствах харчової промисловості по всій території агломерації (переважно, через її приморську спеціалізацію).

Неагломеровані території характеризуються підвищеною економічною ефективністю традиційних для постсоціалістичних країн видів промислової активності. За різноманітністю галузевої структури та особливостями економічної ефективності винятком є Ізмаїльський та Роздільнянський райони. Вони займають вигідне суспільно-географічне положення (на перетині морських і річкових шляхів по Дунаю – Ізмаїльський район та поблизу високоагломерованих територій і потужних залізничних комунікацій – Роздільнянський), що наклало свій відбиток на ефективності розвитку промислового виробництва.

Подальше формування і розвиток Одеської агломерації залежить від того, чи зможе вона ефективно скористатися перевагами унікального приморського суспільно-географічного положення та агломераційного ефекту мільйонного міста Одеси. Комплексне поєднання впливу цих двох факторів сприятиме зростанню індустріального потенціалу території, комерційної ефективності виробництва, активізації міжнародних зв'язків і налагодженню тісної співпраці із сусідніми державами Чорноморського регіону.

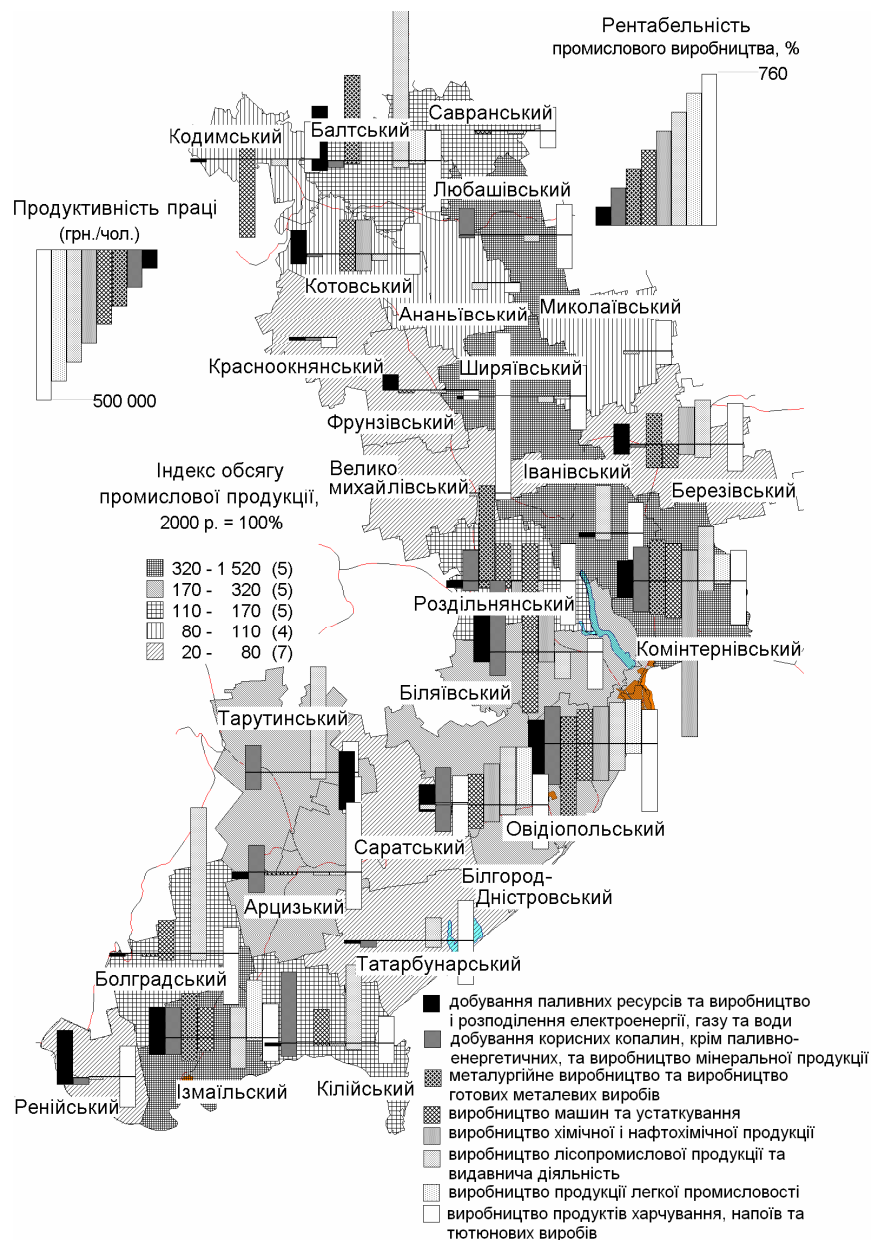

Рис. 5. Економічна ефективність промислового виробництва Одеської області, 2006 р.

Донецько-Макіївська промислова агломерація сформувалась у індустріально високо-освоєному урбанізованому середовищі на основі активного використання мінеральної сировини, паливних ресурсів та концентрації робочої сили. Однак, разом з цим вона успадкувала від радянського періоду індустріалізації і певні системні недоліки, які істотно впливають на особливості її агломераційного ефекту. Зокрема, виникну-

вши на базі історично-молодих близькорозташованих робітничих поселень (Юзівка, Макіївка та ін.), вона не сформувала навколо себе високоперетвореного соціально-розвиненого урбанізованого середовища, що наклало негативний відбиток як на структурні особливості індустріального розвитку агломерації (в якій переважають здебільшого сировинні місткі і низькоінноваційні підприємства, що не потребують ефектив-

ного використання агломераційного ефекту), так і на низьку концентрацію прогресивних технологій, інтелектуальних і творчих ресурсів, ринкових і підприємницьких сил. Деякою мірою це ж стосується і Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації, однак без урахування історичного чинника.

Донецько-Макіївська агломерація характеризується середніми показниками індексу обсягів промислового виробництва (рис. 6), порівняно з 1990-м роком, навколо ядра (153%) та поступовим їх зменшенням на периферії (40-70%). Лише Ясинуватський район області, серед інших агломерованих територій, має більш високий рівень динаміки виробництва (понад 300%). Це пояснюється максимальною наближеністю та сприятливою транспортною доступністю Ясинуваті до ядра агломерації. В місті розвиваються ті види промислової діяльності, що орієнтовані на потреби Донецька: харчова промисловість, виробництво електроенергії та газу, неметалевої мінеральної продукції тощо.

Низькі показники динаміки виробництва інших агломерованих територій виникли внаслідок поширення депресивних процесів в галузі добування паливних ресурсів, скорочення обсягів виробництва в гірничодобувній промисловості та в інших традиційних для Донбасу видах економічної діяльності. Ці території агломерації ще не повністю адаптувалися до нових економічних умов господарювання і не змогли ефективно використати переваги агломераційного ефекту, як в Ясинуваті.

Решта території Донецької області, крім Добропільського, Слов'янського та Красноармійського районів характеризуються значно нижчими темпами розвитку виробництва, ніж центральні агломеровані райони (індекс обсягу виробництва не перевищує 70%).

Найбільш рентабельними видами економічної діяльності агломерованих територій виступають лісопереробне (Ясинуватський, Шахтарський, Амвросіївський райони) і гірничодобувне виробництво та харчова промисловість, а також хімічні виробництва (Ясинуватський район) та виробництва гумових і пластмасових виробів (Шахтарський, Мар'їнський райони). Вкрай низькими

є показники економічної ефективності машинобудування, фактично ці інноваційні підприємства в агломерації представлені дуже слабо.

Висока продуктивність праці в агломераційному середовищі Донецько-Макіївки формується в традиційних видах промислової діяльності: гірничодобувному та металургійному виробництві. Особливо вона висока в Ясинуватському і Шахтарському районах. При чому перший район також визначається підвищеною продуктивністю праці підприємств машинобудування (виробництва електротехніки, обладнання для електромереж та ін.), що додатково підтверджує викладені вище позиції щодо нього.

За межами агломерації висока продуктивність праці спостерігається в великих промислових вузлах області. Так, Горлівсько-Єнакіївський вузол має високі показники ефективності виробництва металів та металовиробів, продукції хімічних підприємств (зокрема, фармацевтичної промисловості), Маріупольський вузол визначається ефективним розвитком металургії та металоемного машинобудування, Добропільський – гірничодобувної промисловості, Краматорсько-Слов'янський – гірничодобувною та металургійною тощо. Однак, істотною різницею між Донецько-Макіївською агломерацією та вузловими промисловими утвореннями Донецької області є те, що в першій складаються сприятливі умови для розвитку соціально-орієнтованих високотехнологічних видів промислового виробництва, які потребують значних затрат інтелектуальної і творчої праці та наявності висококонкурентного ринкового середовища і постійних ринків збуту готової продукції. Саме тому, в межах промислових вузлів розвиваються переважно сировинно- та енергоємні низькоінноваційні види людської діяльності.

Донецько-Макіївська промислова агломерація потребує суттєвої оптимізації своєї галузевої і територіальної структури. В її межах слід створити передумови для розвитку агломерованих соціально-орієнтованих видів виробничої діяльності, які б характеризувались підвищеним соціально-економічним ефектом розвитку в ур-

банізованому середовищі. Потребують ви-
несення, закриття і перепрофілювання низь-
корентабельні підприємства гірничодобув-
ної та металургійної промисловості. Ці про-

блеми знаходять часткове розв'язання в ра-
мках створення в м. Макіївці потужного
технополісу [5], однак цілий ряд диспропор-
цій ще потребують вирішення і усунення.

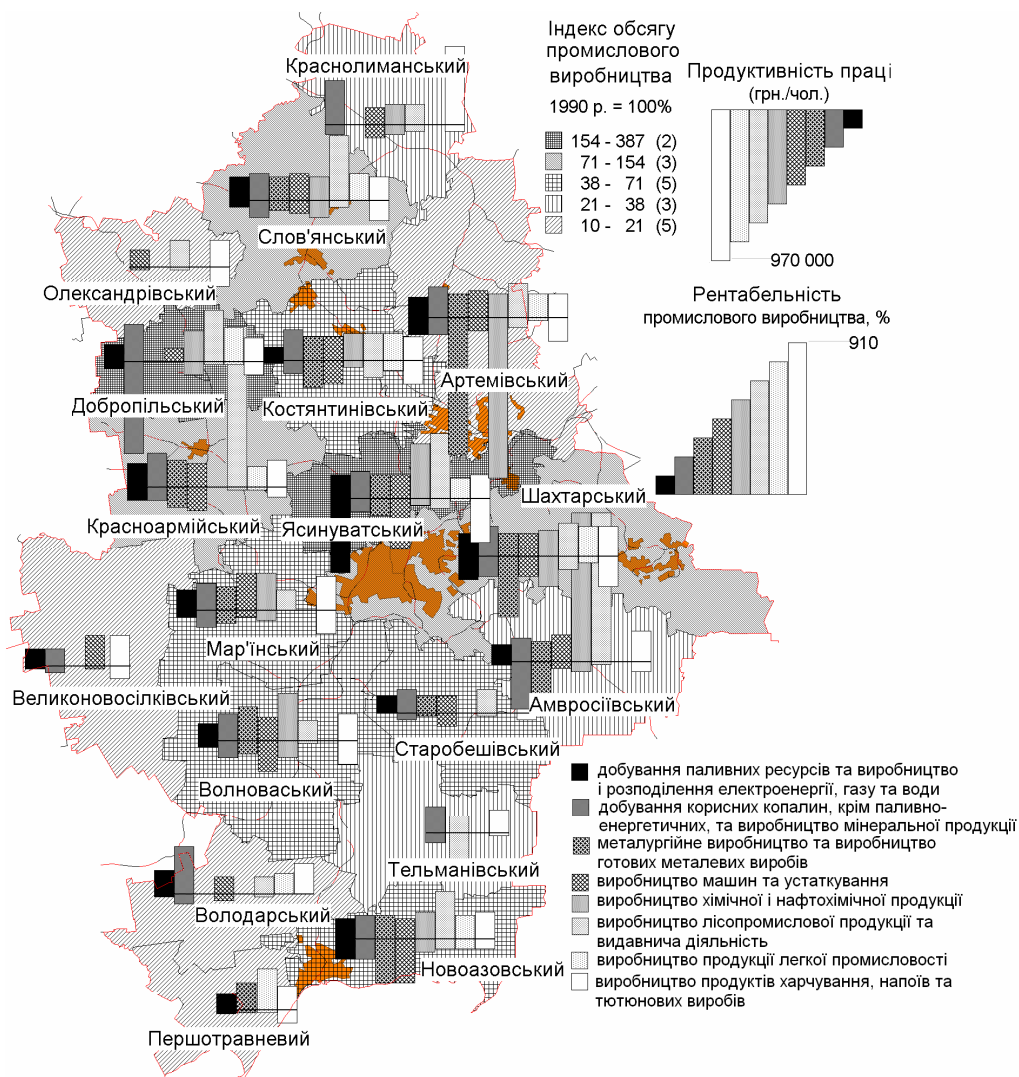

Рис. 6. Економічна ефективність промислового виробництва
Донецької області, 2006 р.

Основною серед них є створення ефекти-
вної олігополістичної конкуренції серед
спеціалізованих виробництв Донецької об-
ласті, яка можлива за умов широкого розде-
ржавлення і корпоратизації гірничодобув-
них і металургійних підприємств, розвитку
фінансово-промислових груп, концернів та
виробничих об'єднань, які б працювали на
засадах прозорості, ринковості та політич-

ної незаангажованості. Серед підприємств
інноваційного та соціально-орієнтованого
профілю має отримати розвиток вільна під-
приємницька ініціатива, що призведе до фо-
рмування висококонкурентного ринкового
середовища та зростання показників ефек-
тивності виробничих процесів.

Дніпропетровсько-Дніпродзержинська
агломерація сформувалась на базі потужної

спеціалізації на виробництві чорних металів, металовиробів та металоємного машинобудування. Ці види діяльності тривалий час залишаються профільними в товарному експорті України, тому ядро агломерації характеризується високими показниками індексу обсягу промислового виробництва (500% в Дніпропетровському районі порівняно з 2000 роком) (рис. 7). Високі індекси притаманні також іншим агломерованим територіям, які мають розвинене металургійне виробництво - Верхньодніпровському

(173%), Синельниківському (223%), Новомосковському (130%), а також тим, що характеризуються наявністю високорентабельних агломераційних підприємств (Солонянський район – 160%). Поза межами агломерації підвищена динаміка обсягів виробництва спостерігається в Криворізькому промислому вузлі (4% порівняно з 2000-м роком), а також у Томаківському, Царичанському і Межівському районах, які характеризувались найвищими темпами падіння виробництва наприкінці 90-х років.

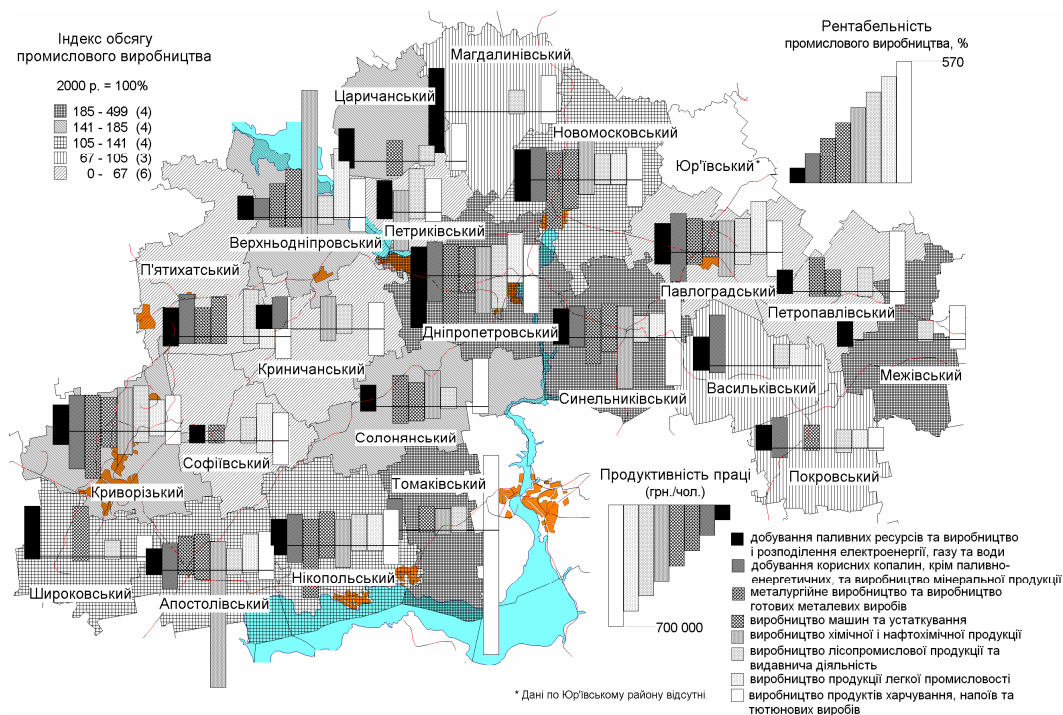

Рис. 7. Економічна ефективність промислового виробництва
Дніпропетровської області, 2006 р.

В межах Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації сформувався ряд високорентабельних виробництв. Зокрема, до них належать підприємства з виробництва палива та енергії, чорної металургії, легкої промисловості, виробництва неметалевої мінеральної продукції. Вони ж визначаються найвищими показниками продуктивності праці, особливо в металургійній та гірничодобувній діяльності. Залишається вискоефективною й харчова промисловість, особливо на периферійних територіях агломерації, які не мають високо-

розвинених спеціалізованих виробництв (Солонянський, Синельниківський, Петриківський райони). Однак, підприємства точного машинобудування та інноваційної хімії залишаються на середніх позиціях за показниками ефективності промислового виробництва. Це пояснюється тими ж причинами, що у випадку Донецько-Макіївської агломерації. Зазначимо лише, що провідним чинником недостатньої ефективності цих видів промислової діяльності є низький рівень соціальної перетвореності урбанізованого середовища агломерації, в якому не

сформовано достатніх основ для створення ринкових механізмів функціонування підприємств периферійних територій, висококонкурентного підприємницького середовища, зростання інтелектуального і творчого потенціалу, бізнесової активності тощо.

На більшості неагломерованих територій високі показники рентабельності і продуктивності праці притаманні підприємствам харчової промисловості (Томаківський, Петропавлівський, Павлоградський, Софіївський, Криничанський, П'ятихатський райони та ін.), а також металургії і хімії (Апостолівський, Нікопольський райони). Криворізький район також характеризується доволі високими показниками рентабельності металургії, однак, на відміну від інших неагломерованих територій, має більш високий рівень ефективності машинобудування і хімії (що пов'язано із потужним вузловим ефектом районного центру). Для неагломерованих Апостолівського, Нікопольського і Криворізького районів також притаманна найбільш повна глибокодиферсифікована структура промислового виробництва, що має високий коефіцієнт галузевої різноманітності. Решта неагломерованих територій характеризується зростанням ефективності виробництва лише певних окремих видів виробництва. Такими є Томаківський, Магдалинівський, Петропа-

влівський, Васильківський, Межівський та інші райони.

Таким чином, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська промислова агломерація потребує ефективного впровадження ринкових механізмів розвитку комерційно спрямованих соціально-орієнтованих видів індустріальної діяльності, а також розвитку процесів корпоратизації і олігополізації, створення для забезпечення комплексної взаємовигідної взаємодії металургійних і гірничодобувних підприємств фінансово-промислових груп та виробничих об'єднань підприємств агломерації. Їх ефективність в межах агломераційних утворень старопромислового типу (із переважанням сировинно- та енергоємних виробництв з низьким коефіцієнтом капіталізації і комерціалізації) підтверджена європейською і світовою практикою [4;8;9].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Встановлення економічної ефективності функціонування промислово-агломераційних утворень України в ринкових умовах виступає дієвим інструментарієм розробки стратегій регіональної політики та змістовного наповнення проєктів і планів соціально-економічного розвитку території, що є основою для подальших розвідок у даному напрямку.

Література

1. Іцук С. І., Гладкий О. В. Формування Київського технополісу: суспільно-географічний аспект // *Український географічний журнал*. – 2005. – № 4. – С. 51-60.
2. Кривенко К. Рентабельність // *Економічна енциклопедія*. – К., Видавничий центр „Академія”, 2002. – Т. 3. – С. 197-198.
3. Пилипенко І. В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Центральной Европы. – Смоленск: Ойкумена, 2005. – 496 с.
4. Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: Зб. наук. праць / під заг. ред. В. Н. Амітана. – Мокіївка, 2005. – 107 с.
5. Anderson R. J. Industrial firm linkages in a post-soviet urban economy: implications for development policy and programmes // *Progress in Development Studies*. – 2006. – Vol. 6. – No. 3. – PP. 224-241.
6. Jerzy Ładysz, Alexander V. Gladkey Functional and territorial development of economic agglomeration in transition economies: the case of the city of Kiev // *Bulletin of Geography (socio-economic series)*. Nicolaus Copernicus University Press / Edited by Daniela Szymańska and Beata Hołowicka – 2007. – No. 8. – PP. 51-65.
7. Pontes J. P. Agglomerations in a vertically-related oligopoly // *Portuguese economic journal*. – 2005. – Vol. 4. – PP. 157-169.
8. Roberts B. H., Enright M. J. Industry clusters in Australia: recent trends and prospect // *European Planning Studies*. – January, 2004. – № 1. – Vol. 12. – PP. 99-121.

УДК 911.3:33(477)

Микола Пістун

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛОКАЛЬНОГО І МІСЦЕВОГО РІВНІВ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ УКРАЇНИ

Висвітлено суспільно-географічний підхід до обґрунтування територіальних проблем локального і місцевого рівнів управління життєдіяльністю населення у сільській місцевості та містах: обґрунтовано параметри моделі сільської територіальної громади, виявлено просторові особливості місцевого самоврядування у міських поселеннях.

Human-geographical approach to the ground of territorial problems of local and districts levels of management of population life activity in rural locality and cities and towns are showed: the parameters of model of rural territorial community are grounded; the spatial features of local self-administrated are exposed into city and town settlements.

Прийняття Радою Європи Європейської хартії місцевого самоврядування (1985 р.), послужило основою для становлення і розвитку сучасної регіональної політики у різних країнах. В Україні ця хартія була ратифікована в 1997 р., на цій же основі в 1997 р. був прийнятий Закон України „Про місцеве самоврядування”, доповнений у 1998 і 1999 роках. Після цього в Україні розпочалась активна діяльність з розробки основ регіональної політики, яка була узагальнена в Указі Президента України „Про концепцію державної регіональної політики” (2001 р.). У посланні Президента України до Верховної Ради України (2002 р.) вказувалось, що основна мета нового етапу адміністративної реформи полягає у створенні ефективної системи державного управління, у делегуванні управлінських функцій згори донизу та всебічному розвитку місцевого самоврядування. Потім був прийнятий закон України „Про стимулювання розвитку регіонів” (2003 р.), який визначив конкретні шляхи реалізації регіональної політики на рівні адміністративних районів. У 2006 р. була прийнята важлива Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.”, в якій окремий розділ присвячений створенню інституційних умов для регіонального розвитку, зокрема для становлення місцевого самоврядування, вдосконалення відносин „центр – регіони”, чіткого розподілу функцій та координування діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Звідси випливає очевидний висновок, що проблема удосконалення локального і місцевого рівнів управління життєдіяльністю населення нині є однією з найгостріших. Бо ці рівні безпосередньо відповідають за умови і рівень життя населення, за напрямки та ефективність людської діяльності на основі використання місцевих ресурсів, за стан і охорону навколишнього середовища, забезпечують конкретну реалізацію всіх управлінських ухвал.

Нові можливості для зміцнення локального і місцевого рівнів управління були зумовлені появою муніципальної та особистої власності, нових об'єктів управління – територіальних громад¹⁾ та їх самоврядних органів – місцевих рад, складністю формування місцевих бюджетів, станом соціальної сфери та використання землі, в тому числі на засадах оренди.

Продовжує діяти представницька організація – Конгрес місцевих і регіональних влад України, створена Асоціація агенцій регіонального розвитку, Фонд сприяння місцевому самоврядуванню, Рада регіонів на чолі з главою уряду, а також державний управлінський орган – Міністерство регіонального розвитку і будівництва (2007 р.), складено Положення про його діяльність. Поліпшена в Україні інформаційна діяльність про місцеве самоврядування у вигляді журналу – „Вісника асоціації міст України

¹⁾ Територіальна громада є сукупністю жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища міста; вона є самостійною адміністративною одиницею, або добровільним об'єднанням жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр [2].

та громад”, який видається за підтримки Агенції США з міжнародного розвитку. У містах України продовжуються громадські слухання – „Державна стратегія управління місцевим і регіональним розвитком”. Але для подальшого успішного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування потрібні нові закони „Про місцеве самоврядування”, „Про територіальну громаду” і Муніципальний кодекс. Дуже важливо, щоб новий законопроект 3207-1 визначив територіальну громаду базовою адміністративно-територіальною одиницею, започаткував відповідні рівні таких одиниць.

Немаловажним є те, що українці є древньою європейською нацією, яка має спільне коріння з багатьма континентальними народами. Українці дали європейській і світовій цивілізації не тільки другу після Англії писану конституцію П. Орлика, але й зразки самоврядування, що пов’язані з ментальністю українського народу, його потягом до свободи і справедливості, які повинні у наш час стати важливим державотворчим компонентом. Йдеться про народні віча, козацьке самоуправління і виборність керівних органів та осіб, братства, добровільні громади, різні спілки, середньовічні магістрати в містах з Магдебурзьким правом – всі вони були духовними осередками, охоронцями національних традицій, центрами самобутньої культури та освіти.

Тоталітарні владні режими в Україні насаджували централізм і знищували місцеве самоврядування, зокрема громади. Так Росія, починаючи з кінця XVII ст. накинула українцеві централістський варіант влади „згори”, який фактично зберігся донині. Російська влада боялася гетьманських столиць, не дозволяла розбудовувати Чигирин, Батурин і Глухів, обернувши їх на маленькі містечка. Вона, боячись слави і традицій стародавнього Києва, зробила спочатку столицею УРСР – м. Харків, заселений переважно чужинцями [7]. Ми в Україні почнемо жити нормально, коли влада буде більшою мірою залежна від місцевого самоврядування, коли між ними буде досягнута збалансованість.

Якою повинна бути концепція такої територіальної організації збалансованої влади на локальному та місцевому рівнях

управління? На нинішньому етапі перебудови суспільних (в тому числі й територіальних) відносин головними об’єктами на локальному рівні управління соціально-економічним та екологічним розвитком повинен залишитись як в сільській, так і міській місцевості адміністративний район (АР), а в його межах – територіальні громади.

Найгострішою в Україні є проблема територіальної організації влади в сільській місцевості, яка за своїм змістом є поліфункціональним утворенням, що поєднує виробничу, соціальну, оздоровчо-рекреаційну та природоохоронну функції, вона територіально переважає міську місцевість. Точніше нинішній сільський АР залишається динамічним і достатньо структурованим господарським комплексом, який включає сім функціональних блоків – потенціалів: 1) суспільно-географічного положення; 2) природно-ресурсного; 3) працересурсного; 4) соціального; 5) виробничого; 6) фінансово-кредитного та 7) геоекологічного; вони об’єднуються між собою функцією управління [5, рис.5]. Вищезгадані блоки-потенціали зумовлюють розвиток переважно аграрного і агропромислового виробництва, місцевої промисловості з виробництва предметів широкого вжитку, місцевого транспорту і будівництва, сфери обслуговування, ефективного використання територіальних ресурсів і вторинної сировини та охорони навколишнього середовища.

Сільський АР, на відміну від міського, має вищий рівень господарської і трудової замкнутості, більшу територіальну диференціацію життя населення і чинників, що зумовлюють цю життєдіяльність. В плані територіальної організації цієї життєдіяльності він характеризується такими особливостями:

– має чіткі територіальні межі;

– його господарство виділяється недостатньою комплексністю і пропорційністю внаслідок значної „відкритості” до зовнішніх зв’язків;

– є локальною системою населених місць, які виступають „ядрами” формування і розвитку соціально-економічного та екологічного процесів;

– його територія є достовірним джерелом первинної інформації про його сукупний (інтегральний) потенціал і характер місцевого природокористування;

– в його межах формуються самодостатні територіальні громади, де здійснюється реальна взаємодія всіх суб'єктів суспільних відносин – органів виконавчої влади, підприємств, недержавних організацій та громадськості;

– має чітко виражений центр (середнє чи мале місто, селище міського типу).

На 1 січня 2006 р. в Україні було 490 сільських АР, на кожен із них в середньому припадало 58 населених пунктів із середньою людністю близько 350 мешканців – разом понад 30 тис. жителів. Нинішній сільський АР та його центр повинен надавати повсякденні і стандартні періодичні послуги для 20-40 тис. чоловік.

З метою удосконалення розміщення територіальних громад у сільській місцевості слід мати оптимальну модель цієї муніципальної самоврядної територіальної одиниці, їх основні просторові параметри. За допомогою такої моделі повинна реалізовуватися вся повнота і незалежність влади, а також здійснюватися система стримування і протидії, які блокують узурпацію влади і зловживання нею [2].

Суспільно-географічний підхід до розв'язання цієї проблеми передбачає використання сітки мікросоціально-економічного районування досліджуваної території, яка повинна використовуватися для середньострокового (на 5 років) і біжучого планування та оперативного управління життєдіяльністю населення, територіального проектування, удосконалення границь територіальних громад та окремих сільських АР. На жаль, в Україні досі не існує сітки такого районування, але науковий досвід для виконання такої роботи і складання відповідної карти є.

Основою для виділення таких мікросоціально-економічних районів повинні бути вузлові та галузеві територіальні утворення продуктивних сил, особливості суспільно-географічного положення об'єктів, їх тяжіння до транспортних магістралей, морського узбережжя та прикордонних територій.

Головною метою як мікросоціально-економічного районування, так і делімітації границь територіальних громад є просторове наближення різноманітних послуг для потреб сільського населення, для досягнення цієї мети рекомендується застосовувати розселенський і територіальний принципи. Перший з них базується на тому, що населення проживає в межах локальних систем розселення, що склалися на основі сталих виробничих, трудових, культурно-побутових і рекреаційних взаємозв'язків та спільності тяжіння до міста як центра системи. В межах районних і місцевих систем розселення, є можливість сформувати самодостатню територіальну громаду, яка матиме всі фінансові та матеріальні можливості для виконання своїх функцій – забезпечення населення громадськими послугами на рівні гарантованих соціальних стандартів.

Основними елементами функціонально-територіальної структури людської діяльності в межах сільських АР є господарські *центри*, що сформувалися на базі райцентрів і господарські *пункти* як місця розміщення окремих підприємств різного профілю. Територіальний принцип організації і управління територіальними громадами передбачає взаємодію поселень з прилягаючою територією шляхом врахування фізичних і економічних віддалей та затрат часу.

Позитивними ознаками функціонування місцевої влади у сільському АР, що залишились донині є: а) зосередження фінансових і матеріальних ресурсів в одному місці; б) можливість для жителів всього району користуватися повсякденними послугами обслуговуючих закладів і підприємств; в) мінімальна структурна перебудова апарату управління. Недоліком є внутрірайонні протиріччя між економічно сильними і слабкими утвореннями, які не зможуть зреалізовувати своє право на самоуправління. Цю проблему повинні зняти територіальні громади, створені на добровільних засадах, які матимуть свої виконавчі органи – сільські (місцеві) ради місцевого самоврядування на чолі з їх головами та старостами сіл. Райдержадміністрацій не буде, а районні самоврядні ради будуть обмежені лише координаційними і контролюючими функціями,

наданням методичної допомоги депутатам районної, сільської чи селищної рад.

Критеріями для виділення територіальних громад у сільській місцевості повинні бути: 1) наявність поселення (бажано міського) з доброю транспортною доступністю як місцевого територіального „ядра” (центра); 2) максимальна відстань від сіл до центру обслуговування не повинна перевищувати 15-20 км; 3) норматив витрат часу на одержання послуг не повинен перевищувати 40-60 хвилин автомобільного сполучення; 4) бажана чисельність населення окремого села в складі територіальної громади повинна становити 500-1000 чоловік, а всіх суб’єктів отримання послуг в територіальній громаді – понад 3 тис. мешканців; 5) компактна конфігурація і 6) відповідна спеціалізація людської діяльності. Всі вище сформульовані критерії повинні забезпечити рівнодоступність усіх громадян села як до послуг, так і до загальнодержавних фінансів²⁾, до забезпечення однакової якості життя кожному з них. А коли йдеться про потребу отримання столичних послуг, то вони повинні їх отримати не лише в Києві, але й в Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі і Львові, затрачаючи не більше 4-годинного часу. Для отримання послуг обласного рівня – затрати часу не перевищуватимуть 1,5-годинної доступності [5]. При опрацюванні цих критеріїв були використані міркування фахівців із суміжних галузей знань (А. Заєць, В. Нудельман, Т. Криштоп, В. Бабаєв, В. Мамутов та ін.).

Територіальними чинниками процесу створення і удосконалення меж територіальних громад у сільській місцевості є: 1) місцезнаходження її „ядра”; 2) оцінка наявних транспортно-економічних та соціально-екологічних зв’язків; 3) густота населення, функціональні типи поселень; 4) наявність об’єктів локальної інфраструктури; 5) мережа центрів обслуговування та короткочасного відпочинку; 6) особливості природних умов та ресурсів. На основі такого методологічного підходу слід здійснити

класифікацію територіальних громад за різними ознаками.

З організацією територіальних громад, нинішня напруженість у сфері обслуговування селян повинна знизитись вдвічі або навіть втричі. Нині в межах сільського АР на кожен територіальну громаду припадає в середньому три села. Тоді загальна кількість територіальних громад в Україні повинна скласти близько 1,5 тисяч³⁾, що також підтверджено досвідом аналізу цієї проблеми в Дніпропетровській, Львівській та Херсонській областях. Отже, йдеться про подальше продовження еволюційного шляху вирішення цієї проблеми: закріплення на місцевості меж територіальних громад на основі обов’язкового місцевого референдуму зі згоди на добровільне об’єднання зусиль жителів декількох сіл.

Територіальні громади частково порушують муніципальну цілісність сільських АР, не зважаючи на той факт, що в райцентрі продовжує зосереджуватись елементарна економічна і соціальна база для надання муніципальних послуг. Тому на перехідний період сільські АР повинні залишитись, їх немає потреби укрупнювати, є лише необхідність зменшити контрастність величини їх площ і чисельності населення з урахуванням особливостей природногосподарських зон, рівнів урбанізованості та соціально-економічного і екологічного розвитку їх території. Наприклад, нині найбільший за кількістю населення Харківський АР переважає найменший Коломацький цієї ж області у 19,8 рази за умов однакової штатної чисельності управління. Діапазон коливань розмірів площ АР теж досить великий [3]. Згодом, коли зміцніють територіальні громади, зникне відчуження влади і громадян на територіальному рівні, тоді районні ради сільських АР можна повністю замінити виконавчими органами територіальних громад.

Таким чином, територіальні громади слід законодавчо визнати рівноправними партнерами міністерств і відомств, важливим інститутом управління державою. З урахуванням досвіду виконання повноважень місцевих органів влади нинішніх сіль-

²⁾ Бюджет держави – це не кошти лише органів державної влади. Вони є публічними і мають слугувати передусім інтересам громад та інституцій, що їх представляють.

³⁾ Для порівняння слід відзначити, що на кінець січня 2008 р. в Україні було 12110 бюджетів?

ських АР, потребує законодавчого визначення перелік конкретних повноважень і обов'язків органів місцевого самоврядування, делегованих державою, умови їх прийняття, передбачення відповідальності за їх виконання. Нинішні сільські АР здійснюють такі повноваження: контроль за використанням природно-ресурсного потенціалу території, додержанням права власності на землю та охорони навколишнього середовища; аналіз планів розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств, установ та організацій усіх форм власності; складання необхідних для управління економічним і соціальним розвитком території балансів трудових ресурсів, місцевих будівельних матеріалів, палива, доходів і видатків населення; управління будівництвом; контроль використання житлової площі та соціально-культурних об'єктів; організація прикордонної (прибережної) торгівлі; розв'язання питань працевлаштування та призову на військову службу; здійснення заходів з охорони громадського порядку та боротьби із злочинністю тощо.

Територіальні громади повинні також взяти участь в розробці економічних нормативів використання підприємствами місцевих природних ресурсів і централізувати фінансові можливості цих підприємств для природоохоронного та інфраструктурного будівництва.

Одночасно місцеві управлінські структури не мають належного матеріального, фінансового і кадрового забезпечення для виконання завдань і делегованих повноважень.

Другою принциповою проблемою функціонування місцевого самоврядування є територіальна організація влади у містах. Ця проблема теж базується на принципах розселення населення і територіальності.

Передумовою для використання розселенського принципу є чітка категорійність населених місць, головними параметрами яких є людність і виконувані ними господарські та управлінські функції⁴⁾. До лока-

льного і місцевого рівнів управління відносяться адміністративні райони міст-мільйонників, крупних, великих та інколи середніх. Для них властиве територіальне співпадання регіонального та локального рівнів управління життєдіяльністю міського населення. Середні і малі міста в складі агломерацій чи в групових системах розселення є центрами філіалів цехів великих підприємств крупного міста – центра регіональної системи чи вузькоспеціалізованих підприємств, що доповнюють його промисловий комплекс чи центрами науково-дослідних інститутів та вузів, транспортних, культурних і туристських господарств. Тут є достатні території для капітальної забудови, добрі транспортні зв'язки, відповідні трудові, водні і сировинні ресурси.

Особливістю внутріміського адміністративного району, на відміну від сільського, є більша різноманітність процесу життєдіяльності населення, вищий рівень взаємозалежності всіх процесів внаслідок обмеженості території, більший вплив густоти населення і місцеположення на всі сторони життя, умовність адміністративних меж щодо врахування реальної системи зв'язків.

Взагалі станом на 1 січня 2006 р. в Україні було 458 міст, в тому числі 179 зі спеціальним статусом, республіканського і обласного значення та 886 селищ міського типу, в яких проживало 68,1% всього населення. На той час у містах було утворено 118 адміністративних районів, у кожному з яких в середньому проживало 269,3 тис. жителів (сюди увійшли також жителі селищ міського типу). Якраз внутріміські АР є територіальною базою для формування територіальних громад, їхні територіальні параметри найчастіше співпадають. У великих за площею і населенням міських АР може бути декілька територіальних громад. Головним параметром тут виступає чисельність населення на одну територіальну громаду – понад 100 тис. мешканців. Управлінськими органами міських АР повинні бути районні ради місцевого самоврядування з координуючими і контролюючими функціями, а в територіальних громадах – ради мі-

⁴⁾ Міста: мільйонники з чисельністю мешканців понад мільйон, крупні – від 500,1 тис. до 1 млн., великі – від 100,1 до 500 тис., середні – від 50,1 до 100 тис., малі – від 20,1 до 50 тис., містечка – від 5,1 до 20

тис., селища міського типу – від 1,1 до 5 тис., села – до 1 тисячі жителів.

сцевого самоврядування на чолі з їх головами та житлово-комунальними конторами.

Як відомо, у міських АР розвинуті промислова, розселенсько-сільбишня, соціально-культурно-освітня та екологічна функції. Особливу роль при цьому відіграє міжгалузеве виробниче кооперування на основі ефективного використання природних, трудових, фінансових і вторинних ресурсів.

Районний рівень управління у місті включає експлуатацію та ремонт житлового фонду, систему благоустрою, утримання закладів середньої освіти, дитячих шкільних закладів, музичних та інших творчих шкіл, дитячих дворових клубів, закладів охорони здоров'я та соціального захисту, фізичну культуру і спорт. Зазначені заклади та роботи мають фінансуватися з районного бюджету.

Територіальна організація влади урбанізованої території включає три основні аспекти. Перший з них полягає в тому, що головним елементом функціонально-територіальної структури внутріміських АР є громадські центри, що мають добру транспортну доступність, свої промислово-інфраструктурні і сільбишні планувальні райони і квартали, які розміщені на транспортних осях міста. В цих районних громадських центрах повинні розміщуватись офіси самоврядних органів територіальних громад.

Другим аспектом є проблема співвідношення великих міст за їх приміськими територіями в плані розподілу землі між державною і комунальною власністю і площинного розширення впливу міста на оточуючу сільську місцевість.

Таке розширення приміських зон є необхідною передумовою нормальної життєдіяльності міст. Наприклад, за розрахунками Генерального плану м. Києва потреба в новій території до 2020 р. становитиме понад 30 тис. га – майже 40% його сучасної території [5], цей секторний вплив здійснюватиметься на 40-50 км від столиці перш за все вздовж радіальних та окружних магістралей. Інші „великі” міста та міські агломерації на перспективу теж вимагатимуть нових приміських територій. На загальнодержавному рівні управління цей аспект реалізований у Генеральній схемі планування

території України, яку схвалив уряд 24.10.2001 р. та прийнято відповідний закон. Головною метою схеми є визначення стратегічних пріоритетів раціонального використання території України та механізмів її реалізації. Вона обґрунтовує оптимальне взаєморозміщення населення, природних об'єктів та виробництва з екологічної, соціальної та економічної точок зору, допустимі види і масштаби територій, дає змогу узгодити інтереси центру і регіонів, фізичних та юридичних осіб. На локальному і місцевому рівнях управління ця схема детермінується елементами територіальної структури людської діяльності. Тому в процесі удосконалення адміністративно-територіального устрою країни питання взаємодії міст з оточуючою територією повинні вирішуватись на основі юридично обґрунтованих угод між міськими і сільськими громадами. Останні на основі наявних трудових, продовольчих, культурно-побутових та рекреаційних зв'язків з містом поступово трансформуватимуться у приміські. Третім аспектом є проблема взаємовідносин адміністративних районів міста і загальноміської влади, яка на сьогодні має різний характер (противаги, взаємодії, співробітництва). Не слід у величезних і великих містах в одній особі суміщати функції державної влади і місцевого самоврядування. В таких умовах розподіл земельних ділянок у місті відбувається не прозоро, викликає невдоволення громадськості. Укрупнювати АР у великих містах не тільки не доцільно, але й шкідливо. Наприклад, Київ з майже трьохмільйонним населенням має 10 внутрішньоміських районів, на кожен з них нині припадає в середньому 140 тис. жителів. Пропозиції щодо їх укрупнення до 6-7 АР збільшать середню чисельність населення кожного до 200 тис. мешканців, тобто ще більше ускладнять доступність громадян до влади. На загальноміському рівні управління основними виконавчими органами повинні залишитись міські державні адміністрації.

Третьою принциповою проблемою місцевого самоврядування є забезпечення ресурсами місцевих бюджетів, які повинні відповідати вартості гарантованих громадянам соціально-культурних, житлово-комунальних та управлінських послуг.

Адже фінансова упорядкованість є найважливішою рисою стабільності держави.

За останні роки Центр зробив деякі позитивні кроки для зміцнення місцевих фінансів: частка місцевих бюджетів у Держбюджеті – 2005 на соціальні програми вже включали понад 58%. Вдосконалено форму розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів, яка не повинна змінюватись хоча б протягом 3 років; надані дотації вирівнювання з Держбюджету – 2004 в сумі 7,4 млрд. грн. Місцеві бюджети переведено на повне казначейське обслуговування, що дає змогу не лише контролювати надходження і цільове використання коштів, але й оперативно розв'язувати фінансування нагальних соціальних та економічних проблем регіону. Одночасно слід зауважити, що світовий досвід переконливо свідчить, що державна пільгово-дотаційна підтримка не є достатньою запорукою для реалізації потенціалу території. Набагато важливішою є готовність місцевої громади мобілізувати власні ресурси заради майбутнього розвитку.

Слабкою ланкою фінансової децентралізації є місцеві податки, які повинні включати надходження для територіальних громад від оподаткування нерухомого майна, земельних ділянок і споруд, трудових ресурсів для підприємств, що не входять до складу місцевого (комунального) господарства. До позабюджетних фондів включаються штрафи за забруднення оточуючого середовища і нерациональне використання природних ресурсів та інші порушення правоохоронного законодавства, санітарних норм і правил. Крім власних джерел повинні залучатися як внутрішні, так і зовнішні інвестиції. Не зважаючи на всі ці заходи, реальне бюджетне забезпечення на одного громадянина в Україні становило у 2006 році 515 євро, тоді як наші сусіди з Польщі і Чехії передбачають у своїх бюджетах по 1600 євро.

По-четверте, з утворенням територіальних громад почав формуватися топологічний (місцевий) рівень самоврядного

управління. Окремі науковці до цього рівня управління рекомендують відносити території окремих сільськогосподарських підприємств і переробних цехів при них (у сільській місцевості) чи промислових (у міській), а також автотранспортних підприємств, закладів сфери обслуговування найнижчих рангів. На їх думку, тут здійснюється безпосереднє прикладання праці, відпочинок і задоволення первинних матеріально-побутових і культурно-освітніх потреб.

Крім вище згаданих головних завдань, територіальні громади повинні мати своє майно, налагодити його чіткий облік, частка якого може передаватися в управління районним чи обласним радам.

Але яка б модель територіальної організації влади не була вибрана, головними напрямками господарської самостійності місцевих органів влади мають бути такі: 1) завершення розподілу податкових джерел на постійній довгостроковій основі у Податковому кодексі України. У 2004 році був прийнятий закон про міжбюджетні відношення між районним бюджетом та бюджетами територіальних громад, сіл, селищ, міст та їх об'єднань; 2) завершення процесу формування комунальної власності та розподілу земель на комунальні і державні. У 2004 році теж було схвалено Закон України „Про розмежування земель державної та комунальної власності”; 3) завершення процесу формування багатофункціонального комунального господарства на основі нормативного регулювання форм господарської діяльності місцевої влади.

Таким чином, позитивний європейський досвід засвідчує, що влада територій принесла добробут цим країнам та їх населенню. Тільки сильні громади та їх органи місцевого самоврядування спроможні надати населенню фактично всі послуги, не звертаючись за допомогою до держави. В Україні поступово реалізується відомий лозунг зарубіжних регіоналістів: „Мислити глобально, а діяти локально”.

Література

1. Бабасєв В. Формування територіальної громади в місті // *Управління сучасним містом*. – К., 2003. – № 1-3. – С.85-89.

2. Данакин А., Лазарев В. Модели организации местного самоуправления в регионе // Регион: проблемы и перспективы, 1999. -- № 3. – С.39.
3. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні. – К.: РВПС України НАНУ, 2003. – С.22-23.
4. Закон про місцеве самоврядування в Україні (1997 р.) К.: Парламентське вид-во, 2002.
5. Нудельман В. Самодостатня територія як запорука гідного життя // Урядовий кур'єр. – К., 2002. – № 171; Передмістя столичних інтересів // Урядовий кур'єр від 29.09.2005., № 184.
6. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2004. – С.89-97, 120.
7. Штепа П. Московство / За ред. Володимира Ковтуна. Вид. друге. – Дрогобич: „Відродження”, 1997. – С.157.

Ігор Смирнов

ЄВРОЛОГІСТИКА В РЕТРОСПЕКТИВІ: ДОРОЖНЯ СИСТЕМА ДАВНЬОГО РИМУ (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Стаття присвячена ретроспективному аспекту єврологістики. В ній добре розвинута система доріг Стародавнього Риму розглядається як античний попередник сучасної єврологістики, тобто створення єдиної європейської транспортно-логістичної системи. Досліджено дорожню та "логістичну" систему Стародавнього Риму, зокрема її формування та дислокацію головних доріг як у межах Італії, так і в Європі, на Близькому Сході та в Північній Африці (як, наприклад, Via Ignatia, Ігнатієва дорога, яка через Аппієву дорогу з'єднала стародавній Рим з Костянтинополем), особливості проектування та будівництва доріг, їхню інфраструктуру та управління. Зазначено наявність решток давньоримських "військових доріг" в Україні, зокрема в Криму та Закарпатті.

The article is devoted to rethrospective aspect of Eurologistics. The Ancient Rome well developed road system is considered as anthic predecessor of modern Eurologistics or formation of Pan-Enropean transport and logistics system. Investigated ancient Roman road and "logistics" system, including its formation and dislocation of main routs in Italy as well as throuh Europe, Middle East and Northern Africa (like Via Ignatia, which through Via Appia connected ancient cities Rome and Konstantinopol), roads projecting and construction peculiarities, their infrastructure, maintenance and management. Shown remnants of ancient Romans' "Via militaris" in Ukraine, mainly in Krimea peninsula and Transcarpathia region.

Постановка проблеми. Об'єднана Європа в особі Європейського союзу нині інтенсивно працює над створенням Пан'європейської транспортно-логістичної системи, яка, з одного боку, має забезпечити зростаючі потоки вантажів та пасажирів у межах розширеної до 27 країн-членів Спільноти, а з іншого – надійно зв'язати країни ЄС з сусідніми країнами та регіонами світу, з якими здійснюються зростаючі обсяги торгівлі товарами та послугами, міжнародних інвестицій тощо. З точки зору єврологістики є істотним не тільки окреслення сучасного стану та перспективних напрямків її розвитку, але й дослідження ретроспективних аспектів (джерел) спільної європейської транспортно-логістичної системи. Недарма давньоримський акведук Пон-дю-Гар, зображений на банкноті в п'ять євро, нині перетворено в міст, яким проходить одна з європейських автодоріг.

Давньоримський досвід створення високоякісної, розгалуженої та ефективної системи доріг, яка охоплювала майже всю Європу, багато країн Західної Азії та Північної Африки, опоясувала середземноморські береги і навіть досягала сучасних країн Чорноморського басейну, зокрема України, є корисний і цікавий в нинішніх умовах, коли на новій технічній та будівельно-конструкторській базі відроджуються стародавні легендарні торгівельно-транспортні маршрути. Це відноситься зокрема не тільки до Великого Шовкового шляху, але й до давньоримської трансконтинентальної магістралі Віа Ігнатія (Ігнатієва дорога).

Наукові джерела та публікації з даної тематики є одиничними [1; 2; 3], оскільки в такому аспекті (ретроспективному) проблеми єврологістики в логістичній та економічній літературі ще не розглядалися. Разом з тим, стаття продовжує дослідження

проблем формування Пан'європейської транспортно-логістичної системи та участі України в цьому процесі, відображені в працях Бакаєва О.О. [4], Цветова Ю. М. [5], Новикової А. В. [6], автора [7,224-291;8;9;10; 11] та інших дослідників.

Метою статті є розкриття особливостей створення та функціонування системи доріг давньоримської держави, яка не тільки заклала підстави сучасної залізничної та автотранспортної мережі країн Західної Європи, але й вже понад дві тисячі років тому практично реалізувала трансконтинентальні транспортні проекти. При цьому головна увага в статті зосереджена на дислокації давньоримської дорожньої мережі, особливостях її будівництва, а також інфраструктури та управління.

Виклад основного матеріалу. Стародавня Римська держава серед інших видатних пам'яток, що свідчать про найвищий рівень розвитку людської цивілізації на ті часи, залишила нам рештки своєї розвинутої транспортної системи, основу якої становила розгалужена мережа високоякісних мощених доріг. За великих розмірів території Стародавнього Риму значної важливості набуло оперативне сполучення з віддаленими районами, доставка пошти, торгівельний обмін, переміщення військ та паломників. Всього давніми римлянами було збудовано понад 100 тис. км високоякісних доріг. Дороги римського періоду в деяких місцевостях збереглися і до наших днів. Це стосується і України, де рештки «Віа мілітаріс» – давньоримської військової дороги нині можна знайти в Криму. Колись, на початку нашої ери (62 рік) Рим захотів використати кримські грецькі колонії як форпости проти войовничих "варварів"-скифів та сарматів. Для цього до Херсону за вказівкою імператора Нерона прибула Равенська ескадра римського флоту, що складалася з 40 кораблів – бойових трирем та везла тритисячний військовий десант легіонерів. Мешканці Херсонесу отримали римське громадянство, а в самому місті розмістився римський гарнізон під командуванням військового трибуна. В зручній гавані Сьюмболону (нині Балаклава), що раніше була піратською базою таврів, римляни побудували військові укріплення, а на мисі Ай-Годор звели фор-

тецю Гаракс. Від цієї фортеці на захід до Херсонесу і була прокладена «Віа мілітаріс». Точкою перевалу римляни обрали так звану «Чортову драбину» (Шайтан Мердвен, як пізніше назвуть перевал татари). І сьогодні, переваливши через Шайтан, можна біля десяти кілометрів пройти справжньою римською дорогою, створеною за всіма правилами шляхового мистецтва Давнього Риму, та вийти до Байдарських воріт, звідки дорога повертала на Херсонес. На мисі аж до Кільсе-Буруна і нині чітко видно колії, врізані в скальну поверхню колесами возів майже дві тисячі років по тому. Римські легіони залишили Крим у кінці III сторіччя н. е. Форт Гаракс був зруйнований самими легіонерами, які не хотіли віддавати його до рук потенційних ворогів. А Херсонес перейшов під владу Візантії.

Розвиток та дислокація дорожньої мережі. Шляхова мережа, якою Рим покрив усю обширну територію своїх володінь, була не тільки досконалим технічним досягненням, але й мала величезне політичне і господарське значення. Вона зробила можливим для володарів Риму заснування та втримання найсталішої імперії в історії Європи. Вона створила шляхи, якими купці, жреці та воїни переміщували елементи майбутніх змін у західній цивілізації. Вона визначила положення майбутніх великих європейських транспортних та адміністративних центрів. Тільки багата та потужна держава, влада якої беззаперечно розповсюджувалася на обширні території, могла виконати таке велетенське завдання, змогла збудувати сотні тисяч км доріг, підтримувати їх у належному стані, забезпечити відповідним облаштуванням та надати надійну поліцейську стражу. Коли Римська імперія розпалася на численні незалежні держави, її велика система доріг підлягла поступовій руйнації, оскільки жодна середньовічна держава – спадкоємець Риму не мала ні необхідної організації, ні фінансів. Іспанські, французькі, німецькі вози немилосердно тряслися або грузнули на дорогах, якими півтори тисячі років раніше римські екіпажі котилися гладенькою поверхнею за будь-якої погоди.

Засади обладнання доріг подібного типу римляни запозичили в своїх західних

сусідів – етрусків. Цей етнос, який в IX ст. до н.е. оселився там, де тепер знаходиться італійська провінція Тоскана, залишив блискучі докази своїх технічних здібностей, у тому числі у місто- та шляхобудуванні. Саме етруски навчили римлян споруджувати стічні канали, акведуки, зводити мости, споруджувати дороги. Але етруски не вийшли за межі будівництва добре нівельованих, осушених польових доріг з гладенькою поверхнею. Щодо римлян, то вони, в порівнянні з етрусками, зробили важливий крок вперед у шляховому будівництві, оскільки до всього вище наведеного вони додали дорожнє покриття, яке було здавна відоме, зокрема на Близькому Сході, але застосовувалося там тільки на коротких ділянках шляхів у обраних місцях. Римляни облаштували це покриття кілометр за кілометром на всіх головних дорогах імперії.

Тільки від Риму відходило більше 30 основних доріг (табл.1). Найвідоміші з них були Латинська, Аппієва, Фламінієва, Емілієва та Аврелієва. Вже в кінці II ст. н. е. Італійський півострів мав декілька доріг першокласного рівня, які проходили по всій довжині півострова та перетинали його в

низці місць. Однією з найстаріших була Латинська дорога, що в 334 р. до н. е. з'єднала Рим з м. Кальві (сучасна провінція Кампанія). Ця дорога прислужилась як римлянам, так і їхнім супротивникам – Піррові, царю Епіру та Ганнібалу. Найбільш жвавою була Аппієва дорога, яку називали «царицею доріг». Її будівництво почалося в 312 р. до н. е. за цензора Аппія Клавдія та тривало понад сто років. Спочатку дорога з'єднала Рим з м. Капуя та проходила в східному напрямку. Її поверхню почали укладати камінням з 295 р. до н. е. Як і більша частина консулярних доріг (які будувалися під наглядом найвищих магістратів Риму), вона будувалася поступово, відповідно до ступеня політичної експансії Риму та зростання його торговельних потреб. За Горація, який описав свою поїздку цією дорогою, її продовжили на південь півострову - до Бевенту та далі - до порту Бріндізію (нині - Бріндізі), в якому спорудженням двох колон сповістили, що це буде Аппієва Траянова дорога. Від Аппієвої дороги відгалужувалися Северова та Доміцієва дороги (в напрямку до Неаполю та Помпеї).

Таблиця 1

Головні (консулярні) дороги Стародавнього Риму

№ з/п	Назва дороги	Роки будівництва	Початковий, проміжні та кінцевий пункти (або регіони)	Довжина (км)
1	Латинська	334 р. до н. е.	Рим - Кальві (біля суч. Неаполя)	200
2	Аппієва	312 р. до н. е. – 200 р. до н. е.	Рим - Капуя - Беневент - Бріндізі (Бріндізі)	500
3	Северова	312 р. до н. е.	Відгалуження від Аппієвої дороги до Неаполю	100
4	Доміцієва	312 р. до н. е.	Відгалуження від Аппієвої дороги до Помпеї	100
5	Аврелієва	144 р. до н. е.	Рим - Генуя	360
6,7,8	Кассієва, Клодієва, Цимінова	300 р. до н. е.	Рим - Етрурія	200-300 кожна
9	Фламінієва	3 268 р. до н. е.	Рим - Арімін (Ріміні)	300

10	Емілієва	3 187 р. до н. е.	Плаценція (П'яченца) - Парма - Бононія (Болонья) - Арімін (Ріміні)	300
11	Емілієва (продовження на північний захід)	3 60 р. до н. е.	Плаценція (П'яченца) - Медіолан (Мілан) - Августа Преторія (Аоста)	60

На північ від Риму вели Аврелієва, Кассієва, Фламінієва та Емілієва дороги. Аврелієва дорога була збудована не пізніше 144 р. до н. е. та проходила вздовж західного узбережжя Тірренського моря до Генуї, де з'єднувалася з дорожною мережею річки Падус (По) та закінчувалася в Арелаті (нині Арль) в Південній Галлії. Кассієва дорога разом з дорогами Клодія та Циміна були першими трасами від Риму до сусідньої Етрурії. Скоріше всього вони виникли внаслідок з'єднання між собою створених етрусками ділянок доріг.

Фламінієва дорога будувалася з 268 р. до н. е. Вона закінчувалася на Адріатичному узбережжі в Аріміні (нині Ріміні), де з'єднувалася з Попілієвою дорогою, яка вела далі на північ - до Паннонії (теперішні Австрія та Угорщина). Емілієва дорога (з 187 р. до н. е.) була однією з небагатьох доріг, що не відходила від Риму. Вона з'єднувала Плаценцію (П'яченца) через Парму і Бононію (Болонью) з Аріміном (Ріміні). За імператорів її продовжили на північ від Плаценції до Медіолану (Мілан) та Августа Преторії (Аоста) в Альпах.

В міру того, як Рим збільшував свої володіння, наступним кроком розвитку його транспортної (дорожньої) інфраструктури було спорудження доріг за межами Італії (табл. 2). Це відповідало насамперед меті забезпечити безперервний доступ військовим з'єднанням, а також різноманітних укавів з столиці до командирів легіонів та чиновників у всіх кінцях Римської держави. Хоча давньоримські чудові дороги активно використовувалися численними торговцями та подорожуючими, вони були побудовані воїнами та, в першу чергу, мали військове призначення. У володіннях на схід від Італії найважливішою та найвідомішою була Ігнатієва дорога (або *Via Ignatia*). Вона починалася в порту Діррахій (нині Дуррес в Алба-

нії) і через Македонію та Фессалоніку (Салоніки, Греція) доходила до Костянтинополя. Побудований між 146 та 120 рр. до н. е., цей шлях мав довжину 860 км. Дорожня мережа в Греції та на Близькому Сході була свого часу створена еллінами, до них персами, а ще раніше - ассирійцями. Тому римляни в цих районах лише відремонтували та зміцнили дороги, що існували до них. У I ст. н. е. подорожуючі, що прибули Ігнатієвою дорогою до Візантії, перепливши через Босфор (нині Босфор), могли розраховувати на гарні дороги, які вели через Малу Азію та Сирію до Олександрії Єгипетської.

Щодо західних володінь Риму, то тут існували дороги, що використовувалися галльськими племенами. Але доведення їх якості до рівня римських дорожніх стандартів вимагало чималої праці. Так прибережна дорога з Генуї (Аврелієва) була продовжена через Массілію (Марсель), Нарбон та Таррагону аж до Гадеса (Кадіс) на крайньому півдні атлантичного узбережжя Іспанії (до Геркулесових стовпів). Більше десяти доріг перетинали Альпи через перевали Мон Женевр, Великий та Малий Сен-Бернар, Шплюген (назви сучасні) та Юлійський перевал у Галлію та Гельвецію (нині Швейцарія), а з Аквілеї через декілька низько розташованих перевалів дороги вели в долину Данубія (Дунаю). За якихось нам невідомих причин римські дорожні інженери проігнорували декілька перевалів, найбільш підходящих з сучасної точки зору. Так до останніх років II ст. до н. е. не було дороги через найбільш відомий нині перевал між Австрією та Італією Бреннер; жодна дорога не була побудована через Мон-Сені, Симплон, Сен-Готард. У Північній Африці протяжна дорога вела з Олександрії на захід у Мавританію (до сучасних Алжиру та Марокко).

Таблиця 2

Дорожня мережа Давньоримської держави в Європі, Азії, Африці

№ з/п	Назва дороги	Роки будівництва	Початковий, проміжні та кінцевий пункти (або регіони, країни)	Довжина (км)
I. Європа				
1	Ігнатієва (Віа Ігнатія)	146-120 рр. до н. е.	Діррахій (Дуррес, Албанія) - Фессалоніка (Греція) - Костянтинополь (Стамбул, Туреччина)	860
2	Попілієва	3 268 р. до н. е.	Арімін (Ріміні) - Аквілея (біля Венеції) Паннонія (Австрія, Угорщина)	~600
3	Аврелієва (продовження на північний захід)	3 144 р. до н. е.	Генуя - Арелат (Арль, Франція) - Лугдун (Ліон) - Дурокортор (Реймс) - Лондиній (Лондон)	~800
4	Аврелієва (продовження на північний схід)	3 144 р. до н. е.	Генуя - Массілія (Марсель, Франція) - Цезароавгуста (Сарагоса) - Кордуба (Кордова) - Гаде (Кадіс, Іспанія)	~1550
5	10 доріг через Альпи (через перевали Мон-Женевр, Великий та Малий Сен-Бернар, Шплуген, Юлійський та інші)	2 ст. до н. е.	5.1. Італія (Августа Преторія, суч. Аоста) - Галлія, Гельвеція (суч. Франція, Швейцарія) 5.2. Італія (Аквілея) - долина Данубія (Дунаю)	~300 ~450
6	Віа Мілітаріс на території сучасної України (Кримський півострів)	62 р. н. е.	Херсонес - Сямболон (Балаклава) - перевал Шайтан-Мердвен - фортеця Гаракс на мисі Ай-Тодор (біля Ялти)	100
II. Південно-Західна Азія (Близький Схід)				
7	-	1 ст. до н. е.	Костянтинополь - Пергам - Ефес - Апамея (суч. Туреччина) - Антіохія (Сирія) - Петра (суч. Йорданія) - Олександрія Єгипетська	~2000
III. Північна Африка				
8	-	1 ст. до н. е.	Олександрія Єгипетська - Карфаген - Тевесту - Сірту - Костянтину в Мавританії (суч. Туніс, Алжир, Марокко)	~3000

Таким чином, вже на початку нашої ери, тобто понад 2000 років тому, Середземне море було охоплене кільцем майже безперервних доріг вздовж своїх дуже неоднорідних за рівнем розвитку узбережь. Головні дороги та відгалуження, як промені, розходилися вглиб Європи та Азії, натомість у Північній Африці вони не заходили глибоко всередину материка. В кожній римській провінції два-три міста ставали вузловими центрами місцевої дорожньої мережі. В подальшому більшість таких міст перетворилися в центри колісних, а потім і залізничних шляхів. У них і сьогодні під асфальтом або рейками можна знайти бруковану поверхню римської дороги. В Іспанії подібними центрами були Цезароавгуста (нині Сарагоса), Кордуба (Кордова) та Емерита (Мерида). В Галлії транспортними перехрестями були (і залишаються нині у Франції) Лугдун (Ліон), Дурокортор (Реймс). У Британії це був Лондиній (Лондон), в Італії - Рим, Медіолан (Мілан) та Аквілея (остання після падіння імперії поступилася місцем сусідній Венеції). В численних розвинених грецьких державах у Малій Азії вузловими центрами стали Пергам, Ефес і Апамея, в Північній Африці - Карфаген (у нинішньому Тунісі), Тевесте та Сірту-Костянтину (теперішній Алжир). Занепад античної цивілізації в Малій Азії та Північній Африці перетворив більшість цих центрів у сьогоднішні міста - привиди або занедбані поселення.

Проектування та будівництво доріг. Як же будувалися римські дороги? «Траси визначалися за прямими лініями. Дороги мостили обтесаним камінням або покривали шаром щільно збитого піску. Там, де шлях перетинали річки або яри, будувалися мости та зводилися насипи, а потім рівні з обох сторін точнісінько підганялися так, що вся робота в цілому була радістю для ока», - так Плутарх описував будівництво, яке здійснювалося під керівництвом Гая Гракха в 123-121 рр. до н. е. [1,123]. Мова Плутарха може видатися дещо претенціозною, але автор нічого не перебільшив. Він відобразив головні дороги Риму, що споруджувалися саме в такий спосіб (рис.1).

Характерною рисою римської дороги була її прямолінійність. Вона біжить, як летить стріла, при цьому має рівну поверхню. Навіть там, де траса дороги не є ідеально прямою, як наприклад у Британії, протягом 40-50 км вона має відхилення тільки у 800 м. Подорожуючи нині Європою, легко можна відрізнити дороги, збудовані римлянами, оскільки вони проведені прямими лініями за мінімального числа поворотів. Традиції давньоримського проектування та будівництва доріг широко застосовувалося багатьма країнами Середньовічної Європи протягом багатьох пізніших віків, що видно і в Україні. Так, саме в такий спосіб за часів Річі Посполитої було збудовано в'їзду дорогу до міста-фортеці Кам'янця-Подільського з сторони т.зв. Польських фільварків (у т.ч. дві прямі лінії дороги на схилі, один поворот, використання броду на р.Смотрич). Давньоримські засади місто та шляхобудівництва простежуються також і в Чернівцях, де за часів Австро-Угорської монархії були споруджені основні вулиці, що ведуть з долини р.Прут (від залізничного вокзалу) до центру міста, розташованого на височині. Опукла друкована поверхня чернівецьких вулиць і нині сприяє миттєвому стоку дощових опадів та снігу за його танення навесні. Через це калюж на вулицях цього міста ніколи не буває, а бруківка стає сухою за перших сонячних променів. Для порівняння в м.Житомирі під час дощу калюжі перебивають повністю навіть центральні вулиці і перехожі змушені рухатись чіпляючись за паркани. Нехтування римськими традиціями будівництва дренажних дорожніх систем простежується нині навіть у м.Києві, зокрема при спорудженні наземних виходів з деяких станцій метро (наприклад, Героїв Дніпра, Дружби народів), що призводить до їх регулярного підтоплення підчас злив.

Римській державі потрібні були в першу чергу дороги з великою пропускнуною спроможністю в усі пори року та за будь-якої погоди. Іншими словами ці дороги слід було розміщувати на твердій ретельно осушеній підставі, а там, де рух був особливо жвавим - вкрити міцною поверхнею.

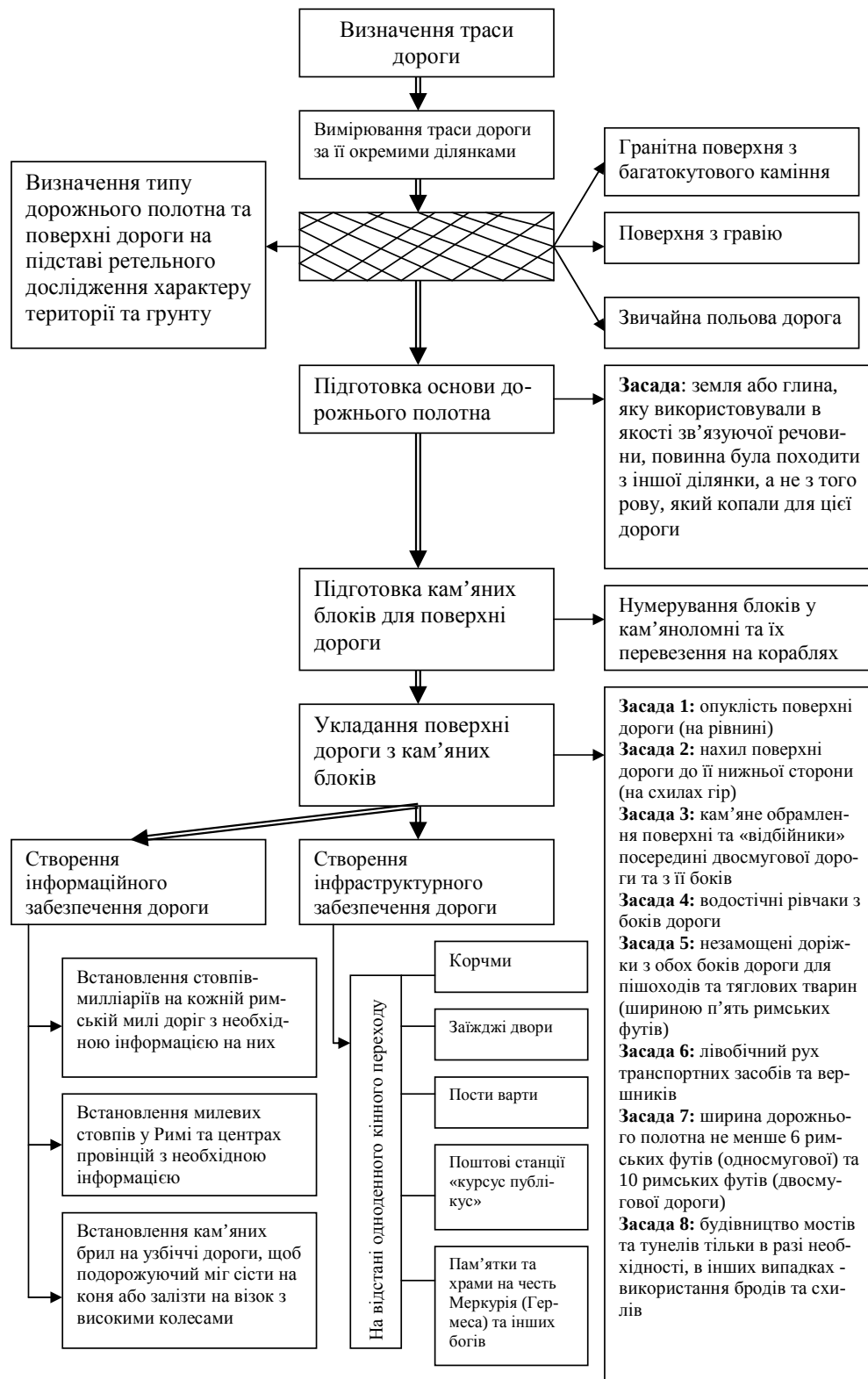

Рис. 1. Етапи та засади спорудження давньоримських доріг

Це було грандіозне завдання для римських інженерів та техніків, оскільки їхні можливості були обмежені, особливо щодо робочої сили та технічних засобів. На спорудженні основних комунікаційних артерій працювало військо, однак часто воно не могло виділяти значні контингенти для такої довготривалої роботи. Використовувалися найпростіші інструменти: кирка, молот, кайло, заступ. З траси наміченого шляху усували скелі: їх трошили кирками. Землю з траси викидали заступами. Скельні уламки та землю виносили в кошиках (тачки, що вже були відомі на той час в давньому Китаї, дістали застосування в Європі тільки за часів Середньовіччя). За допомогою таких досить примітивних інструментів давньоримські будівельники доріг досягли дуже значних результатів. Наприклад, у Тарачіні (нині Терачіна, Італія) між схилом гори та морем для Аппієвої дороги була відколота частина скелі товщиною 126 футів (понад 40 м) і ця цифра була вибита на скелі. Сучасне шосе, що розташоване на бувшій Фламінієвій дорозі, проходить крізь тунель довжиною 37 м, який був споруджений у 77 р. н. е. Збереглися тунелі, що нині не використовуються, довжиною до 900 м. Але римські будівники доріг зверталися до подібних робіт тільки тоді, коли це було конче необхідним. Їхні звичайні рішення передбачали вміле використання власних властивостей певної ділянки землі, а не боротьбу з ними.

Будуючи дорогу на рівнині, як наприклад, у долині річки Падус (нині По), її прокладали напівпрямую, трохи підвищуючи над рівнем навколишніх полів. Це допомагало не тільки при осушенні, оскільки на ділянках, де накопичувався сніг, навіть після великих снігопадів дороги залишалися вище його рівня. В горбистій або гірській місцевості дороги прокладали на схилах горбів та гір, навіть якщо це призводило до викривлення та подовження траси. Сучасне шосе часто звивається по дну долини, в той час як його римська дорога-попередниця завжди знаходиться високо над долиною, проходячи схилами. Римляни намагалися уникати прокладання доріг на болотистому або навіть вологому ґрунті, щоб забезпечити шляхи від весняних повеней. Слід пам'ятати,

що дороги будувалися перш за все у військових цілях, саме тому відкис з однієї сторони та прірва з іншої оберігали римські загоны від атак з обох боків дороги. Для римських проектувальників додаткові вигини дороги не були надто високою ціною, яку слід було заплатити за безпеку легіонів під час їхнього маршу.

Після прийняття кінцевого рішення щодо того, куди повинна була прокладатися дорога, римські будівельники приступали до вимірювання траси - і це завдання часто ставало серйозним випробуванням для примітивних інструментів, що були в їхньому розпорядженні. Дороги прокладали окремими прямолінійними ділянками, тому часто, в зв'язку з неточним вимірюванням величини ухилу, ці фрагменти з'єднувалися нерівно або відрізнялися за своїм рівнем. Наступним кроком було ретельне дослідження території та ґрунту з метою визначення типу дорожнього полотна. Сучасні археологічні дослідження решток римських доріг у різних частинах Західної Європи (зокрема в Італії та Франції) виявили дві їхні головні особливості. По-перше, римляни не застосовували цемент до підстави доріг; по-друге, вони ніколи не дотримувалися одного і того ж типу дорожнього полотна, оскільки його вибір залежав від ґрунту і характеру території, де прокладалася дорога.

Давньоримська дорога повинна була мати поверхню, стійку за доволі різних погодних умов. Там, де рух не був інтенсивним (наприклад, у віддалених провінціях), технологія покриття дороги полягала в нанесенні на неї верстви гравію. Щодо доріг з дуже активним рухом (наприклад, Аппієва чи Фламінієва), то їхню поверхню мостили багатокутним камінням з базальту (кварцу), граніту чи порфіру - міцних вулканічних порід. Кам'яні блоки мали в діаметрі 50 см, а товщину до 20 і більше см. Їх укладали разом, як мозаїку. Такі блоки утворювали абсолютно гладеньку поверхню. Оскільки вулканічні породи можливо видобувати, відколюючи багатосторонні блоки, найпростішим способом створення досконалого дорожнього покриття було укладання їх в тому порядку, в якому вони знаходилися в кам'яноломні. З цією метою їх там нумерували та вантажили партіями на кораблі.

Головною проблемою була підготовка дорожнього полотна, яке б попереджало зсув каміння та появу понижень дороги, які не тільки викликали тряску при проїзді, але й затримували дощову воду, що в кінці кінців могло призвести до розмиття дороги. Як сказав римський поет, що спостерігав за будівництвом дороги на м'яких піщаних ґрунтах біля Неаполю, техніки повинні були «таким чином приготувати дорожнє полотно під поверхню, щоб земля не піддалася, щоб фундамент не виявився хитким, щоб полотно не виявилось неміцним, коли на нього будуть тиснути мостильні блоки»[1,125]. Часом дорога йшла таким твердим ґрунтом, що не було необхідності накласти якесь полотно і єдине, що залишалося зробити робітникам, - це нівелювати ділянку та помістити кам'яні блоки безпосередньо на ґрунт (збереглася ділянка такої дороги, що вела з Антіохії до Халкиди в Сирії). Там, де земля була дуже м'якою доводилося копати рови, щоб досягти твердої основи, а у ровах поміщати заокруглене каміння в масі глини. Товщина дорожнього полотна залежала від того, наскільки глибоким був рів. Якщо дорога повинна була бути підвищеною, то полотно робили таким високим, що воно перевищувало рівень ґрунту аж до необхідної висоти. При цьому римські будівельники неухильно дотримувалися наступної засади: земля або глина, які використовувалися в якості зв'язуючої речовини, повинна була походити з іншої ділянки, а не з того рову, який копали для цієї дороги. Боки дорожніх насипів оберігали від розмивання за допомогою терасоподібних стінок, польового каміння або тесаних блоків там, де необхідно було забезпечити декоративний ефект. Часами землемірники не могли уникнути проведення дороги крізь болота та піски. Тоді будівельникам доводилося сильно потрудитися, щоб підготувати належне дорожнє полотно. Єдиним способом було копання глибокого рову та викидання туди стільки скельних блоків, поки вони не створювали достатньо потужної та надійної основи. Якщо це не допомагало, то будівельники забивали в рів дерев'яні палі та поміщали на них дерев'яний настил, поверх якого вкладався шар гравію.

Коли дорожнє полотно було готове, муляри приступали до підготовки кам'яних блоків для поверхні дороги. Їх укладали таким чином, щоб надати поверхні опуклість, тобто дорога посередині була дещо вища, ніж з її боків, завдяки чому дощова вода могла стікати з її поверхні. На дорогах, що йшли схилами, цю мету досягали не значним нахилом поверхні до нижчої сторони. Нарешті, принаймні на великих дорогах, з обох їх сторін улаштовували кам'яне обрамлення. Із його зовнішнього боку прокладали водостічні рівчаки та незамощену доріжку для пішоходів та тяглових тварин. На узбіччі на певній відстані одна від одної встановлювали кам'яні брили, щоб подорожуючий міг сісти на коня верхи (це було дуже зручно в ті часи, коли ще не знали стремен) або залізти на візок з високими колесами. Всі римські дороги обов'язково мали з обох сторін рівчаки для відведення дощової води.

Не тільки дорожнє полотно але й поверхня давньоримських доріг розрізнялася залежно від ґрунту та території. Так, у Північній Африці навіть головні дороги були шляхами, прокладеними просто на піску. В гористих місцевостях дорогу часто вибивали в скелі у вигляді горизонтальної поверхні відповідної ширини. В окремих місцях додавали штучні колії, що були подібні до тих, які робили за декілька століть до цього елліни та етруски, щоб зробити можливим проїзд без ковзання. Часом якості дороги визначалася умовами життя, а не засадами конструкції. Так, археологами було виявлено ділянку першокласної дороги, за якою слідував немощений шлях середньої якості. Схоже на те, що в даному випадку досвідчені будівельники виконали першу частину дороги, а потім за якоюсь причиною, були відізовані та залишили завершення роботи місцевим виконавцям.

Ширина римських доріг була різною. Аппієва дорога, перша римська дорога великого масштабу, місцями досягала ширини десять римських футів (біля 3 метрів). Отже, це була зручна двосмугова дорога, на якій два вози могли з легкістю їхати бік о бік.

В інших місцях ширина цієї дороги зменшувалася до восьми римських футів, що являло мінімум для двосмугової дороги.

Більшість доріг, що вели до Риму, перед візною брамою розширилися до 30 та більше римських футів. Усі ці цифри відносяться до самої дороги, тобто до тієї її частини, якою користувалися вершники та візки. Кам'яні обрамлення та пішохідні доріжки становили додаткових п'ять римських футів (1,5м).

Окремо слід сказати про Ігнатієву дорогу або Віа Ігнатія – давньоримську дорожку магістраль, яка починалася в м. Дурресі (сучасна Албанія) та вела до Костянтинополя. Вона була продовженням Аппієвої Траянової дороги, з'єднувала Рим та Костянтинополь найкоротшим шляхом, включаючи ділянку морських перевезень від порту Брундізій (нині Бріндізі на півдні Італії) до порту Дуррес. Отже, Віа Ігнатія можна назвати попередницею сучасних транс'європейських мультимодальних транспортних коридорів. Вона була побудована між 146 та 120 рр. до н.е. та мала довжину біля 900 км. Ширина вимощеного камінням дорожнього полотна становила понад 9 м. Інфраструктура цього давньоримського "швидкісного шосе" включала розташовані на узбіччі корчми та заїжджі двори, ремонтні майстерні та поштові станції, на яких змінювали коней. Ці об'єкти розміщувалися вздовж всієї дороги на відстані одностороннього кінного переходу. Дохід від їхньої експлуатації призначався на підтримку дорожньої мережі. Крім того, вздовж дороги на тій самій відстані були розміщені пости, де чергувала варта, яка відповідала за безпеку на трасі. На Віа Ігнатія, як і на інших римських дорогах, були встановлені так зв. "відбійники" – спеціальні кам'яні бордюри всередині та по краях проїжджої частини, що виключали зіштовхування зустрічних возів та їх падіння з дороги до узбіччя. Рух на Віа Ігнатія, як і на інших дорогах Давнього Риму, був лівостороннім – щоб зустрічні візки не потрапили під батоги візниць, які ті тримали в лівій руці. Великі ділянки Ігнатієвої дороги у відносно доброму стані збереглися аж до початку XIX ст., однак протягом останніх двох століть ця давньоримська дорога була частково розібрана на будівельні матеріали, а частково похована під пізнішими культурними нашаруваннями. На початок розкопок на поверхні за-

лишилося лише три км з усієї величезної дороги, з яких неможливо було уявити, як вона виглядала за античних часів. Усю складність конструкції давньоримської дороги вдалося виявити лише під час будівництва її сучасної "реінкарнації" – швидкісного транс'європейського шосе "Ігнатія", траса якого проходить майже паралельно Віа Ігнатія. Цей сучасний європейський транспортний проект оцінюється у \$8 млрд, а терміном його закінчення визначено 2010 р. До речі єврошосе «Ігнатія» частково належить до складу Пан'європейського мультимодального транспортного коридору №8 (Дуррес-Тірана-Скоп'є-Софія-Пловків-Бургас-Варна).

У гірських місцевостях, де рух був невеликим, а спорудження дороги вимагало багато зусиль та часу, римляни будували дороги мінімальної ширини. У вузьких проходах дороги часом звужувалися до однієї смуги шириною біля 6 римських футів з облаштуванням роз'їздів, що надавало можливість возам розминутися. На ділянках, де неможливо було ні вибити дорогу в скелі, ні прокласти тунель, будівельники закріплювали на скелі дерев'яний помост, облаштовуючи на ньому дорогу. При цьому нахил такої дороги ретельно розраховувався і міг складати до 15° (досить стрімкий з сучасної точки зору). Зрозуміло, що така дорога потребувала постійного догляду та консервації та не була безпечною. Але римляни це влаштовувало. Так, сучасна дорога, що веде на перевал Малої (між Італією та Гельвецією – Швейцарією) нараховує 22 повороти, а давньоримська – тільки три.

Римляни будували свої дороги високо над дном долин, щоб перетнути річки там, де можливо було переправитися вброд, і взагалі вони не відмовлялися від використання бродів. Часом для цього вони заповнювали русло потоку пласким камінням. Там, де це було неминуче, вони будували мости: на віддалених теренах - дерев'яні, на головних трасах – міцні кам'яні мости з брукованими дорогами. Мости споруджувалися у формі арки або декількох арок, які спиралися на масивні кам'яні бики. Наприклад, Фламінієва дорога неподалік від Нарнії проходить над річкою мостом, центральна арка якого має біля 20 м висоти, а проліти - понад 30

м кожний. Міст над р. Таг (Тахо) поблизу м.Емерита (західна частина Іспанії), збудований за часів імператора Траяна, і сьогодні постійно відкритий для руху. Його шість прольотів досягають висоти 75 м над поверхнею річки. Римські інженери проектували мости з довгими під'їзними рампамі з кожної сторони з тим, щоб поверхня мосту була якомога більше наближена до рівня дороги.

Оскільки дороги вели з густонаселених територій вглиб країни, вони в міру віддалення від великих центрів поступово втрачали свої зручності, пішохідні доріжки, обрамлення і наприкінці, елегантну поверхню з багатокуткової бруківки. Вимощені ділянки знаходилися тільки при в'їздах до міст, на перехрестях та в інших важливих пунктах, решта доріг вже не була вимощена базальтом або гранітом, а їхня поверхня була вкрита шаром шлаку або гравію. При цьому дорожнє полотно було зроблене по-старому ретельним римським способом, шляхом викопування ровів аж до досягнення рівня твердої основи та розміщення там товстого шару природно закругленого каміння, що було залите глиняним розчином. Якщо виникала необхідність, дно такого рову зміцнювалося верствою плаского каміння. Верхня частина дорожнього полотна згладжувалася і після надання їй опуклого кшталту утворювала поверхню дороги. Всі другорядні дороги теж будувалися в такий або примітивніший спосіб. Найгіршим видом була звичайна польова дорога, відома ще з часів цивілізацій Стародавнього Сходу.

Інфраструктура та управління дорогами. Щоб підтримувати розгалужену систему давньоримських доріг у належному стані, був створений спеціальний адміністративний штат при кожній дорозі. З одного боку, він виконував політичні та військові завдання, з іншого – відповідав за зручності подорожуючих і з цієї метою включав різні інстанції. Загальне керівництво цим потужним бюрократичним механізмом здійснював ще з часів його фундатора Августа особисто імператор. Важливі дороги знаходилися під опікою сенаторів в ранзі претора. Претор – це вищий магістрат, який відповідав за судочинство, мав право командувати військами та керувати провінці-

ями в повному обсязі цивільної та військової влади. Це була друга особа в ієрархії римських чиновників після консулів. Сенатор-опікувач дороги мав у своїх обов'язках: слідкувати за станом дороги; здійснювати керівництво ремонтними працями; надавати дозволи щодо будівництва споруд на прилеглих до дороги землях; наказувати руйнувати всі споруди, зведені на цих землях без його дозволу; вирішувати всі спірні справи, пов'язані з данною дорогою. Сенатори – опікувачі доріг, як і коменданти з їх охорони, підкорялися безпосередньо імператору і ним призначалися. В свою чергу, сенатору-опікувачу дороги підлягали: префект преторію (відповідальний за загальний рівень обслуговування подорожуючих), префект возів (відповідальний за транспортні засоби), префект табеларіїв (гінців), префект куріозів (інспекторів) (рис. 2).

На всіх дорогах Римської імперії діяв т. зв. "курсус публікус" (державна пошта), що відповідав за обслуговування осіб, які подорожували в державних справах. Це були різноманітні чиновники і гінці, що здійснювали зв'язок між Римом та провінціями. Їхній спеціальний статус засвідчував т. зв. "диплом" (евекцію), який надавав пріоритетне право використовувати як приватні, так і державні (публічні) засоби пересування та зупинятися в заїжджих дворах, що були розміщені вздовж дороги. Такий "диплом" являв собою диптих – дві навощені таблички, складені разом. У них вказувався рік, ім'я імператора, була відповідна печатка. Термін такої "подорожньої грамоти" закінчувався за рік, або разом зі смертю імператора, ім'я якого було вказане в диптиху.

Державне управління дорожньою мережею віддавало перевагу Італії за рахунок провінцій. В Італії кожна велика дорога мала власного куратора (уповноваженого сенатора), що був зобов'язаний проводити ремонт та утримувати дорогу в належному стані. В провінціях відповідальність за дороги, як і за все інше, ніс намісник. Відповідно він видавав розпорядження місцевій владі, яка повинна була ремонтувати споруджені воїнами дороги та будувати на підставі відповідних креслень додаткові дороги. Як виконувалися ці накази, то вже інша справа. Населення провінцій було і так пе-

ревантажне податками та необхідністю тельно займатися ще й дорогами. утримання інших служб, щоб додатково ре-

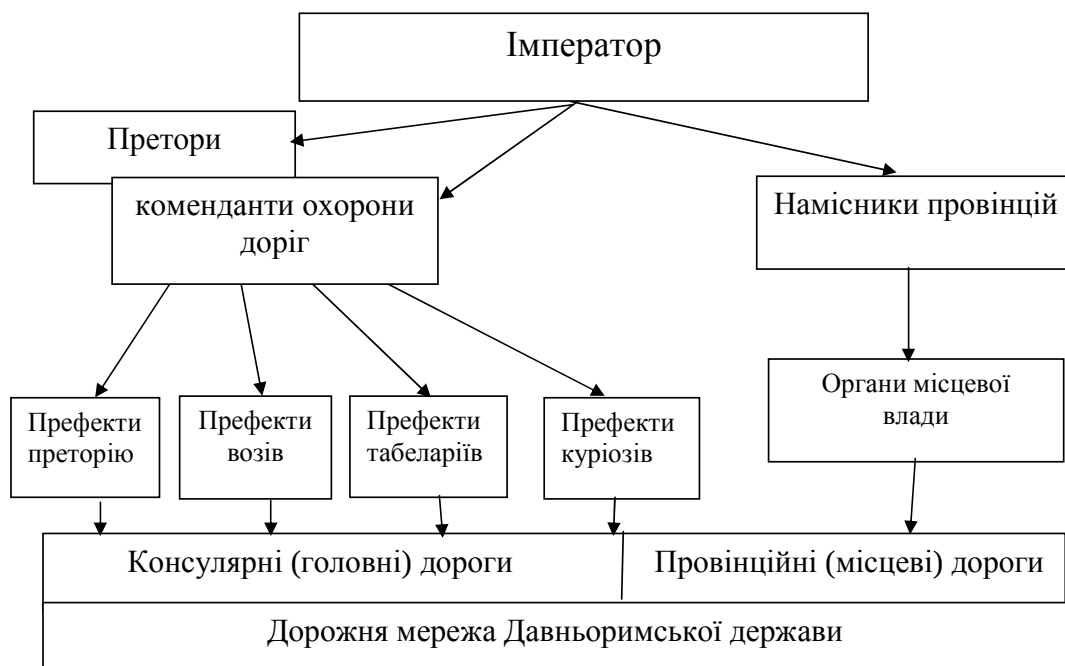

Рис. 2. Структура управління шляховим господарством Римської імперії

Останнім етапом облаштування давньоримської дороги було встановлення милліаріїв – милевих стовпів на кожній римській милі (тисяча п'ятистопних кроків, біля 1480 м). Плутарх писав про Гая Гракха: «Крім того Гай розмірив кожну дорогу, від початку і до кінця по одній милі (вісім стадіїв) та відзначив відстані кам'яними стовпами» [1,128]. В Італії на кожному з них була вибита цифра, що позначала відстань від Риму, або від міста, з якого дорога починалася в тій або іншій провінції. Часом на стовпах вказувалася відстань між містами, а іноді – від початку дороги. Так, у Галлії на дорогах, що відходили від Лугдуну (нині Ліон), позначали відстань від цього міста. В окремих випадках на стовпах могло міститися більше інформації, у т. ч. відстань до кінця дороги, або до трьох – чотирьох пунктів на дорозі. В самому Римі на одному з рогів Форуму стояв "золотий" милевий камінь, на якому позолочені цифри вказували відстань від Риму до найважливіших місцевостей держави. Центри провінцій ма-

ли свої милеві знаки, подібні римському. Для подорожуючого, який рухався пішки, на коні або у візку та роздумував над тим, скільки йому залишилося шляху, щоб знайти харчування та ночівлю або змінити коней, милеві стовпи були дуже важливим джерелом інформації. Недарма, деякі місцевості дістали свої назви від цифри, вибитої на стовпі або від самого стовпа.

Наприклад, на дорозі з Марселю до Екс –ан-Прованс існує поселення Кар (від латинського "квартум", за римських часів це означало "ад квартум ляпідем" – при четвертому камені). За три милі звідси, тобто на відстані семи миль від Марселю розташоване село Сетем (від "септімум" – сьомий). За дев'ять миль від Марселю в середні віки існувала "Вілла де Ноно" (тобто "вілла на дев'ятій милі"), а за чотирнадцять миль нині знаходиться місто Миль, яке дуже вірогідно, отримало свою назву від поставленого там римлянами милевого стовпа – милліарія. Населений пункт Альбіум Інтіміліум (Італія) на Аврелійовій дорозі між

містами Саво (нині Савона в Італії) та Нікея (нині Ніцца у Франції) сьогодні має назву Вентимілья (дослівно – "двадцять миля").

Окрім мильових стовпів при дорогах ставилися пам'ятники богам, зокрема на честь Меркурія або його грецького аналога Гермеса, священного заступника подорожуючих. Вони мали різноманітний характер, починаючи від повністю завершених придорожніх храмів та окремо стоячих фігур богів, часто простих та суворох на вигляд, та закінчуючи звичайними купами каміння, що називалися "горби Меркурія". Ці горби символізували давньоримське божество і подорожні не гребували старовинним звичаєм покладання жертви у вигляді додавання до купи ще однієї каменюки.

У середньовічній Європі всюди, де це було можливе, використовувалися римські дороги. Оскільки там на коней почали одягати хомути, на візках стали перевозити більш важкі вантажі. Римські дороги не були розраховані на таку вагу і поступово почали руйнуватися. Єдине, в чому середньовіччя випередило римлян, це було будівництво мостів, можливо, під впливом досвіду, набутого при спорудженні готичних соборів, але їзди на ці мости робилися неймовірно стрімкими. Відродження принесло європейцям досконаліші землевимірвальні прилади. Тільки у XVIII ст. стали застосовувати земляні насипи (а не кам'яні брили з земляною зв'язуючою речовиною, як у римлян). Але остаточно рівень давньоримського дорожнього будівництва був перевищений тільки в кінці XIX ст., коли французький інженер Дж. Л. Мак-Адам провів "революцію" в цій сфері, зменшивши товщину шару дорожнього полотна та розмістивши на поверхні дрібно роздроблене каміння майже однакового розміру – щебень. Далі був розроблений метод облаштування профільованих доріг з складною системою дренажу полотна. Нарешті, в першій половині XX ст. винайшли міцне асфальтове та асфальто-бетонне покриття, яке на сучасних вулицях та автомагістралях досягає товщини 20 см та більше.

Римляни не були єдиними досвідченими будівельниками доріг у давнину. На іншому кінці світу могутні імператори династії Цінь (220 р. до н.р. – 200 р. н.р.) у Ки-

таї випередили римлян щодо зведення мостів, які прорубувалися у високих горах або будувалися на мостових биках на запаморочливій височині. Давньокитайські дороги були ширші за давньоримські і досягали 15 м на головних трасах. Такими дорогами могли їхати бік-о-бік дев'ять колісниць. Однак перевірити ці писемні повідомлення неможливо, оскільки китайці не будували мощених доріг з бруківкою. Вони просто посипали дороги шлаком, тому жодні рештки їхніх доріг не знайдені, що не дозволяє вважати відомості про давньокитайські дороги абсолютно достовірними [1,129]. Нині автомобільні дороги складають "обличчя" будь-якої розвинутої країни, в т.ч. України. В спорудження, реконструкцію та експлуатацію доріг вкладаються величезні кошти. Автомобіль для людей в багатьох країнах світу давно перестав бути розкішшю, натомість перетворився в повсякденний засіб зручного, швидкого та безпечного пересування, що забезпечує комфорт та задоволення. Дороги надають країнам та їхнім мешканцям робочі місця, можливості та імпульси щодо розвитку виробництва та логістики, а також туризму.

Висновки. Досвід створення та функціонування трансконтинентальної високо-розвинутої системи доріг Давнього Риму, зокрема розбудови мультимодального транспортного маршруту "Аппієва Траянова дорога – Віа Ігнатія" дозволяє застосовувати досягнення стародавніх будівельників та проєктувальників у сучасній практиці створення єдиної транспортно-логістичної системи Європи та з'єднання її з транспортними системами інших частин світу та континентів. Як зазначено в статті, вже тоді територія сучасної України враховувалася в давньо-європейських транспортних проєктах та мережах, було навіть виконане давньоримське дорожнє будівництво, рештки якого залишилися у Криму та Закарпатті. Тим більше нині Україні слід активніше інтегруватися в Пан'європейську транспортно-логістичну систему, сповна використати свій величезний транзитний потенціал, стали повноправною складовою європейського та світового транспортно-логістичного комплексу.

Література

1. Биржаков М. Б., Никифоров В. И. *Индустрия туризма: перевозки.* - Спб.: Изд. дом Герда, 2007.- 528 с.
2. Грицкевич В. П. *История туризма в древности.* – Спб.: Изд. дом Герда, 2005.-310 с.
3. Литвинова Т. *Сработано еще рабами Рима* // Газета 24.-2008.-26 янв.
4. Бакаєв О.О. Пирожков С.І. та ін.. *Міжнародні транспортні коридори України: мережі та моделювання.* Ч. І.-К.:КУЕТТ, 2004.-604 с.
5. Цветов Ю. М. та ін. *Концепція програми формування мережі логістичних центрів в системі міжнародних транспортних коридорів України.* - К.:КУЕТТ,2003.-604с.
6. Новикова А.М. *Україна в системі міжнародних транспортних коридорів.* – К.:НДІПМБ, 2003.- 494 с.
7. Смирнов І.Г. *Логістика просторово-територіальний вимір: Моногр.*- К.: Обрії, 2004. - 335 с.
8. Смирнов І. Г. *Єврологістика як напрям євроінтеграційної стратегії України // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 66. Ч. II.-К.: КІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2007.- С. 84-93.*
9. Смирнов І. Г. *ЕС: без логістики не в'їхатимуть* // Logistics. - 2007. - №6. - С.28-30.
10. Олійник Я. Б., Смирнов І. Г., Шум І. В. *Єврологістика та Україна: площини взаємодії в ХХІ ст.// Зовнішня торгівля: право та економіка.* - 2007. - №6(35). - С.6-12.
11. Смирнов І.Г. *Україна в системі єврологістики: новітні напрями інтеграції* // Logistics. - 2008. - №1. - С.8-12.

УДК 911.3+911.5+910.1

Володимир Грицкевич

МОДЕЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ В ГЕОГРАФІЇ СУСПІЛЬСТВА

Розроблена методика побудови математичних моделей, які виражають функціональні закономірності територіальних систем. Розглянуті два види таких моделей: одновимірні багатокрокові і багатовимірні однокрокові.

Volodymyr Grytsevych. Modelling of functional laws in human geography. *The methods of construction of mathematical models which express the functional laws in territorial systems are works. Two kinds of such models are considered: univariate multistep and multivariate unistep.*

Актуальність роботи та існуючі дослідження. У географії суспільства при вивченні функціонування територіальних систем нагромаджений величезний емпіричний досвід і фактичний матеріал. Географічне осмислення цього досвіду та матеріалу має переважно описовий якісний характер. Серйозних робіт з математичного моделювання функціонування систем, тим більше з виходом на формулювання закономірностей немає. В той же час спроби сформулювати закономірності без використання математичного апарату є неконструктивними і в кращому випадку зводяться до назви такої закономірності. З другого боку для сучасного менеджменту систем потрібним є чітке розуміння їх динаміки, що можливо лише із застосуванням математичного моделювання [4,5].

Потреба вивчення функціонування територіальних систем підкреслюється бага-

тьма авторами. О.Паламарчук [6,с.137] розробив типологію функцій суспільних територіальних систем. О.Топчієв [7,с.171] розглядає господарські функції регіонів різного рангу. В [1] розроблена функціональна характеристика соціально-економічних середовищ регіону. Деякі функціональні моделі територіальних систем приведені в [2]. Питання моделювання територіальних систем у суспільно-географічній науці розглянуті в [3].

За О.Шаблієм [8,с.243] закономірності функціонування територіальних систем – це закономірності зміни їх станів. Таке розуміння відкриває шлях до ефективного математичного моделювання функціональних закономірностей. Стани територіальних систем та їх елементів описуються певними параметрами. Вивчаючи динаміку функціональних змін у системі, дослідник отримує ряди динаміки відповідних параметрів. Ці

ряди є результатом спостережень та інформаційною базою для формулювання функціональних закономірностей.

Метою дослідження є розробка методики практичної побудови моделі функціонування територіальної системи.

Отримані результати. Нехай y – змінна, що описує стан системи чи її елементів, $y_0, y_1, \dots, y_N$ – ряд $(N+1)$ спостережень за цією змінною. Для спрощення викладок вважаємо, що спостереження проводились через однаковий проміжок часу.

Якщо функціональна закономірність характеризує зміну станів, то це означає, що вона поєднує в собі кілька послідовних станів, або, кажучи простіше, виражає новий стан системи через попередні. Для моделювання обмежимося лінійною залежністю між станами, бо, по-перше, лінійна модель є простішою і зрозумілішою серед усіх інших, по-друге, широкий клас систем описується саме лінійною моделлю, по-третє, за рахунок вибору кількості фігуруючих у лінійній моделі станів можна досягнути бажаного рівня адекватності, по-четверте, нелінійні моделі є лише технічним (хоча і дуже цікавим) ускладненням лінійних. Далі розглянемо два варіанти лінійних функціональних моделей: *одновимірні багатокрокові* та *багатовимірні однокрокові*.

ОДНОВИМІРНА БАГАТОКРОКОВА МОДЕЛЬ. На підставі сказаного вище багатокрокову закономірність для змінної y можна представити таким рівнянням:

$$y_j = b_0 + \sum_{l=1}^K b_l y_{j-l} + \varepsilon_j; \quad j = K, K+1, \dots, N;$$

де $b_0, b_1, \dots, b_K$ – коефіцієнти моделі, ε – змінна, що описує випадкові (незакономірні) впливи.

Ця модель виражає нове значення спостережуваної змінної y через K її попередніх значень (станів). Інформаційною базою для визначення коефіцієнтів $b_0, b_1, \dots, b_K$ масив спостережень за змінною y : $y_0, y_1, \dots, y_N$. При використанні методу найменших квадратів для обчислення коефіцієнтів $b_1, \dots, b_K$ моделі отримується система лінійних алгебраїчних рівнянь:

$$\sum_{l=1}^K C_{j,l} b_l = C_{j,0}, \quad j = 1, \dots, K;$$

де

$$C_{j,l} = \frac{1}{N-K+1} \cdot \sum_{h=K}^N (y_{h-j} - \bar{y}_j)(y_{h-l} - \bar{y}_l);$$

$$j = 1, \dots, K; l = 0, \dots, K;$$

$$\bar{y}_j = \frac{1}{N-K+1} \cdot \sum_{h=K}^N y_{h-j},$$

$$\bar{y}_l = \frac{1}{N-K+1} \cdot \sum_{h=K}^N y_{h-l}; \quad j, l = 1, \dots, K.$$

Після цього коефіцієнт b_0 можна обчислити за формулою

$$b_0 = \bar{y}_0 - \sum_{l=1}^K b_l \bar{y}_l.$$

Далі розглянемо низку часткових випадків для конкретних практично важливих значень K , вважаючи що $\varepsilon \approx 0$, тобто випадкові впливи малі і ними можна знехтувати.

1-й випадок: $K=1$. Це означає, що кожен стан системи залежить лише від одного попереднього стану, тобто маємо Марковський процес. Функціональна закономірність має максимально простий вигляд:

$$y_j = b_0 + b_1 \cdot y_{j-1}, \quad j = 1, \dots, N,$$

$$\text{де } b_1 = \frac{C_{1,0}}{C_{1,1}}, \quad b_0 = \bar{y}_0 - b_1 \cdot \bar{y}_1.$$

2-й випадок: $K=2$. Тут біжучий стан системи залежить від двох попередніх станів. Функціональну закономірність можна записати у вигляді:

$$y_j = b_0 + b_1 \cdot y_{j-1} + b_2 \cdot y_{j-2}, \quad j = 2, \dots, N,$$

$$\text{де } b_1 = \frac{1}{\Delta} \cdot (C_{1,0} \cdot C_{2,2} - C_{1,2} \cdot C_{2,0}),$$

$$b_2 = \frac{1}{\Delta} \cdot (C_{1,1} \cdot C_{2,0} - C_{1,0} \cdot C_{2,1}),$$

$$\Delta = C_{1,1} \cdot C_{2,2} - C_{1,2} \cdot C_{2,1},$$

$$b_0 = \bar{y}_0 - b_1 \cdot \bar{y}_1 - b_2 \cdot \bar{y}_2.$$

Наприклад, якщо змодельовати динаміку наявного населення України на підставі даних табл. 1, то отримаємо таку функціональну закономірність:

$$y_j = 4,34 + 0,917 \cdot y_{j-1} - 0,016 \cdot y_{j-2},$$

$$\text{для } j = 2001, \dots, 2006.$$

Похибка цієї моделі для вказаних років не перевищує 0,6% що є дуже хорошим

показником її адекватності. Слід звернути також увагу, що коефіцієнт при y_{j-2} майже в 60 разів менший від коефіцієнта при y_{j-1} . Це означає, що з віддаленням від біжучого

стану вплив попередніх станів на нього різко падає і в цьому випадку нема потреби враховувати велику кількість попередніх станів.

Таблиця 1

Динаміка чисельності наявного населення України

Рік	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Наявне населення, млн осіб	50,1	49,7	49,3	48,5	48,0	47,6	47,3	46,9

БАГАТОВИМІРНА ОДНОКРОКОВА МОДЕЛЬ. Позначимо через $\mathbf{Y}$ векторну змінну, що описує багатовимірний стан системи чи її елементів:

$$\mathbf{Y} = \begin{pmatrix} y_1 \\ \vdots \\ y_n \end{pmatrix}, \quad n - \text{кількість параметрів стану.}$$

Нехай $\mathbf{Y}_0, \mathbf{Y}_1, \dots, \mathbf{Y}_N$ – ряд спостережень за

$$\text{векторною змінною, } \mathbf{Y}_j = \begin{pmatrix} y_{1,j} \\ \vdots \\ y_{n,j} \end{pmatrix},$$

$$j = 0, 1, \dots, N.$$

Розглядаємо однокроковий процес, тобто припускаємо, що кожен багатовимірний стан системи залежить лише від одного багатовимірного попереднього стану як у процесах Маркова.

Функціональна закономірність зміни станів має вигляд:

$$y_{i,j} = b_{i,0} + \sum_{k=1}^n b_{i,k} y_{k,j-1} + \varepsilon_{i,j},$$

$$i = 1, \dots, n; \quad j = 1, \dots, N;$$

де $b_{i,j}$ $i = 1, \dots, n; \quad j = 0, 1, \dots, N$ – коефіцієнти моделі, ε – змінна, що описує випадкові (незакономірні) впливи.

Для визначення коефіцієнтів утворимо матриці

$$\mathbf{V} = (\mathbf{Y}_1 \quad \dots \quad \mathbf{Y}_N), \quad \tilde{\mathbf{V}} = \begin{pmatrix} 1 & \dots & 1 \\ \mathbf{Y}_0 & \dots & \mathbf{Y}_{N-1} \end{pmatrix}.$$

У матричних позначеннях функціональна закономірність записується так:

$$\mathbf{V} = \tilde{\mathbf{B}}\tilde{\mathbf{V}} + \mathbf{E},$$

$$\text{де } \mathbf{B} = \begin{pmatrix} b_{1,0} & b_{1,1} & \dots & b_{1,n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ b_{n,0} & b_{n,1} & \dots & b_{n,n} \end{pmatrix} - \text{матриця кое-$$

$$\text{фіцієнтів, } \mathbf{E} = \begin{pmatrix} \varepsilon_{1,1} & \dots & \varepsilon_{1,N} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ \varepsilon_{n,1} & \dots & \varepsilon_{n,N} \end{pmatrix} - \text{матриця}$$

випадкових впливів.

Виходячи з методу найменших квадратів коефіцієнти моделі визначаються у вигляді:

$$\mathbf{B} = \tilde{\mathbf{V}}\tilde{\mathbf{V}}^T (\tilde{\mathbf{V}}\tilde{\mathbf{V}}^T)^{-1}.$$

Для прикладу розглянемо частковий випадок при $n = 2$, припускаючи $\varepsilon \approx 0$, тобто що випадкові впливи малі і ними можна знехтувати. Тоді маємо такий масив спостережень

$$\begin{pmatrix} y_{1,0} & y_{1,1} & \dots & y_{1,N} \\ y_{2,0} & y_{2,1} & \dots & y_{2,N} \end{pmatrix} \text{ і моделі зміни}$$

станів:

$$y_{1,j} = b_{1,0} + b_{1,1} \cdot y_{1,j-1} + b_{1,2} \cdot y_{2,j-1},$$

$$y_{2,j} = b_{2,0} + b_{2,1} \cdot y_{1,j-1} + b_{2,2} \cdot y_{2,j-1}.$$

Висновки. З використанням методів математичного моделювання відкриваються реальні можливості для конкретного формулювання суспільно-географічних закономірностей. Методику таких операцій можна вважати розробленою. Функціональні закономірності конструктивно формуються за допомогою лінійних різницьових рівнянь, що пов'язують значення параметрів системи за декілька послідовних станів.

Література

1. Грицевич В.С. Функціональний підхід до вивчення соціально-економічних середовищ регіону // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття. Тези Міжнар. наук.-практ. конф. -Чернівці-Київ, 1996. -С.87-89.
2. Грицевич В.С. Математичні методи в демогеографії. Текст лекцій. -Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. -30 с.
3. Грицевич В.С. Моделювання територіальних систем у суспільно-географічній науці // Вісник Львів. ун-ту. Сер. географія. Вип. 29. Ч.2. -Львів, 2003. -С.8-12.
4. Грицевич В.С. Математико-географічні основи менеджменту демографічною ситуацією регіону // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. „Регіон-2007: Стратегія оптимального розвитку”. -Харків: Вид. центр ХНУ, 2007. С.28-31.
5. Грицевич В.С. Територіальний операційний менеджмент міграцій трудових ресурсів між містом і селом // Географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матер. IV Всеукр. наук. конф. - К.:ВГЛ "Обрії", 2007. С.90-91.
6. Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). -К: Наук. думка, 1992.
7. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. -Одеса: Астропринт, 2001.
8. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. -Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.

УДК (910+551):574

Анатолій Корнус

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВИМІРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Методом порівняння різноманітних індексів, що відображають показники забезпечення сталого економічного та соціального розвитку, виділені країни, які досягли найбільших успіхів на цьому шляху. Показано місце України у таких світових рейтингах.

Anatoliy Kornus. The Ecological-Social-Economical Measurements of Sustainable Development. By the method of comparison of the varied indexes, which represent the indexes of providing of steady economic and social development, selected countries which attained most successes on this way. The place of Ukraine in such world ratings is showed.

Актуальність теми. Концепція сталого еколого-соціально-економічного розвитку системно поєднала обидві головні компоненти сталого розвитку суспільства: екологічну і соціально-економічну. Узагальнення цієї концепції були зроблені всесвітніми саммітами ООН у 1992 та 2002 роках, за участі понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій та провідних учених. Враховуючи обмежений обсяг статті, зупинимося лише на економічних та соціальних вимірах стійкого розвитку.

Постановка проблеми. Важливою проблемою на шляху втілення концепції сталого розвитку є формування системи вимірювань (індексів та індикаторів) для кількісного і якісного оцінювання цього дуже складного процесу. Головні вимоги до зазначеної системи вимірювань – її інформаційна повнота і адекватність представлення соціальної та економічної складових стало-

го розвитку. У цьому напрямі зараз працюють як відомі міжнародні організації, так і численні наукові колективи, але однозначне узгодження цієї системи вимірювань поки що не досягнуте.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічний вимір сталого розвитку сформуємо з двох глобальних індексів. Перший – *індекс конкурентноздатності розвитку – CI (Competitiveness Index)*, розроблений організаторами Світового економічного форуму. Цей індекс у 2007 р. обчислений для 125 економік світу і опублікований у формі так званого „Глобального звіту про конкурентоспроможність” [4]. Другий – *індекс економічної свободи IEF (Index of Economic Freedom)*, створений інтелектуальним центром „Heritage Foundation” [2]. Соціальний вимір сталого розвитку також сформуємо шляхом усереднювання трьох індексів: *індексу якості і безпеки життя –*

QLI (*Quality-of-life index*), розробленого міжнародною організацією „Economist Intelligence Unit” [6]; *індексу розвитку людського потенціалу* – HDI (*Human Development Index*) [3]; та *індексу освіченості суспільства* – IKS (*Index of Knowledge Societies*), розрахованого департаментом ООН з економічного і соціального розвитку [5].

Мета дослідження полягає у параметризації соціально-економічного виміру сталого розвитку. Методом порівняння п'яти індексів, які відображають рівень економічної та соціальної стійкості суспільства і господарства, виділені країни, що досягли найбільших успіхів на цьому шляху. Також проаналізовано внутрішній зміст цих індексів, їх наповнення конкретними соціально-економічними даними. Звичайно, всі індикатори, які впливають на складові наведених індексів, як і самі ці індекси, вимірюються у різних одиницях і мають різні інтерпретації. Тому вони приводяться до нормованої форми так, щоб їх зміни, як і зміни самих індексів, знаходилися в діапазоні від 0 до 1.

Викладення основного матеріалу. Індекс конкурентоспроможності формується з таких трьох індикаторів: індикатора макроекономічного середовища (*basic requirements*), індикатора технологічного розвитку країни (*innovation factors*) та індикатора „чинників, що підсилюють виробництво” (*efficiency enhancers*). У свою чергу, ці три індикатори обчислюються на основі використання 9 наборів даних про стан макроекономічних показників, рівня розвитку інфраструктури, стану здоров'я населення і рівня його освіти, технологічної готовності економіки, рівня ринкової ефективності та ін.

Індекс економічної свободи складається з десяти індикаторів (економічних свобод): 1) свобода ділової активності (*Business Freedom*), 2) прозорість торгової політики країни (*Trade Freedom*), 3) фіскальної політики уряду (*Fiscal Freedom*), 4) урядової регуляторної політики (*Freedom from Government*), 5) монетарної політики (*Monetary Freedom*), 6) залучення капіталів та іноземних інвестицій (*Investment Freedom*), 7) свободи банківської і фінансо-

вої діяльності (*Financial Freedom*), 8) дотримання прав на приватну власність (*Property Rights*), 9) рівень корупції (*Freedom from Corruption*) і 10) забезпечення трудових прав і свобод (*Labor Freedom*).

Ці десять індикаторів обчислюються на основі використання 50 наборів різноманітних даних економічного, фінансового, законодавчого і адміністративного характеру.

За результатами обробки даних 2006-2007 рр. наводимо перелік десяти кращих країн світу, виходячи з індексу економічного виміру сталого розвитку (табл. 1). Досягнення цих країн пояснюються оптимальним поєднанням таких важливих чинників розвитку економіки, як високий рівень і якість інновацій, пріоритетна підтримка наукових досліджень, значні іноземні інвестиції, довершене законодавство у сфері оподаткування бізнесу і високих технологій, ефективний захист приватної власності (особливо інтелектуальної), низький рівень корупції, орієнтація політики на створення економіки за моделлю „добробут для всіх” замість моделі „байдужості до стихійного ринку”. Найяскравіше цю стратегію розвитку демонструють Фінляндія, Данія, Ірландія, Швейцарія, Нова Зеландія.

Країни «великої сімки», за винятком США і Великобританії, поступаються групі лідерами за якісними характеристиками економічного розвитку. Зокрема вони істотно програють лідерам у якості та масштабах інновацій, рівні комерціалізації науки, майже удвічі менше фінансують дослідження у галузі високих технологій, мають порівняно застаріле і менш гнучке законодавство у сфері оподаткування і розвитку високотехнологічного бізнесу. За ефективністю і прогресивністю своїх економік вони достатньо компактно розміщуються (за винятком Італії) у такій послідовності: США – 3-є місце ($IEB = 0,69$), Великобританія – 5-є (0,68), Канада – 12-е (0,78), Німеччина – 18-е (0,65), Франція – 26-е (0,59), Італія – 46-е (0,54).

Постсоціалістичні країни, які на початку 1990-х років мали приблизно рівні стартові умови, станом на 2007 рік виявилися достатньо «розкиданими» у рейтинговій таблиці індексу економічного виміру. Деякі

з них навіть обійшли окремі країни „великої сімки”. Так, Естонія займає 17-те місце в рейтингу (*IEB* = 0,65), Литва – 29-е (0,58), Чехія – 30-е (0,58), Словаччина і Латвія роз-

ділили 33-34-і місця (по 0,57), Угорщина – 38-е місце (0,56), Польща і Болгарія – 60-61-е місце (по 0,51).

Таблиця 1

Провідна десятка країн світу за величиною індексу економічного виміру *IEB* сталого розвитку

Ранг	Країна	<i>IEB</i>	Країна	<i>CI</i>	Країна	<i>IEF</i>
1.	Гонконг	0,72	Швейцарія	0,58	Гонконг	0,89
2.	Сінгапур	0,71	Фінляндія	0,57	Сінгапур	0,85
3.	США	0,69	Швеція	0,57	Австралія	0,82
4.	Швейцарія	0,68	Данія	0,57	США	0,82
5.	Великобританія	0,68	Сінгапур	0,56	Австралія	0,81
6.	Австралія	0,67	США	0,56	Великобританія	0,81
7.	Данія	0,67	Японія	0,56	Ірландія	0,81
8.	Фінляндія	0,67	Німеччина	0,55	Люксембург	0,79
9.	Ірландія	0,66	Голландія	0,55	Швейцарія	0,79
10.	Нова Зеландія	0,66	Великобританія	0,55	Канада	0,78
...						
93.	Україна	0,46	Україна	0,36	Україна	0,53

У країн СНД показники значно гірші: Молдова – 79-е місце (0,48), Росія – 88-е місце (0,47) Україна – 93-е місце (*IEB* = 0,46). Природно, що ці країни знаходяться в процесі перебудови всіх складових своїх економічних і соціальних систем. Ті з них, хто швидше трансформували виробництво, науку, освіту, бізнес до ринкової, інноваційної моделі економіки, демонструють позитивні зміни. В першу чергу це Естонія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Латвія, Польща і Болгарія. У Молдові, Росії та Україні цей процес проходить повільніше.

Індекс якості та безпеки життя формується за допомогою таких дев'яти індикаторів: ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності; середня тривалість життя населення країни; рейтинг політичної стабільності та безпеки; кількості розведених сімей на 1000 населення; рівень суспільної активності (активність профспілок, громадських організацій та ін.); різниця у географічній широті між кліматично теплішими і холоднішими регіонами країни; рівень безробіття; рівень політичних і громадських свобод; співвідношення між середньою заробітною платнею чоловіків і жінок.

Індексу розвитку людського потенціалу складається з таких трьох індикаторів: 1) середньої тривалості життя населення країни, 2) рівня освіти і 3) стандарту життя населення країни, що вимірюється у ВВП на душу населення по паритету купівельної спроможності (ВВП по ПКС).

Індекс освіченості також визначається трьома основними індикаторами: інтелектуальними активами суспільства (*Assets Index*), перспективністю розвитку суспільства (*Advancement Index*) і «прозорливістю розвитку суспільства» (*Foresightedness Index*), які, у свою чергу, формуються за допомогою 15 наборів даних про витрати на охорону здоров'я і військові витрати, рівень охоплення молоді освітою та інформацією, кількість учнів на одного вчителя, інвестиційний клімат в країні, рівень корупції, нерівності поділу матеріальних і соціальних благ (GINI-індекс), рівні дитячої смертності, частка (%) заповідних територій, величина емісії CO₂ і т.п.

Перелік десяти кращих країн світу за індексом соціального виміру сталого розвитку наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Провідна десятка країн світу за величиною індексу соціального виміру ICB сталого розвитку

Ранг	Країна	ICB	QLI	HDR	IKS
1.	Швеція	0,8402	0,79	0,95	0,78
2.	Норвегія	0,8297	0,78	0,94	0,76
3.	Данія	0,8285	0,81	0,97	0,72
4.	Швейцарія	0,8199	0,81	0,95	0,71
5.	Фінляндія	0,8042	0,76	0,95	0,70
6.	Японія	0,7947	0,79	0,96	0,63
7.	Австралія	0,7921	0,73	0,94	0,69
8.	Нова Зеландія	0,7905	0,74	0,95	0,70
9.	Австрія	0,7876	0,74	0,94	0,69
10.	Ірландія	0,7824	0,76	0,95	0,62
...					
42.	Україна	0,56	0,774	0,393	0,503

Успіх цієї групи країн у досягненні найкращих соціальних стандартів життя формується не тільки за рахунок високого добробуту населення. Більш важливо, що названі країни здійснюють послідовну політику, спрямовану на гармонізацію основних чинників, які впливають на соціальний розвиток. Вони досягли такого показника нерівності суспільства, вираженого за допомогою GINI-індексу, який у 1,2-1,5 рази нижче, ніж в більшості країн «великої сімки» [1]. У цих країнах дуже низькі витрати на військовий комплекс і одні з найвищих у світі видатки на охорону здоров'я, освіту, розвиток засобів масової інформації і комунікацій. Як наслідок – вони мають високий рейтинг політичної стабільності, значний рівень політичних і громадських свобод, дуже низький рівень корупції, низьку дитячу смертність, порівняно високу середню тривалість життя населення.

За винятком Японії, країни „великої сімки” не входять до десятки лідерів за індексом соціального розвитку. Вони розмістилися достатньо компактно в другому десятку рейтингової таблиці: США – 11-е місце (ICB = 0,78), Німеччина – 12-е місце (0,7776), Канада – 13-е (0,7773), Великобританія – 14-е (0,773), Італія – 15-е (0,761), Франція – 17-е місце (ICB = 0,755).

Висновки. Системне узгодження і збалансування різних складових сталого розвитку – завдання величезної складності. Зокрема взаємний зв'язок соціальної та еко-

номічної складових призводить до необхідності збереження однакових прав сьогоднішніх і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів, вимагає досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми і надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства, здійснення вартісної оцінки техногенних впливів на навколишнє середовище і т.д. Вирішення цих та інших задач – найголовніший виклик для сучасної суспільної географії, яка спроможна інтегрувати і синтезувати дані інших наук про економіку, суспільство та природу.

Література

1. Згуровський М.З. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку // Дзеркало тижня. – 2006. – №19.
2. 2007 Index of Economic Freedom. The Link between Economic Opportunity and Prosperity. – Washington: The Heritage Foundation, 2007. – P. 9-13.
3. Human Development Report 2006/2007. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world / United Nations Development Programme. – New York, 2007. – 400 p.
4. The Global Competitiveness Report 2006-2007: Creating and Improved Business Environment. – New-York: World Economic Forum, Committed to Improved the State of the World, 2007. – P. 14-17.
5. Understanding Knowledge Societies: In 20 Questions and Answers with the Index of Knowledge Societies / United Nations: New York. – June, 2005. – XVII. – 188 p.
6. Worldwide quality-of-life index. – Режим доступу: <http://www.economist.com>.

УДК 911.3.447

Микола Барановський

НЕЛІНІЙНІ МЕТОДИ ОЦІНКИ ДЕПРЕСИВНОСТІ АГРАРНИХ
ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Обґрунтовано доцільність застосування нелінійних методів для оцінки депресивності аграрних територій, проведено аналіз показників концентрації та коефіцієнтів варіації індикаторів депресивності, визначено регіони України з найвищим рівнем проблемності сільських територій.

Mikola Baranovsky. Nonlinear methods of the assessment of depressed agrarian territories of Ukraine.

Reasonability for using nonlinear methods for assessment of depression of agrarian territories is based, analysis of activities of concentration and coefficient of variation of indicators of depression is done, regions of Ukraine with the highest level of problematical character of unitary territories are defined.

Постановка проблеми. Пошук об'єктивних методів делімітації депресивних аграрних територій продовжує залишатися актуальним завданням, оскільки вади Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” не дозволяють провести ідентифікацію таких територій, базуючись на офіційній нормативно-правовій базі. Втім точне визначення сільських територій з найбільш гострими соціально-економічними проблемами є важливою умовою розробки ефективних заходів державної підтримки депресивних територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методичні аспекти оцінки соціально-економічного розвитку території досить добре розроблені в суспільній географії та регіональній економіці. Спектр використання кількості та переліку показників залежить від можливостей статичного відображення певних процесів. Досить добре розроблені також методи визначення інтегральних показників розвитку регіону. Останні відображені в наукових публікаціях Л. Федулової, В. Хаустова та В. Білича [10], М.В. Міщенко, І.М. Волика, І.М. Боярко [6], А.В.

Лісового [3], групи науковців Інституту географії НАН України [9], Дніпропетровського інституту управління при Президентів України [5]. Водночас застосування показників та методики визначення соціально-економічного розвитку регіонів до виділення депресивних територій є не зовсім коректним. Добір показників для ідентифікації депресивних територій має бути таким, щоб найбільш об'єктивно та випукло показати їх проблеми, негативну динаміку, типові ознаки таких територій. На сьогодні перелік критеріїв ідентифікації депресивних територій варіює в дуже значних межах: від 4-5 показників у дослідженні Ф.Д. Заставного [1] до більш як 100 показників у роботі російських науковців [2]. У країнах ЄС, навпаки, застосовується обмежене число індикаторів проблемності, які узгоджені зі стандартизованими статистичними одиницями NUTS. Проблемними також залишаються в Україні питання пошуку кількісних меж депресивності.

Таким чином відсутність єдиних підходів до виділення депресивних територій ускладнює їх об'єктивну делімітацію. В од-

них випадках це використовується місцевими органами влади для виправдання низької ефективності своєї роботи, в інших, справді проблемні території не можуть набути відповідного статусу і позбавлені державної підтримки. Відтак пошук нових, нестандартних підходів визначення депресивних територій стає особливо актуальним.

Головним **завданням** даної статті є обґрунтування доцільності застосування нелінійних методів для делімітації сільських депресивних територій.

Виклад основного матеріалу. У наш час суспільна географія постійно розширює арсенал методів дослідження, що пов'язано насамперед з інформатизацією всього життя суспільства. Особливу зацікавленість викликають синергетичний підхід, нейромережеві методи, методи фрактальної геометрії тощо.

З позиції пошуку оптимальних підходів делімітації депресивних територій відносно новими є нелінійні методи, зокрема метод визначення точок біфуркації, який добре висвітлений у монографії К.В. Мезенцева [4].

Базовими вихідними позиціями застосування цього методу є: 1. Регіон – це складна динамічна система, основними властивостями якої є нелінійність, ієрархічність, дисипативність, хаотичність тощо. 2. Під дією внутрішніх та зовнішніх чинників система може перейти до нерівноважного стану або точки біфуркації. Остання розглядається як стан системи, при якій можливі різні варіанти розвитку, у т.ч. або в сторону погіршення, або в сторону покращання ситуації. 3. Втрата регіоном як системою вільної енергії, речовини, інформації може призвести до формування дисипативних структур, які мають чітку локалізацію. Прикладами дисипативних процесів можуть слугувати ущільнення економічного простору, посилення поляризованості внутрішньорегіонального розвитку між центром і периферією, між територіями з більшими чи меншими конкурентними перевагами в результаті економічної кризи 90-х років XX ст. Визначення дисипативних структур регіонів, особливо досягнення ними точок біфуркації, є тим науковим підґрунтям, на основі якого мають прийматися управлінські рішення,

наприклад щодо надання статусу депресивної території та розробки форм і методів стимулювання розвитку проблемних територій. 4. Індикаторами для визначення нерівноважного стану регіонів (перебування поблизу “точки біфуркації”), на думку К.В. Мезенцева [4, с. 209], “...можуть служити зростаючий рівень концентрації та низький рівень внутрішньорегіональної диференціації досліджуваного явища”.

Застосування даної методики було здійснено на прикладі п'яти індикаторів, визначених Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів” для делімітації депресивності сільських територій у розрізі 318 аграрних районів країни: а) щільність сільського населення; б) природний приріст; в) середньомісячна заробітна плата найманих працівників; г) обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу; г) частка зайнятих у сільському господарстві. На заключній стадії дослідження використовувався також інтегральний показник депресивності, визначений як сума нормованих значень вихідних показників з урахуванням направленості їх дії (стимулятори, дестимулятори).

Основними етапами дослідження є: 1. Визначення сільських районів у складі всіх адміністративних районів України (на основі показника зайнятості населення). 2. Обрахунки пересічних значень показників депресивності для сільських районів у розрізі окремих регіонів України. 3. Визначення рівня територіальної концентрації та коефіцієнтів варіації вихідних показників та інтегрального індексу депресивності. 4. Змістова інтерпретація отриманих результатів з метою визначення територій, що знаходяться у стані нерівноваги.

Для оцінки територіальної концентрації індикаторів депресивності обраховувався показник рівня концентрації. Його визначення базується на співставленні фактичних даних певного регіону із пересічним значенням відповідного показника [4, с. 210]:

$$P = \frac{U_i}{U_s}, \text{ де } U_i - \text{ фактичне значення показ-}$$

ників депресивності аграрних районів i -го регіону; U_s - пересічне значення даного показника для всіх аграрних районів України.

Процес територіального поширення (дифузії) окремих явищ депресивності добре відображає показник, визначення якого базується на порівнянні максимального ($U_{\max}$) та мінімального ($U_{\min}$) значень вихідних індикаторів:

$$R = \frac{U_{\max}}{U_{\min}}.$$

Коефіцієнт варіації належить до категорії традиційних статистичних показників, що відображають глибину внутрішньорегіональних відмінностей певних параметрів розвитку. Формула його визначення має вигляд: $V = \frac{\delta}{\bar{U}} \cdot 100\%$, де δ - стандартне відхи-

лення показників депресивності, $\bar{U}$ - його середньоарифметичне значення.

Результати обрахунків вищезазначених показників у розрізі 318 сільських районів, узагальнені на регіональному рівні, представлені у табл. 1. При аналізі результатів необхідно враховувати направленість дії показників депресивності. Так перевищення рівня концентрації фактичного показника природного приросту та частки зайнятих у сільському господарстві над середніми значеннями, є свідченням гіршої позиції регіону, щільності сільського населення, середньомісячної заробітної плати, обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу та інтегрального показника депресивності, навпаки, кращої ситуації.

За показником щільності населення найбільш проблемними є адміністративні райони Запорізької (0,58), Луганської (0,5) та Чернігівської (0,61) областей; за природним приростом – Чернігівської (1,66), Сумської (1,52) та Полтавської (1,36) областей; за середньомісячною заробітною платою – Волинської (0,88), Тернопільської (0,88), Чернігівської та Хмельницької (по 0,84) областей; за обсягами реалізованої сільськогосподарської продукції – Івано-Франківської (0,21), Чернівецької (0,28) та Львівської (0,31) областей; за часткою зайнятих у сільському господарстві – Миколаївської (1,12), Сумської та Кіровоградської (по 1,11) обла-

стей; за інтегральним показником депресивності – Сумська та Чернігівська (по 0,69), Житомирська (0,85) області.

За щільністю сільського населення найвищі значення показника R спостерігаються в Київській (6,4 рази), Житомирській (5,6) та Одеській (4,69) областях. Причому у двох перших це пояснюється наявністю на їх території районів, що постраждали від аварії ЧАЕС (Народицький, Поліський) з дуже низькою заселеністю.

Високими рівнями перевищення максимальних значень над мінімальними за показником природного приросту вирізняються насамперед західні регіони України – Львівська (13,7 рази), Івано-Франківська та Тернопільська область. У тих регіонах, де показники природного приросту є найгіршими, таких перепадів немає, що свідчить про усталеність негативних демографічних тенденцій.

Досить значні перевищення спостерігаються і в обсягах реалізованої сільськогосподарської продукції. Властиве це переважно північним регіонам країни (Волинська, Житомирська, Чернігівська області) і пояснюється неоднаковими природними чинниками північних і південних районів цих областей.

За рівнем середньомісячної заробітної плати та часткою зайнятих у сільському господарстві великих перепадів між максимальними та мінімальними показниками немає. Аналогічна ситуація спостерігається і за інтегральним показником депресивності. Найбільші перевищення максимальних показників над мінімальними притаманні Харківській (2,66), Полтавській (2,75) та Київській (4,21) областям.

На відміну від коефіцієнта концентрації, коефіцієнт варіації дозволяє визначити як внутрішньорегіональні відмінності індикаторів депресивності, так і “перепади” у величині вихідних показників.

Коефіцієнт варіації показника щільності сільського лежить в діапазоні 10-45%, що свідчить про його середні за величиною відмінності в аграрних районах України.

Таблиця 1

Рівні концентрації та варіації показників депресивності аграрних районів України

Регіони України	Щільність сільсько-го населення, осіб/км ²			Природний приріст (на 1000 осіб)			Середньомісячна заробітна плата, грн.			Обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на 1 особу, грн.			Частка зайнятих у сільському господарстві, %			Інтегральний показник депресивності, од.			Сумарний рівень концентрації показників депресивності, балів	Пересічний коефіцієнт варіації показників депресивності, %
	P ₁	R ₁	V ₁	P ₂	R ₂	V ₂	P ₃	R ₃	V ₃	P ₄	R ₄	V ₄	P ₅	R ₅	V ₅	P ₆	R ₆	V ₆		
АР Крим	1,13	2,78	30,2	0,48	2,16	21,5	1,13	2,11	26,5	0,71	5,32	55,0	0,98	1,95	22,7	1,17	1,50	16,44	51	31,18
Вінницька	1,37	2,40	21,1	1,11	1,96	16,2	0,93	1,37	8,7	0,98	5,23	46,6	1,08	1,68	13,2	0,94	1,97	19,45	72	21,16
Волинська	0,99	2,07	22,5	0,35	4,40	94,2	0,88	1,40	9,5	0,40	9,96	83,2	0,97	1,57	13,4	1,09	2,36	17,54	62	44,56
Дніпропетровська	0,71	1,76	16,7	1,07	1,66	15,4	1,15	1,49	11,4	1,46	4,21	44,9	1,06	1,71	14,4	1,02	1,59	12,61	61	20,56
Донецька	0,81	1,30	10,0	1,01	1,39	10,5	1,32	1,65	15,8	1,28	1,93	28,8	0,96	1,50	15,2	1,15	1,80	19,61	45	16,06
Житомирська	0,84	5,60	34,0	1,11	2,40	21,3	0,90	1,54	13,4	0,79	9,65	71,7	1,03	1,78	15,8	0,85	2,54	20,75	81	31,24
Запорізька	0,58	2,27	28,2	0,92	3,71	24,2	1,05	1,44	9,1	1,46	4,19	34,6	1,02	2,48	20,1	1,04	1,60	12,42	64	23,24
Ів.-Франківська	2,39	4,59	26,9	0,37	6,75	103,5	1,03	1,80	21,1	0,21	7,38	61,6	0,73	1,45	13,6	1,47	1,42	13,10	42	45,34
Київська	0,89	6,42	39,0	1,33	2,55	23,5	1,17	1,77	14,7	1,51	6,64	47,5	0,94	2,33	20,1	1,08	4,21	23,65	46	28,96
Кіровоградська	0,72	2,41	29,0	1,03	1,96	18,8	1,07	1,76	18,2	1,26	3,98	36,9	1,11	2,10	18,4	0,93	2,00	22,41	70	24,26
Луганська	0,50	2,24	28,1	1,11	1,83	21,1	1,08	1,22	6,3	1,09	3,81	38,4	1,05	1,86	18,0	0,89	1,74	15,77	79	22,38
Львівська	1,42	1,72	15,9	0,52	13,70	49,7	1,18	1,41	10,6	0,31	4,78	41,1	0,69	1,54	13,9	1,37	1,15	4,68	38	26,24
Миколаївська	0,65	2,81	33,7	0,82	1,62	11,8	1,03	1,60	11,8	1,16	3,21	34,1	1,12	2,00	15,1	1,09	1,99	23,46	77	21,3
Одеська	0,92	4,69	45,2	0,80	2,73	27,8	0,94	1,79	15,8	0,86	3,83	34,4	1,02	2,18	21,7	0,98	2,06	21,89	66	28,98
Полтавська	0,83	1,44	18,2	1,36	1,74	14,2	1,04	2,14	20,6	1,47	4,43	42,4	1,01	1,86	15,9	0,95	2,75	20,27	64	22,66
Рівненська	1,29	2,61	30,0	0,42	3,54	114,9	0,80	1,93	16,3	0,53	2,76	57,5	0,87	1,80	19,4	1,15	1,39	17,60	57	47,62
Сумська	0,69	2,28	20,2	1,52	1,49	10,6	1,88	1,49	9,7	1,04	5,13	48,1	1,11	1,90	18,5	0,69	1,66	16,67	78	21,42
Тернопільська	1,86	1,69	17,8	0,73	6,11	26,7	0,88	1,28	5,8	0,44	8,12	55,7	0,81	1,41	10,4	1,22	1,41	10,05	54	23,28
Харківська	0,73	2,63	25,4	1,20	2,16	19,9	1,20	2,66	30,7	1,39	7,93	53,7	1,00	1,95	18,9	1,03	2,66	26,87	56	29,72
Херсонська	0,62	3,34	30,7	0,76	3,17	21,3	1,96	1,24	6,7	0,78	3,67	42,4	0,98	2,25	20,5	0,96	1,84	18,73	56	24,32
Хмельницька	1,24	2,11	20,1	1,08	2,07	21,3	0,84	1,40	8,4	0,78	6,17	50,4	1,06	2,00	17,3	0,88	2,14	20,07	81	23,5
Черкаська	1,15	1,76	14,3	1,29	1,64	14,4	0,99	1,35	7,9	1,30	6,28	50,8	0,95	1,68	15,5	1,02	1,48	9,43	57	20,58
Чернівецька	2,79	4,22	36,7	0,30	3,05	148,2	1,02	1,24	7,0	0,28	2,26	28,8	0,93	1,76	19,9	1,41	1,96	19,4	45	48,12
Чернігівська	0,61	2,24	21,6	1,66	1,67	12,5	0,84	2,13	20,4	0,98	8,34	61,3	1,00	1,75	15,0	0,69	2,22	23,36	95	26,16

Розраховано автором за даними Державного комітету статистики України

Серед регіонів України найбільші перепади щільності сільського населення при-
таманні аграрним районам Житомирської, Одеської, Київської та Чернівецької облас-
тей.

Коефіцієнт варіації природного приро-
сту має дуже великі перепади величин – від
10,5% в Чернігівській до 148,2% в Черніве-
цькій областях. Низький коефіцієнт варіації
у першій із областей пояснюється стабільно
негативним показником природного приро-
сту, причому майже однаковим для всіх 19
аграрних районів. У Чернівецькій області
навпаки, перепади показників між районами
дуже великі. Так природний приріст у Ке-
льменецькому районі становить – 12,2%, а в
Путильському - +4%.

Показники середньомісячної заробіт-
ної плати характеризуються дуже низькими
значеннями коефіцієнтів варіації, причиною
чого є особливості їх статистичного визна-
чення.

Серед індикаторів депресивності сіль-
ських районів найвищі регіональні відмін-
ності має показник обсягів реалізованої
сільськогосподарської продукції на одну
особу. Коефіцієнт варіації цього показника
знаходиться в межах 28-83%. Сільськогос-
подарське виробництво є тим видом вироб-
ничої діяльності, який значною мірою зале-
жить від особливостей природних умов. Це
добре видно на прикладі північних областей
України, де сільські райони поліської зони
зазвичай мають гірші показники сільськогос-
подарської діяльності, ніж лісостепові. На-
приклад у Ріпкинському районі Чернігів-
щини, котрий знаходиться в поліській зоні,
душовий показник реалізованої сільськогос-
подарської продукції становить 658 грн.,
тоді як у Бобровицькому (лісостепова час-
тина області) – 3282 грн. Аналогічні дис-
пропорції властиві аграрним районам Жи-
томирської, Рівненської, Волинської облас-
тей.

Частка зайнятих у сільському госпо-
дарстві, подібно до показника середньомі-
сячної заробітної плати, характеризується
незначними величинами коефіцієнтів варіа-
ції – 13-23%.

Базуючись на аналізі коефіцієнтів
концентрації та варіації індикаторів депре-
сивності можна стверджувати, що регіона-

льні відмінності в рівні депресивності сіль-
ських районів визначаються насамперед по-
казниками природного приросту та обсяга-
ми реалізованої сільськогосподарської про-
дукції на одну особу. Показник щільності
населення має посередній вплив, а серед-
ньомісячна заробітна плата та частка зайня-
тих у сільському господарстві майже не
впливають на регіональні особливості де-
пресивності сільських районів.

Для визначення регіонів, які вже тепер
характеризуються найвищим рівнем про-
блемності, а також тих, котрі наближаються
до точки біфуркації, було обраховано сумар-
ний рівень концентрації та середній коефі-
цієнт варіації п'яти показників депресивно-
сті (табл. 1). Взаємозалежність між ними у
розрізі регіонів України відображена на рис.
1.

Інтерпретація результатів залежності
двох узагальнюючих показників має певні
особливості. За умови використання одно-
типних показників, наприклад показників
соціальних негараздів [4, с. 212], рівень
концентрації визначається як сума частко-
вих вихідних індексів.

Дещо інша ситуація складається у то-
му випадку, коли показники різнонаправле-
ні, що унеможливує визначення сумарно-
го рівня концентрації шляхом додавання
часткових показників. Відтак у даному до-
слідженні сумарний рівень концентрації по-
казників депресивності визначався бальним
методом. Абсолютні значення рівня конче-
нтрації п'яти індикаторів депресивності бу-
ли переведені в бали, відповідно до місця
регіону у загальному рейтингу регіонів
України з урахуванням направленості дії
показників. Чим більше балів набирає той
чи інший регіон, тим вищим рівнем конче-
нтрації показників депресивності він вирізня-
ється. Крім того, необхідно враховувати і
особливості визначення інтегрального пока-
зника депресивності. У даному випадку бі-
льше його значення свідчить про нижчий
рівень депресивності.

З урахуванням вищезазначених особ-
ливостей можна констатувати, що свідчен-
ням перебування регіону поблизу точки бі-
фуркації є відносно низькі рівні конче-
нтрації та високі показники варіації вихідних
показників. Таким критеріям відповідають

сільські райони Івано-Франківської, Чернівецької, Рівненської та Волинської областей. На сьогодні вони характеризуються низькими показниками депресивності, проте їх високі “перепади” між сільськими районами

всередині регіону можуть порушити стабільність зв'язків у системі. Відтак заходи державної регіональної політики мають бути спрямовані на недопущення їх переходу на гіршу траєкторію розвитку.

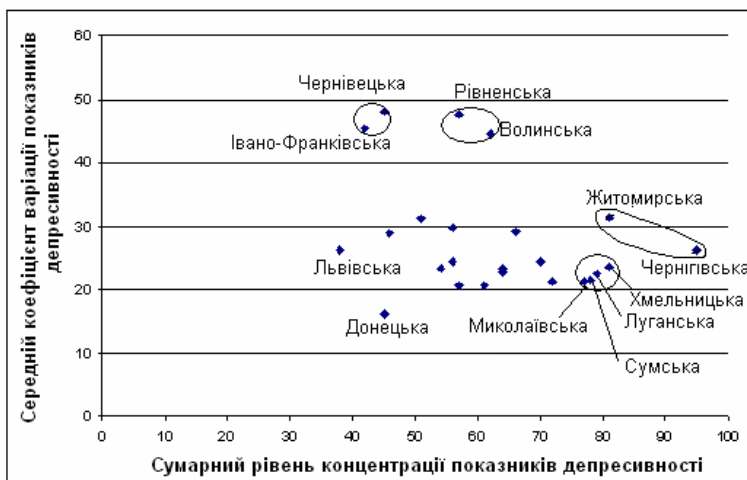

Рис. 1. Розподіл регіонів України за рівнем концентрації та коефіцієнтом варіації показників депресивності аграрних територій

Другу групу утворюють регіони України, де дисипативні структури фактично сформувалися. Свідченням цього є високий рівень концентрації та низькі показники варіації показників депресивності. Отже до категорії найбільш проблемних, з точки зору депресивності їх сільських територій, слід віднести насамперед Сумську, Миколаївську, Луганську, Хмельницьку, Чернігівську та Житомирську області. Наприклад лівова частка сільських районів Чернігівській області характеризується значно гіршими, порівняно з іншими регіонами, показниками щільності сільського населення та природного приросту, які майже однакові для всієї сільської місцевості. На відміну від регіонів першої групи, сільські території Сумської, Чернігівської, Житомирської областей потребують цілеспрямованої державної підтримки з метою якщо не подолання, то хоча б консервації найбільш гострих форм прояву депресивних явищ.

Застосування нелінійних методів дає також можливість орієнтовно визначити причини проблемності сільських територій. Так для Сумської, Чернігівської, Житомирської областей такими чинниками є низька

щільність сільського населення та дуже низькі показники природного приросту, для Рівненської, Волинської, Івано-Франківської, Чернівецької областей – незначні обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу та низький рівень середньомісячної заробітної плати.

Висновки. Застосування нетрадиційних методів для делімітації депресивних аграрних територій має важливе значення з огляду на відсутність законодавчо унормованої методики визначення проблемних територій. Застосування нелінійних методів ідентифікації депресивних територій дає підстави зробити такі висновки.

1. Індикаторами просторового розширення сільських районів за критеріями депресивності можуть виступати показники концентрації та коефіцієнти варіації вихідних показників.

2. Сільські території України характеризуються значними відмінностями у величині показників депресивності. Водночас визначальну роль у ранжування сільських територій регіонів країни за інтегральним показником депресивності відіграють показники природного приросту та обсягів ви-

робництва сільськогосподарської продукції на одну особу. Середньомісячна заробітна палата та частка зайнятих у сільському господарстві на це практично не впливають, а відтак їх можна або повністю вилучити із переліку індикаторів депресивності, або замінити на подібні, але більш значущі. Наприклад замість середньомісячної заробітної плати увести показник загальних доходів населення.

3. На основі аналізу взаємозалежності сумарного рівня концентрації та пересічного коефіцієнта варіації індикаторів депресивності регіони України можна розділити на дві групи. Першу групу складають Чернігів-

ська, Сумська, Житомирська, Хмельницька області, які характеризуються сталістю негативних тенденцій і належать до регіонів з уже сформованими дисипативними структурами. Друга група включає насамперед західні регіони України, де показники концентрації депресивності мають менші масштаби, проте їх великі внутрішньорегіональні відмінності свідчать про наближення цих регіонів до точки біфуркації.

4. Розробка заходів державної регіональної політики стосовно підтримки проблемних територій має базуватися на глибокому аналізі причин виникнення регіональних депресій і носити селективний характер.

Література

1. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми// *Регіональна економіка*. - №1, 2005. - С. 87.
2. Куперитох В.Л., Соколов В.М., Суспицын С.А., Ягольниць М.А. Методические основы выделения депрессивных и отсталых регионов // *Регион: экономика и социология*. - №2, 1996. - С. 3-33.
3. Лісовий А.В. Методичні підходи до оцінювання сільських територій України// *Економіка АПК*. - №8, 2007. - С. 123-133.
4. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. - 253 с.
5. Методологія комплексної оцінки рівня соціально-економічного розвитку області та її адміністративно-територіальних одиниць / За наук. та заг. ред. Л.М. Зайцевої: Монографія. - Д.: ДРІДУ НАДУ, 2003. - 132 с.
6. Мінченко М.В., Волик І.М., Боярко І.М. Формування комплексної інтегральної оцінки фінансово-економічного розвитку регіону // *Актуальні проблеми економіки*. - №6, 2005. - С. 76-85.
7. Постанова Кабінету Міністрів України "Порядок здійснення моніторингу показників розвитку регіонів, районів, міст республіканського в АР Крим і обласного значення для визначення територій депресивними" - www.rada.gov.ua
8. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір // *Економіка України*. - №7, 2003. - С. 59-66.
9. Трансформація структури господарства України. Регіональний аспект / за ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник. - Київ: Міленіум, 2003. - С. 373.
10. Федулова Л., Хаустов В., Білич В. Порівняльна оцінка соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням ділової активності підприємства // *Економіст*. - №2, 2006. - С. 82-85.

УДК 911.3:301(477)

Костянтин Горб

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТА ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Статтю присвячено обґрунтуванню концепції національної спадщини України (НСУ) та її систематизації з географічних позицій. Проаналізовано теоретичну базу дефініції спадщини та обґрунтовано авторську модель спадщини як системи. Виділено різновиди НСУ за одинадцятьма ознаками двох змістовних блоків – постійності та мінливості. Визначено стратегічні тематичні групи НСУ як об'єкта державної та регіональної політики щодо її виявлення, відновлення, збереження, використання та примноження.

Ключові слова: спадщина, надбання, спадок, пам'ятка, національна спадщина України, географія спадщини суспільства, систематизація спадщини.

Gorb K. The conception of the national heritage of Ukraine as an object of social geography research. The article is devoted to settling of national Ukrainian heritage (NUH) conception and its systematization according to the sociogeography position. The theoretic base of the heritage definition is analyzed. Autor's heritage system model is grounded. Two substantial constant and variable NUH blocks are distinguished by eleven signs. The strategic NUH groups are defined as an objects of national and regional policies in the context of their revealing, restoring, maintaining, exploitation and development.

Феномену спадщини в Україні в останні 15-20 років приділяється підвищена увага. Спадщина як суспільне явище глибоко увійшла в науковий світ, у практику управління (особливо в туристичній галузі), у повсякденний, у тому числі побутовий, обіг. Зумовлено це насамперед підвищенням гуманітарної та екологічної складових усіх сфер суспільного життя. Суттєвим поштовхом поширенню такої уваги на теренах СНД є більш ніж 30-річна дієвість Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини, до якої приєдналась абсолютна більшість країн світу [1]. Про це свідчить поява на початку 1990-х років ХХ ст. та результативність діяльності Російського науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини ім. Д.С. Лихачова (Москва, Росія).

Всупереч широкій вживаності в науці поняття спадщини майже не набуло фундаментального обґрунтування як важливої наукової категорії. Незважаючи на суто гуманітарне змістовне підґрунтя, дефініцію спадщини не розкрито в таких науках, як культурологія, мистецтвознавство, історія, архітектура й т.ін. [12]. На відміну від таких понять, як артефакт, ментальність, текст та мова культури та ін., спадщина фактично не входить до їх поняттєво-термінологічних апаратів. Певну ж теоретичну базу спадщина набула саме в географічній науці, зокрема, в суспільній географії, насамперед в роботах Ю.О. Веденіна, М.Є. Кулешової, Ю.Л.

Мазурова, І.В. Кондакова (Росія), К.М. Горба, К.А. Поливач (Україна) [2-11] та ін. Підвищена увага географів до розробки теорії спадщини не є випадковою. Очевидний яскраво виражений просторово-часовий характер спадщини (рухомої та нерухомої), що віддзеркалюється у взаєморозташуванні об'єктів спадщини відносно один одного та у приуроченості їх до певного географічного середовища, в можливості переміщення рухомої спадщини у просторі [3, 4]. Загальне поширене розуміння спадщини передбачає її трактування як своєрідний «осадок» розвитку культури, що надійно «вмонтований» у певну територію та має яскраву географічну прив'язку, до того ж, є привабливим об'єктом туризму. Саме географами запропоновано розвиток нового міждисциплінарного важливого наукового напрямку – спадщинознавства, наголошуючи, що географічність спадщини – своєрідний його рефрен та контекст [9]. Метою даної статті є суттєве поглиблення суспільно-географічної ідентифікації спадщини як наукової категорії, окреслення концепції національної спадщини України та обґрунтування схеми її комплексної суспільно-географічної систематизації, виділення стратегічно важливих змістовно-тематичних блоків національної спадщини як окремих об'єктів державної та регіональної політики.

Ю.Л. Мазуров визначає спадщину (природну та культурну спадщину) як «невід'ємну частину світу людських цінностей,

іманентну усій історії людської цивілізації, що має просторову вираженість у багатьох різноманітних проявах» [9, с. 16]. Пояснюючи, дослідник зазначає, що спадщина являє собою «цінності оточуючого нас природного середовища та цінності «другої природи» – культури людей, зазвичай представлені у пам'ятках природи, історії та культури, як матеріальних, так і нематеріальних. Спадщина – це пам'ять про все важливе для майбутнього у нашому минулому та сьогоденні. Спадщина – це все те, що люди виділяють зі світу навколишніх цінностей в особливу категорію, що підлягає неодмінній передачі з покоління в покоління» [9, с. 17]. На нашу думку, дане визначення є найбільш повним та фундаментальним з існуючих. Тим не менше жодна з дефініцій спадщини остаточно не вичерпує всієї багатогранності розгляданого поняття та, що найважливіше, неповно розкриває його відміну від таких схожих категорій, як «надбання», «спадок» та «пам'ятки». Проаналізувавши досягнуту на цей час поняттєво-термінологічну базу спадщини, враховуючи етимологічні особливості та сучасні тенденції логіки загального розуміння вищезазначених понять, ми змогли надати власне визначення.

Спадщина людської спільноти (суспільства, держави, народу) – це сукупність об'єктів та явищ, що яскраво демонструють або певним чином відбивають її історію, культуру (у т.ч. менталітет) та природу, зберігаючи і поповнюючи пам'ять про все важливе у минулому й теперішньому для її життя в майбутньому [3]. Ми навмисне уникаємо вживання у даному визначенні терміну «цінність» в силу його неоднозначності та «розмитості» трактування. Найважливішими характеристиками спадщини, на нашу думку, є ідентичність, типовість, унікальність, рідкість, своєрідність, автентичність, естетичність, інформативність. Щоб відділити спадщину від спадку, надбання та пам'яток, розглянемо їх з позицій шляхів потрапляння у власність, користування та розпорядження до їхнього суб'єкту.

Надбання – все те, що суб'єкт (людина, група людей, народ, суспільство, держава) має у своїй власності (розпорядженні і користуванні) незалежно від джерел надхо-

дження. **Спадок** – все те, що суб'єкт отримав у власне розпорядження та користування від попередніх поколінь. **Спадщина** – все те, що суб'єкт отримав для власного розпорядження й користування від попередніх поколінь та має неодмінно зберегти і передати наступним поколінням, можливо, у примноженому та збагаченому вигляді (але без втрати основи). **Пам'ятки** – частина спадщини, що містить важливу інформацію та через свідцтво та (або) нагадування спонукає суб'єкта постійно зберігати її для наступних поколінь у первісному вигляді [3].

Таким чином, у підсумку маємо ієрархічну систему, принципову схему якої зображено на рис. 1. Незважаючи на те, що спадщина в цій системі займає проміжне місце, саме її можна трактувати як центральну ланку даної системи, що єдина серед інших володіє життєдайною силою, є важливим джерелом живлення (а відтак – і подальшого розвитку) свого суб'єкту. Невипадково спадщину часто порівнюють з такими важливими категоріями, як генофонд та грунт [2].

За умови, що суб'єктом спадщини виступає держава, вищевикладене визначає стратегічну важливість збереження спадщини як чинника її національної безпеки. Тому можна говорити про **національну спадщину України**, до якої слід віднести всі об'єкти та явища культури і природи, що сформувались та (або) збереглись усіма людськими спільнотами, які проживали на території України протягом історії, і є важливими для подальшого їх життя і стійкого розвитку держави [3].

Зазначена вище географічність спадщини є вагомим аргументом для формування нового наукового напрямку (та, відповідно, навчальної дисципліни) у межах суспільно-географічного знання (й одночасно нового міждисциплінарного напрямку спадщинознавства) – географії спадщини суспільства (ГСС). Об'єктом ГСС можна визначити культурну та природну спадщину суспільства, а предметом – територіальну диференціацію та територіальну організацію системи заходів по виявленню, відновленню, збереженню, використанню та примноженню спадщини [3, 4].

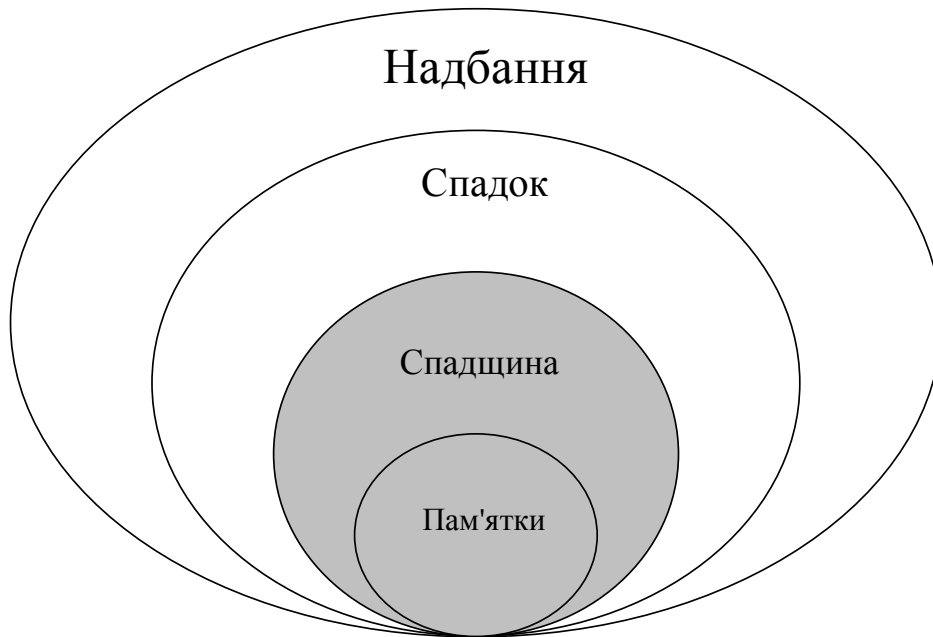

Рис. 1. Принципова схема місця спадщини та пам'яток в системах спадку і надбання.

Очевидно, що спадщина має символічне, естетичне, життєзабезпечуюче та утилітарно-господарське значення, яке в сучасних умовах в житті суспільства важко переоцінити. Спадщина виступає в якості символу держави та її титульної нації, важливого атрибуту ідентифікації державотворчого етносу, символічні образні зображення яких може бути віднесено до тих чи інших геральдичних знаків. Естетична цінність їх має значення з точки зору впливу на формування позитивного психоемоційного стану при спогляданні об'єктів у різних ракурсах значною кількістю людей. Життєзабезпечуюче значення спадщини полягає у наявності в ній певної «живильної сили» формування й розвитку територіальних людських спільнот. З цього випливає її важливе утилітарно-господарське значення, тобто можливість оптимального використання в наукових, рекреаційних, освітньо-виховних та інших цілях за умови непошкодження й надійного збереження. Ці обставини підкреслюють пріоритетне суспільно-географічне трактування спадщини.

Слід зазначити, що природні й культурні феномени як об'єкти спадщини в суспільній географії та в інших науках вивчаються традиційно, але відсутній при цьому

комплексний підхід до проблем спадщини як цілісної системи, узагальнюючі теоретико-методологічні праці з даного напрямку в Україні майже відсутні. Серед географічних дисциплін, що вивчають окремі складові спадщини кожна під своїм кутом зору, слід насамперед зазначити географію культури, географію населення та етногеографію, географію екологічної інфраструктури (у якості однієї зі складових якої виступає природна підсистема спадщини), країнознавство, рекреаційну географію та географію сфери обслуговування, географічне краєзнавство, сакральну географію, геоурбаністику, політичну географію, ландшафтознавство та фізичну географію (загальну та окремі її галузеві дисципліни), картографію і геоінформатику та ін. Серед негеографічних наук проблем спадщини так чи інакше торкаються головним чином культурологія, правознавство, загальна екологія, соціологія, економіка, біологія, геологія, історія та пам'яткознавство й історичне краєзнавство, археологія, психологія та педагогіка, лінгвістика та етнографія, релігієзнавство, мистецтвознавство, математика й інформатика та інші.

На підставі аналізу досвіду різноаспектного вивчення спадщини даними науками

може бути сформовано власну теоретико-методологічну базу, поняттєво-термінологічний та методичний апарат ГСС як самостійного наукового напрямку [3, 4].

До одного першочергових завдань ГСС, і зокрема – географії спадщини України, слід віднести **систематизацію** національної спадщини, що зумовлено значним різноманіттям її складових, виділених за різними ознаками. До спадщини, виходячи з виведеної вище дефініції, можна віднести, наприклад, і архітектурний витвір, й рідкісний вид комах, і наукову школу, й народну пісню, й унікальне геологічне відслонення, і старовинну карту або ікону, й рідкісний мінерал і т.ін. У цьому зв'язку, на наш погляд, проведення ґрунтовної систематизації спадщини повинно дозволити чітко окреслити

предметне поле її географічної інтерпретації та досліджень [3].

З погляду на вищевикладене ми зробили спробу виділити певну кількість першочергових ознак та груп національної спадщини України за кожною з них. Усі ознаки даної систематизації (причому усіх її різновидів – класифікації, таксономії, типології та групування) ми поділяємо на два блоки: по-перше, ознаки **постійності**, або такі, групи спадщини за якими залишаються незмінними при будь-яких умовах, по-друге, ознаки **мінливості**, склад виділених за якими різновидів спадщини змінюється з часом зі зміною характеру суспільного життя. Результати систематизації представлено в нижченаведеній таблиці.

Таблиця

Схема систематизації національної спадщини України

№	Ознака систематизації	Складові (групи складових) спадщини*	
1	2	3	
А. Ознаки постійності			
1	Відношення до матеріального субстрату	матеріальна	рухома нерухома
		духовна	
2	Форма територіальної локалізації	з мінливою географічною прив'язкою	
		точкова	
		лінійна	
		площева	
3	Походження (генезис)	природна	геологічна
			гідрологічна
			біологічна
			ландшафтна
		культурна	історична й археологічна
			архітектурна
			етнографічна
			літературна
			художня
			наукова
			педагогічна
			технологічна
			політична
			ідеологічна
			комплексна
культурно-природна			
4	Природність середовища розташування	розташована у своєму історичному середовищі (in situ)	
		розташована поза межами місця свого виникнення та розвитку	колекційно
			окремо

Продовження таблиці

5	Відношення до суб'єкту	національна			
		окремих народів та етнічних груп			
		окремих соціальних груп			
		окремих регіональних груп			
6	Історична ознака	окремих історичних епох, періодів, часових зрізів			
Б. Ознаки «мінливості»					
1	Провідна суспільна функція	рекреаційна		екскурсійна	
				оздоровча	
				лікувальна	
		екологічна		пізнавальна	
				виховна	
				пізнавально-виховна	
		господарсько-утилітарна			
		науково-інформаційна			
культово-релігійна					
2	Значення	всесвітнього			
		міжнародного (міждержавного)			
		загальнодержавного			
		регіонального			
		місцевого			
3	Пріоритетна цінність (провідний характер значення)	природна		геологічна	
				гідрологічна	
				біологічна	
				ландшафтна	
		культурна		історична й археологічна	
				архітектурна	
				етнографічна	
				літературна	
				художня	
				наукова	
				педагогічна	
				технологічна	
				політична	
				ідеологічна	
				комплексна	
комплексна культурно-природна					
4	Рівень виявлення, збереження та охорони	невиявлена			
		виявлена	збережена	під міжнародною охороною (Всесвітня спадщина ЮНЕСКО)	
				під державною охороною	
				представлена до державної охорони	
			неохоронювана		
		втрачена	відновлювана (відроджувана)		
невідроджувана					
5	Стійкість до пошкоджень від зовнішнього впливу	стійка			
		відносно стійка			
		вразлива			

Продовження таблиці

Визнання (сприйманість) у якості спадщини		загальноновизнана та сприймана в усій Україні та в інших країнах
6	широкою громадськістю	загальноновизнана та сприймана по всій Україні
7	офіційною наукою	
8	державною владою	
		спірна

*курсивом виділено сукупність різновидів НСУ, що передбачають значну варіативність у їх виділенні за даною ознакою

В силу нерозробленості теоретико-методичної бази комплексної наукової систематизації спадщини слід визнати, що побудована нами схема є не повністю досконалою та багато в чому дискусійною (наприклад, в силу меншої, з нашої точки зору, важливості, ми не увели до схеми ознак, наприклад, характер охорони спадщини, фактори зовнішнього впливу на неї, форми можливих її пошкоджень, міру її просторової концентрації; не знайшла відображення спадщина різних культур, субкультур, цивілізацій тощо, і т. ін.).

Очевидно, що по деяких ознаках різновиди спадщини виділені суб'єктивно з досить «розмитими» межами між ними (наприклад, за стійкістю пошкоджень від зовнішнього впливу, та ін.). При цьому слід підкреслити, що, не зважаючи на майже ідентичні складові спадщини за походженням та за провідною цінністю, слід відокремлювати дані напрями систематизації в силу нетотожності ознак. Важливою слід визнати постановку даної проблеми в цілому, що дає поштовх подальшому обґрунтуванню систематизації спадщини та поступовому «просуванню» результатів даних розробок до вирішення прикладних завдань. Слід відзначити необхідність рангування і самих ознак систематизації, проведення загальної типології спадщини за комплексом ознак, що важливо з точки зору зручності для прийняття диференційованих управлінських рішень. Актуальним у цьому зв'язку можна визнати й формулювання чіткого визначення до кожного з виділених різновидів спадщини за кожною провідною ознакою з подальшим законодавчим закріпленням, що має стати важливим підґрунтям формування

загальнодержавної та регіональної політики у галузі виявлення, відновлення, збереження, використання та примноження національної спадщини України.

Насамкінець зазначимо стратегічно найважливіші, з нашої точки зору, виділені за різними ознаками (й іноді непорівнянні систематизаційно) змістовно-тематичні групи (підсистеми) національної спадщини, кожна з яких має яскраво виражену суспільно-географічну основу та потребує спеціальної державної уваги:

- українська мова та її регіональні наріччя, діалекти й говірки;
- інші національні та регіональні риси етнографії і ментальності: традиційні транспорт, господарство, архітектура і житло, народні одяг, їжа, обрядовість та звичаєвість, фольклор, народне мистецтво тощо;
- найголовніші елементи топонімічної системи як важливого географічного віддзеркалення спадщини;
- найтиповіші елементи ономастики, родоводи видатних людей, що народились та (або) працювали, мешкали, відпочивали в Україні, місця, будівлі та речі, пов'язані з їх іменами;
- найвизначніші твори художньої літератури, живопису, музики, драматургії та кіномистецтва;
- наукові школи, що створені в Україні та визнані в світі;
- традиційні виробничі технології, видатні технологічні школи;
- школи видатних майстрів мистецтва;
- найвизначніші природні ландшафти, ділянки дикої природи;
- історичні культові комплекси;

- старовинні садиби та маєтки;
- замкові комплекси;
- залишки традицій українського козацтва (духовні та матеріальні);
- старовинні торгівельні шляхи;
- історичні поля битв, форсувань, лінії укріплень та оброни, фортеці тощо;
- комплекси залишків античних цивілізацій;
- історичні промислові комплекси;
- найбільш естетичні краєвиди;

- найвизначніші паркові комплекси тощо [3].

В цілому вирішення окреслених вище проблем суспільно-географічного змісту дозволить у подальшому виявляти, відтворювати, зберігати й розвивати національну спадщину України як єдину багаторівневу систему, що має забезпечити значно більший культурно-духовний, екологічний, соціально-економічний та політичний ефект у стійкому розвитку держави.

Література

1. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972)// Правові акти з охорони культурної спадщини: Додаток до щорічника "Архітектурна спадщина України" – К., 1995. – 149 с.
2. Веденин Ю.А. Необходимость нового подхода к культурному и природному наследию России// Актуальные проблемы сохранения культурного и природного наследия. Сб. статей. – М.: Институт Наследия, 1995. – С. 5 – 20.
3. Горб К.М. Географічна ідентифікація та систематизація національної спадщини України // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії. Збірник наукових праць / За ред. І.В. Смаля. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 17-24.
4. Горб К. Географія спадщини суспільства як новий конструктивний напрям географічної науки та освіти// Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії. – Т. 4. – С. 28-30.
5. Кондаков И.В. Методологические проблемы изучения культурного и природного наследия в России// Наследие и современность. Вып. 6. М.: Институт Наследия, 1998. – С. 29-95.
6. Кулешова М.Е. Понятийно-терминологическая система "Природное и культурное наследие": содержание и основные понятия// Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов. Сб. науч. тр. М.: РНИИ культурного и природного наследия, 1994. – С. 40-46.
7. Культурный ландшафт как объект наследия. Под ред. Ю.А.Веденина, М.Е. Кулешовой. – М.: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с.
8. Мазуров Ю.Л., Максаковский Н.В. Всемирное природное наследие в России// Изв. РАН. Сер. геогр. – 2002. – № 2. – С. 71-79.
9. Мазуров Ю.Л. Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления: Автореф. дис. докт. геогр. наук: Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Геогр. ф-т. – М., 2006. – 48 с.
10. Мазуров Ю.Л. Факторы среды и состояние культурного наследия России// Изв. РАН. Сер. геогр. – 2003. – № 6. – С. 58-65.
11. Поливач К.А. Історико-культурна спадщина як фактор розвитку регіонів та населених міст України// Укр. геогр. журн. – 2005. – №1. – С. 55-62.
12. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура. – К.: Знання-Прес, 2003. – 277 с.

УДК [910:1].001

Юрій Кисельов

ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ ТА НАУКОВІ ПОНЯТТЯ В ГЕОСОФІЇ

Проаналізовано суть основних категорій і понять філософії та географії, використовуваних геософією. Визначено напрямки формування поняттєво-термінологічної системи геософії. Викладено авторське розуміння категорій часопростору. Наведено приклади застосування діалектичного синтезу й тріалектичного метасинтезу при формуванні окремих категорій, а також структурні схеми деяких категорій і понять.

Yuriy Kyselov. PHILOSOPHICAL CATEGORIES AND SCIENTIFIC NOTIONS IN GEOSOPHY. *The essence of fundamental categories and notions of Philosophy and Geography used in Geosophy is analyzed. The main-streams of making the notion and terminological system of Geosophy are determined. An account of the author's vision of the category of time and space is given. Examples of using of the dialectical synthesis and trialectical metasynthesis in shaping certain categories, and also structure schemes of some categories and notions are adduced.*

Розвиток будь-якого наукового напрямку немислимий без формування його методологічного апарату, важливими складовими якого виступають категорії та поняття. Особливого значення розробка теоретико-методологічних основ досліджень набуває стосовно галузей, що перебувають на межі конкретно-наукового знання й філософського мислення. Саме до таких належить геософія – дисципліна, що виникла на стику географії та філософії. Геософічні пошуки передбачають, зокрема, аналіз таких філософських категорій, як „ідея”, „матерія”, „рух”, „розвиток”, „часопростір”, „система”, „структура” тощо, а також їх застосування до конкретних географічних реалій.

Категорія ідеї сягає корінням доби античної натурфілософії, а своєї довершеності набула у філософії Платона. За його уявленнями, ідеї являють собою трансцендентні, вічні, безтілесні форми існування речей. Філософи Нового часу теж ставили зазначену категорію в центр своєї уваги. Зокрема, Г. Гегель вважав ідеї об'єктивно існуючими, він бачив у них першовитоки та суть світової матеріальної дійсності. Ми схильні до визнання реальності ідей, під якими розуміємо заздалегідь визначені Творцем своєрідні сутнісні форми існування матеріальних об'єктів і систем.

Маючи на увазі людський географічний простір, зазначимо, що такою геософічною ідеєю, духовною суттю, наприклад, Кримського півострова (матеріальний географічний об'єкт) є значно обмежений територіально фрагмент людського геопростору на євро-азійському пограниччі, на межі помірного й субтропічного фізико-

географічних поясів, степу й гір, вельми строкатий як за природними умовами, так і (причому, в усі часи) за етнічним та конфесійним складом населення. Геософічною ідеєю ландшафту (матеріальна географічна система) є найтипівіше для ареалу життя певного етносу закономірне, функціонально пов'язане поєднання природних компонентів на тому чи іншому фрагменті геопростору.

Категорія ідеї включає такі поняття, як „абсолютна ідея”, „суб'єктивна ідея”, „об'єктивна ідея” (з інструментарію гегелівської філософії), „геософічна ідея” (пов'язана з осмисленням людського геопростору) тощо.

Матерія є конкретним, безпосередньо видимим і відчутним, вираженням ідеї та проявом дійсності. Саме матеріальні об'єкти, системи та явища (які разом становлять поняття, що входять до категорії матерії) є об'єктами досліджень як традиційної географії, так і інших конкретних природничих наук.

Рух являє собою будь-яку зміну матеріального об'єкта або системи незалежно від її причини та характеру. Географія має справу з різними формами руху матерії, зокрема, механічною, хімічною, біологічною. Яскравим проявом механічного руху в географічному просторі є потоки речовини. Прикладом хімічного руху, що вивчається географічними дисциплінами, може бути сукупність процесів хімічного вивітрювання. Наявність біосфери як однієї з планетарних оболонок Землі зумовлює біологічний рух речовини на планеті. Варто наголосити, що діалектико-матеріалістична філософія,

як зазначає О. Шаблій [8], визнає існування й таких форм руху матерії, як „суспільна”, „географічна” та навіть „геоморфологічна”, й кожна з цих форм має бути об’єктом відповідної науки. Таке бачення проблеми форм руху матерії ми вважаємо хибним, тому що: 1) час, який минув після формулювання ідей діалектичного матеріалізму К. Марксом і Ф. Енгельсом, породив багато межових наук (геофізику, геохімію тощо), й „винаходження” відповідних їм форм руху матерії є вже цілковито абсурдним; 2) чимало наук вивчають не лише матеріальні об’єкти й системи, але й духовні явища (які в принципі ігноруються марксистами); 3) рух, на нашу думку, об’єктивно може мати лише обмежену кількість форм – механічну, хімічну, біологічну, термоядерну та ін. Як ми підкреслювали вище, рух матерії в географічному просторі повністю відповідає більшості названих форм.

Відзначимо, що категорія руху має до геософії лише опосередковане відношення. Як уже наголошувалося, геософія не досліджує матеріальні об’єкти, а осмислює їх значення в людському геопросторі та, не в останню чергу, духовну суть географічних об’єктів і явищ. Із категорією руху пов’язані поняття „рух матерії”, „кругообіг”, „динаміка”, „ритмічність”, „циклічність”, „періодичність” тощо.

Розвиток – це різновид руху, що відзначається наявністю закономірностей та впорядкованістю, це „процес руху від нижчого (простого) до вищого (складного), головною характерною рисою якого є зникнення старого та виникнення нового” (переклад наш – Ю. К.) [7, 343]. Категорія розвитку лежить в основі діалектичного й тріалектичного методів. Сам процес діалектичного синтезу, а особливо – тріалектичного метасинтезу (суть якого ми характеризували [5]), являє собою ніщо інше, як виникнення якісно нової реальності в результаті взаємодії протилежностей, а, отже, свідчить про певний напрямок розвитку ідей, які становлять ці протилежності. Так, приклад із взаємодією лісу та степу свідчить про факт розвитку горизонтальних фрагментів географічної оболонки, зайнятих лісовими та степовими природними комплексами помірного поясу. Іншим прикладом може бути взаємодія су-

ходолу й моря, що супроводжується морськими трансгресіями та регресіями; причому, зміни берегової лінії (результат зазначених процесів) відбуваються не лише внаслідок катастрофічних явищ, але й через безперервний перебіг абразійно-аккумулятивних процесів. Зрештою, утворення сучасних материків і океанів, формування теплових, кліматичних та фізико-географічних поясів є наслідком розвитку Землі як планети. Кожен із наведених проявів дійсності (від ландшафтних особливостей території до обрисів континентів) має значення для життєдіяльності людини в геопросторі, а тому потребує філософського осмислення.

До категорії розвитку належать поняття „еволюція”, „катастрофа”, „прогрес”, „регрес”, „екоеволюційність” тощо.

Ми вже наголошували, що будь-які географічні об’єкти, системи та явища існують у часопросторі, в якому органічно поєднані простір і час та проміжною фазою творення якого виступає „простір-час” („пространство-время”, за В. Вернадським [1]). На нашу думку, часопростір – метасинтез часу (теза), простору (антитеза) та „простору-часу” (синтез), – будучи чотиривимірним утворенням, формується тоді, коли виникає сприйняття часу як виміру руху. Підкреслимо, що, навіть перебуваючи у видимому спокої (але рухаючись разом із Землею), тіла зазнають змін у плінні часу.

Суб’єкти людського геопростору – етноси, навіть не змінюючи середовища свого мешкання й конкретного фрагменту геопростору, також зазнають еволюції в часі, проходячи, як стверджує Л. Гумільов [3], кілька зумовлених природними чинниками фаз свого розвитку, кожна з яких характеризується певним рівнем піднесення або спаду пасіонарності. Цей факт (і таких фактів може бути безліч) наводить на думку, що сам часопростір змінюється під впливом різноманітних екзогенних (викликаних потоками сонячної енергії) та ендегенних (зумовлених процесами, які відбуваються в надрах Землі) чинників.

Неможливо дослідити сучасний стан географічного об’єкта, не знаючи історії його розвитку; в цьому полягає природничо-історичний принцип, один з основних в усьому природознавстві. Інший фундамен-

тальний принцип наукових досліджень – актуалізму – вказує на виняткове значення пізнання сьогодення для розуміння минулого.

Єдність часу з простором передбачає й тісну взаємодію наук, що їх вивчають. Радикально цю проблему в першій половині ХХ ст. намагався розв'язати А. Геттнер, який розвивав хорологічну концепцію географії та вважав, що географія має досліджувати простір так само, як історія – час [2]. На нашу думку, в такий спосіб ці дві науки взаємно доповнювали б одна одну, перебуваючи в непорушному союзі. Не зважаючи на деякий формалізм геттнерівської концепції (бо ж кожна наука вивчає не лише ті чи інші об'єкти, явища, процеси, але й закономірності їх поширення та прояву), відзначимо, що вчений близько підійшов до сучасного трактування об'єкта географії. Разом із тим, погляди А. Геттнера спонукають до правильних висновків щодо співвідношення часу й простору та взаємозв'язків географії й історії, геософії й історіософії.

Категорія часопростору включає такі поняття, як „простір”, „географічний простір” („геопростір”), „людський геопростір”, „час”, „життєвий (біологічний) час” („жизненное (биологическое) время”; поняття, впроваджене В. Вернадським [1]), „геологічний час” та ін.

Система – це „множинність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою, яка утворює певну цілісність, єдність” (переклад наш – Ю. К.) [7, 365]. Географія постійно має справу з різноманітними системами. Дослідження природних систем (геосистем, екосистем, ландшафтів, географічної оболонки тощо) були започатковані близько ста років тому і становили один із провідних напрямків фізико-географічних досліджень упродовж ХХ ст. Виникла навіть особлива системна парадигма (характерна для неklasичного етапу розвитку методологічних учень), суть якої полягала в абсолютизації системного аналізу й системного підходу як фундаментальних методів досліджень. З одного боку, впровадження досягнень системології в конкретну науку було прогресивною тенденцією, що дозволяла більш точно й повно дослідити властивості природних та соці-

льних об'єктів; з іншого боку, в принципі не кожне географічне дослідження може бути охоплене „системною” методологією. Поза останньою перебувають, зокрема, науково-філософські пошуки в царині духу геопростору та його мешканців, тобто геософічні дослідження. Разом із тим, геософія не відкидає системного аналізу як методу вивчення матеріальних географічних об'єктів, різні прояви буття яких піддаються філософському осмисленню.

Із категорією системи тісно пов'язана категорія структури. Якщо система являє собою множинність пов'язаних елементів, то структура – це сукупність зв'язків і відносин. Структуру, таким чином, можна вважати внутрішнім змістом системи. Крім системного, можливе проведення також структурного аналізу об'єкта, причому останній, як зазначають С. Мороз та ін., має методологічно вищий рівень [6]. У географії загальноновживаними є поняття „ландшафтна структура”, „геоструктура”, „морфоструктура” тощо, й при аналізі кожної зі структур ідеться, перш за все, про взаємодію чинників, що їх утворюють.

У трактуванні понять „краєвид” і „ландшафт” (останнє на межі ХХ – ХХІ сторіч „переросло” в категорію) ми схильні до прийняття думки, висловленої ще П. Тутковським. Учений бачив між ними чітку різницю, зокрема, він вважав ландшафт системою виключно природних компонентів, а під краєвидом розумів антропогенно перетворений ландшафт (наприклад, рілля, сад, селянське подвір'я тощо). Таку диференціацію близьких за змістом понять ми вважаємо вдалою, позаяк вона дозволяє уникнути невизначеності та двозначності в їх дефініції.

З категорією ландшафту (в її як традиційній, так і сучасній інтерпретації) тісно пов'язане поняття „етнос”, адже саме етноси творять людський геопростір. Їх синтезом є поняття „етнічний ландшафт”, під яким ми розуміємо найтипівіше для того чи іншого етносу, починаючи з доби його виникнення, середовище життя. Саме такий ландшафт формує дух етносу. Останній зумовлює формування етнічних ментально-поведінкових особливостей, а, отже, й історичної долі народу. Етнос і робить із ланд-

шафту красвид, наповнюючи його антропо-генними (культурними) складовими.

Етнос – це будь-яка цілісна спільнота людей, що характеризується єдністю території, мови, релігії та об'єднується усвідомленням своєї окремішності від інших подібних спільнот. На певному етапі свого розвитку етнос набуває такого рівня самосвідомості, який спонукає його до виборювання власної держави (через подолання зовнішніх чинників або внутрішніх протиріч). Тобто, йдеться про досягнення етносом найвищої стадії свого буття – утворення нації. На думку марксистів, головною ознакою нації є наявність єдиного ринку на населеній нею території. Проте, можна навести чимало прикладів, коли розділений між кількома державами етнос не міг мати такого ринку, але рівень його самосвідомості був настільки високим, що спонукав до боротьби за незалежну державу (українці до Другої Світової війни або курди в наш час). Усвідомлення своєї окремішності й самобутності та готовність до боротьби за власну державу, що є формою організації буття етносу, і є, на наш погляд, найважливішим індикатором нації. До цього слід додати, що національна держава твориться етносом на певному фрагменті геопростору, одвічно зайнятому притаманним йому етнічним ландшафтом (у цьому – докорінна відмінність національної держави від імперії; остання захоплює території з невластивими титульній нації ландшафтами, які є етнічними для інших, підкорених, етносів).

Проаналізовані філософські та наукові категорії разом із поняттями, що утворюють їх, а також поняттями географії й суміжних наук та термінами, що виражають суть понять, утворюють поняттєво-термінологічну систему (ПТС) геософії, яка ще перебуває на стадії свого формування.

Розглядаючи структуру категорії географічного простору, ми підкреслюємо наявність двох його вимірів (але в жодному разі не двох різних просторів) – суто природничого (який являє собою географічну оболонку) та природно-суспільного (людський географічний простір). Нерозривну єдність двох вимірів просторовості Землі яскраво підкреслює їх нове поєднання, зумовлене природничо-географічною, ландшафтною суттю людської спільноти – етносу.

Поняття „геополітичний вектор” вже розроблялося й застосовувалося нами при історичному аналізі зовнішньополітичних взаємин нації [4].

Ми вже пояснювали своє бачення ступеня диференційованості природних комплексів, вирізняючи серед них, зокрема, „абсолютно протилежні”, „відносно протилежні” та „аналогічні” ландшафти.

Підкреслимо, що вищенаведені приклади являють собою лише фрагменти ПТС геософії, яка уявляється нами надзвичайно розгалуженою і структурованою системою пов'язаних між собою та з основними категоріями науки й філософії понять, часто далеких одне від одного за своїм змістом, але об'єднаних спільною приналежністю до проблем досліджень і осмислення людського геопростору.

Література

1. Вернадский В.И. *Философские мысли натуралиста*. – Москва: Наука, 1988. – 520 с.
2. Геттнер А. *География, её история, сущность и методы*. – Ленинград – Москва: Госиздат, 1937. – 416 с.
3. Гумилёв Л.Н. *Конец и вновь начало*. – СПб.-Москва, 2002. – 415 с.
4. Кисельов Ю.О. *Геософічні аспекти зовнішньополітичних векторів українства від XVII сторіччя // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. – Т.5. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С. 397-400.
5. Кисельов Ю.О. *До формування теоретико-методологічних основ геософічних досліджень // Історія української географії: Всеукр. наук.-теорет. часопис*. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Вип. 2 (14). – С. 8-11.
6. Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю. *Методологія географічної науки*. – К.: Заповіт, 1997. – 334 с.
7. *Философский словарь* /Под ред. М.М. Розенталя. – Изд. 3-е. – Москва: Политиздат, 1972. – 496 с.

8. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

УДК 911.3: 331.522.4 (477.54)

Юлія Заволока, Іван Решетов

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті виділено прогресуючі, стабільні і регресуючі адміністративні райони Харківської області за показниками реалізації трудового потенціалу. Проаналізовано проблеми і перспективи його використання в зазначених групах районів.

Julia Zavaloka, Ivan Reshetov. Problems and prospects of the use labour potential of Kharkov region. *In the article the administrative districts of the Kharkov region making, stable and regressing to progress are selected after the indexes of realization of labour potential. Problems and prospects of his use are analysed in the noted groups of districts.*

Постановка проблеми. Одним із центральних питань, що потребує вирішення на державному і регіональному рівнях, є оптимальний територіальний і галузевий розподіл трудового потенціалу, забезпечення ефективного його використання у відповідності з вимогами нових ринкових механізмів та структурою суспільних потреб. Необхідність розробки механізмів управління ринком праці, враховуючи суспільно-географічний аспект, передбачає окреслення чітких структурних елементів та виявлення основних закономірностей функціонування трудового потенціалу, в першу чергу на регіональному рівні. Соціально-економічна географія в цьому відношенні має значні напрацювання і може, спираючись на існуючі теоретичні засади, її поняттєво-термінологічний та методологічний апарат, проводити територіально-часовий аналіз трудового потенціалу для оцінки реальної ситуації та розробки прогнозів розвитку економіки та соціальної сфери. Процеси використання трудового потенціалу доцільно розглянути для розв'язання проблем працевзбереження, оптимальної реалізації трудових ресурсів, перерозподілу робочої сили між різними сферами господарства, в межах окремих галузей тощо.

Особливу увагу слід приділити проблемам та перспективам використання трудового потенціалу. Цей аспект доцільно розглянути для розв'язання проблем працевзбереження, оптимальної реалізації трудового потенціалу, перерозподілу робочої сили в різних сферах господарства тощо.

Аналіз попередніх досліджень. Різні науково-прикладні аспекти використання трудового потенціалу розглянуто в роботах Д. Богині, В. Джамана, М. Долішного, А. Доценка, С. Злупко, О. Левади, Е. Лібанової, Н. Мезенцевої, І. Мельник, В. Онікієнка, В. Петюха, Ю. Пітюренка, В. Приймака, О. Хомри, М. Шаленко та інших.

Мета та завдання даного дослідження. Метою дослідження є аналіз проблем реалізації трудового потенціалу Харківської області та окреслення перспективних шляхів його використання.

Викладення основного змісту дослідження. Існуючий вплив великої кількості економічних, соціальних, демографічних показників на використання трудового потенціалу області очевидний. Тому існує необхідність оцінити райони Харківської області за близькістю, схожістю умов розвитку трудового потенціалу для того, що б реально окреслити перспективні моменти та шляхи вдосконалення його використання. На основі кластерного аналізу були виділені групи районів, що дає можливість розробити рекомендації та вказати шляхи покращення управління, ефективності використання трудового потенціалу, а також встановити подібність районів у часі і визначити узгодженість та темпи розвитку локальних ринків праці.

Детальніше за показником ефективності використання трудового потенціалу населення було виділено підгрупи: регресуюча – відзначається невисокими показниками

ефективності використання трудового потенціалу, що має тенденцію до зниження, значного природного і механічного скорочення населення, нестабільний соціально-економічний розвиток та несприятливу ситуацію на ринку праці; стабільна – характеризується сталістю показника ефективності використання трудового потенціалу, відносно низькими показниками безробіття, значною часткою осіб пенсійного віку в структурі трудових ресурсів, прогресивними тенденціям показників аграрного та промислового секторів економіки; прогресуюча – виділяється за зростанням показника ефективності використання трудового потенціалу, покращенням соціально-економічної ситуації, гнучким ринком праці [1].

Ключовим питанням є визначення основних проблем та обґрунтування рекомендацій щодо підвищення ефективності використання трудового потенціалу. Слід зазначити про необхідність першочергової реалізації загальнодержавних напрямків вдосконалення шляхів ефективного використання трудового потенціалу. У відповідності до Указу Президента про «Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р.» [4] у сфері зайнятості в регіонах головним є здійснення державного регулювання ринку праці з метою постійного розширення сфери прикладання праці і забезпечення надійного соціального захисту працюючого та непрацюючого населення. Виходячи з цього, необхідно:

1. Розробити єдину облікову систему ринку праці та визначити систему статистичних показників для оптимальної оцінки ефективності використання трудового потенціалу населення.

2. Оптимізувати економічні, соціальні, правові заходи, що діють на всіх етапах функціонування трудового потенціалу: відтворення, формування, реалізації, розподілу, використання. Забезпечити кількісне і якісне зростання населення в рамках демографічної, міграційної, соціальної політики.

3. Приділити увагу якості трудового потенціалу, а саме освітньо-професійному рівню населення та його морально-психологічним особливостям. На основі зазначеного забезпечити відповідність

професійного складу населення сучасному запиту економіки, створювати необхідні умови для безперервного навчання, підготовки та підвищенні кваліфікації, формувати відповідні психологічні якості працівників у нових виробничих умовах.

4. Враховуючи державне фінансування економіки та спрямування на інвестиційну політику, необхідно створити сприятливі умови для оптимальної, ефективної зайнятості населення, гнучкого працевлаштування, зменшення безробіття, повернення тієї частки трудового потенціалу, що реалізується поза межами країни, області.

Суттєва неоднорідність трудового потенціалу у різних групах дозволяє виділити слабкі їхні сторони та обґрунтувати шляхи розвитку, спрямовані на підвищення ефективності використання трудового потенціалу у стабільних, прогресуючих та регресуючих підгрупах.

Регресуюча підгрупа відзначається тенденцією зниження показника ефективності використання трудового потенціалу, природним і механічним скороченням населення, високими показниками безробіття, значною часткою зайнятих в підсобних домашніх господарствах, диспропорцією попиту і пропозиції праці. Отже, враховуючи суспільно-географічні особливості розвитку такі райони потребують розробки конкретних заходів для оптимізації процесів відтворення трудового потенціалу, оскільки Сахновщинський, Великобурлуцький, Дворічанський, Краснокутський, Шевченківський, Кегичівський, Вовчанський райони характеризуються незначною чисельністю населення, від'ємними показниками природного приросту, значною часткою осіб пенсійного віку (32-34% від загальної кількості населення). Галузева структура зайнятості населення визначається сільськогосподарською спеціалізацією районів. Враховуючи процеси реформування, необхідно сприяти створенню та відновленню аграрних підприємств та фермерських господарств, особливо у Великобурлуцькому, Шевченківському, Дворічанському, Кегичівському районах, що приведе до зменшення сектора неформальної зайнятості, рівня безробіття та підвищить показники ефективності викорис-

тання трудового потенціалу. Економіко-географічне положення Сахновщинського, Вовчанського, Дворічанського, Великобурлуцького, Краснокутського районів характеризується прикордонністю та периферійністю, віддаленістю від обласного центру, тому в даних районах поряд з деструктуризацією господарства існує проблема відтоку робочої сили, недостатньої кількості працівників тощо. На основі аналізу «Регіональну програму розвитку прикордонного співробітництва у Харківській області до 2011 року» [2], першочерговим і довгостроковим завданням є збереження й ефективне використання трудового та інтелектуального потенціалу прикордонних районів, розробка заходів щодо повернення частки трудового потенціалу, яка реалізується поза межами області, спираючись на «Регіональну програму співпраці з закордонними українцями на період до 2010 року», а також сприяння розвитку міжрайонного руху робочої сили, створенню центрів тяжіння працівників на районному ринку праці. Необхідна розробка і впровадження цільових програм малого та середнього бізнесу на період 2008-2012 рр. Враховуючи спеціалізацію районів, потрібно сприяти інтегруванню сільськогосподарських підприємств з промисловими, створювати оптимальні умови для залучення інвестицій. Особливо привабливими в цьому відношенні є проекти з розвитку «зеленого туризму» у Дворічанському районі, підприємства авіаційної, машинобудівної, легкої, харчової промисловості: ВАТ «Вовчанський агрегатний завод», ЗАТ «Вовчанський ОЕЗ» у Вовчанському, агрофірма «Сади України», ВАТ «Насінневе» у Кегичівському, «Старк», «Старовірівський птахокомбінат» у Шевченківському районах.

Стабільна підгрупа включає в себе райони, які відзначаються достатньою сталістю показника ефективності використання трудового потенціалу, невисоким рівнем безробіття, значною часткою сільського населення, нестабільною демографічною ситуацією тощо. Слід зазначити, що райони віднесені до цієї підгрупи, умовно можна поділити на аграрні та промислові. Відповідно до цього необхідно реалізовувати демографічну та соціальну політику спрямовану

на збереження трудового потенціалу. Враховуючи вигідне економіко-географічне положення Золочівського, Дергачівського, Богодухівського, Чугуївського, Зміївського, Нововодолазького районів, що територіально близькі до обласного центру, який безпосередньо впливає на реалізацію трудового потенціалу, необхідно враховувати вплив на реалізацію трудового потенціалу вигідне транспортно-географічне положення інших районів. Зміївський, Близнюківський, Золочівський, Дергачівський, Чугуївський, Борівський райони потребують вирішення питання щодо зменшення зайнятості працівників у нефіксованому секторі економіки, підсобних домашніх господарств та збільшення кількості економічно неактивного населення шляхом розгортання підприємницької діяльності, приватизації, кредитування, створення бізнес-центрів та районного фонду сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, особливо в аграрному секторі. Перспективні шляхи здійснення подальшої реконструкції державних підприємств з посиленням фінансування та залучення інвестицій для створення нових робочих місць та реалізації ефективної зайнятості населення мають Борівський (розвиток санітарно-курортної зони), Золочівський (АР «Золочівське ХПП», підприємства мережі «зеленого туризму»), Зміївський («Кронекс-Україна», Зміївський машинобудівельний завод), Чугуївський («Новопокровський КХП», «Чугуївський завод мінеральних вод»), Дергачівський (ЗАТ «Солонцівський комбінат меблевих деталей», ДП «Енергосталь») райони. Враховуючи наявність навчальних закладів Золочівського (аграрний ліцей), Нововодолазького (Липкуватівський аграрний коледж, Рокитненський професійний аграрний ліцей, філіал ліцею Харківської академії міського господарства, філія Харківського коледжу кадрів управління), Красноградського, Чугуївського, Дергачівського (Харківська зооветеринарна академія) районів, необхідно сприяти розвитку молодіжного ринку праці через зв'язок закладів освіти з підприємствами, забезпечувати попит на відповідні спеціальності, працевлаштовувати випускників тощо.

Прогресуюча підгрупа характеризується тенденцією зростання показника ефективності використання трудового потенціалу. Дана підгрупа представлена в кожній виділеній за соціально-економічним розвитком групі. Тому слід зазначити, що Валківський, Зачепилівський, Печенізький, Барвінківський, Коломацький райони відносяться до I-II групи і відзначаються необхідністю стабілізації демографічної ситуації, зменшенням рівня безробіття через такі заходи як профорієнтація, перекваліфікація, розвитку самостійних фермерських господарств, покращення показників соціально-економічного розвитку за рахунок вигідного економіко-географічного положення (близькістю до обласного центру Печенізького, Коломацького, Валківського районів, прикордонного положення Зачепилівського району та його сусідства з промислово розвиненими районами з гнучким ринком праці).

Балаклівський, Первомайський, Куп'янський, Лозівський, Ізюмський, Харківський райони потребують розвитку інвестиційно привабливих проектів («Курганський бройлер», «Хенкель-Баутехнік-Україна») для забезпечення продуктивної зайнятості населення. На основі аналізу активних механізмів розвитку підприємницької діяльності, запровадити гнучкі форми зайнятості, сприяти виявленню прихованого безробіття [3]. Враховуючи велику кількість навчальних закладів, забезпечити удосконалення механізму формування державного замовлення в системі вищої і професійно-технічної освіти.

Висновки. Підсумовуючи, слід сказати, що основними регіональними суспільно-географічними напрямками щодо підвищення ефективності використання трудового потенціалу Харківської області є:

- вигідне економіко-географічне та транспортно-географічне положення регіону, транскордонне співробітництво, цільові програми розвитку, які спрямовують зусил-

ля на збереження та повернення трудового потенціалу області, що реалізується поза її межами;

- забезпечення чіткого взаємозв'язку Державної програми зайнятості з механізмами структурних перебудов в економіці Харківської області з метою попередження негативних наслідків функціонування трудового потенціалу і забезпечення оптимального територіального та галузевого перерозподілу робочої сили;

- враховуючи реконструкцію підприємств області, надання керованого характеру процесам вивільнення кадрів з метою попередження збільшення рівня безробіття та поширення неформальної зайнятості;

- вдосконалення трудового законодавства та правових норм регулювання трудових відносин на всіх рівнях управління;

- забезпечення співпраці місцевих органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців і профспілок, проведення комплексної політики зайнятості, яка враховує взаємозалежність завдань економічного і соціального розвитку, а також пріоритети в сфері зайнятості окремих категорій працюючих, їх кваліфікацію в розвитку територій та галузей економіки.

Для повної реалізації зайнятості економічно активного населення, створення нових робочих місць потрібно розширювати сферу суспільно-географічних досліджень із зазначеної проблеми. Перспективним напрямком для області є розширення туристсько-рекреаційної галузі, бо для цього є досить сприятлива природно-кліматична база, зокрема наявність мінеральних вод, що мають оздоровче та лікувальне значення. Але цей напрямок створення локальних умов для розвитку «зеленого», «сільського» туризму, організації «малих оздоровниць» тощо, потребує міждисциплінарних досліджень, зокрема поєднання зусиль соціо-економіко-географів, гідрогеологів, фахівців з туристичної галузі та інших.

Література

1. Заволока Ю.Ю., Нємець Л.М., Нємець К.А. Ефективність використання трудового потенціалу Харківської області // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія – Географія – Екологія»: Зб. наук. праць. – Х.: ВЦ ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2007. – № 769 – С. 140 – 155.

2. Указ Президента України «Про основні напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р» // Праця і зарплата, -1999. – № 18. – С. 11 – 13.

3. Петрова І.Л. Загострення проблем прихованого безробіття // Економіка України. – 1997. – №3. – С. 47 – 55.

4. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua>.

УДК 911.3

Людмила Немець, Юрій Кандиба

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В СИСТЕМІ ПАРАДИГМ

У статті проаналізовано парадигми географічної науки. Показано місце та особливості розвитку суспільної географії у межах кожної парадигми. Окреслено основні завдання суспільної географії у світлі геоформативної парадигми.

Lyudmyla Nemets, Yuriy Kandyba. Evolution of social geography in system of paradigms. The paradigms of the geographical science are in the article analysed. The place and is shown feature of development of social geography within the framework of each paradigm. The main tasks of social geography are in light geoformations paradigms planned.

Актуальність. Розвиток суспільної географії в Україні вимагає дослідження її еволюційних змін з метою визначення та обґрунтування можливих перспективних напрямків її розвитку. Це особливо актуально в сучасних умовах розбудови незалежної України, коли суспільна географія вийшла за межі суто ідеологічних рамок правлячого режиму, позбавилась впливу радянських наукових шкіл та водночас відкрила надбання світової науки. Мова йде про еволюцію колишньої радянської економічної географії через низку перетворень: формування сьогодні теоретико-методологічних засад суспільної географії, а в її структурі – соціальної, політичної та інших напрямків.

Аналіз попередніх досліджень. Останнім часом проблеми розвитку географічної науки досить широко висвітлюються в науковій літературі. Зокрема, в науково-теоретичному часописі «Історія української географії» відкриваються забуті імена, ідеї та розробки видатних діячів у галузі географічної науки. Посібник Я.І. Жупанського «Історія географії в Україні» став своєрідним синтезом знань про історичні засади формування та розвитку географічної науки. Велику роботу з дослідження персоналій української суспільної географії, аналізу спадщини видатних українських вчених проводять О.І. Шаблій, О.І. Вісь так, М.Д. Пістун та інші науковці.

Постановка проблеми дослідження. Незважаючи на значну кількість публікацій, більшість із них висвітлюють історичні особливості географічної науки, недостатньо акцентуючись на механізмах її розвитку. Ще недостатньо проаналізовано еволюційні зміни в суспільній географії, що є **метою** нашого дослідження. Основними **завданнями** дослідження є: проведення аналізу парадигм географічної науки; виявлення місця та особливостей розвитку суспільної географії в системі парадигм, визначення перспективних завдань суспільної географії у світлі формування сучасних наукових парадигм.

Виклад основного матеріалу. Розвиток науки за сучасними уявленнями розглядається як зміна парадигм. За Т. Куном, парадигма – це «визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки наукових проблем та їх розв'язання» [5, с.11]. Парадигми в науці відіграють роль постановки і розв'язання дослідницьких завдань, вони являють собою той фундамент, на якому будується і розвивається наука.

Рушійними силами розвитку науки виступають, з одного боку, наукове співтовариство, стан і рівень світогляду передових науковців і вибудовані ними парадигми (внутрішні причини), з другого – соціальне замовлення та стан розвитку наук в цілому (зовнішні фактори) [6]. Стосовно розвитку

географії, у науковому співтоваристві не існує загальноприйнятої думки щодо існування тих чи інших парадигм. Цікавою і корисною для подальших досліджень здається порівняльна характеристика стадій і головних парадигм в географії (таблиця), розроблена російським географом В.Ю. Малашенковим.

Розглянемо, як «вписується» суспільна географія в дану систему парадигм. До середини XVII ст. панувала описово-країнознавча парадигма, що відповідала як рівню розвитку науки, так і потребам тогочасного суспільства. Головним завданням географії був опис і картографування нових земель, причому природнича та суспільна складові не розділялись, хоча здебільшого описи мали суспільно-географічний характер. Це пояснювалося історично майже виключно прикладним значенням географії як «служниці» мореплавства і торгівлі, особливо в епоху Великих географічних відкриттів. Взагалі для епох античного світу, Середньовіччя та Відродження був характерний акцент на розвиток особистості, що знаходило відображення у філософії, а також в інших галузях знання, зокрема в географії, яка мала здебільшого антропоцентричні, соціогеографічні в сучасному розумінні риси.

З середини XVII і до кінця XIX ст. в географії розвивається хорологічна парадигма, обґрунтування якої дав І. Кант, а розвинув К. Ріттер. Слід зазначити, що хорологічна парадигма панувала в європейській, зокрема німецькій, географії до середини XX ст., де її послідовником був А. Геттнер. Для цього періоду був характерним поворот до поглибленого вивчення природних явищ, дослідження являли собою здебільшого компонентний аналіз та спробу встановити взаємозв'язки географічних об'єктів і явищ на конкретних територіях. Такий компонентний підхід до досліджуваних явищ сприяв диференціації географії, в якій виділилась, зокрема, антропогеографія та політична географія (в Європі), економічна географія (в Росії).

Розпорошене вивчення окремих компонентів земної поверхні на окремих тери-

торіях шляхом опису та аналізу позбавляло дослідника можливостей цілісно сприймати об'єкт дослідження. Тому наприкінці XIX ст. в російській географії зароджується геокомплексна парадигма, біля витоків якої стояв В.В. Докучаєв. Ідеї взаємозв'язку всіх компонентів на земній поверхні орієнтували географів на вивчення саме відношень та зв'язків між ними в межах геокомплексів. Геокомплексна парадигма набула найбільшої популярності в російській, а згодом у радянській природничій географії. В радянській економічній географії вона знайшла втілення в 30-х роках XX ст. в районно-комплексному підході та вченні про територіально-виробничі комплекси, і розвивалася під впливом ідей М.М. Баранського та М.М. Колосовського. Для цього періоду характерним було поглиблення процесів диференціації в географічній науці, все більше «розходження» фізичної та економічної географії [2]. Створення теорії систем та розвиток кібернетики створили підґрунтя для формування геосистемної парадигми в географії, а загострення екологічних проблем у другій половині XX ст. стало тим соціальним замовленням, що спонукало географів глибше підійти до дослідження взаємозв'язків у системі «природа – населення – господарство». На відміну від геокомплексів, геосистеми розглядаються як просторово-часові утворення, що характеризуються структурою і динамікою розвитку. Саме геосистемна парадигма створила передумови для інтеграції природничої та суспільної гілок географічної науки з метою спільного розв'язання екологічних проблем. У структурі економічної географії починає виділятися соціальна складова, що пізніше перетворило економічну географію в економічну та соціальну. В останній населення і господарство розглядаються як рівнозначні об'єкти дослідження у географічному просторі, а саме населення виступає не лише в якості трудових ресурсів і «придатку» господарства, а й як споживач матеріальних та духовних цінностей, хоча досить довго за радянські часи це носило більш декларативний характер.

Таблиця

Порівняльна характеристика стадій і головних парадигм в географії (за [6])

Стадія	V ст. до н.е. – середина XVII ст.	Середина XVII – кінець XIX ст.	Кінець XIX – середина XX ст.	Середина XX ст. – до цього часу	Перспективна стадія
Парадигма	Описово- країнознавча	Хорологічна (геокомпонентна)	Геокомплексна	Геосистемна	Геоформаційна
Соціальне замовлення	Відкриття і опис нових земель	Поглиблене територіальне вивчення земної природи	Необхідність синтезу наукових знань про Землю	Розв'язання екологічних проблем, що загострилися	Проблеми геопрогнозування та оптимізації природ- ного середовища
Стан загальнонаукової теорії	Нерозчленованість природознавства і філософії	Розквіт емпіричного природознавства, механістична картина світу	Загальне визнання еволюції природи. Відкриття теорії відносності	Створення загальної теорії систем, розви- ток інформатики і кібернетики	Розвиток ідей глоба- льного еволюціоні- зму, створення теорії дисипативних струк- тур і синергетики
Тип просторово- часових відношень геооб'єктів (ГО)	Топологічний	Механічний	Генетичний	Функціональний	Коеволюційний
Предмет науки	Країни – ділянки земної поверхні з тілами і явищами на них	Хоріони (райони) – конкретні простори земної поверхні з певним геокомпонен- тним складом і будовою	Геокомплекси – стій- кі територіальні поєднання генетично взаємопов'язаних геокомпонентів (морфоструктур)	Геосистеми - функці- онально-цілісні прос- торово-часові утво- рення взаємодіючих структурних частин	Геоформації - сукуп- ності різновпорядко- ваних геосистем, що розвиваються в єдиних просторово- часових (формацій- них) полях
Концепція геопростору (ГП)	Концепція топопросторово- геопросторового місцезнаходження тіл і явищ на земній поверхні	Концепція абсолют- ного простору (мо- нопростору). ГП – вмістилище всіх ма- теріальних об'єктів	Концепція поліпростору: ГП – історично визначена сукупність просторо- вих відношень між ГО	Концепція єдиного простору – часу: ГП - сукупність єдиних просторово-часових відношень між ГО	Концепція геополя: ГП – формаційне поле геооб'єктів

Продовження таблиці

Головний науковий підхід	Статистико-описовий	Описово-морфологічний (класифікаційний)	Морфо-генетичний (комплексний)	Структурно-функціональний і структурно-динамічний (системний)	Системно-парагенетичний (формаційний)
Проблемно-тематичне ядро концептуально-теоретичного і методологічного поля науки	Проблеми устрою земної поверхні	Проблеми причинності і взаємозалежності географічних явищ і об'єктів	Виявлення динамічної сутності геокомплексів і проблема меж	Проблеми поліструктурності географічної реальності і еволюції геосистем	
Проблемно-тематична периферія концептуально-теоретичного і методологічного поля науки	Опис і картографування ГО	Компонентний аналіз конкретних територій	Проблеми виділення, опису і ранжування геокомплексів	Проблеми організації, функції і динаміки геосистем	

В рамках геосистемної парадигми не завжди видається можливим прогнозувати розвиток надскладних геосистем, що характеризуються динамічністю, незамкненістю, нерівноважністю, нелінійністю розвитку [4]. Для цього необхідно шукати новий науковий підхід, який би синтезував знання про системи та їх еволюційний розвиток. Таким може стати синергетичний підхід, який дозволить не лише вивчати взаємозв'язки та особливості функціонування геосистем, а й прогнозувати їх розвиток. Замість традиційних землеописів та землезнав на передній план виходить геопланування – впорядкування земної поверхні за допомогою географічної теорії та географічних методів, облаштування середовища життєдіяльності людей [7].

Отже, в кінці XX ст. формується нова парадигма географічної науки – геоформаційна [6]. Як приклад розглянемо нові наукові уявлення про регіон. Обмеженість сучасних економіко-правових поглядів на регіон виявляється в тому, що вони охоплюють лише фізичну (щільну) складову його реальності як складної суспільної територіальної системи, нехтуючи іншою складовою (тонкою) – соціально-економічним полем регіону. Тому регіон у світлі геоформаційної парадигми має розумітися як складна соціально-економічна система, що має двояку будову – складні системні об'єкти та соціально-економічне поле [3].

Суспільна географія у світлі геоформаційної парадигми має вирішувати такі завдання:

- розробка суспільно-географічних основ концепції стійкого розвитку;
- створення суспільно-географічних засад територіального управління та регіональної політики;
- створення суспільно-географічних основ концепції інтегрального потенціалу території країни та шляхів його раціонального використання;
- розробка принципів поліпшення еколого-географічної ситуації в країні та в окремих регіонах;
- створення теорії географічного маркетингу [1].

Глобальні виклики, загострення соціально-геоекологічної кризи на початку XXI ст. вимагають зовсім нових підходів до дослідження соціогеосистем різного ієрархічного рівня. Науки про суспільство та природу відповідають на зміну соціального замовлення розширенням своєї об'єктно-предметної області дослідження, зміною наукових парадигм.

Суспільна географія в цілому і соціальна її гілка, зокрема, формує нову парадигму – інформаційно-ноосферну, бо це відповідає завданню про необхідність зміни менталітету сучасного соціуму, дослідження складних демографічних процесів, виникнення явищ тероризму, розповсюдження нових хвороб тощо. Завдання це надскладне, і проблема формування нової парадигми потребує окремого дослідження.

Література

1. Балабанов Г.В., Горленко І.А., Пістун М.Д. Суспільна географія в Україні // Український географічний журнал. – К., 1996. - № 2. – С. 16-20.
2. Вольвач М. Спроба історико-методологічної реконструкції парадигмальних змін в українській економічній географії XX ст. // Освіта і управління. – К., 2003. – Т. 6. - № 1. – С. 90-102.
3. Денисов Ю., Савельєв Л., Шевчук Л. Регіональний дискурс: сутність, еволюція, сучасні уявлення, перспективи розвитку // Регіональна економіка. – Львів, 2003. - № 1. – С. 179-185.
4. Кандиба Ю.І. Синергетичний підхід у дослідженнях еволюції географічної науки // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон-2007: стратегія оптимального розвитку» (17-18 квітня 2007 року, м. Харків) / Гол. ред. В.С. Бакіров // РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, 2007. – С. 61-63.
5. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1977.
6. Малащенко В.Ю. История географических идей в свете теории парадигм // Известия РГО. – М., 1993. – Вып. 5. – С. 48-56.

7. Топчієв О. Методологічні трансформації у сучасній географії // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наук. праць. – Харків, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – Вип. 2. – С. 27-34.

УДК 911.3

Костянтин Немець

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІОГЕОСИСТЕМ

У статті виконано аналіз деяких сучасних підходів до моделювання різних підсистем соціогеосистем. Констатується, що ефективно використовуються для вирішення прикладних задач локальні моделі окремих процесів або компонентів соціогеосистем. Для побудови інтегральної моделі соціогеосистем пропонується застосування інформаційного підходу, який дозволяє еквівалентно порівнювати за допомогою понять теорії інформації різні за фізичною природою процеси і явища.

В статье выполнен анализ некоторых современных подходов к моделированию различных подсистем социогеосистем. Констатируется, что эффективно используются для решения прикладных задач локальные модели отдельных процессов или компонентов социогеосистем. Для построения интегральной модели социогеосистем предлагается использование информационного подхода, который позволяет эквивалентно сравнивать с помощью понятий теории информации различные по физической природе процессы и явления.

Kostantin Niemets. The informational Approach to the Modeling of the Sociogeosystems. In the article some modern approaches to the modeling of diverse subsystems of sociogeosystems are analyzed. It is ascertained that local models of the separate processes or components of sociogeosystems are effectively used for solution of the applied problems. Using informational approach is offered to build integral models of the sociogeosystems. It allows comparing equivalently by means of concepts of the theory of the information various processes by the physical nature and the phenomena.

Поняття соціогеосистеми (СГС) вперше запропоновано у роботі [1] і на сьогодні є найбільш загальним системним поняттям суспільної географії, яке об'єднує у собі природні, господарські і соціальні компоненти, що мають складні стохастичні взаємозв'язки, багаторівневу ієрархічну структуру і майже несинхронізовану динаміку. З точки зору можливості формалізації будь – яка СГС частіше всього є складною, відкритою, погано організованою або самоорганізованою, керованою зовні або самокерованою системою з великою кількістю прямих і зворотних зв'язків.

Враховуючи гетерогенність і складність СГС, загальний цілісний опис і моделювання їх структури, функціонування, поведінки, розвитку тощо засобами сучасної науки є неможливим. Це зумовлює компонентне дослідження СГС, тобто, вивчення або моделювання окремих підсистем. Досить повний аналіз і огляд таких локальних моделей різних компонентів СГС наведено, наприклад, у роботах [2 - 7]. З точки зору сучасної синергетичної парадигми такий підхід є дещо застарілим. Обмеження локальних моделей стосовно діючих факторів, а також «різної» вхідних і вихідних параметрів окремих підсистем практично уне-

можливають створення єдиної замкненої системи локальних моделей, яка була б спроможна більш – менш повно описати поведінку СГС. Зрозуміло, що координати фазового простору для опису траєкторії розвитку, наприклад, природних і соціальних систем не співпадають. Це також частково стосується локальних моделей однієї підсистеми, але на різних ієрархічних рівнях, бо параметри порядку в них змінюються в залежності від рівня узагальнення.

Якщо застосування локальних моделей цілком виправдане і навіть необхідне для вирішення прикладних задач (наприклад, прогнозування стану окремої підсистеми, дослідження її функціонування, уточнення її параметрів тощо), то для з'ясування питань розвитку СГС у цілому потрібно знаходити підходи до узгодження всіх параметрів локальних моделей і конструювання інтегральної моделі СГС. Інтегральні моделі стають необхідними, зокрема, у задачах управління мультисистемами природокористування, при аналізі перспектив розвитку СГС аж до глобального рівня тощо. Актуальність таких задач зумовлена, перш за все, глобалізацією всіх процесів у біосфері, а також необхідністю наукового аналізу траєкторії розвитку різних СГС для

визначення можливих наслідків природокористування і знаходження шляхів подолання негативних тенденцій у взаємодії суспільства і природи.

Особливість нинішнього періоду розвитку глобальної СГС полягає у тому, що порушення балансу між антропогенним впливом і здатністю природних систем до самовідновлення досягло критичної межі, за якою траєкторія СГС може стати несумісною з існуванням «збурювача» - людини. Отже, стала очевидною нагальна потреба у прийнятті і реалізації швидких і енергійних заходів для виправлення критичної ситуації і встановлення контролю за функціонуванням СГС різних рівнів. Інакше, якщо розглядати на нинішньому етапі головною метою розвитку кожної СГС відновлення порушеної рівноваги між природними і соціальними системами, то управління в СГС повинне привести до когерентної дії всіх підсистем і компонентів стосовно цієї мети. А для цього необхідно створити такий фазовий простір, у якому релевантні компоненти і зв'язки всіх підсистем (контрольовані змінні у сукупності локальних моделей) будуть слугувати координатами. На наш погляд, поєднання локальних моделей у термінах речовини та енергії є на сьогодні надто складним завданням - важко уявити адекватну структурі СГС інтегральну модель із сотень або тисяч диференціальних рівнянь, яка була б дієздатною.

В процесі управлінні діє фундаментальний принцип необхідної розмаїтості, згідно з яким суб'єкт управління стосовно механізму управління повинен мати розмаїтість, не меншу від розмаїтості об'єкту управління. В природокористуванні цей принцип вимагає обсягу інформаційного ресурсу суспільства, хоча б еквівалентного кількості структурної інформації природних систем, що є, на жаль, недосяжним. Як наслідок цього, суспільство вимушене суттєво схематизувати природні системи, тобто, представляти їх у спрощеному, схематичному вигляді. При цьому нелінійні стохастичні зв'язки між компонентами СГС гранично спрощуються і апроксимуються лінійними детермінованими математичними залежностями. Складна гетерогенна структура природних систем подається у гомо-

генному або квазігомогенному вигляді, їх реальні фізичні параметри замінюються так званими ефективними параметрами, які дуже наближено відображають дійсність. Різні за фізичною природою компоненти СГС підлягають впливові величезної кількості чинників, які розрізняються за частотою, інтенсивністю і режимом дії. В локальних моделях кількість діючих чинників (параметрів процесів) обмежується першими одиницями, у кращому випадку десятком, а їхня дія враховується граничними умовами, які теж є дуже схематичними. Все це значною мірою спотворює оригінальні природні системи у примітивному модельному уявленні і унеможливорює детальний аналіз СГС. Слід підкреслити, що це є наслідком обмеженості інформаційного ресурсу суспільства, який принципово не може досягнути рівня структурної інформації природних і соціальних систем. Тому спроби управління мультисистемами природокористування при непомірно зростаючих соціальних потребах суспільства і відсутності необхідного інформаційного ресурсу нагадують дії слона у посудній лавці.

До згаданих вище принципових проблем побудови локальних та інтегральних моделей компонентів СГС ще слід додати низку проблем методологічного і технічного характеру. Перш за все, це проблема прийняття і реалізації управляючих рішень. Коли на множину науково обґрунтованих альтернатив проектується директивне бачення проблеми через окуляри чиновників, уповноважених приймати рішення але не фахівців у даних питаннях, пріоритети і критерії відбору зміщуються у бік непрофесіоналізму. Наявність у структурі управляючих рішень суб'єктивних, ідеологічних і волюнтаристичних (індивідуальних, колективних або соціальних) складових істотно зменшує їхню ефективність і часто – густо є причиною техногенних катастроф. Історія суспільства, на жаль, має чимало прикладів цього.

Інша, не менш важлива проблема – вибір мети, цілей і стратегії управління [1, 8]. Принципово можливі три стратегії регулювання СГС:

- стабілізаційна, коли необхідно підтримувати певний стан об'єкту управління;

- програмного управління, коли вибрана траєкторія розвитку об'єкту управління і потрібно утримувати його рух за цією траєкторією;

- рефлексивна, коли вибір управляючих рішень залежить від поточного стану об'єкту управління і зовнішнього середовища.

Якщо стабілізація стану СГС є інтуїтивно зрозумілою і порівняно легко досягається при наявності необхідних ресурсів, то стратегія програмного управління, пов'язана з переводом системи в інший стан, вимагає дуже серйозного наукового обґрунтування. Враховуючи значну інерційність і стійкість природних систем [4, 9], потрібні неабиякі ресурси для зміни природної траєкторії їхнього розвитку, ще важче виправити помилки в управлінні ними. Рефлексивна стратегія управління вимагає наявності досконалого наукового апарату, який спроможний неперервно аналізувати стан СГС і оперативно знаходити оптимальні управляючі рішення. У певному сенсі рефлексивна стратегія є поєднанням попередніх двох стратегій, бо в ній можуть чергуватися фази стабілізації об'єкту управління і програмного управління ним.

При узгодженні локальних моделей виникає проблема вибору вхідних і вихідних векторів керованих підсистем. У ланцюгу взаємопов'язаних процесів часто вихідні параметри попередніх є вхідними для наступних. Наприклад, розвиток глобальних процесів у біосфері неминуче впливає на спрямування, інтенсивність і результати більш локальних процесів. При наявності цілеспрямованості в мультисистемі природокористування саме через такі ланцюги потоків інформації можливе досягнення кінцевої мети. Отже, вибір оптимального складу і структури вхідного і вихідного векторів об'єктів управління є однією з найважливіших умов ефективного управління. Але ця проблема, у свою чергу, залежить від спостережності і керованості природних і соціальних систем [4], а також від техніко-технологічних можливостей суспільства, які є невід'ємною частиною інформаційного ресурсу. Отримання моніторингової інформації взагалі є принципово необхідною умовою накопичення інформаційного ресурсу

суспільства. Системи моніторингу, якими володіє суспільство, як суб'єкт управління, повинні мати просторово – часові параметри, адекватні складності і поведінці керованих систем. Враховуючи, що спостережність і керованість систем може бути функцією їхнього стану, виникають особливі вимоги стосовно гнучкості і мобільності моніторингу, його адаптованості до характеру затребуваної інформації. Таким чином, репрезентативність, чутливість і роздільна здатність моніторингового апарату суспільства значною мірою визначає можливість отримання наукової інформації і підвищення рівня інформаційного забезпечення природокористування.

Отже, сучасні методи моделювання дають можливість створювати локальні моделі окремих підсистем і компонентів, які задовольняють потреби прикладних досліджень, але не відповідають вимогам моделювання СГС у цілому. На наш погляд, у першому наближенні для побудови інтегральних моделей СГС можна застосувати інформаційний підхід.

Інформаційний обмін в природних і соціальних системах є найбільш загальним процесом [4, 10, 11], завдяки чому різні за фізичною природою процеси і явища можна еквівалентно порівнювати в термінах теорії інформації. Це дає можливість створити універсальну інформаційну шкалу, за допомогою якої можна «вимірювати» різні підсистеми і компоненти СГС. Найбільш перспективне для цього використання різних модифікацій інформаційної ентропії, яка є мірою невизначеності або неорганізованості системи. Оберненою до неї є величина структурної інформації.

У процесі інформаційного обміну систем між собою або із зовнішнім середовищем вони одночасно сприймають і віддають інформацію. При цьому принципово можливі три ситуації:

1. Система сприймає і віддає однакову кількість інформації без накопичення або втрати власної інформації. У цьому випадку вона є простим транслятором, не змінює свій стан і є індиферентною у процесі інформаційного обміну.

2. Система сприймає більше інформації, ніж віддає. Внаслідок цього збільшується

ся її організованість – вона прогресує, зростає кількість власної інформації.

3. Система віддає більше інформації, ніж отримує. У цьому випадку зростає її ентропія і система деградує.

Виходячи із зазначених особливостей інформаційного обміну, можна зробити висновки, що системи, здатні сприймати і засвоювати більшу кількість інформації, досягають прогресивного розвитку за рахунок інших систем. У загальній теорії систем це положення постулюється як принцип конкуренції систем. Отже, у складній системі (наприклад, мультисистемі природокористування) частина її компонентів або підсистем захоплює більше інформації і завдяки цьому збільшує свою структурну організованість, вдосконалюється і розвивається прогресивно. Інші підсистеми, втрачаючи власну інформацію, деградує. В сучасних СГС різних ієрархічних рівнів саме соціальні підсистеми більш швидкими темпами накопичують інформацію і завдяки цьому

швидко розвиваються. Природні ж системи, які створювалися протягом геологічного часу і мають значно повільнішу динаміку, не мають змоги отримувати більші обсяги інформації і тому розвиваються повільно або ж деградує під впливом активних соціальних компонентів. Порушення рівноваги між соціальними і природними системами у процесі інформаційного обміну, очевидно, є одним із важливих чинників розвитку глобальної соціально – екологічної кризи.

Таким чином, порівнюючи динаміку інформаційної ентропії або структурної інформації окремих компонентів СГС, можна зробити висновок про напрямок їхнього розвитку і коригувати управління через техногенні підсистеми чи елементи відповідно до поставленої мети. В умовах наростаючої глобальної соціально – екологічної кризи такою метою має стати гармонізація взаємовідносин суспільства і природного середовища.

Література

1. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально – географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х.: Факт, 2003.
2. Вайдліх В. Социодинамика. Системный подход к математическому моделированию в социальных науках: Монография. - М.: Едиториал УРСС, 2004.
3. Прусов В.А., Сніжко С.І. Математичне моделювання атмосферних процесів: Підручник. – К.: Ніка – Центр, 2005.
4. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005.
5. Сніжко С.І. Теорія і методи аналізу регіональних гідрохімічних систем: Монография.- К.: Ніка – Центр, 2006.
6. Самойленко В.М., Корогода Н.П. Геінформаційне моделювання екомережі: Монография. – К.: Ніка – Центр, 2006.
7. История и синергетика: Математическое моделирование социальной динамики/ Отв. ред. С.Ю. Малков, А.В. Коротаев. – М.: Комкнига, 2005.
8. Немец К.А. О системном подходе в управлении геопроцессом // Материалы науч. – практ. конф. "Экологическое образование и его роль в обеспечении устойчивого развития Крыма" (Симферополь, 9 – 11 октября 1996 г.), Симферополь: Крымская инициатива, 1997, часть II, с. 32 – 39.
9. Луговой В.П., Немец К.А. Об оценке устойчивости гидрогеологических систем//Материалы пятого международного симпозиума "Освоение месторождений минеральных ресурсов и подземное строительство в сложных гидрогеологических условиях" (Белгород, 24 – 28 мая 1999 г). Вопросы осушения и экология. Специальные горные работы и Геомеханика. Часть 1. - Белгород, ВИОГЕМ, 1999, с. 28 – 32.
10. Немец К.А. Природокористування як інформаційний процес. / Часопис соціально – економічної географії. Харків, 2007, вип.2, с. 34 – 40.
11. Немец К.А. Інформаційне забезпечення природокористування. / Часопис соціально – економічної географії. Харків, 2007, вип.3, с. 82 – 87.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ОСВІТИ ДЛЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто актуальні питання переходу сучасної цивілізації до моделі стійкого розвитку; місце і роль суспільної географії в дослідженні проблем стійкого розвитку та їх вирішенні; особливості розвитку системи освіти для стійкого розвитку; проблеми та перспективи української системи освіти і можливості географічної освіти у цьому аспекті.

Людмила Немец. *Общественно-географические основы образования для устойчивого развития. Рассматриваются актуальные вопросы перехода современной цивилизации на модель устойчивого развития; место и роль общественной географии в изучении проблем устойчивого развития и их решении; особенности развития системы образования для устойчивого развития; проблемы и перспективы украинской системы образования и возможности географической науки в этом аспекте.*

Liudmyla Niemets. *Social-geographical bases of education for sustainable development. Pressing questions of transition of a modern civilization to sustainable development model, a place and a role of public geography in studying problems of sustainable development and their decision, features of development of an education system for sustainable development, problems and prospects of the Ukrainian education system and an opportunity of a geographical science in this aspect are considered.*

Актуальність теми. Сьогодні світ переживає цивілізаційний конфлікт, витоки якого починаються на межі взаємодії суспільства та природи, але все більше він захоплює соціальну сферу і стосується життєдіяльності й майбутнього кожного мешканця Землі. Прояви екологічної катастрофи, злиденність та нестабільність, незахищеність життя мільйонів людей, демографічні негаразди, війни та конфлікти на тлі етнічних, релігійних, політичних, економічних проблем призводять розвитку соціальних конфліктів, в які втягується населення всієї планети. Життя майбутніх поколінь взагалі знаходиться під загрозою. Головна проблема в тому, що людство, маючи розум для створення могутнішої за сили природи зброї та техніки, поставила на своє служіння найновітніші технології, стала, за словами В. Вернадського, могутньою геологічною силою, але спрямувала все це не на користь собі і потомкам, а на боротьбу з природою та зі своїм соціальним оточенням, Численні приклади типу ЧАЕС тому підтвердження.

Отже, все більш очевидними і нагальними стають невідкладні стратегічні задачі сучасної цивілізації. По – перше, потрібна термінова зміна пріоритетів, розроблення нової стратегії розвитку сучасної цивілізації. По – друге, соціум вимагає перетворень, його розум повинен поєднатися з мудрістю, zaznati глобальних змін, стати більш лояльним і терпимим по відношенню до великого різноманіття і багатства світових куль-

тур, що взаємно збагачують і доповнюють одна одну. По – третє, необхідне перетворення особистісної і суспільної свідомості і формування ноосферно – орієнтованого інтегрального (глобального) менталітету соціуму [1].

Зазначені задачі можуть бути вирішені тільки через стрімкий розвиток науки, а головне – через систему освіти і виховання, яка стає одним з головних двигунів прогресу, еволюції людства на засадах формування ноосфери. Ніякими іншими способами, технічними засобами змінити ментальні настанови, підвищити духовність окремої людини і соціуму в цілому не можливо. Зміни в свідомості, менталітеті, ставленні людини до собі подібних, природи, суспільства, майбутнього планети – це стратегічні питання, на які може дати позитивну відповідь лише система освіти для стійкого розвитку, бо нинішня освіта продовжує активно „культивувати” жорсткий антропоцентризм, розвиваючи на цій основі споживацькі якості людини.

Вживаючи поняття «освіта для стійкого розвитку», необхідно відзначити, що світовою спільнотою на початку ХХІ століття панацеєю для її виживання визнана концепція стійкого розвитку, але не тому, що це дійсно єдиний, безумовний вихід з глобальної соціально – геоекологічної кризи, а тому, що альтернативи йому і часу сьогодні у людства просто немає. Потрібна перерва у цій страшній гонці технологій, наукових

досягнень для тиску на навколишнє природне середовище, темпах розвитку соціальних та військових конфліктів тощо, щоб виробити засади нової цивілізаційної парадигми розвитку сучасної цивілізації, котра забезпечить виживання населення Землі сьогодні і в майбутньому.

Метою та завданнями даного дослідження є обґрунтування ролі суспільної географії в формуванні засад освіти для стійкого розвитку, проведення аналізу особливостей концепції стійкого розвитку, стану, можливостей та перспектив системи освіти, в тому числі і географічної для її реалізації. Отже, маємо з'ясувати головні питання про: основні засади концепції стійкого розвитку як панацеї для виживання людства; проблеми системи освіти, яка не може далі вдало і ефективно виконувати сучасне соціальне замовлення на зміну менталітету соціуму; поняття, напрямки розвитку освіти для стійкого розвитку; роль та місце суспільної географії в становленні освіти для стійкого розвитку.

Особливості попередніх досліджень з даної тематики випливають з того, що стійкий розвиток - лише один з можливих напрямків розвитку суспільства у біосфері; існує багато різних поглядів на визначення та обґрунтування поняття «*стійкий розвиток*», що є перекладом з англійської sustainable development. В багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні, відсутні національні, законодавчо закріплені концепції стійкого розвитку, що значно утруднює їх запровадження в системи державного управління, зокрема освіти на різних ієрархічних рівнях. Географи України відносно недавно почали займатися питаннями стійкого розвитку та освіти для стійкого розвитку. Аналіз зазначених питань детально розглядається в публікаціях автора на цю тему [1].

Викладення основного змісту дослідження. Глобалізований світ стає все більш нестійким і нестабільним, стрімко зростає диференціація країн світу, поділ на багатих та бідних. Захід у вигляді країн «золотого мільярду» вже забезпечив собі інформаційно - технологічну перевагу у світі, що ставить інші країни в залежність від нього. Це одне із найбільш непереможних і гострих

протирічч сучасного глобального соціуму, наслідки якого дуже важко прогнозувати. Формується соціо-технологічне середовище на основі світової системи Інтернет, що є основою інформаційного суспільства, яке вже є реальністю, стає все більш строкатим в межах географічного простору-часу. Небезпечним є саме інформаційна перевага одних країн над іншими, яка й забезпечує сьогодні переваги досягнень глобалізації для окремих країн і зубожіння та відставання для багатьох інших. Нерівномірний інформаційний розвиток країн світу створює реальну загрозу для стійкого розвитку глобального соціуму [2]. Саме інформаційно - технологічна та економічна перевага розвинутих країн Заходу зумовила зростання соціальної нерівності. Одним з показників соціальної нерівності є відношення доходів 20% населення планети, що проживає у розвинутих країнах до 20% доходів населення найбідніших країн.

За даними Н.М. Римашевської, більше одного мільярда людей планети не мають можливості задовольняти свої елементарні потреби, а з 4,8 млрд. людей, які проживають в розвиваючих країнах, майже третина не мають вільного доступу до чистої питної води, позбавлені санітарно-гігієнічних умов життя, чверть – не мають нормального житла, п'ята частина дітей не відвідує школу, а одна третина з них відстає від ровесників за показниками фізичного та розумового розвитку через недоїдання. Центральною проблемою глобалізованої економіки, за даними Женевської конференції ООН з питань соціального розвитку (2000) є проблема дуже нерівномірного розподілу доходів [3].

Основи концепції стійкого розвитку були започатковані ще у середині ХХ сторіччя. Важлива роль у цьому належить ООН. В 1949 році під егідою ООН пройшла Перша, а в 1955 році - Друга міжнародні науково-технічні конференції з охорони природи. У 1962 році Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію „Економічний розвиток і охорона природи”. В ці ж роки починає активно діяти відомий Римський клуб, започаткований Ауреліо Печчеї, під егідою якого відомі вчені розробили низку проєктів розвитку сучасної цивілізації. Достатньо зазначити хоча б такі, як „Світо-

ва динаміка” Дж. Форрестера, „Межі росту” Д. Медоуза, „Людство біля поворотної межі” М. Месаровича і Е. Пестеля. Ці й інші доповіді, що не позбавлені похибок і деяких неточностей у прогнозуванні різних аспектів взаємопов'язаного розвитку суспільства і природи, відіграли головну освітню і пропагандистську роль, бо розбудили громадську думку, привертаючи увагу до проблем навколишнього середовища, майбутнього біосфери і місця у ній людини, як біологічної та соціальної істоти.

Створення та робота Міжнародної Комісії з довкілля і розвитку під керівництвом прем'єр - міністра Норвегії Гру Харлем Брундтланд (1983 – 1987 роки) – новий етап в прогнозуванні майбутнього розвитку цивілізації. Після закінчення її діяльності Оксфордським університетом був опублікований звіт під загальною назвою „Наше загальне майбутнє”, де чітко було показано неможливість вирішення екологічних проблем поза її зв'язком із соціально - економічними та політичними проблемами.

У червні 1992 року в Ріо – де - Жанейро Конференція ООН з довкілля і розвитку, розглянувши підсумків міжнародної діяльності з охорони навколишнього середовища за двадцять років після Стокгольмської конференції, прийняла Декларацію про принципи політики у галузі охорони навколишнього середовища й розвитку і Порядок денний на ХХІ сторіччя, які представляють програму дій у галузі довкілля на майбутнє століття у вигляді Концепції стійкого розвитку. З цього моменту проблема стійкого розвитку по - справжньому отримала нове політичне, соціально-економічне, а не лише екологічне звучання. У світі відбувається справжній „бум” стійкого розвитку, росте кількість публікацій вчених, журналістів, політичних діячів, створюються численні міжнародні організації та спілки, науково - дослідні центри, розробляються програми дій щодо переходу до стійкого розвитку. Проте проблем і непорозумінь в цьому аспекті не стало менше, бо існують різні підходи, наприклад до визначення показників стійкого розвитку, що можуть стати основою моделювання сучасних процесів еволюції цивілізації. Так, Н.Ф. Глазовский [4]. відзначає, що як основні показники розвит-

ку світової спільноти можна використовувати показники стійкого розвитку, розроблені різними організаціями під егідою ООН. Одним з таких основних показників є „індекс соціального розвитку”.

Короткий і досить поверхневий аналіз показує, що існує безліч важливих аспектів концепції стійкого розвитку, особливостей переходу на модель стійкого розвитку окремих країн світу і глобального суспільства в цілому, котрі мають бути досліджені комплексно на міждисциплінарній основі різними науками про Землю та суспільство. Детально цей напрямок ми тут не розглядаємо, зазначимо лише важливу роль географічної науки в дослідженні особливостей та проблем стійкого розвитку та значні здобутки географів (М. Багров, С. Лісовський, К. Немець, М. Пістун, Я. Олійник, А. Степаненко, Л. Руденко, О. Шаблій, О. Топчієв, П. Тищенко, М. Гродзинський та ін.).

Зокрема, автором визначено основні соціально - географічні умови переходу суспільства до стійкого розвитку і в подальшому до стану ноосфери [1]:

- відносне вирівнювання соціально – економічного стану всіх країн світу;
- ліквідація антагоністичних протиріч між соціумами і всередині них;
- розробка єдиного підходу до завдання формування ноосферної орієнтації інтегрального менталітету соціуму;
- розробка концепції і формування засад нової системи освіти для стійкого розвитку;
- перехід систем освіти для стійкого розвитку всіх країн на новітні технології, які забезпечують максимально швидку зміну ментальних настанов соціуму;
- формування єдиного світового освітнього простору для досягнення інваріантних цілей освіти;
- розробка ноосферних принципів природокористування, оснований на втіленні єдиного ноосферно - орієнтованого інтегрального менталітету соціуму.

Видатні вчені ХХ сторіччя Леруа, П'єр де Шарден і В.І. Вернадський розробили гіпотезу переходу біосфери, яка включає і соціум, до нового стану - ноосфери. В.І. Вернадський, як основний її автор і адепт, припускав, що не просто людський

розум, а саме передова наука здатна перевести біосферу із стану технократизму до стану ноосфери, при якому вона буде керуватися розумом і збережеться для нащадків. Необхідно відзначити, що ключовим у вченні В.І. Вернадського про ноосферу є людське управління згідно з логікою науки, виходячи з припущення, що траєкторія розвитку людства тяжіє до атрактору ноосфери. Отже, людина, її особистісні якості, ментальні установки мають бути змінені, бо сьогодні перед людством стоїть конкретне і прозаїчне завдання - подолання ментальної несумісності окремих соціумів, окремих особистостей, забезпечення виживання сучасної цивілізації і поступовий перехід її до стану ноосфери, щоб зберегти Землю хоча б у сучасному вигляді для нащадків.

Лише менталітет соціуму може виконувати функцію регулювання світоглядних і поведінкових основ сучасної цивілізації, забезпечивши, таким чином, розповсюдження й пріоритет загальнолюдських, цивілізаційних цінностей в світі і на цій основі забезпечити формування ноосфери. Це повинно бути наріжним каменем геополітичних і соціально - економічних перетворень у глобальній соціосфері для забезпечення збереження екологічно сприятливих умов життя сьогоднішніх і майбутніх поколінь. Це стоїть, в першу чергу, механізмів прийняття рішень для розв'язування проблем на всіх рівнях соціального, політичного, економічного розвитку, а також у взаємодії соціосфери й біосфери в цілому. Незважаючи на те, що в світі накопичений значний досвід, розроблені технології, є наукові й керівні кадри, система прийняття рішень досить далека від розв'язання біосферно - ноосферних проблем. Мова знову таки йде про відсутність менталітету соціуму, відповідного сучасним і майбутнім вимогам стійкого ноосферного розвитку. Саме такий менталітет повинен стати основою перебудови мислення, ідеології, стереотипів суспільства та окремих громадян, що й має бути в основі управління соціальними та природними системами.

Освіта завжди виступала і виступає у якості визначального фактору суспільного прогресу, розвитку цивілізації, її культури. На протязі всієї історії розвитку людської

цивілізації, освіта завжди розвивалася у відповідності до соціального запиту [1]. Освіта для стійкого розвитку має виконувати роль технології втілення в суспільну та особистісну свідомість ідей та засад концепції стійкого розвитку. Для успішного виконання нового соціального запиту система освіти в цілому має бути трансформована у відповідності до новітніх цілей, технологій, принципів, методичних засад, враховуючи проблеми, попередній досвід та здобутки. Аналізуючи сучасні проблеми системи освіти в цілому, необхідно зазначити, що системна соціально-геоекологічна криза минулого століття, торкнулася і освітньої галузі, що стало вже помітним, починаючи з середини ХХ століття. Підтвердженням цього є дані про те, що біля мільярду людей планети не мають доступу до освіти, а інша частина населення не задовольняє повністю свої потреби в ній [5]. Система освіти за своїми технологічними особливостями є досить інертною й консервативною галуззю людської діяльності, а тому характеризується деяким запізненням у відношенні соціального запиту, який швидко змінюється. Як результат цього, формується розрив між соціальними потребами в створенні освітнього простору й можливостями їхнього задоволення. Орієнтація системи освіти водночас на минуле й нинішнє приводить до того, що знання випускників навчальних закладів на момент закінчення навчання вже дещо застарівають і, як наслідок цього, частина випускників не можуть „вписатися” в реальне життя, поповнюючи ряди інтелектуальних безробітних. В багатьох пострадянських країнах, в тому числі і в Україні, ці природно - еволюційні тенденції сполучаються з іншими соціально - політичними та економічними особливостями й набувають вже характеру не кризи, а катастрофи. Можна говорити в цьому випадку про кризову ситуацію в освіті соціуму, що відповідає стадії нестійкого розвитку сучасної цивілізації.

Реформування системи освіти і виховання - складна і відповідальна задача, особливо коли йдеться про формування єдиного загально планетарного погляду у ставленні до навколишнього світу, виховання терпимості до інакомислення, релігійних переконань інших людей і т. п., тобто, про

формування єдиного ментального простору, у основі якого повинні бути нові „якості людини”. Глобальному соціуму потрібна система освіти, здатна вчинити духовно – інтелектуальну революцію. Завдання безпрецедентне за глобальністю і складністю, але іншого шляху просто не існує

Отже, стоїть важливе завдання формування нової освітньої парадигми, основаної на засадах світових загальнолюдських цінностей, розумінні нового статусу людини, як геологічної сили і розумної істоти. Потрібна освітня парадигма, здатна змінити менталітет глобального соціуму. На наш погляд, це може бути ноосферна освітня парадигма, що реалізується за допомогою менталітетотворюючої та ноосферно – світоглядної функції соціальної географії. На етапі переходу до стійкого розвитку, коли лише закладаються основи нового глобального менталітету соціуму, головну роль повинна відігравати менталітетотворююча функція. Її завданням є переорієнтація суспільної свідомості на загальнолюдські цінності, на розуміння самоцінності усього живого на планеті, у тому числі і людського життя, і необхідність бережливого ставлення до різноманіття етносів і народів, збереження їхніх культур, але головне - на вироблення нових ціннісних орієнтацій глобального соціуму.

В основі реалізації менталітетотворюючої функції соціальної географії у освіті у галузі довкілля повинен бути природоцентричний підхід, діаметрально протилежний звичному для суспільства антропоцентричному підходу, який був покладений в основу екологічної освіти.

Освіта XXI сторіччя в своїй основі повинна бути націлена не на консерватизм (на минуле й нинішнє), а на майбутнє. Потрібно створити таку систему освіти, „...що змогла би знайти вихід з кризового стану, адаптувавши освіту до нової моделі цивілізаційного розвитку. Освіта з цієї точки зору повинна представляти собою керуючу випереджуючу систему, яка передбачала б і задовольняла потреби не минулого, як це має місце зараз, а майбутнього суспільства...” [5, с. 52]. Таким чином, йдеться про створення моделі випереджаючої освіти, яка й повинна стати двигуном всього механізму

цивілізаційного виживання й деяким ідеалом, що дозволить зміщувати акценти розвитку людства від минулого до сучасного, в напрямку майбутнього.

Відзначимо, що ідеї випереджаючої освіти були започатковані ЮНЕСКО, яка ще в 1993 році створила спеціальну Міжнародну комісію з освіти для XXI століття. Одним із найважливіших висновків цієї комісії була теза про те, що освіта повинно розвиватися випереджаючими темпами, що й повинно стати основою нової моделі освітньої системи як необхідного елемента переходу сучасної цивілізації до стійкого розвитку. Але знову ж постає проблема „запізнення” освіти, про яку вже говорилося вище. По мірі розроблення механізмів стійкого розвитку, особливо на регіональному й локальному рівні, утвориться розрив між теорією і практикою, між розробленням теорії нового способу життя й „закладанням” цих наукових основ у практику системи освіти. Так, вчені вже будуть розробляти основи ноосферної моделі цивілізації, як моделі більш високого рівня по відношенню до стійкого розвитку, а освіта все ще буде продовжувати формувати основи наукової картини світу або ще тільки відпрацьовувати їх до рівня педагогічних технологій, спрямованих на реалізацію концепції стійкого розвитку початку XXI сторіччя. Ця проблема ще має бути розв’язана вченими, а після цього їй належить реалізувати через відповідні соціально - державні управлінські структури. Очевидно, система освіти повинна дуже швидко враховувати результати науково - дослідницької діяльності вчених, безперервно втілюючи їх результати в практику навчання. Ці механізми сучасному суспільству ще тільки належить виробити й обґрунтувати, а також знайти шляхи їхньої реалізації без „запізнення”.

Освіта для стійкого розвитку принципово відрізняється від інших рівнів освіти у галузі довкілля тим, що вона значно ширша і поглинає всі інші види освіти. Вона готує особисту й суспільну свідомість до сприйняття глобалізованого світу, до синтезу культур різних епох, країн і народів, формування глобального менталітету соціуму, без чого неможливі взаєморозуміння в рамках сучасної цивілізації, подолання соціально -

екологічної кризи, глобального тероризму, голоду, злиденності. Важко переоцінити роль і значення освіти для стійкого розвитку у зв'язку з тим, що в світі, який дуже швидко глобалізується, все гостріше виступають на порядок денний питання, пов'язані з поняттям „людський і соціальний капітал”.

Варіантів моделі освіти для стійкого розвитку може бути багато, вони будуть, безумовно, відрізнятися в різних країнах, регіонах світу, а також в різних регіонах всередині окремо взятої країни. Але всі вони повинні мати спільний ідеологічний фундамент, спрямований на досягнення головної мети: дати шанс жити нинішньому поколінню людей в нормальних екологічних і соціально - економічних умовах без війн і насильства і надати такий же шанс майбутнім поколінням. Розуміння важливості освіти для стійкого розвитку завойовує все більше прихильників у багатьох країнах світу. Про це однозначно говорять теми багатьох міжнародних конференцій, симпозіумів, семінарів тощо. В багатьох навчальних закладах запроваджуються спеціальні курси з стійкого розвитку, метою яких є підготовка суспільної думки до усвідомлення важливості вирішення глобальних соціально - економічних і екологічних проблем для сучасної цивілізації. Освіта у галузі стійкого розвитку це найбільш ефективна соціальна технологія побудови стабільного і надійного загального майбутнього, що вигідно відрізняє її від сумовитої ідеологізованості минулого і бездуховності тривожного сьогодення.

Зараз система освіти в Україні тільки починає враховувати провідні світові тенденції. Це стосується всієї структури системи освіти - від дошкільного до після вузівського рівнів. Проблема занадто складна за своїми завданнями і можливостями її реалізації у найближчій перспективі у відповідності до вимог Всесвітнього самміту із стійкого розвитку у Йоганнесбурзі (2002 р.), де було підтверджено прихильність світової спільноти ідеям Ріо - 92. У документах самміту ще раз підкреслена ключова роль освіти і міститься заклик сприяти становленню системи освіти для стійкого розвитку і проголошено десятиліття освіти для стійкого розвитку, починаючи з 2005 року.

Освіта для стійкого розвитку передбачає створення умов для організації, функціонування і розвитку системи загальної освіти на всіх освітніх рівнях протягом життя людини: дошкільні установи - школа - ВНЗ – післядипломна освіта, а також освіта дорослого населення. В Україні проблеми впровадження освіти для стійкого розвитку ускладнюються відсутністю на законодавчому рівні самої державної концепції стійкого розвитку, а також досить гострими проблемами в освітній галузі. Це питання досить складне і широке, потребує окремого дослідження, тут зазначимо лише деякі аспекти. Наприклад, тривожною є ситуація з педагогічними кадрами взагалі, бо мотивація студентів педагогічних вузів до педагогічної діяльності стрімко знижується, а кількість вакантних місць у школах за останні роки зросла до 40% [6]; багато педагогів „старої формації” не можуть адаптуватися до нових умов, не мають спроможності до самоаналізу, їх задовольняє власний професійний рівень, у них немає тяги до самовдосконалення, підвищення рівня свого професіоналізму, загальної культури та ерудиції; авторитарний рівень роботи вчителя все ще домінує в школі, а 6% учнів і зовсім вважають вчителя ворогом, людиною, „...від якого потрібно очікувати неприємностей і небезпеки...” [6, с. 453]. Це далеко неповний перелік „реалій” сучасного стану нашої освіти.

В Україні активно відбуваються процеси реформування системи освіти, але здійснюються вони без ретельного аналізу всього найкращого, що було в нашому історичному минулому. Підтвердженням зазначеного є терміновий перехід на проведення незалежного державного оцінювання знань для випускників середніх навчальних закладів не лише 2008 року, а й попередніх років. Такі «новації» всупереч здоровому глузду, законодавчим актам про освіту, можливостям шкіл, педагогів можуть боляче відбитися на долях молоді і зіпсувати, безумовно важливу і потрібну ідею незалежного тестування. Вузам, в свою чергу належить в цих умовах шукати нові механізми заохочення і відбору найбільш талановитої молоді на відповідні спеціальності, бо попередня система професійної орієнтації стає неефективною і марною.

Предметні аспекти освіти для стійкого розвитку сьогодні лише „вгадується” у структурі середньої і вищої освіти. Проте, вища школа й особливо класичні університети, спроможні не просто виконувати соціальний запит суспільства, незважаючи на достатньо плачевний стан цієї освітньої системи, а й успішно працювати на майбутнє, готуючи спеціалістів, здатних вирішувати сьогодні і в майбутньому глобальні проблеми людства. Вони здатні це зробити завдяки своєму „запасу міцності”, що міститься в потужному науковому потенціалі класичних університетів. Більш того, в класичних університетах поки що зберігається напрацьований століттями дух новаторства, патріотизму, бажання діяти на користь своїй країні і людству в цілому, незважаючи на матеріальну скруту та інші соціально-економічні негаразди. Класичні університети є своєрідними атракторами, важливими соціальними структурами і центрами, навколо яких будуть виникати нові упорядковані структури в світі хаосу. Отже саме їх можна розглядати в якості противаги негативним процесам, які так активно зараз відбуваються в світі [2].

Порушуючи питання про роль та можливості суспільної географії, як важливої навчально-виховної дисципліни класичних університетів, необхідно зазначити її світоглядний характер, науково-методичний потенціал, яким не володіє комплексно жодна інша суспільна та природнича наука. Реалізація функцій соціальної географії може дозволити вирішити багато проблем світоглядного характеру сучасного соціуму. Важко переоцінити внесок географічної науки і освітньої географії в перебудову всієї філософії існування людства, особливо на етапі раннього формування особистості людини. Географія - практично єдина навчальна дисципліна, що розкриває закономірності просторово - часового диференціювання географічної оболонки в цілому й окремих її компонентів, показуючи еволюцію як природних, так і соціально - економічних систем, дає знання про особливості й закономірності будови та розвитку географічного простору, процесів, які в ньому відбуваються, територіальні аспекти взаємодії суспільства й природи, особливості етно -

культурного різноманіття, життєдіяльності народів світу тощо. Географії належить дуже вагома роль в тому, щоб світ навколишньої природи і людей залишився в свідомості особистості цілісним, як такий, що має найбільшу цінність для конкретної людини й соціуму в цілому. Географія може навчити людину не лише любити навколишній природно-соціальний світ, а й розуміти його беззахисність перед силою озброєного новітньою технікою і технологіями суспільства з його могутніми засобами впливу, прищеплювати розуміння безцінності цього світу як найважливішої потреби, без якої існування людства неможливе ні в інтелектуальному, ані в духовному і фізичному аспектах.

Для наукової географії, особливо її соціальної гілки, важливими аспектами є розробка нових функцій з подальшим їх втіленням в освітню систему. Мова йде про розширення теоретико - пізнавальної функції соціальної географії, зокрема за рахунок обґрунтування особливостей переходу соціуму до стійкого розвитку. Важливим завданням цієї функції є забезпечення „випереджаючого” характеру соціально - географічних знань як складових географічної культури і наукової картини світу в цілому. Переосмислення ролі географії у соціальному прогресі, зміна парадигм і соціального запиту підкреслює необхідність сьогодні географічних знань, мислення та формування відповідної компетентності соціуму. Географія може внести свій вагомий вклад у вирішення глобальних проблем людства.

Вже сформовані соціальні передумови і науково - технічні можливості для постановки задач по управлінню соціально - географічним процесом з розробкою відповідного наукового апарату. Ця проблема має комплексний характер і має вирішуватися із залученням фахівців з природничих, гуманітарних і технічних наук.

Методологічною основою реформування системи освіти взагалі і системи освіти для стійкого розвитку, зокрема має бути системний підхід на основі врахування синергетичних закономірностей функціонування складних динамічних, відкритих, систем, здатних до саморозвитку, до яких відноситься і система освіти.

Висновки. Ідеї ноосферного розвитку, про які говорили видатні вчені минулого, зокрема Тейяр-де-Шарден, В.І. Вернадський, М.М. Мойсєєв, знаходять все більше послідовників і прихильників. Підтвердженням цього є поява глобальної концепції стійкого розвитку, яка досить неоднозначно і широко трактується в різних країнах світу, але, безумовно її можна розглядати в якості ідеології сучасної цивілізації, втілення в масову свідомість якої дозволить забезпечити екологічно сприятливе навколишнє середовище нинішнім і майбутнім поколінням. Соціальною технологією реалізації концепції стійкого розвитку і забезпечення умов для збереження земної цивілізації може бути лише система освіти для стійкого розвитку.

На наш погляд, втілення у масову і особисту свідомість ідей стійкого розвитку, призведе до появи нових, більш гуманних по відношенню до природи і людини теорій, а ноосферна парадигма стане домінуючою. Проте, соціальний розвиток, економічне зростання, прогрес технологій на цьому не

зупиняться, що призведе до нових проблем і необхідності внесення коректив вже в розвиток ноосферної парадигми. Треба буде прогнозувати розвиток життя у межах далекого й близького космосу, розвивати теорії про взаємозв'язок з мешканцями інших планет. На порядок денний стануть питання про формування зовсім інших, відмінних від сучасних духовно - моральних цінностей, що має призвести до еволюції нового етапу культури глобального соціуму. Роль соціальної географії у цьому питанні вбачається досить вагомою. На наш погляд, потенціал соціальної географії, як складової більш загальної науки – суспільної географії, може бути реалізований через її функції на кожному з ієрархічних рівнів освіти у галузі навколишнього природного і соціального середовища. Це й буде вагомий внесок в розбудову освіти для стійкого розвитку. В межах навчального плану для географічних відділень вузів обов'язковими мають бути курси з основ теорії та практики стійкого розвитку, освіти для стійкого розвитку тощо.

Література

1. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х., 2003. – 383 с.
2. Образование для устойчивого развития: Материалы Всероссийского совещания «Образование для устойчивого развития»/ Под ред. Н.С. Касимова, В.С. Тикунова. – Смоленск, 2003. – 160 с.
3. Горбачев М.С. и др. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М., 2003. – 592 с.
4. Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России. - М., 2002. – 444 с.
5. Философия экологического образования. /Под общ. ред. И.К. Лисеева. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 416 с.
6. Левченко Т.І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах: Монографія. – Вінниця, 2002. – 512 с.

Наукові повідомлення

УДК 338. 43: 94(477.53) 18

Михайло Джаман, В'ячеслав Єрмаков

ФОРМУВАННЯ ГАЛУЗЕВОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ПОЛТАВСЬКОГО ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЮ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

В статті розглядається вплив змін аграрних відносин на формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва Полтавського історико-географічного краю у пореформений період.

The article deals with an impact of agrarian relationships changes on forming of branch structure of agricultural production of Poltava historically-geographical region during the period after the reforms.

Формування галузево-функціональної та територіальної структури аграрного виробництва виступає складовою частиною суспільно-географічного системоутворення. Одним із провідних чинників сучасної територіальної організації та комплексного розвитку господарства регіону є ретроспективний аспект формування його продуктивних сил.

Ринкові перетворення у сучасному українському суспільстві актуалізують необхідність з'ясування багатьох питань, пов'язаних з діяльністю аграрної сфери. До них можна віднести, зокрема, розробку моделей оптимального співвідношення сільськогосподарських підприємств різного масштабу, особливостей формування їх виробничої структури та галузевої спеціалізації, створення міжгалузевих аграрно-територіальних комплексів тощо. Тому, у сучасних умовах **актуальність** ретроспективно-географічних досліджень обумовлена пошуком шляхів і механізмів сталого розвитку економіки держави та її регіонів, що передбачає використання позитивного потенціалу історичного досвіду її функціонування.

Аналіз досліджень питання. Розгляду окремих сторін розвитку селянських та поміщицьких господарств в умовах ринкової трансформації пореформеного суспільства в цілому та у регіональному аспекті присвячена велика кількість робіт [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Особлива увага приділялась аналізу

стану і подальшої еволюції селянських господарств, зокрема, впливу змін в аграрних відносинах на основні показники їх функціонування. З'ясовувалося значення різних галузей селянського господарства, питання несільськогосподарських промислових занять селян, питання податків і повинностей, а також вплив зазначених факторів на соціально-економічну диференціацію селянського стану. У цих та інших роботах також розглядалися питання динаміки галузевої структури сільськогосподарського виробництва у пореформений період.

Ознайомлення із характером висвітлення цих питань у сучасній географічній літературі призводить до висновку про необхідність подальшого поглибленого дослідження особливостей впливу змін аграрних відносин на процеси суспільно-географічного системоутворення і, зокрема, такого чинника, як соціально-економічна диференціація поміщицьких та селянських господарств. Більш глибокого розкриття дане питання може знайти за умов його дослідження на рівні окремих територій масштабу губерній та повітів. Тому **метою** статті є дослідження впливу змін аграрних відносин на формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва Полтавського ІГК у пореформений період.

Виклад основного матеріалу. Умови ведення пореформеного селянського господарства багато у чому були визначені особливостями здійснення реформи 1861 року та

розмежуванням селянських і поміщицьких земель.

У порівнянні з попереднім феодальним типом суспільства зазнали трансформації системоутворюючі зв'язки між його елементами. Ринок та його потреби почали визначати цільове призначення, спосіб та мотивацію діяльності господарюючих суб'єктів.

Поширення нових капіталістичних відносин на аграрну сферу мало свої специфічні форми прояву, які були обумовлені особливостями сільського господарства як певної галузі виробництва та способами поєднання основних виробничих чинників. Ринкова трансформація феодальних селянських та поміщицьких господарств у Росії після реформи 1861 року обумовила появу кількох їх різновидів. У структурі селянських господарств виокремилися два основні соціально-економічні типи: господарства, які орієнтовані на отримання прибутку з широким використанням ринкових зв'язків та господарства, результати діяльності яких були спрямовані переважно на задоволення потреб безпосередніх виробників. В остан-

ньому типі господарств процеси відтворення забезпечувалися в основному за рахунок використання власних ресурсів з епізодичним зверненням до ринку. Основну відмінність між ними можна вбачати у співвідношенні вкладень живої праці та матеріально-технічних ресурсів в розрахунку на одиницю площі чи на одного зайнятого.

Матеріали загальнодержавних та місцевих земських статистичних досліджень, які проводилися у другій половині XIX століття, свідчать про те, що загальні витрати на утримання сільськогосподарських знарядь і машин у розрахунку на одну десятину посівної площі закономірно зменшувалися у напрямку від малопосівних до багатопосівних груп селянських господарств. У тому ж напрямку зменшувалися витрати робочої сили у господарстві при збільшенні ефекту від її використання. Це зумовило безсумнівні переваги великих за масштабами вкладення капіталу господарств у конкурентному середовищі, що було характерним як для селянських, так і для поміщицьких господарств (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення витрат та валового доходу на одне господарство у Полтавській губернії
[складено за: 14, с. 210, 212]

Групи господарств за кількістю землі, дес.	Площа своєї землі у середньому на одне господарство, дес.	Витрати на купівлю та оренду землі, крб.	Витрати на найм робітників, крб.	Усі витрати на сільське господарство, крб.	Особисті витрати на одне господарство, крб.	Весь валовий дохід	Дохід від сільського господарства	Дохід від інших місцевих та відхожих заробітків
До 1	0,43	2,65	0,03	37,61	179,26	239,50	48,77	188,53
1-3	1,99	13,47	1,88	123,53	275,24	450,26	186,45	260,03
3-6	4,64	26,77	1,81	192,05	346,38	472,96	364,24	100,87
6-9	7,63	59,81	13,95	343,42	393,82	697,94	619,36	64,58
9-12	10,46	59,99	10,54	447,04	472,59	811,54	705,72	84,72
12-25	17,75	82,01	24,73	636,87	591,51	1189,50	1093,1	71,95
25-50	33,83	55,93	84,48	946,06	953,12	2315,87	2202,0	64,36

Дані таблиці свідчать про підвищені витрати у верхніх групах селянства на ведення господарства, у тому числі на найм робочої сили. Відповідно ці групи отримують більші доходи і мають змогу збільшувати особисті витрати для підвищення життєвого рівня. Відносно валових доходів у нижчих групах основними виступали сторонні заробітки, перш за все робота за наймом, а у верхніх групах-переважно від аграрного підприємництва: утримання млинів, крупорушок, маслобійок, від різних комерційних угод тощо. Крім того, різниця у забезпеченні землею та іншими засобами виробництва зумовлювали і форму участі цих господарств у ринку: нижчі групи були переважно споживачами, а вищі – виробниками сільськогосподарської продукції.

Виступаючи як наслідок і як складова частина процесів соціально-економічної диференціації суспільства, концентрація основних засобів виробництва визначалася дією основних економічних законів макрорівня (на рівні суспільної формації), які виступали у ролі якісної детермінанти усієї сукупності соціальних процесів на даному етапі розвитку суспільства. Крім того, характер аграрних відносин безпосередньо впливав не тільки на економічні форми господарювання, але й на спосіб взаємодії та загальний стан агроекологічної підсистеми, на географічні аспекти сільськогосподарського виробництва, зокрема, на розміщення торгових і споживчих культур, їх врожайність, на процеси формування спеціалізованих галузевих районів. Тобто, у пореформений період галузева структура сільськогосподарського виробництва у багатьох випадках залежала від розмірів та рівня економічної заможності господарств, ступінню орієнтованості їх на потреби ринку. Розвиток капіталізму супроводжувався зростанням товарного землеробства, поглибленням територіальної спеціалізації, заснованої на вирощуванні основної ринкової культури (або кількох таких культур) з тенденціями до посилення монокультури. Вирощування ринкових культур передбачало різноманітні агротехнічні удосконалення і було доступне лише для підприємницьких прошарків селянства та заможних поміщицьких господарств, які мали достатню кількість земель-

них угідь різного типу. Середні та незаможні, малоземельні господарства орієнтувалися переважно на культури продовольчого призначення, зберігаючи риси натуральності. Зв'язок із ринком відбувався переважно через продаж своєї робочої сили. Такі господарства найменше торкнулися процесів спеціалізації та комплексності виробництва. Відповідно з цим відбувалося поширення систем землеробства, диференціація технічного стану знарядь праці, загальної агрокультури, оскільки зазначені типи господарств мали неоднакові економічні можливості для їх впровадження. Тобто, вплив суспільно-економічних чинників проявлявся насамперед у неоднаковому характері адаптації поміщицьких та селянських господарств до ринкових відносин, у свою чергу, з істотними відмінностями у середині самих цих господарств в залежності від економічної потужності.

Соціально-економічні особливості господарювання вплинули і на зміни традиційних систем польового господарства та структуру посівів. Трипільна система, що тривалий час була панівною на Полтавщині, після реформи 1861 року зазнала трансформації. Вона полягала, головним чином, у формуванні різних варіантів так званого "пестропільля", коли істотно зменшується частка толоки, а земля засівається кілька років поспіль без необхідного відпочинку, що поступово призводить до виснаження ґрунтів. За даними подвірного перепису 1882-1889 років у межах 9-ти повітів, охоплених дослідженнями, у північних повітах губернії панувало трипільля, а у південних – безтолочна система, коли земля піддавалася обробці невизначену кількість разів, залишаючись під толокою в міру свого виснаження [4, с.62; 12, с.3-6]. За повідомленням земських кореспондентів, процес скорочення площі під толоками, який помітно розпочався з 70-80-х років XIX століття, на початку XX століття охопив усі повіти Полтавської губернії [12, с.31]. При переважаючому посіві зернових культур за рахунок скорочення толок відбувалося розширення ярових з відносним зменшенням посівів озимини. На селянських та козацьких землях з середини 80-х років до 1899 року озимий клин скоротився із 40% до 32%. Особливе скоро-

чення озимих посівів основних хлібів було характерне для південних та південно-східних повітів Полтавської губернії – Золотоношського, Хорольського, Кременчуцького, Костянтиноградського – через несприятливі метеорологічні умови, засмічення полів, напади шкідників та часті неврожаї [12, с.31]. За оцінкою кореспондентів це "регрес господарства", оскільки скорочення толоки не супроводжується "...впровадженням будь-яких нових сівозмін, що підтримують родючість ґрунтів, ...дрібні власники вимушені розорювати і засівати ледве не всю свою землю" [12, с.31]. Малоземелля, дорожняча оренди землі, високий податковий тиск змушували селянські господарства вдаватися до такого "утованого" трипілля як наслідку поєднан-

ня елементів кріпосної системи і ринкової економіки [11, с. 241-254].

Існували відмінності у структурі посівного поля і у середині селянського про шарку. За переписом 1910 року в цілому по губернії у структурі ріллі селянських господарств 85% відводилося під посіви і лише 15%-під толоку та перелогові сіножатні [10, с.31]. При цьому можливості для збільшення площ під необхідною толокою та іншими типами угідь були лише у заможних груп селянства.

У 80-х роках XIX століття у сільському господарстві Полтавської губернії провідні позиції займали кілька ярових зернових культур: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, просо. При цьому, у дрібних селянських господарствах посівна площа в середньому розподілялася наступним чином (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл посівних площ основних зернових культур у дрібних селянських господарствах Полтавської губернії [складено за: 4, с.63]

Зернові культури	Посівні площі, у %
озиме жито	37,6
ячмінь	17,7
пшениця	17,0
гречка	11,4
овес	9,2
просо	5,5
озима пшениця	1,6

За період від середини 80-х років XIX століття до початку XX століття, для якого є систематичні щорічні спостереження, відбувалися подальші зміни у структурі посівних площ зернових культур. На їх прикладі можна прослідкувати комплексний вплив природно-кліматичних та соціально-економічних чинників, зокрема, ринкової кон'юнктури на основні зернові культури. До цього часу у дрібних господарствах висівалося головним чином жито по причині стійкості озимих до несприятливих погодних умов, шкідників та у зв'язку із неврожайними щодо пшениці попередніми роками. У наступні роки із несприятливими зимами та під впливом підвищення ринкових цін на інші зернові культури, площі озимих культур у селянських господарствах поступово скорочувалися, і до кінця 15-ти річчя озимі жито і пшениця майже вийшли з обі-

гу. Натомість поширювалася яра пшениця, особливо у південно-східних повітах, де збільшення посівних площ під пшеницею відбувалося також частково за рахунок другої після жита хлібної культури-ячменю [4, с.65].

У поміщицьких економіях у 80-х роках XIX століття при переважанні трипілля почали запроваджуватися більш досконалі системи польового господарства з травосіянням, посівами пропашних, кормових та інших культур, що до кінця століття отримало подальший розвиток. До того ж, в економіях, де зберігалася трипілля, толоки практично не скорочувалися. Озимий клин в середньому у них складав не менше 50%, що вигідно відрізняло господарства економії від селянських, особливо на південному сході губернії. При цьому, не менше 1/3 озимого клину (а на південному сході май-

же 1/2) в економіях займала більш цінна озима культура - пшениця. Решта припадала на озиме жито. У яровому клину також переважала пшениця, у той час як у переважній більшості селянських господарств ця культура майже не представлена [12, с.40-41].

Відмінності в умовах господарювання поміщицьких економій та селянських господарств проявлялися також у структурі посівних площ під різними культурами та співвідношенні між ними (табл. 3).

Таблиця 3

Співвідношення посівів основних зернових культур у двох групах господарств
Полтавської губернії у 1914 році (у %) [складено за: 8, с.54]

Жито		Озима пшениця		Ярова пшениця		Ячмінь		Овес		Гречка		Просо	
У дрібних господарствах	В економіях	У дрібних господарствах	В економіях	У дрібних господарствах	В економіях	У дрібних господарствах	В економіях	У дрібних господарствах	В економіях	У дрібних господарствах	В економіях	У дрібних господарствах	В економіях
29,7	18	6,2	20	24,1	30	13,7	8,3	15,3	17,5	7,6	1,3	3,4	4,8

Основні відмінності у структурі та співвідношенні між різними сільськогосподарськими культурами, між селянськими господарствами та господарствами економій ми прослідкуємо на прикладі Лубенського повіту, використовуючи для цієї мети результати подвірно-господарського перепису 1882-1889 років. Згідно з цими даними у селянських господарствах, порівняно із економіями, переважали посіви ярових культур, при цьому у їх структурі більша питома вага належала посівам жита, ячменю, гречки та проса, тобто тих зернових культур, які мали головним чином споживчий характер. Посіви товарних хлібів – пшениці та вівса переважали у господарствах економій [9, с.21]. Зазначена закономірність накладалася на факт підвищеного рівня посівів і врожайності ярової та озимої пшениці в усіх категоріях господарств у районах повіту з найбільш сприятливими ґрунтовими умовами [9, с.22]. Матеріали перепису дають змогу провести диференційований аналіз показників співвідношення посівних площ у залежності від розмірів поміщицьких господарств. Для цієї мети використаємо розподіл відповідних господарств на окремі групи за величиною, які прийняті авторами збірника. Так, до вели-

ких маєтків ними віднесені господарства, що мали 500 і більше десятин землі, до середніх-господарства величиною від 100 до 500 десятин, та до дрібних-господарства від 50 до 100 десятин і менше. Головна відмінність між великими та середніми економіями повторювала подібні відмінності між селянськими та поміщицькими господарствами в цілому і полягала у більших розмірах посівів озимих культур загалом, а також у більшій питомій вазі посівів пшениці і меншій жита і ячменя. Посіви інших сільськогосподарських культур серед групи великих і середніх маєтків, які практикували власну запашку, розподілялися наступним чином: із 651 дес. в цілому під зазначеними культурами 231 дес. припадала на тютюн, 182 дес. – на рапс, 79 дес. – на льон, 59 дес. – на ріжій. Решту площ займали картопля, цукровий буряк, ріпак, конопля, горох, чечевича, кукурудза, баштани та кормові трави. Посіви останніх за свідченнями земських статистиків у маєтках Лубенського повіту практикувалися мало [9, с.22]. Окремо слід відзначити категорію дрібних маєтків. За багатьма свідченнями вони за своїм характером, у тому числі у розподілі площ під посівами сільськогосподарських культур, наближалися до селянських господарств [9, с.31]. Ці

категорії маєтків відзначалися підвищеною вагою посівів жита, ячменя, гречки (табл. 4;

рис. 1), а також переважанням овець над кіньми у структурі стада [9, с.43, 45].

Таблиця 4

Співвідношення посівів сільськогосподарських культур у поміщицьких та селянських господарствах Лубенського повіту, у % [складено за: 9, с.37]

№ п/п	Культура	У дрібних маєтках	У господарствах селян	У великих маєтках
1	2	3	4	5
1.	Жито	32,7	33,3	23,3
2.	Озима пшениця	2,6	1,7	19,0
3.	Ярова пшениця	21,4	21,7	20,9
4.	Ячмінь	16,5	20,1	11,2
5.	Овес	8,3	6,8	9,3
6.	Гречка	11,0	10,6	5,4
7.	Просо	7,9	5,8	3,8
8.	Інші рослини	0,2	0,0	7,1

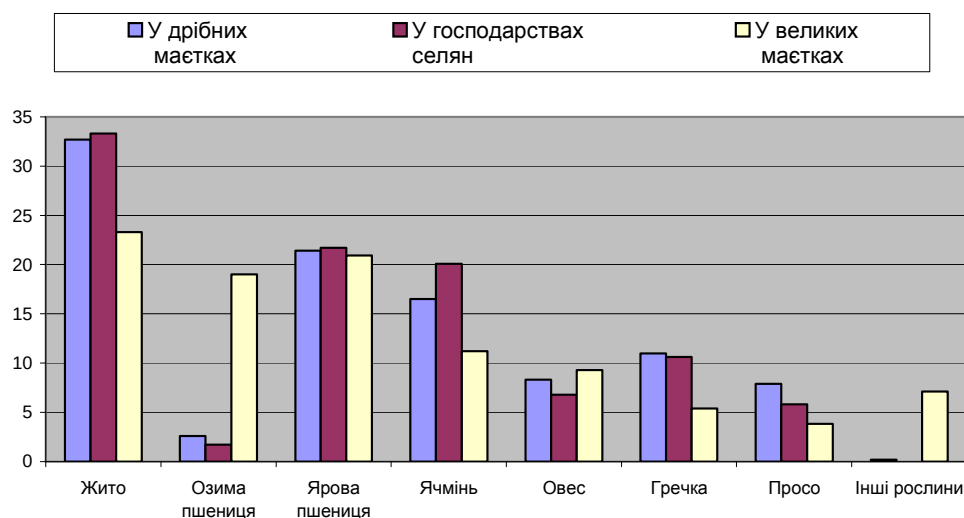

Рис. 1. Співвідношення посівів сільськогосподарських культур у поміщицьких та селянських господарствах Лубенського повіту (у %).

Певним інтегрованим показником відмінностей в умовах ведення господарства між основною масою селянства та поміщицькими економіями може слугувати рівень врожайності сільськогосподарських культур (табл. 5).

Таким чином, порівняння величини урожаїв у рамках селянських господарств та господарств економій, свідчить про помітну їх залежність від соціально-економічних чинників господарювання. Урожайність

озимих зернових культур у дрібних селянських господарствах у середньому на 1/3 нижче від поміщицьких, а ярових – майже на 1/6-1/4 від аналогічних показників останніх. Ця закономірність була характерною для пореформеної Росії в цілому. Хоча урожайність зернових культур поступово зростала в усіх типах господарств, різниця у її показниках між селянськими господарствами та поміщицькими економіями залишалася на користь останніх [5, с.218].

Таблиця 5

Урожайність зернових по категоріях господарств у Полтавській губернії
(у середньому за 1886-1900 роки) [12, с.134].

№ п/п	Сільсько- господарські культури	Урожайність поміщицьких економій, пуд./дес.	Урожайність дрібних селянських господарств, пуд./дес.	Відношення урожайності селянських господарств до поміщицьких господарств, %
1	2	3	4	5
1.	Жито	64	49	77
2.	Пшениця озима	60	46	77
3.	Пшениця ярова	60	48	80
4.	Ячмінь	59	50	85
5.	Овес	62	51	82
6.	Гречка	34	29	85
7.	Просо	57	47	82

Загалом, просторовий розподіл показників рівня урожайності у дрібних селянських господарствах Полтавської губернії мав більш поступовий характер, з особливостями у кожній частині губернії, тоді як величини урожаїв у поміщицьких економіях коливались незалежно від регіональних умов. Причину подібної ситуації, на думку земських статистиків, можна вбачати у більшій агровиробничій однорідності селянських господарств порівняно з більшим ступенем індивідуальності поміщицьких економій. Тому на загальну величину урожайності та її коливання у селянських господарствах спостерігається вплив умов, які мають поширення у межах досить значних частин території губернії. Урожайність поміщицьких економій визначалася особливостями того чи іншого господарства, а саме його розмірами, системою ведення, агрокультурного рівня тощо, при цьому значення природно-господарських умов, діючих на господарства цілих районів, відносно поміщицьких економій до певної міри нівелювалися [12, с.135]. В якості додаткового зауваження слід відмітити, що зазначена тенденція, показана земськими статистиками, була характерною не тільки відносно двох типів господарств, але почала проявлятися і в межах селянських господарств у процесі їх соціально-економічної диференціації.

Ще більші відмінності між зазначеними типами господарств спостерігалися в умовах розвитку скотарства. В основній масі дрібних селянських господарств, особливо бідніших груп, відмічалася стійка тенденція до скорочення поголів'я худоби, погіршення її якості. Зміни її породного складу та відповідно його функціонального призначення. Так, головною тенденцією динаміки тваринницької галузі полтавської губернії у кінці XIX століття було витіснення волів коровами та кіньми в якості робочої худоби. Це є пристосуванням селянських господарств до більш складних економічних умов існування - необхідності сплати податків, орендної плати, зростання дефіциту кормів та погіршення їх якості, більша невибagliвість цих порід худоби до умов утримання та додаткові можливості її використання для зимових перевізних робіт, тощо. При цьому основною перешкодою для розширення скотарства в основній масі селянства краю була відсутність достатньої площі кормових угідь [12, с.305-314; 13, с.289].

Отже, підводячи підсумки аналізу, можна зробити наступні **висновки**:

1) формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва Полтавського ПК у пореформений період знаходилося під впливом як природних, так і

соціально-економічних чинників. Розвиток продуктивних сил в епоху капіталізму сприяв підвищенню значення останніх порівняно із попереднім феодальним періодом;

2) вплив величини та соціально-економічного типу аграрних господарств на особливості галузевої структури сільського господарства відбувався через вищезначені економічні механізми порівняльного рівня витрат основних виробничих чинників, що вплинуло на стан таких показників, як галузева структура посівів сільськогосподарських культур, загальний рівень врожайності, застосування добрив, спеціальної техніки обробітку ґрунту, більш досконалих систем землеробства. Це також відбилось у величині та структурі поголів'я худоби, її стані та продуктивності, загальному рівні розвитку спеціалізації сільського господарства та територіальній концентрації спеціалізованих галузей діяльності;

3) на відміну від основної маси селянських господарств, у галузевій структурі посівів великих та середніх груп поміщицьких економій переважали більш цінні товарні зернові культури – пшениця, овес, у той час, як у структурі посівів основної маси

селянських господарств були більш поширені споживчі культури – жито, ячмінь, гречка, просо. З 80-х років XIX століття у поміщицьких економіях поступово запроваджувалися більш досконалі системи польового господарства з травосіянням, посівами пропашних, кормових, масличних та інших культур, що до кінця століття отримало подальший розвиток;

4) відповідна закономірність у формуванні галузевої структури сільського господарства пореформеного періоду мала диференційований характер у залежності від розмірів поміщицьких господарств. Дрібні маєтки Полтавщини за своїм характером, у тому числі у розподілі площ під посівами сільськогосподарських культур, наближалися до селянських господарств, відзначаючись підвищеною питомою вагою посівів жита, ячменя, гречки, а також переважанням овець над кіньми у структурі стада. Зазначені тенденції були характерні не тільки відносно двох типів господарств, але проявлялися і у межах селянських господарств у процесі їх соціально-економічної диференціації.

Література

1. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX- начало XX века).- М.: Наука, 1969.-394 с.;
2. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство европейской России (1881-1904г.г.).- М.: Наука, 1980.- 238 с.;
3. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян европейской России (1881-1904г.г.)/Отв. Ред. К.И. Шабуня.- М.:Наука, 1984.- 232 с.;
4. Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В. Развитие сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпосництва/ Під ред. В.А. Вергунова.- К.: Нора-прінт, 1998.- 144 с.;
5. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.- М.: Наука, 1975.- 398 с.;
6. Жук В.Н. Великі поміщицькі господарства Полтавщини і розвиток у них тваринництва (кінець XIX – початок XX століття) // Вісник Полтавської державної аграрної академії. - 2005.- №1.- С.119-126;
7. Ковальченко И.Д.,Моисеенко Т.Л., Селунская Моисеенко Т.Л., Селунская Н.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: (Источники и методы исследования).- М.: Изд-во МГУ, 1988.- 222 с.;
8. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1914 год с 14-ю картограммами. Год двадцать девятый. - Полтава, 1915.- 105 с.;
9. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложение к IV и V тому Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. - Полтава, 1886.-103 с.;
10. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. 2-е изд., Полтава, 1917. – 56 с.;
11. Саушкин Ю.Г. Географические очерки природы и сельскохозяйственной деятельности населения в различных районах Советского Союза.- М.: ОГИЗ, 1947.- 423 с.;
12. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900).- Полтава, 1904.-210 с.;

13. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах.- Вып.1.- Полтава. Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900,-279 с.;
14. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Полтава,Стат. БюроПолт. Губ. Земства, 1917.- 239 с.

УДК 330.341 :330.322(477)

Валентина Олійник, Олександр Топчієв

ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ПОКАЗНИКИ ЇЇ АКТИВНОСТІ Й ІНТЕНСИВНОСТІ

В статті дано оцінку інвестиційній привабливості регіонів, співставлено коефіцієнт еластичності інвестицій з критеріями депресивності, виявлено та оцінено закономірність взаємозв'язків інвестиційної привабливості і депресивності регіонів. Дано регіональний аналіз розподілу прямих іноземних інвестицій, сфери їх вкладення, основні напрями розвитку інноваційної діяльності в країні.

Valentina Oleynik, Alexandr Topchiev. INVESTMENT-INNOVATIVE ACTIVITY IS IN REGIONS UKRAINE AND INDEXES OF ITS ACTIVITY AND INTENSITY. *In the article an estimation is given to the investment attractiveness of regions, the coefficient of elasticity of investments is confronted with the criteria of depressed, found out and appraised conformity to the law of intercommunications of investment attractiveness and depressed of regions. The regional analysis of division of direct foreign investments, sphere of their investment is given, basic directions of development of innovative activity in a country.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Перехід до розвинених ринкових відносин передбачає посилення економічної самостійності регіонів, створення рівних умов для їх збалансованого соціально-економічного розвитку. Тому в інтересах кожного регіону доцільно підвищити ефективність використання наявного потенціалу та сприяти залученню коштів інвесторів в тому числі іноземних.

Інвестування в усьому світі визнане провідним фактором економічного, технологічного зростання могутності держави, тому багато країн світу створюють режим найбільшого сприяння вкладення капіталу в економіку країни. Крім того, недостатні обсяги інвестування по регіонах в Україні деякими науковцями, зокрема Ф. Заставним, розглядаються і як один з основних показників визначення депресивності території (поряд з грошовими доходами населення, рівнем зайнятості населення та кількістю безробітного населення). [5, с. 77]

В «Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» (Постанова від 21 липня 2006 р. N 1001) визначається пріоритетна роль інноваційно-інвестиційної стратегії розвитку України та її регіонів, в якій проведено аналіз рівня розвитку інвестиційної діяльності, інновацій. Як один із чинників модернізації економіки, затверджено пріоритетні напрями

розвитку економіки регіонів, де поставлено акцент на їх інноваційно-інвестиційне зростання.

Інвестиційна політика - загальнодержавні принципові рішення та заходи, що визначають напрями використання капітальних вкладень у сферах і галузях економіки з метою забезпечення ефективності та пропорційності її розвитку, усунення міжгалузевих і внутрішньогалузевих диспропорцій, досягнення оптимальних співвідношень між розвитком матеріального виробництва і невиробничої сфери тощо.

Як самостійний напрямок державної політики інноваційна політика сформувалась в кінці 60-х на початку 70-х р. У доповіді підготовленій Міністерством торгівлі США «Технологічні нововведення: управління та умови здійснення» 1967 року вперше було вжито термін «інноваційна політика».

Сучасна державна інноваційна політика – це сукупність заходів (науково-технічних, виробничих, управлінських, фінансово-побутових та ін.), пов'язаних зі створенням нових чи вдосконаленням існуючих продуктів або технологічних процесів.... Інноваційна політика набуває рис стратегії загального розвитку, яка веде її до зближення з інвестиційною політикою держави. Інноваційна діяльність тісно пов'язана з інвестиційною. Саме інвестиції

є безпосереднім носієм інновацій, отже, реалізація інноваційної політики в несприятливому інвестиційному кліматі практично неможлива. [4]

Слід зауважити, що розвитку інновацій за останні роки не приділялось належної уваги в Україні, за минулі роки вона втратила значну частину свого науково-технічного потенціалу через невдалі політичні та економічні реформи [6, с. 112].

Аналіз досліджень і публікацій Проблема інвестиційної діяльності займала чинне місце в роботах науковців ще за радянських часів таких як О. Анчишкіна, І. Лукінова, Т. Хачатурова, С. Шаталіна. Сучасним дослідженням регіонального розвитку присвячені роботи М. Барановського, В. Геєця, М. Дацишина, М. Єрмошенка, Ф. Заставного, М. Зверякова, О. Кириченка, С. Коломийчука, І. Лютого, О. Михайлюк, С. Науменкова, А. Поддєрьогіна, В. Семенова, О. Топчієва, Л. Хомич. Окремі аспекти проблем інвестування висвітлені в роботах таких авторів як О. Амоша, Н. Біляка, О. Галінської, В. Литвина, І. Рудика, Н. Хруща, Л. Шепетюка, В. Шавкуна, Н. Шевчишина. Дослідженням інноваційної діяльності підприємств присвячені роботи В. Александрова, Г. Андрощук, Ю. Бажал, О. Білодської, О. Бойко, С. Брус, А. Голікова, В. Корда, А. Круглікова, М. Нікітіної, О. Лапко, Я. Олійника, М. Пашути, Л. Федулова. Крім того в Україні інвестиційна та інноваційна діяльність регулюється законодавчими та нормативними актами (близько 100 правових документів). Головними з них являються Закони України «Про інвестиційну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», «Про господарські товариства», «Про інноваційну діяльність».

Невирішені питання загальної проблеми. На сьогодні недостатня увага приділяється дослідженню взаємозв'язку між інноваційною та інвестиційною діяльністю як на державному так і на регіональному рівні. Важливою проблемою, яка потребує дослідження є визначення ефективності використання інвестицій на регіональному рівні. Також потребує дослідження роль інвестиційної та інноваційної політики для подолання депресивності соціально-економічного розвитку регіонів.

Метою статті є оцінка інвестиційної привабливості регіонів країни, співставлення коефіцієнта еластичності інвестицій з критеріями депресивності, виявлення та оцінка закономірних взаємозв'язків інвестиційної привабливості і депресивності регіонів. Регіональний аналіз розподілу прямих іноземних інвестицій, сфери їх вкладення, основні напрями розвитку інноваційної діяльності в країні.

Виклад основного матеріалу. Становлення та реформування економіки країни потребує великих капіталовкладень. Вагомою складовою частиною цих капіталовкладень можуть стати інвестиції, в т.ч. й іноземні. Доцільно звернути увагу, що інвестиції це додаткові фінансові впливання, направленні на переоснащення чи закупівлю нового обладнання, сировини, матеріалів, запровадження нових технологій. Інвестиційна діяльність в країні супроводжується низкою проблем і, як зазначає В.С. Марцин в своїй роботі, «стан цієї сфери є досить складним унаслідок зниження ділової активності більшості об'єктів господарювання, остаточного погіршення інвестиційного клімату та можливостей бюджетів усіх рангів» [8, с.58], але дані таблиці 1, щодо темпів приросту інвестицій в основний капітал та обсягів вкладень прямих іноземних інвестицій, наводять на думку про активізацію інвестиційної діяльності в країні. Крім цього, вагому роль в розвитку економіки країни відіграють інновації, які є чинником розвитку конкурентоспроможності, ефективності підприємництва. На сучасному етапі успішний розвиток визначається в більшій мірі інноваційною діяльністю ніж сировинними ресурсам. [6, с.115].

Інвестування забезпечує підприємства країни коштами, необхідним обладнанням, сировиною, новими технологічними процесами. В цілому допомагає реформувати застарілу структуру економіки, створити та освоїти новітню галузеву структуру на основі сучасних технологій, подолати економічну залежність України від імпорту [8, с.58]. Безперечно Україна володіє великим інвестиційним потенціалом, який виражається в наявності корисних копалин, вільних трудових ресурсів, великого ринку збуту, і поряд з тим інвестиційний ризик обу-

мовлений економічною та політичною нестабільністю в державі перешкоджають за-

лученню необхідного обсягу коштів в економіку країни.

Таблиця 1

Економічно-інвестиційні показники розвитку регіонів України (2006 р.)

№ п/п	Регіони	ВРП (у факт. цінах млн. грн.)	Темп приросту ВРП (% до поперед. року)	Інв. в осн. кап. (у факт. цінах млн. грн.)	Темп прир. інв. в осн. кап. (у % до поперед. року)	К.ел (коэф. еластичності)	Прямі іноземні інв. (млн. дол. США)	Прямі іноземні інв. (у %)
	Україна	441452	102,7	125254	119,0	0,86	21186,0	100
1	Автономна Республіка Крим	12848	104,0	4684	121,7	0,85	577,4	3,7
2	Вінницький	10207	105,3	2494	129,5	0,81	92,9	0,6
3	Волинський	6553	103,7	1839	137,9	0,75	275,1	1,8
4	Дніпропетровський	41227	107,3	10737	124,2	0,86	2331,9	15,0
5	Донецький	58044	97,1	11728	109,3	0,88	837,1	5,4
6	Житомирський	7430	101,1	1546	120,6	0,83	123,7	0,8
7	Закарпатський	6700	98,5	2019	154,8	0,63	298,2	1,9
8	Запорізький	19968	104,6	3896	105,1	0,99	609,9	3,9
9	Івано-Франківський	9622	105,9	2620	135,4	0,78	183,3	1,2
10	Київський	15362	107,3	7032	135,1	0,79	879,0	5,7
11	Кіровоградський	6877	102,3	1777	125,2	0,81	52,1	0,3
12	Луганський	19716	100,3	5538	114,3	0,87	284,2	1,8
13	Львівський	17192	98,1	5875	110,7	0,88	509,1	3,3
14	Миколаївський	9553	100,1	3118	108,5	0,92	99,8	0,7
15	Одеський	20762	99,6	7339	124,1	0,80	703,8	4,5
16	Полтавський	18099	99,2	4760	113,2	0,87	310,2	2,0
17	Рівненський	7263	102,1	2144	163,4	0,62	109,4	0,7
18	Сумський	8025	104,4	1508	92,7	1,12	157,2	1,0
19	Тернопільський	5137	102,5	1214	119,8	0,85	45,0	0,3
20	Харківський	25618	104,8	7957	123,4	0,84	1015,4	6,5
21	Херсонський	6469	99,2	1503	123,3	0,80	108,3	0,7
22	Хмельницький	7958	103,9	2075	125,4	0,82	105,7	0,7
23	Черкаський	9014	107,0	3304	144,3	0,74	119,3	0,8
24	Чернівецький	4234	101,5	1451	166,0	0,61	36,8	0,2
25	Чернігівський	7627	100,1	1520	102,6	0,97	81,6	0,5
26	м. Київ	77124	105,8	24858	111,9	0,94	5538,2	26
27	м. Севастополь	2823	100,9	718	118,3	0,85	125,6	0,6

Розглянемо обсяги інвестицій в регіони України, а також ряд інших важливих показників, які дадуть змогу проаналізувати розподіл інвестицій за регіонами та ефективність їх використання.

Фактологічною основою для проведення дослідження стали матеріали статистичного щорічника України, а також розраховані відповідні показники для проведення порівняльного аналізу та співставлення рівня розвитку регіонів [11, с.44-47, с.198-200, 264]. В таблиці 1 розраховано коефіцієнт еластичності, для аналізу ефективності інвестицій на регіональному рівні. Коефіцієнт еластичності обчислюється як співвідношення темпу приросту валового регіонального продукту до темпу приросту реальних інвестицій. Даний коефіцієнт показує на скільки відсотків змінюється валовий регіо-

нальний продукт при зміні реальних інвестицій на 1% [3, с. 118]. В результаті порівняння коефіцієнта еластичності за регіонами, можна визначити ефективність інвестування.

Максимальна віддача від вкладених інвестицій спостерігається в Сумському регіоні, який демонструє значні темпи приросту ВРП співставні з Харківським та Луганським регіонами, які мають вагомий промислово-економічний розвиток. З незначним відставанням слідують м. Київ, Запорізький, Чернігівський та Миколаївський регіони, останній, на жаль, при збільшенні темпів приросту в основний капітал, достатній інвестиційній привабливості для іноземного інвестора – має незначні вкладення іноземного капіталу та зменшення обсягу валового регіонального продукту в 2006 році.

Економічна ситуація в країні спричинила скорочення валового регіонального продукту Чернігівського регіону, зменшення обсягів виробництва, як в промисловості, так і в аграрно-промисловому комплексі, але збільшення обсягів інвестування в основний капітал, хоча і незначне, дало поштовх для стабілізації соціально-економічної ситуації в регіоні. При продуктивному використанні економіко-географічного, геополітичного, природно-ресурсного потенціалу регіон має можливість ефективно співпрацювати і з іноземними інвесторами.

Значну групу становлять регіони з коефіцієнтом еластичності в межах 0,80-0,90, які мають різний економічний, природний, демографічний потенціал та демонструють різне соціально-економічне становище. Це Дніпропетровський, Донецький, Луганський, Харківський, Львівський, Одеський регіони, АРК, м. Севастополь також Вінницький, Житомирський, Кіровоградський, Полтавський, Тернопільський, Херсонський, Хмельницький регіони, які доводять, що фінансова допомога з боку держави, оновлення основних фондів – являються стимулом для їх економічного розвитку та з часом матимуть можливість для подальшого збільшення частки даних регіонів до загальнонаціональної.

Спостерігається ряд регіонів, які одержують значну фінансову допомогу, демонструючи при цьому високі темпи приросту інвестицій в основний капітал, порівняно з минулим роком, та поряд з цим мають незначні темпи приросту ВРП, що показує неефективність капіталовкладень в економіку Волинського, Закарпатського, Івано-Франківського, Рівненського, Черкаського, Чернівецького регіонів. До даних регіонів, як не парадоксально, увійшов і Київський, який має одні з найкращих показники з темпів приросту ВРП, має значні обсяги інвестицій, але результативність їх використання ще недостатньо висока. Даний факт можливо пояснити наявністю в Київському регіоні великої кількості іноземних інвестиційних фірм, які після надходження коштів, вкладають їх в підприємства інших регіонів.

Спробуємо з'ясувати чи існує взаємозалежність між коефіцієнтом еластичності, обчисленим по регіонах, та їх інвестицій-

ною привабливістю. Інвестиційно привабливі регіони мають значний коефіцієнт еластичності, але не входять в групу регіонів, в якій найвищий показник коефіцієнта еластичності (Дніпропетровський, Донецький регіони).

До них тяжіють інвестиційно привабливі регіони (з середнім ступенем привабливості) та значним показником коефіцієнта еластичності (Харківський, Луганський, Одеський, Полтавський, АРК). Інвестиційно непривабливими, з низьким показником коефіцієнта еластичності інвестицій є Рівненський, Волинський, Івано-Франківський регіони.

Слід звернути увагу на протилежно-діаметральну ситуацію, що склалась в Київському регіоні, який є одним з найбільш інвестиційно привабливих регіонів, але на жаль не демонструє високої ефективності вкладених інвестицій, та навіпаки з Чернігівським регіоном. Інвестиційна привабливість регіонів характеризується певними критеріями, які є досить стабільними (незмінними). Обсяг іноземних інвестицій – є більш динамічною величиною, яка впливає і на розрахунок коефіцієнта еластичності та може суттєво змінюватися через певний проміжок часу.

Більшу синхронність демонструють дослідження інвестиційної привабливості та депресивності регіонів. Загальне порівняння коефіцієнта еластичності інвестицій з категорією депресивності регіонів викликає певні труднощі, так як аналіз наукових публікацій не свідчить про існування єдиних критеріїв у визначенні депресивності територій, тому різні фахівці виділяють дещо різні регіони, проте більшість з них депресивними регіонами вважають: Закарпатський, Івано-Франківський, Херсонський регіони (В.С. Коломийчук), Чернівецький, Тернопільський (Ф.Д. Заставний), Херсонський, Сумський, Рівненський, Івано-Франківський, Чернівецький регіони (Л.В. Шаульська) [1, с.118]. З даних таблиці 1 видно що мінімальні показники коефіцієнта еластичності спостерігаються, в основному, в депресивних регіонах підтвердження неефективності дії інвестицій одержали Закарпатський, Івано-Франківський,

Рівненський, Чернівецький регіони. Проте Сумський, Чернігівський регіони наочно демонструють важливість інвестування та можливості депресивних регіонів при певній фінансовій підтримці.

Розрахунки вчених-економістів стверджують, що інвестиційні потреби України становлять близько 40 млрд. дол. США, що майже в 30 разів більше за реальні інвестиційні вкладення станом на початок 2007 року. Якщо опиратись лише на внутрішні кошти держави, то період відродження української економіки займе близько 20 років, тому залучення іноземного капіталу, в даній ситуації, є необхідною та важливою умовою соціально-економічного розвитку країни [8, с.60].

Стосовно питання доцільності залучення іноземних інвестицій, існують відмінні думки. Одна точка зору одстоює виняткове значення іноземних інвестицій для економічного розвитку країни, проведення реформ. Інша – розглядає іноземні інвестиції як «механізм» поглинання внутрішнього ринку, використання трудових, природних ресурсів країни. Склалось уявлення, що завдяки інвестуванню позитивний результат одержує лише інвестор, який отримує «доступ до ринку дешевої робочої сили, сировини чи збуту продукції», але й реципієнт за рахунок одержаних коштів має можливість вирішити ряд соціально-економічних проблем [2, с. 110]. Досліджуючи надходження прямих іноземних інвестицій з 1992р. до 2007р., слід зазначити, що їх сукупність становить більше 21 млрд. дол. США, це близько 440 дол. на душу населення (аналогічний показник у Росії – 798 дол. США, Польщі – 2 тис. дол. США, Німеччині – 8 тис. дол. США). Витік іноземного капіталу з України за ці роки становить 12,9 млрд. дол. США (з кожних 3 інвестованих доларів 1 вивозиться) [10, с.75].

Розглянемо обсяги надходження іноземних інвестицій за регіонами (для зручності проаналізуємо в відсотках). На регіони країни, з загального обсягу, припадає 73% прямих іноземних інвестицій (ПІІ), 26% - ПІІ отримує м. Київ, та близько 1% м. Севастополь. Найбільш привабливим для іноземних інвесторів є Дніпропетровський регіон, який одержує 15% ПІІ, більше 5% ПІІ

зосереджено в Донецькому, Київському та Харківському регіонах. Це регіони з високим рівнем розвитку, який визначається геополітичними, економічними, природними, соціальними чинниками. Десять регіонів країни такі як: Запорізький Одеський, Львівський, Луганський, Волинський, Закарпатський, Івано-Франківський, Полтавський, Сумський та Автономна Республіка Крим одержують від 1 до 5 % ПІІ. Регіони з вагомим соціально-економічним потенціалом, достатніми природними передумовами, сприятливим інвестиційним кліматом. Решта регіонів (12) ще залишаються мало привабливими для іноземних інвесторів. В основному це сільськогосподарські регіони з великим аграрним потенціалом, які спеціалізуються на виробництві та переробці цукрового буряка, зерна, фруктів, овочів, тютюну, м'яса та молока. Пріоритетним напрямом їх розвитку є сільське господарство, яке в свою чергу являється найменш привабливим для інвестування.

Регіони України дуже різноманітні за своїм економіко-географічним положенням, природно-ресурсним, трудовим, економічним потенціалом. На сучасному етапі інвестиційна привабливість визначається не лише цими показниками. Велике значення в інвестиційній привабливості займає інвестиційний менеджмент, проектний аналіз, коефіцієнт ділової активності, співвідношення власного та позикового капіталу.[9, с. 163].

Аналіз спрямування іноземних інвестицій свідчить, що вони направлені не в сфери, які б дійсно сприяли технологічному оновленню вітчизняного господарства. При цьому в обсяг іноземних інвестицій включаються надходження від продажу іноземцям українських підприємств, банків – але в такому разі фактично українську економіку не було проінвестовано, тому необхідно звернути увагу на власні ресурси, які можуть стати інвестиційною основою для активного економічного росту.

Інвестиції до України надходять зі 119 країн світу, фінансування десяти з них становить 84,1% загального обсягу іноземних інвестицій. В число країн-лідерів інвесторів входять: Німеччина 5620,7 млн. дол. США, Кіпр – 3011,7 млн. дол. США, Австрія –

1600,8 млн. дол. США, Велика Британія – 1557,2 млн. дол. США. Статистика свідчить про покращення інвестиційного клімату в країні: загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку країни станом на 1 січня 2007 р. становив 125,4% до аналогічного показника за 2006 р. [8, с.58]. Крім того інвестиції являються своєрідним індикатором оцінки депресивності, якщо обсяг інвестицій збільшується, то регіон стабілізує свою господарську діяльність.

З інвестиційною діяльністю тісно пов'язана інноваційна діяльність, яка є одним із пріоритетних напрямів розширення діяльності та збільшення обсягів капітальних інвестицій, впровадження новітніх технологій на підприємствах, що в свою чергу приведе до підвищення ефективності виробництва, економічного та соціального зростання регіону та країни в цілому [7, с.48].

Загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості на початок 2007 року становив 6160,0 млн. грн., що на 72% більше порівняно з аналогічними витратами в 2000 р. Аналіз напрямів інноваційних витрат свідчить, що більше половини всіх коштів (56,6%) направлено в придбання нових машин, обладнання, установок та впровадженням інновацій, велика увага приділяється дослідженням і розробці нових технологій (16,2%), на маркетинг та рекламу припадає 5,8%, близько 3% на придбання нових технологій, решта – інші витрати.

Фінансування інноваційної діяльності в промисловості здійснюється в основному за рахунок власних коштів підприємств (84,6%), 1,9% коштів виділяє держава, поповнення за рахунок місцевих бюджетів становить лише 0,2% та 3,3% - це кошти інвесторів (з них 0,4% - вітчизняних, решта – іноземних держав).

За період 2006 р. в Україні було зареєстровано 999 промислових підприємств, які впроваджували різні інновації: з них 272 підприємства впроваджували нові технологічні процеси (27,2% до загальної кількості підприємств, впроваджуючих інновації) в тому числі маловідходні, ресурсозберігаючі та безвідходні процеси 161 підприємство – 16,1%, освоювали виробництво нових видів інноваційної продукції – 466 підприємств,

що становить 46,6% та решта - нових видів техніки.

На протязі 2006 року було реалізовано всього інноваційної продукції на суму 30892,7 млн. грн. (в тому числі принципово нової на 18194,9 млн. грн., поставлено на експорт інноваційної продукції на 12797,0 млн. грн., що становить у відсотковому співвідношенні 58,8% та 41,2%). Обсяги реалізованої інноваційної продукції з кожним роком зростають, порівнюючи з 2005 роком на 20% та майже на 60% проти 2000 року.

Слід зауважити, що спостерігається тенденція до зниження виїзду фахівців вищої кваліфікації за межі України. Якщо в 2000 році країну залишили 26 докторів наук та 125 кандидатів наук, в 2003 році майже вдвічі менше, то в 2006 році виїхало 6 докторів наук та 37 кандидатів наук. В основному наукові кадри емігрують в США, Російську Федерацію Німеччину та Ізраїль [11, с.116-118].

Висновки і перспективи подальших розробок. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що для активізації та розвитку економіки України необхідно визначити регіональні інвестиційні активи, джерела їх залучення, найефективніші сфери їх використання, покращити інвестиційний рейтинг країни, що сприяло б залученню іноземного капіталу для фінансового забезпечення пріоритетних галузей національної економіки.

Аналіз інвестиційної діяльності в регіонах свідчить про залежність соціально-економічного розвитку регіону до обсягів інвестицій. Чим вищий рівень розвитку регіону, тим більші його обсяги інвестиційних надходжень.

Обчислені показники коефіцієнта інвестиційної еластичності дали можливість співставити його з показниками, що визначають інвестиційну привабливість регіонів та зробити висновок про їх часткове співпадання.

Більш синхронними виявились поняття інвестиційної привабливості та депресивності регіонів. Інвестиційно привабливі регіони (Донецький, Дніпропетровський, Київський мають найбільші обсяги надходжень іноземних інвестицій, інвестицій в

основний капітал та являються економічно і соціально високорозвиненими регіонами)

Дослідження показників коефіцієнта інвестиційної еластичності та депресивних регіонів показав їх майже повне співпадання. Ефективність та обсяги інвестування в депресивних регіонах незначні, що потребує уваги як з боку держави так і місцевих органів самоврядування.

Структурний аналіз інвестицій за видами економічної діяльності свідчить, що на ряду зі значним вкладенням капіталу в промисловість, вагомою підтримкою користуються такі напрями як торгівля, діяльність транспорту та зв'язку, операції з нерухомим майном, оренда. Мало інвестованим залишається сільське господарство, будівництво, що при сучасних економічних умовах, які склалися у світі можуть стати пріоритетними напрямками інвестиційної діяльності.

Слід зауважити, що розподіл прямих іноземних інвестицій відносно регіонів України залишається нерівномірним, але порівнюючи з 2004-2005 р.р. їх обсяги в цілому в країну та в найменш інвестиційно привабливі регіони (Чернівецький, Тернопільський, Чернігівський, Черкаський, Хмельницький, Херсонський) - збільшилися, що слід сказати й про інвестиції в основний капітал.

Крім того спостерігається істотна диспропорція в залученні іноземних інвестицій по галузях економіки. Недостатньо інвестовані ключові вітчизняні галузі - металургія та хімія. Даний факт говорить про те, що ці галузі не є перспективними для іноземного бізнесу. Така ж диспропорція спостерігається й у залученні іноземних інвестицій по регіонах, що не може задовольняти вимоги їх всебічного економічного розвитку. Для активізації іноземного інвестора на весь спектр галузей промисловості та сільського господарства необхідні додаткові стимули, що змусять звернути увагу на конкретні регіони та види діяльності.

Важливим фактором збільшення інвестиційних надходжень може стати розвиток інвестиційної інфраструктури, яка в Україні не є досконалою, що в свою чергу дасть можливість зростанню обсягів інвестиційного капіталу до провідних виробництв та галузей.

Поліпшення економічної та інвестиційної політики України, залучення іноземних банків, створення вигідних умов для розміщення капіталу – забезпечить ефективний розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності.

Література

1. Барановський М.О. Депресивність регіонів Полісся: методика визначення, конкретні результати, чинники формування. 117 // *Регіональна економіка*. - 2007. №1. - С.116-125
2. Борщевський В.В. Іноземні інвестиції як чинник регіонального розвитку // *Фінанси України*. - 2003. №10. С.108-118
3. Герасименко С.С., Свистун-Золотаренко Л.О. Статистична оцінка інвестицій. Привабливість регіонів. // *Актуальні проблеми економіки*. - 2004. №12. С.155-159.
4. Гоптаренко Ю. Правові засади побудови інноваційно-інвестиційної моделі в Україні // *Юридичний журнал*. - 2004. №6
5. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз оцінка, проблеми // *Регіональна економіка*. - 2005. - №1. - С.76-90.
6. Космидайло І.В. Інноваційна спрямованість як засіб економічного росту // *Актуальні проблеми економіки*. - 2006. №6 С 112 112-118
7. Лемішко О.О. «Інвестиції в основний капітал та їх вплив на економіку України» // *Фінанси України*. - 2007. №7. С.46-6147
8. Марцин В.С. Стратегія розвитку інвестиційної діяльності в економіці України // *Актуальні проблеми економіки*. - 2007. №9. С.57-65.
9. Мерзляк А. Оцінка інвестиційної привабливості статистично великих підприємств регіону // *Збірник наукових праць АУДУ при Президенті України*. Вип. 2 К., 2002 – С. 162-166
10. Паливода К. Проблеми формування та використання інвестицій в сучасній економіці України // *Банківська справа*. - 2007. №4. С.73-82)
11. Статистичний щорічник України 2006 рік Київ «Консультант», 2007 с.551

Ігор Смирнов

ЛОГІСТИЧНА ОЦІНКА «ТУРИСТИЧНИХ ЧУДЕС УКРАЇНИ»

Розкрито логістичні аспекти туристичних чудес України, враховуючи їхні транспортно-дорожні, торгівельно-складські, митні та інші функції, які з сучасної точки зору можна кваліфікувати як такі, що відносяться до сфери логістики.

Represented logistical aspects of touristic wonders of Ukraine, considering their road and transport, trade and warehouse, customs and other functions which from the modern point of view is possible to quality as logistical ones.

Постановка наукової проблеми.

Стаття закінчує розгляд логістичних аспектів туристичних чудес світу та України, виконаний автором у двох попередніх статтях, де розглядалися «класичні» та «нові» дива світу. В данній статті розкритий логістичний аспект семи найвидатніших туристичних чудес України, список яких був оголошений за результатами інтернет-голосування 22 серпня 2007 року. Нагадаємо, що до «семи чудес України» були віднесені: 1. Заповідник «Кам'янець (XIV – XVIII ст.); 2. Козацький острів Хортиця (XIV – XVIII ст.); 3. Дендропарк «Софіївка» в Умані (XVII – XVIII ст.); 4. Києво-Печерська Лавра (XI ст.); 5. Софія Київська (XI ст.); 6. Хотинська фортеця (XIII – XVII ст.); 7. Херсонес Таврійський (I ст.).

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми, що розглядається, показує, що з туристичної точки зору вона досить детально розглядається як у різноманітних енциклопедичних виданнях [1;2], так і в Інтернеті [3;4]. У той же час джерел, пов'язаних з логістичною оцінкою «туристичних чудес України» нами не знайдено. Отже дану статтю слід розглядати в контексті подальшого розвитку досліджень з логістики туризму – нового науково-практичного напрямку логістики, який розробляє автор, [5, 190-210;647-653; 7] а також А.А. Гвозденко [8], П. Андруховець [9] та інші.

Метою статті є відобразити логістичні аспекти «туристичних чудес України», які наведені вище, з тим щоб показати об'єктивну присутність та важливість логістичного чинника в господарському та соціально-культурному розвитку України за минулих часів та її різноманітних досяг-

нень, які й відображають сім найвидатніших туристичних чудес нашої країни.

Виклад основного матеріалу. Українські туристичні чудеса є значно молодшими від класичних, але багато з них не поступаються за віком новим чудесам світу. Об'єднує їх як з старими, так і з новими «чудесами світу» те, що присутність та важливість логістичного чинника є очевидною, але нажаль, недостатньо детально розкритою в наявних їх описах. Пояснюється це тим, що укладачів «списку туристичних чудес» цікавила насамперед їхня історично-культурна цінність. Незважаючи на це, логістичні аспекти без труда можна знайти в характеристиках всіх семи «туристичних див України» (табл.1).

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»: давньоримський міст, транспортно-митний осередок середньовіччя.

Кам'янець-Подільський – місто, що зберегло дух середніх віків. Тут можна побачити одну з найбільших оборонних споруд України, фортецю, що займає провідне місце у світовій історії оборонного зодчества та середньовічної військової логістики. Літопис приписує будівництво кам'яної фортеці литовським князям Корятовичам, які правили князівством у 60-90-х рр. XIV ст. Високий скелястий берег р. Смотрич, живописний краєвид, величезні вежі з таємничими латинськими написами, розгалужена система брукованих доріг як у самому місті, так і на в'їздах до нього з боку Польської та Руської брам, унікальний фортечний міст, що правив за головні в'їзні ворота міста – все нині притягує десятки тисяч українських та іноземних туристів.

Таблиця 1

Туристичні чудеса України та їх логістичні функції

№	Назва	Час	Логістичні функції
1	Заповідник «Кам'янець»	XIV – XVIII ст.	Давньоримський міст, транспортно-митний осередок середньовіччя.
2	Козацький острів Хортиця	XIV – XVIII ст.	Транспортно-митний осередок, корабельня, козацькі «склади» та клади під водою.
3	Дендропарк «Софіївка» в Умані	XVII – XVIII ст.	Історична транспортно-туристична інфраструктура, доставка дерев екзотичних порід з усього світу.
4	Києво-Печерська Лавра	XI ст.	«Логістика» монастирського господарства.
5	Софія Київська	XI ст.	Ранньосередньовічна будівельна та інформаційна «логістика», мульти-модальна доставка саркофагу.
6	Хотинська фортеця	XIII – XVII ст.	Транспортно-митні функції, історичний будинок митниці.
7	Херсонес Таврійський	I ст.	Порт, склади, «Via Мілітаріс».

Історичне серце Кам'янця – старе місто функціонує як унікальний містобудівний комплекс площею 121 га, що відокремлений від решти міста глибоким каньйоном р. Смотрич.

Архітектура Старого міста – заповідника зберегла зразки культур різних народів (українців, поляків, вірмен, турків і росіян) та релігій (православної, католицької, іудейської, мусульманської), а саме: Турецький мінарет XVII ст.; - турецький та вірменський бастион XVII ст.; Миколаївська (вірменська) церква XIV ст.; дерев'яна Хрестовоздвиженська церква XVIII ст.; монастирські комплекси XV-XVIII ст. орденів Домініканів, Францисканів.

Однією з унікальних інженерних споруд заповідника є Замковий міст, що з'єднує місто та Замковий комплекс. Він викликав немало суперечок щодо свого походження. За однією з гіпотез, міст було зведено римлянами у II столітті під час походу Траянового війська на Гетто-Дакію. Отже вже тоді Кам'янець виступав як важливий оборонний, транспортний, торговельний осередок на перехресті давніх торговельно-транспортних шляхів.

Завдяки унікальному поєднанню містобудівної, архітектурної, історичної спадщини Старого міста з ландшафтом каньйону р. Смотрич «Культурний ландшафт каньйо-

ну» визначено кандидатом до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. До нашого часу збереглася система потерн (ходів) і казематів, фортеці. Денна вежа призначена для спостерігачів: можна піднятися на неї кожному і насолодитися оспіваним подільським краєвидом. Невід'ємною частиною Старого міста, його перлиною, є Стара фортеця, яка стала візитною карткою Кам'янця-Подільського, його символом.

Історія заснування фортеці починається в XII столітті. Немов продовження кам'яних скель височать башти фортеці. Одиннадцять башт входять до складу фортеці, кожна має свою назву і свою історію. Так, наприклад, найвища башта названа Папською тому, що була збудована на кошти, виділені папою римським Юлієм II. Ще її називають Кармелюковою, бо в ній тричі був ув'язнений Устим Кармелюк. У чорній (кутовій) башті знаходиться криниця глибиною 40 м і в діаметрі 5 м, що видобана в скелі. Досі в її стінах збереглося величезне дерев'яне колесо з пристроєм для підняття води на поверхню.

Національний заповідник «Хортиця»: транспортно-митний осередок, корабельня, козацькі «склади» та клади під водою.

Хортиця з прадавніх часів відігравала важливу стратегічну роль на дніпровському

річковому шляху із Варяг в Греки. Замикаючи дніпровські пороги, вона контролювала переправи, броди та навколишні суходольні шляхи. Тут зупинялися для перепочинку після подолання порогів військові загони та торговельні флотилії русів, які спускалися Дніпром до Чорного або Середземного морів. Хортиця була опорним пунктом давньоруських військ під час боротьби з кочовиками.

За часів середньовіччя Хортиця стала одним з головних осередків формування і діяльності українського козацтва, постійно перебувала у сфері військових та господарських інтересів Запорозької Січі. Про це свідчать численні історичні джерела. В українській національній свідомості образ Хортиці є уособленням Запорозької Січі та запорозького козацтва.

З метою увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, Рада Міністрів Української РСР постановою № 991 від 18 вересня 1965 р. оголосила територію острова Велика Хортиця в м. Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником. На території історико-культурного заповідника Постановою Ради Міністрів Української РСР № 500 від 28 жовтня 1974 р. з метою збереження в природному стані унікальних пам'яток геології, рідкісних видів рослин утворено геологічний заказник "Дніпровські пороги" загальною площею 1383 гектарів. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993 р. № 254 "Про Національний заповідник Хортиця" його віднесено до сфери управління Міністерства культури і туризму України. Управління заповідником здійснює Державна служба з питань національної культурної спадщини.

До заповідника включені території острова Хортиця та прилеглих до нього островів і скель Байди, Дубового, Розтьобіна, Три Стоги, Середня, Близнюки, урочища Вирви на правому березі Дніпра в м. Запоріжжі. Загальна площа території заповідника становить близько 2386 гектарів. Острів Хортиця є комплексною історико-культурною та природною пам'яткою, на території якої нараховується близько 70 пам'яток історії та археології: багатощарова пам'ятка на о. Байди (доба неоліту-XVIII ст.), давньосло-

вянське поселення "Протовче" (XII-XIV ст.), Совутинське городище скіфського часу (V-III ст. до Р.Хр.), поселення Сабатинівської культури (XIV-XII ст. до Р.Хр.), військові укріплення козацьких часів та російсько-турецької війни 1735-1739 років. На території заповідника збереглася низка пам'яток доби українського козацтва: рештки земляних укріплень замку Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.) та залишки укріплень Запорозької верфі (корабельні), спорудженої у 1739 р. на місці замку Д. Вишневецького на о. Мала-Хортиця, рештки земляних укріплень Хортицького ретраншементу на о. Хортиця та правому березі Дніпра, зведеного під час російсько-турецької війни 1735-1739 років, місця розташування козацьких зимівників.

Унікальною особливістю Хортиці є те, що на острові представлені всі тополандшафтні зони України - від степу до гір. В ярах, урочищах, плавнях острова ростуть 1052 види вищих рослин, з яких 657 дикоростучі абorigени, 11 з яких занесено до Червоної Книги України, 41 вид - релікти та ендеміки.

До складу заповідника входить музей історії козацтва. Загальний музейний фонд заповідника становить 634 тис. одиниць зберігання. Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 23.04.1999 № 700, передбачено будівництво історико-культурного комплексу "Запорозька Січ", що являтиме собою комплекс споруд, присвячених історії запорозького козацтва XVI-XVIII ст. З метою подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. № 732 "Про невідкладні заходи щодо розвитку Національного заповідника "Хортиця" розроблено концепцію Державної програми розвитку Національного заповідника "Хортиця", яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.08.2005 р. за № 373.

З точки зору логістики істотно, що за козацьких часів (XVI - XVIII ст.) о. Хортиця став місцем створення Запорозької Січі, яка виконувала важливі транспортні та торговельно-митні функції на Дніпровському водному шляху (давній маршрут «з варяг у

греки»). Отже, козаки контролювали торгівлю і товарні потоки не лише України, аде й Польщі, Литви та Півдня Росії, оскільки саме Дніпро з притоками з'єднував країни Північної та Західної Європи з Кримом та Туреччиною. Остання була не тільки військовим союзником або ворогом Запорізького козацтва (що залежало від конкретної історичної ситуації), але й найбільшим торговельним партнером. Так, за договором 1649 р. козаки отримали дозвіл султана на вільне плавання Чорним морем з усіма його портами. Козаки також дістали привілей стосовно вільної співпраці з турецькими купцями, створення в портах своїх складів з товарами, а також звільнялися на сто років (!) від сплати мита та податків Османській імперії. Подібними пільгами в Україні користувалися турецькі купці, а Військо Запорізьке в Стамбулі мало власного торговельного представника, який захищав інтереси українських купців.

Щодо транспортних засобів, то широко відомі козацькі човни – «чайки», на яких запорізькі козаки доходили і до Стамбулу. А на о. Хортиця знайдено рештки козацької корабельні – верфі, де виготовлювалися великі човни. Цікаво, що при цьому немає жодної згадки про мапи, якими користувалися козаки, а без відповідних морських карт перетнути Чорне море і дістатися Стамбулу досить складно й нині.

З логістики пов'язана і головна легенда Хортиці – Запорізька Січ та «склади» запорізьких козаків. Виникнення Січі відноситься до 1552 -1557 рр., коли Дмитро Вишневецький заснував перше укріплене містечко на Хортиці. Пізніше козацькі поселення розповсюдилися на південну частину острова та на правий берег Дніпра. В 1557 -1578 рр. на Хортиці створив свій табір козацький ватажок Яків Шах, звідки він здійснював набіги на турків та татар. Нові укріплення збудував у 1617 р. Петро Конашевич – Сагайдачний і ще в кінці XIX ст. в західній частині острова можна було побачити рештки валів, куренів та церкви. Поступово володіннями Січі стали, крім Хортиці, навколишні невеликі острови на Дніпрі та частина земель по обидві сторони річки, включаючи Велику Луку – примикаючу до Дніпра величезну ділянку степу біля сучас-

ного Запоріжжя. Про те, що в Запорізькій Січі нагромаджувалися значні скарби, переважно здобич, відбита в турків та татар, є багато свідочств. Частина здобичі йшла на формування «Військової скарбниці» - казни Війська Запорозького, а інша частина розподілялася серед «товариства». Французький військовий інженер, що знаходився на польській службі, Боплан, жив в Україні в 1630 – 1640 рр. Він писав, що «кожний козак має на островах свій таємний куточок». Повертаючись з перемогою над турками «вони ділять здобич у скарбниці, і все, що отримують, ховають під водою, за виключенням речей, що можуть зіпсуватись від неї». За свідочством Боплана козаки «під водою тримають не тільки гармати, відбиті в турків, але й гроші, які вони беруть за необхідністю». Якщо козак повертався з чергового походу, він забирав сховане, а якщо гинув у бою, то клад залишався у воді, або в землі.

Запорозька Січ була ліквідована за указом Катерини Другої в 1775 р., а казаків насильницьки було переселено на Кубань. Але під час розгрому Січі в багатьох козаків була думка, що «як помре «Потьомка» (тобто князь Потемкін-Таврійський), то вони вернуться назад». Тому, залишаючи Січ, багато запорожців «нічого не брали з собою, а ховали добро – хто в землю, хто в скелю, а інші в Дніпро. Тоді ж, за переказами, десь на Хортиці, або її околицях була схована «Військова скарбниця» запорожців. Ще в кінці XIX ст. були живі численні свідки, які пам'ятали від своїх батьків та дідів прикмети запорозьких кладів. Розповідали, що в урочище Сагайдачному, десь «під каміннями», «допропасти» закопано козацьких «грошей», але «не всякому вони судились». Ходила й інша «балачка» - що на Стрілецькому острові незадовго до ліквідації Січі були «закопані гроші» - золото, срібло, зброя. Через декілька десятиріч після знищення Січі на Хортиці з'явилися «діди», які ніби-то знали прикмети кладів. Мабуть, це були козаки, які колись «сховали» своє майно або знали про клад, сховані їхніми товарищами. Їх поява тільки збільшила цікавість до хортицьких кладів, легенди про які вже давно ходили серед новопоселенців земель Запорозької Січі. В 1789 р. на остро-

ві була заснована колонія німців-менонітів, а спустілі запорозькі землі стали заселятися селянами. І знову розповсюдилися численні легенди серед нових поселенців про таємничі запорозькі кладі...

Археологічні дослідження Хортиці ведуться до цих пір. Досліджується також дно Дніпра в околицях острова. В 1995 р. під час підводних археологічних праць біля о. Кандеровського була знайдена шабля XVI – початку XVII ст. виготовлена на Кавказі або в Ірані, а також сімнадцять човнів та два великих кораблі. Однак більша частина Хортиці і нині залишається недослідженою. За переказами, особливо багато запорізьких кладів на Великій Луці, одна з річок якої, що впадала в Дніпро, так і називалася – Скарбна. Десь біля її гирла, переказували, схована вся запорозька казна. Дві затоплених «чайки» археологи там дійсно знайшли, але більше нічого. Є легенди пов'язані з старовинними запорозькими похованнями. Одне з них знаходиться в селі Капулівка на річці Чертомлик і належить Івану Сірку, який після смерті Богдана Хмельницького протягом 20 років був кошовим отаманом запорожців та помер в 1680 р. Це він підписав широко відому «Відповідь турецькому султану». Похований він був «знаменито 2 серпня, со мною арматною й мушкетною стрільбою и с великою от всего низового войска жалостью». А з могилою цього кошевого отамана пов'язана наступна історія «про сідло отамана Сірка».

Селянин Прусенко, мешканець Капулівки, копав яму під стовб. Копнувши декілька разів, селянин наштовхнувся на кінський скелет, на якому знаходилося напівзгниле сідло, прикрашене блискучими «гайками». Набивши ними цілу кишеню, Прусенко пішов у Нікополь, до знайомого шинкаря. Той, побачивши «гайки» одразу зметував, що це золото і попросив селянина почекати, поки він перевірить у знайомого ювеліра всі «гайки» щодо їх «шляхетності». А тим часом дозволив замінити його в шинку. Прусенко хазяйнував у шинку тиждень, випив, усе що було, а коли прийшов до тями, пішов шукати шинкаря, але так його і не знайшов. Шинкар цезнув разом з «гайками» (декілька років потому його нібито бачили в Одесі). Тут тільки Прусенко зрозумів, що за

клад він знайшов. Вдома в нього ще лишилося зо дві «гайки» і він показав їх управляючому в сусідньому селі. «Це ж найчистіше золото – сказав той. – Я можу тобі дати за них пару найкращих волів». «Ех» – з досадою хекнув мужик та поскріб у потилиці.

Національний дендрологічний парк «Софіївка» (м. Умань Черкаської обл): історична та сучасна транспортно-туристична інфраструктура, доставка дерев екзотичних порід зі всього світу.

Національний дендрологічний парк „Софіївка" є одним із найвидатніших творінь світового садово-паркового мистецтва кінця XVIII - першої половини XIX ст. Парк розкинувся на площі 154,7 гектарів на узбіччі старовинного міста Умань. Це - місто обласного підпорядкування, районний центр Уманського району Черкаської області. Розташоване на Придніпровській височині над рікою Уманкою (басейн Південного Бугу). Поруч з містом проходить автошлях М 05 (Київ — Одеса), що в Україні співпадає з міжнародним автошляхом Е95 (Санкт-Петербург — Одеса). Населення — близько 88 тисяч осіб Відстань від Києва до Умані - 212 км, від обласного центру (Черкас) до Умані - 194 км. Умань була важливим козацьким полковим містом та фортецею. У 1760 отримала Магдебурзьке право. Під час Коліївщини прославилася повстаннями під проводом Залізняка та Гонти. На початку XIX століття Умань перетворюється на центр іудейського релігійного руху - хасидизму. Під час Другої світової війни Умань була окупована німецько-фашистськими військами, в місті був влаштований концтабір «Уманська яма». Після війни Умань стає райцентром і славиться зараз перш за все своїм унікальним парком.

Заснував парк у 1796 році багатий польський магнат Станіслав Потоцький на честь своєї дружини красуні-гречанки Софії і подарував його їй у день її янгола у травні 1802 року. Ідея створення парку у романтичному стилі з використанням римської і грецької міфології належала самій Софії. Дивовижні пейзажі, екзотичні рослини, античні скульптури, водойми, каскади, фонтани, камінні гроти - все це можна побачити, відвідавши парк. Цей шедевр вражає відвідувачів своєю красою вже більше 200 років.

Туристичний сезон в Умані триває протягом усього року. Потік відвідувачів не зменшується ні влітку, ні взимку, старовинними алеями парку бродили Олександр Пушкін і Тарас Шевченко, Іван Котляревський і Сергій Волконський, Павло Пестель і Михайло Бестужев-Рюмін, Володимир Сосюра і Максим Рильський.

У цьому парку варто подивитись:

- **павільйон Флори**, невід'ємний елемент в композиційному оформленні усього паркового ансамблю, виглядає велично і в той же час вишукано, граціозно, завдяки своїм точним архітектурним формам, високим струнким колонам в доричному стилі та ажурному барельєфу на фризі, що зображає листя і грона винограду;

- **фонтан "Змія"** - посеред просторої дзеркальної поверхні Нижнього ставу з широко роззявленої пащі змії, що звивається на камені, стрімко б'є 12-16-метровий стовп води. Вода надходить до фонтану по самопливному підземному водогону, викладеному з гранітного тесаного каменю вздовж дороги, яка веде від академії та оранжереї до павільйону Флори;

- **великий водоспад**, який видно з багатьох точок огляду. Можна годинами милуватися яскравими переливами води, що спадає майже з 15-метрової висоти. Важко повірити, що водоспад - творіння людських рук. Водоспадна вода надходить сюди через підземну річку Ахеронт із Верхнього ставу;

- **грот Тантала**, надійність цієї споруди перевірила сама природа - у 1838, 1976, 1986 рр., коли в Умані траплялися значні сили землетрусу, грот залишився неушкодженим. Ця споруда цілком надійна і не становить ніякої небезпеки для відвідувачів. Там само, поряд, увагу привертають величезні гранітні брили, які оточують Грот Тантала і своєю незвичайною вигадливою формою зображають то фігуру слона, то шапку російських князів, яка скоріше відповідає міфу про камінь Сізіфа;

- **Темпейську долину**, багату своєю романтичною історією. Темпейська долина багата символікою, яка повинна навіювати відвідувачам почуття журби та роздумів. Тут екскурсивод повідомить деякі епізоди з біографії графа Потоцького, які висвітлять історію

виникнення парку, допоможуть глибше зрозуміти й осмислити окремі його композиції;

- **грот Каліпсо**, який здається створений самою природою. Вхід до нього розділений на дві половини гранітною, грубої форми підпорою, яка ніби підтримує його і надає йому цілком природного вигляду. В правому кутку гроту влаштований невеликий водоспад, гомін якого, очевидно, і став приводом для назви гроту Левовий або Громовий;

- **острів Анти-Цирцеї**, або острів Кохання. Він створений в перший період будівництва парку в розширеній частині Верхнього ставу, або Чаруючого моря. Зв'язок з островом спочатку здійснювався з допомогою порому чи човна, а 1853 р. між північним берегом і островом був збудований дерев'яний місток для пішоходів на кам'яних опорах.

- **підземну річку Ахеронт**, її довжина під землею - 211 м, ширина 3 м і висота 3 м; глибина води в каналі досягає 1 м. Протягом всього підземного каналу влаштовано 4 люки, за допомогою яких частково забезпечується його освітлення, а також здійснюється аерація. При цьому вражає геніальність інженерного розрахунку в поєднанні вибору віддалі при влаштуванні люків і вигинів каналу, що передбачає абсолютну відсутність протягу і забезпечує відвідувачів від застуди навіть в найжаркішу погоду;

- **старий дуб**, віком біля 400 років. Німий свідок багатьох подій, що відбувалися у цих місцях. За народними переказами, саме під цим дубом збиралися на наради з козаками легендарні українські ватажки Максим Залізняк та Іван Гонта.

- а також масу різноманітних статуй античних богів та давньогрецьких філософів, альтанки, скульптури.

До цікавинок музею відносять:

- катання човном по підземній річці Ахеронт;

- катання на катамаранах та човнах по Верхньому ставу, навколо острова Кохання;

- катання верхи на конях, у кареті;

- у зимовий період - катання на санях, запряжених кіньми;

- можливість проведення весільних обрядів.

Отже з точки зору логістики парк «Софіївка» в Умані цікавий насамперед своєю історичною та сучасною транспортно-туристичною інфраструктурою, а також доставкою при його створенні дерев та рослин екзотичних порід зі всього світу.

Києво-Печерська Лавра: *«логістика» монастирського господарства.*

На високих схилах правого берега Дніпра величається увінчана золотими куполами Успенська Києво-Печерська Лавра. У 1051 р. в стольному граді Києві за князювання Ярослава Мудрого і митрополичого служіння святого Іларіона почала своє існування Києво-Печерська Лавра. Божим велінням, що було дане духівникові преподобного Антонія ігумену Есфігменського монастиря Феоктисту на далекій Афонській Горі, і благословенням самого преподобного Антонія була створена обитель, яка стала невичерпним джерелом благодатної молитви.

Незабаром високий духовний подвиг преподобного Антонія став широко відомим. До нього почали приходити за благословенням і духовними порадами городяни. Часто навідувались до печерного монастиря князь Ізяслав, син Ярослава Мудрого, і київська знать. Їхнім коштом було споруджено наземний храм і келії, коли печери стали тісними для братії, кількість якої швидко збільшувалась. Сталося це близько 1062 р. Того року преподобний Антоній поставив першим ігуменом преподобного Варлаама, а сам пішов у віддалену печеру, де перебував сорок років.

Важливою подією в житті Києво-Печерського монастиря стало закладення і будівництво храму Успіння Божої Матері. Церква створювалася 15 років грецькими архітекторами й іконописцями і була освячена в 1089 р. митрополитом Іоанном. У розписах храму брав участь преподобний Аліпій, який вважається родоначальником вітчизняного, відмінного від грецького, іконописного мистецтва. 1091 р. у храмі було встановлено мощі преподобного Феодосія. Преподобний Антоній похований в Ближніх печерах згідно з його заповітом. Ченці Києво-Печерської обителі, і насамперед самітники, вирізнялися моральністю й подвижництвом. Це викликало в освічених і знат-

них людей інтерес до Лаври. Монастир став своєрідною академією православних ієрархів. До початку XIII ст. з числа його іноків у різні кінці Київської Русі було призначено 50 єпископів.

З Києво-Печерським монастирем пов'язане літописання. Першим відомим літописцем був преподобний Никон, ігумен Печерського монастиря. Автором Печерського літопису вважається преподобний Нестор Літописець, який близько 1113 р. закінчив свою геніальну «Повість временних літ». У першій чверті XIII ст. в монастирі було створено унікальний твір «Києво-Печерський Патерик», основу якого склали розповіді інока Полікарпа, а також послання Симона, єпископа Володимир-Суздальського.

У середині XIV ст. починається литовська експансія на Україні. Литовський князь Ольгерд, якому підпорядковувалися Київські землі, сповідував спочатку язичницьку віру, а після прийняття Кревської унії (1385 р.) між Литвою і Польщею почалося посилене насадження католицизму, Печерська обитель жила в цей період повнокровним життям. Про це свідчить, зокрема, такий факт: юнак Арсеній, родом з Твері, який прийняв постриг у другій половині XIV ст., «...возрадувався духом, коли знайшов у Києво-Печерському монастирі іноків, які сяяли доброчесністю, як зірки на тверді небесній, і намагався наслідувати їх, протягом багатьох років проходив різні ступені послуху...».

Печерський монастир користувався такою славою, що нерідко руські князі приходили до Лаври й залишалися жити в ній назавжди, причому дехто з них уславився як подвижник. Зокрема, тут у 1439 р. прийняв чернецтво з ім'ям Феодосій відомий полководець князь Федір Острозький, який передав обителі свої багатства.

З 1786 р. київські й галицькі митрополити були водночас настоятелями (священноархімандритами) Печерської Лаври. Першою особою після настоятеля в Лаврі був намісник - як правило, ієромонах або ігумен, пізніше - архіандрит. Всіма справами монастиря керував Духовний Собор на чолі з намісником. До нього входили керівники лаврських відомств. За духовними посадами наступним за старшинством після

намісника був скарбничий. У його віданні були книги приходу й витрат усіх лаврських відомств. Начальник рахункового стола звіряв прибуткові й витратні статті, складав щомісячні та річні відомості. Благочинний відповідав за порядок у Лаврі, наглядав за поведінкою ченців, послушників, розпоряджався вартою. Еклезіарх видав усіма лаврськими церквами, різницями, начинням, виготовленням і продажем свічок, дзоновим благовістом і церковною сторожою. Келар завідував трапезною, проскурнею та всіма їстівними припасами. Помічником келаря був «ключар погрібний». Ті, хто наглядав за Дальніми й Ближніми печерами, стояли на чолі братії печер і відповідали за порядок у печерах і печерних церквах. Лікарняний начальник піклувався про хворих і старих з числа лаврської братії. Економ внутрішній розпоряджався усім майном всередині Лаври; економ зовнішній керував лаврськими угіддями та господарством поза Києвом. Типограф керував друкарнею. Бібліотекар завідував лаврською бібліотекою. Для сповіді ченців обиралися ними духівник.

У XVII – XIX ст. Києво-Печерська Лавра стала найбільшим церковним феодалом в Україні: «їй належали три міста, сім містечок, біля двохсот сіл та хуторів, більше ста шестидесяти винокурень та вітряків, біля двохсот шинків, два кінних заводи». Також Києво-Печерській Лаврі було підпорядковано багато дрібних монастирів та так звані пустелі (зокрема Китаєвська, Микільська та інші під Києвом) з їхніми угіддями і кріпаками в Україні, Росії, Білорусі.

Свого часу Києво-Печерська Лавра зіграла важливу роль у розвитку давньоруської культури, була центром літописання. Тут перекладалися на церковно-слов'янську мову та переписувалися твори іноземних авторів. У Лаврі працювали відомі літописці Нестор (автор «Повісті минулих літ»), Сильвестр. У XIII ст. було складено «Києво-Печерський патерик» - важливе джерело історії Києва.

Києво-Печерська Лавра здійснювала широке будівництво ще з XI ст. (Успенський собор, Троїцька надбрамна церква). Наприкінці XII ст. навколо Лаври було зведено оборонні стіни (в 1240 р. вони були зруйновані ордами Батия). У 1698-1701 рр. паралельно до них було споруджено нові фортечні стіни з баштами. В 1731-44 рр. споруджено Велику дзвінницю, висота якої 96, 52 м.

Активна господарська та будівельна діяльність Лаври обов'язково передбачала виконання транспортно-логістичних функцій. До напрямків «логістики» монастирського господарювання можна віднести фінансову, складську «логістику», управління запасами, виробничу та збутову «логістику», транспортування різноманітних вантажів, інформаційну (бібліотека, типографія) та освітню «логістику».

Так, при Печерському монастирі існували будинок для прочан і лікарня, на будівництво яких, Лавра витратила понад ста тисяч карбованців. Свята обитель приймала на утримання до вісімдесяти тисяч паломників щороку. Багато з них не тільки безкоштовно жили в лаврському готелі, а й харчувалися за рахунок монастиря хлібом і капустянком три, чотири і більше днів поспіль. І так протягом десятиліть! Лавра, як й інші монастирі імперії, виділяла значні кошти на розвиток освіти: утримувала власну початкову школу, Духовне училище, асигнувала кошти на навчання бідних учнів Київської єпархії і навіть встановила п'ять стипендій в духовно-навчальних закладах Києва і Костроми «На згадку про чудесний порятунок священного життя Государя-Імператора Олександра II 4 квітня 1866 року». 1 грудня 1860 р. в Лаврі відкрилося двокласне народне училище для дітей штатних служителів і жителів Києва. Згодом його було названо лаврською двокласною церковнопарафіальною школою. У 1914 р. вона приймала на навчання до 130-140 дітей.

У Лаврі склався унікальний некрополь. На території святої обители, в церквах і печерах її спочивають: перший Київський митрополит Михаїл, князь Феодор Острозький, Єлисей Плетенецький, св. Петро Могила, Інокентій Гізель, десятки інших видатних діячів вітчизни. Багато хто з вельможних людей хотів, щоб після смерті їх поховали на Лаврському цвинтарі.

Величезної шкоди архітектурним та історичним цінностям Лаври було завдано в роки Великої Вітчизняної війни. З листопада 1941 р. було висаджено у повітря Успенський собор. Досі точно не встановлено,

ким виконувалися вибухові роботи - гітлерівцями чи радянським підпіллям. Наприкінці 50-х років посилювся тиск партійно-політичної системи, і Заповідник перетворюється на розсадник атеїстичної пропаганди. У цей час за вказівкою директивних партійних органів було засипано старовинні колодязі Антонія і Феодосія, які ще з давніх часів користувалися великою популярністю у віруючих, а також виконували дренажну функцію. У 1961 р. волюнтаристським рішенням партійних органів діючий монастир, який поновив свою діяльність на території Нижньої Лаври у 1941р., за часів німецької окупації, було закрито, його насельників вигнано. У наступні двадцять з лишнім років Ближні печери Києво-Печерської лаври (їх було внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) було перетворено в популярний туристичний об'єкт для українських та іноземних відвідувачів. Якщо на початку ХХ ст., щоб відвідати Ближні печери, слід було попередньо одержати дозвіл у Михайлівському монастирі, то протягом 1960 – 1980 рр. печери відчували щоденний ніким не контрольований надмірний туристопотік. Як результат, це негативно вплинуло на мікроклімат печер (температуру повітря, вологість, вміст CO₂), що поряд з іншими чинниками призвело до обвалу частини Ближніх печер у 2005 – 2006 рр.

У червні 1988 р. з нагоди святкування 1000-літнього ювілею Хрещення Київської Русі, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР, новоствореній печерській громаді було передано територію Дальніх печер з усіма наземними будівлями й печерами; у 1990 р. передано територію Ближніх печер.

Софія Київська: *ранньо-середньовічна будівельна та інформаційна логістика, мультимодальна доставка саркофагу.*

Дивне відчуття охоплює кожного, хто переступає поріг славетної Софії Київської. Десь поза стінами залишається гомінливе сьогодення, віки розступаються, і постає далеке минуле... Софійський собор - всесвітньо відома пам'ятка архітектури і монументального живопису ХІ століття. Заснування собору згадується в літописах як під 1017 р., так і під 1037 р. Будівничим Св. Софії літописці називають великого київського князя

Ярослава Мудрого. Джерела свідчать, що в цій справі Ярослав завершив починання свого батька Володимира - хрестителя Русі. Присвячений Премудрості Божій, собор, за задумом творців, мав утверджувати на Русі християнство. Упродовж сторіч Софія Київська була головною святинею Русі-України - "митрополією руською". Собор, як головний храм держави, відігравав роль духовного, політичного та культурного центру. Під склепінням Св. Софії відбувалися урочисті "посадження" на великокняжий престол, церковні собори, прийоми послів, затвердження політичних угод. При соборі велося літописання і були створені перші відомі на Русі бібліотека та школа. На честь заснування Ярославом 1037 р. софійської бібліотеки перед входом до собору в 1969 р. було встановлено пам'ятний знак (скульптор І. Кавалерідзе).

Отже, логістичний аспект Софійського собору як визначної історичної пам'ятки полягає як у ранньо-середньовічній інформаційній «логістиці» (оскільки він виступав як головний потужний інформаційно-культурний центр Київської Русі, який мав як міжнародні інформаційні зв'язки, насамперед, з Візантією та її столицею Константинополем, так і розгалужену мережу внутрішніх інформаційних потоків, що охоплювала всю обширну територію Давньоруської держави і зв'язувала Київ з Новгородом, Черніговом, Суздалем, Новгородом-Сіверським, Галичем тощо), так і будівельної «логістики». Остання відрізнялася тим, що практично всі будівельні матеріали, потрібні для спорудження та оздоблення собору, виготовлялися на місці, в Києві. Це стосується, як плінфи (обпаленої цегли), з якої зведені стіни величної будівлі ХІ ст. (плінфу виробляли в майстернях безпосередньо біля місця будівництва собору), так і смальти (шматочків кольорового скла), з якої виготовлена мозаїчна фігура Оранти-матері Божої, що молиться, на внутрішньому склепінні головного куполу собору (смальту продукували в майстернях Києво-Печерської лаври, звідки доставляли на будівництво Софійського собору звивистою дорогою, що вела від Печерських пагорбів крізь чагарники Хрещатицького яру до Верхнього міста. Можливо використовувався

ще один «доставочний» маршрут водний – Дніпром від Печерська до Подолу, а звідти – Боричевим узвозом (нині Андріївським) та Володимирською вулицею до місця будівництва. В кожному разі майже всі будівельні матеріали, потрібні до зведення собору, виготовлялися в Києві, і лише білий мармуровий оздоблений екзотичним рослинним орнаментом саркофаг, у якому поховано Ярослава Мудрого, за всіма ознаками, було виготовлено в Херсонесі, який належав Візантії, а звідти водним шляхом (морем і по Дніпру) було доставлено в Київ. Отже і тут не обійшлося без, стосуючи сучасні логістичні терміни, мультимодального транспортування нестандартного вантажу державного значення, яке й було розроблене й успішно виконане давньокиївськими «логістами».

Софія — свідок й безпосередній учасник життя Києва протягом багатьох сторіч. Вона пережила навалу орд степових кочовиків у грізному 1240 році, періоди занепаду й відродження міста у XIV—XVI століттях, бачила національно-визвольну боротьбу українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти польсько-литовських феодалів у XVII столітті.

Великих збитків було завдано музею під час Другої світової війни. Хоч сам Софійський собор не зазнав руйнування, однак були пограбовані архіви музею, вивезені цінні фрески XII століття з Михайлівського Золотоверхого-монастиря, що зберігалися у храмі. Лише після війни їх повернули музею в пошкодженому вигляді.

Хотинська фортеця: *транспортно-митні функції, історичний будинок митниці.*

Розташований на важливих транспортних магістралях, Хотин завжди привертав увагу завойовників. Зметою захисту від них була споруджена фортеця, яка пережила століття і бачила під своїми мурами полчища воїнів Османської імперії, повстанців Мухи, народних месників Дитинки, вояків Дмитра Вишневецького, Петра Дорошенка. Під час визвольної війни українського народу проти польської шляхти до Хотину двічі вступали війська Богдана Хмельницького. Хотин, що приваблює туристів з усього світу, одне з найдавніших міст України, нещодавно відсвяткував своє 1000-річчя. На

початку XI ст. київський князь Володимир Великий створив систему прикордонних фортець на заході й півдні своєї держави, у тому числі Хотин. Назва міста, ймовірно, походить від дієслова "хотіти": це місце було завжди бажане для древніх поселенців, вони завжди хотіли жити у цьому красивому і багатому краї (інші версії пояснюють походження назви міста від слов'янського імені Хотин або від імені вождя даків Котизона). Спочатку це була невелика, збудована східними слов'янами на місці давнього поселення дерев'яна фортеця, яка захищала їх від численних завойовників. Поряд з нею і одночасно з нею існувало неукріплене селище. На його території археологи виявили залишки напівземлянкових жителів з пічимакам'янками, які датуються IX-X ст., а на глибині 1,2-1,4 м було виявлено культурний шар VII-VIII ст. Особливо великим населеним пунктом Хотин був в XI-XIII ст., коли він входив до складу Київської Русі. Тоді він займав територію більш як 20 га. Історики обґрунтували тезу, що замок і місто Хотин походять з самого початку XI ст. Після монголо-татарського завоювання Русі роль Хотина, як одного з найважливіших форпостів Галицько-Волинського князівства на південному заході ще більше зросла. Його укріплення охороняли важливу переправу на Дністрі і стримували грабіжницькі напади степових кочівників. Князь Данило Галицький, хоч і вимушений був підкоритися Золотій орді, не відмовився від боротьби з нею. Він посилено будував нові і укріплював старі фортеці. Виконуючи його волю, в Хотині в 40-50-х роках XIII ст. замість дерев'яних побудували кам'яні укріплення. Перша кам'яна фортеця була невеликою. Вона була розташована на тому самому місці, там де сьогодні стоїть північна башта, і простягалася на південь до теперішнього комендантського палацу. Впродовж віків її неодноразово реконструювали та розширювали, руйнували завойовники і знов відбудовували. Наприкінці XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавської держави. Воевода Стефан III Великий значно розширив кордони фортеці. Було зведено мур шириною 5 і висотою 40 метрів. У самій фортеці були викопані глибокі підвали, які служили приміщеннями для воїнів. Упродовж XV-XVI ст.

Хотинська фортеця — була резиденцією молдавських господарів. Завдяки міцній твердині і вигідному розташуванню, Хотин став центром розвитку ремесел і торгівлі, які в свою чергу сприяли розквіту культури та економіки міста. Про це, зокрема, свідчить і рукописне Хотинське Євангеліє XIV ст.

У Хотині в ті часи відбувалися найбільші у Молдавському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних країн Східної та Західної Європи. Місто було важливим митним пунктом в європейсько-азіатській торгівлі. Від того часу залишився будинок старої хотинської митниці. У другій половині XVI ст. від хотинського ярмарку у молдавську казну надходила величезна сума грошей - 10000 золотих на рік. Влітку 1538 р. під час облоги замку польськими військами на чолі з графом Яном Тарновським було знищено частину стін і башт. У 1540-1544 рр. їх відбудували.

Після занепаду Молдавського князівства місто і фортеця перейшли до рук турків. Вони ще більше посилюють оборонні міцності фортеці, але місцеве населення ніколи не змиралося з новими поневолювачами. Помічниками у цій боротьбі часто виступали запорозькі козаки. Так було в 1563 році, коли козаки на чолі з легендарним Дмитром Вишневецьким (Байдою) зайняли фортецю і почали переговори з молдавським господарем про спільний виступ проти Туреччини. Через зраду молдавських бояр загін козаків був розгромлений, а Дмитро Вишневецький був страчений в Константинополі. У 1615 р. польські війська зайняли Хотин. Після Цецорської війни 1620 р. між Польщею та Туреччиною, в ході якої польські війська були розбиті, а великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський загинув, Хотин став головним форпостом оборони від турецької навали. У вересні - на початку жовтня 1621 року біля стін Хотинської фортеці проходили події знаменитої Хотинської війни, яка прославила запорозьких козаків і їхнього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і стала зламним моментом в історії Османської імперії. Перемога під Хотином врятувала Західну Європу від вторгнення яничар, справила сильне враження на всі народи і знайшла свій відголос в літературі. Після Хотинського миру фортеця була повернена

молдавським господарям, але фактично її контролювали турки. На обох берегах Дністра, по якому проходив кордон між Османською імперією та Річчю Посполитою, височіли та протистояли одна одній дві могутні фортеці — хотинська та кам'янець-подільська. Впродовж XVII століття Хотин переходив з рук в руки, ним володіли і польські королі, і турецькі феодали, неодноразово місто визволяли запорозькі козаки. Під час визвольної війни у Хотині 1650-1653 рр. перебували війська Богдана Хмельницького. 11 листопада 1673 р. коронний гетьман Ян Собеський на чолі 30-тисячного польсько-литовсько-козацького війська вщент розгромив у Хотині 40-тисячну турецьку армію. Війни з турками тривали ще довгі роки. Тільки на початку XVIII століття туркам вдалося остаточно закріпитися в Хотині і в фортеці. Після реконструкції 1712-1718 рр. (при допомозі французьких інженерів) вона стала наймогутнішим вузлом османської оборони на сході Європи.

Хоча в XVIІІ-XIX ст. фортеця поступово втрачає своє оборонне значення, під її мурами продовжують кипіти битви. Її кілька разів штурмують російські війська. В 1739 році вони вступають в Хотин після перемоги над турками у битві під Ставчанами в якій хоробро билися з ворогами українці, росіяни, грузини і молдовани. В 1769-1787 рр. росіяни знову штурмують Хотинську фортецю. Але лише після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Хотин увійшов до складу Росії і став повітовим центром Бессарабської губернії. Відступаючи, турки майже повністю знищили Хотин, який поступово став відбудовуватись. В 1826 році місту Хотину був наданий герб: в золотому полі срібна тривежева цитадель, супроводжена вгорі срібним рівнораменним хрестиком над двома схрещеними шаблями -символами захисту краю від ворогів. На передній вежі півмісяць на держаку, а на держаках обох крайніх веж - застромлені бунчуки. В 1832 р. на території фортеці було збудовано нову церкву св. Олександра Невського. 1856 року уряд скасував статус Хотинської фортеці як військового об'єкту. Саме місто протягом XIX ст. розбудовувалось на рівнинному плато за регулярним планом. За переписом 1897 р. Хотин нара-

ховував 18126 мешканців. Після реформи 1860-х років у Хотині виникли перші промислові підприємства. Тут було кілька водних млинів. На початку XX ст. в Хотині діяли 3 броварні 10 гуралень, 4 тютюнові фабрики, лісопильний і цегельний заводи, 2 друкарні. Місто мало дві лікарні на 45 ліжок, аптеку, діяли 2 двокласні повітові училища (чоловіче і жіноче), 2 чоловічі однокласні училища та одне приватне. Багато лиха і страждань жителям міста принесли Перша світова та Громадянська війни. В 1918 році на прикордонну Хотинщину претендувало 5 держав: Росія, Україна, Молдавська народна республіка, Австро-Угорщина і Румунія. 10 листопада 1918 року в Хотин вступили війська королівської Румунії. Почалися репресії та терор. Але хотинчани не підкорилися новим окупантам. В січні 1919 року спалахнуло антирумунське повстання. Влада в більш як ста селах перейшла до рук Хотинської Директорії на чолі з І. І. Волошенком-Мардар'євим. Директорія, підтримувана народом, вирішила вигнати румунів з свого краю і повернути собі волю. Протягом 10 днів учасники Хотинською повстання вели запеклі бої з королівськими військами. Проте увірвавшись 1 лютого в Хотин, загарбники вчинили розправу над населенням. Щодня окупанти вели сотні людей на руїни Хотинської фортеці, звідки ніхто не повертався. Хотин упродовж 22 років став повітовим центром Румунії. 6 липня 1941 р. до Хотину знову увірвалися загарбники - німецько-румунські війська. Знову почалися роки терору і страждань. В місті вже в перші дні окупації була створена антифашистська організація, яка діяла цілий рік і яку очолював Кузьма Галкін. Лише в серпні 1942 р. вона була розсекречена і знищена. Визволено місто було 3 квітня 1944 р. Проте в післявоєнні роки Хотин, як і вся Україна, зазнав впливу тоталітарної комуністичної системи. Незалежність 1991 року стала втіленням вікової мрії хотинчан про свою державу.

Сьогодні Хотин - одне з найбільших міст Чернівецької області, важливий промисловий, туристичний і культурний центр Буковини. У вересні 1991 р. під час свята з нагоди 370-річчя Хотинської битви було відкрито монумент на честь гетьмана Укра-

їни Петра Сагайдачного (скульптор І. Гамаль). У Хотинській фортеці проводилися зйомки багатьох популярних художніх фільмів: "Гадюка", "Захар Беркут", "Балада про доблесного лицаря Айвенго", "Три мушкетери", "Чорна стріла", "Стара фортеця", "Стріли Робін Гуда". Серед недавніх - екранізація кіностудією ім. Олександра Довженка твору відомого українського письменника Юрія Мушкетика "Яса".

Беручи до уваги багаті історичні традиції міста, в 2000 році постановою Кабінету Міністрів України був створений Історико-архітектурний заповідник "Хотинська фортеця". А у вересні 2002 року древнє місто відзначило свій 1000-літній ювілей.

Херсонес Таврійський: *порт, склади, «Via Militaris».*

Цей надзвичайний історико-археологічний заповідник відомий далеко за межами нашої країни. Розкопки, що ведуться у ньому вже близько двох сторіч, відкрили світові місто-державу, що за тисячі років свого існування була визначним торговельним, транспортним і політичним центром Причорномор'я. 2500 років тому біля південно-західної кримської бухти, що нині має назву Карантинна, грецькі переселенці з Гераклеї Понтійської, потіснивши корінне плем'я таврів, заснували нове місто Херсонес Таврійський. Гучна назва (у перекладі з грецької вона означає «півострів таврів») скоро виправдала себе: сторіччя потому місто вже займало майже всю територію Херсонського півострова. Мешканці міста - митці, ремісники, лікарі, землевласники - змогли створити величну й історично багату культуру, пам'ятки якої збереглися і понині. А вино, що виробляли херсоніти із нововведеного ними сорту винограду, славилася на весь тогочасний еллінський світ. Розташований на вигідній в усіх відношеннях території, Херсонес від самого початку заснування став ласим шматком для завойовників, тому мешканці постійно змушені були захищати свою територію. Кровопротитні війни з кочовими племенами виснажували економіку міста і винищували його населення, тому херсоніти просили захисту у своїх більш сильних союзників, поступаючи натомість власною самостійністю й незалежністю. Так Херсонес потрапив під

вплив спочатку Понтійського царства, потім – Риму, від якого залишилася фортеця Гакс та брукована дорога «Via Мілітаріс», збудована за всіма традиціями римського дорожнього будівництва. Остання по прямій лінії, через гори, з'єднувала Херсонес та фортецю та мала довжину 100 км. Рештки цієї дороги збереглися до нашого часу, їх показують туристам.

В IV ст. н. е. християнство, що існувало в Херсонесі від початку свого виникнення, стало основною релігією міста. Театри, капища, олтарі та інші пам'ятки античного архітектурного мистецтва було зруйновано, натомість на околицях міста з'явилися численні монастирі, каплиці, скити, а також славнозвісне печерне місто. В V ст. Херсонес став форпостом Візантійської імперії і отримав нове ім'я: візантійці називали місто Херсоном, слов'яни – Корсунем. Херсонес цікавий також і тим, що був хоч і опосередкованим, проте «учасником» хрещення Русі. На початку X ст. київський князь Володимир вподобав візантійську принцесу Анну. Її батько, імператор Василь Другий, пообіцяв видати дочку за Володимира в обмін на військову послугу від Київської Русі, але опісля відмовився родичатися із могутнім князем-язичником. Тоді розлючений Володимир вирішив захопити Херсонес, щоб потім обміняти його на принцесу. Місто боронилося з усіх сил: руському війську вдалося подолати опір лише через дев'ять місяців облоги, та й то лише тому, що знайшовся зрадник, який повідомив, де пролягає міський водогін. Залишившись без води, Херсонес змушений був здатися. Василь Другий, звісно, не хотів втрачати такий стратегічно важливий об'єкт, як Херсонес, і йому нічого не лишалося окрім, як дати згоду на весілля Анни й Володимира, але лише за умови, що той прийме християнство. Київський князь охрестився і поїхав до Києва з дружиною, перед цим фактично пограбувавши і так знекровлене довгим опором місто.

У XIII ст. торгівля на Чорному морі опинилася під владою італійських купців, які заснували на узбережжі моря свої факторії і склали серйозну конкуренцію Херсонесу. Торгові шляхи перемістилися до Східного Криму, і економіка Херсонесу почала стрімко занепадати. У кінці XIII ст. місто

було спалене ордами хана Ногая, а ще через 50 років територію полісу зайняли генуезці. Від міста залишилося лише невелике поселення біля порту, що обслуговувало генуезькі кораблі. У XV ст. життя в Херсонесі згасло остаточно, і з плином часу земля поглинула те, що залишилося від цього у минулому могутнього міста митців, ремісників, героїв. Розкопки тут почалися лише 1827 року. За 180 років археологічних робіт відкрито більше третини міста. Віднайдене під шаром землі вразило дослідників настільки, що Херсонес отримав ще одну назву – «Руська Троя». До складу заповідника входять 5 археологічних комплексів (городище Херсонеса Таврійського, некрополь Херсонеса в Карантинній, фортеця Чембало, фортеця Каламіта, античні земельні наділи та садиби) і 11 пам'яток архітектури на території городища та фортеці Каламіта. Задля збереження цих унікальних архітектурних пам'яток Херсонес було занесено до списку 700 найвизначніших пам'яток світової культури ЮНЕСКО.

Висновки. З наведеної вище логістичної оцінки «туристичних чудес України» добре видно, що різноманітні логістичні (в сучасному розумінні) функції притаманні всім семи українським дивам. Так, важливими транспортно-митними осередками середньовіччя були місто-фортеця Кам'янець-Подільський, Козацький острів Хортиця, Хотинська фортеця. Рештки давньоримських транспортних споруд спостерігаються в Заповіднику «Кам'янець» та Херсонесі Таврійському. Розвинуті «логістичні» функції монастирського господарювання були притаманні Києво-Печерській Лаврі. Середньовічна будівельна «логістика» простежується в Софії Київській та Києво-Печерській Лаврі. Мультимодальна доставка цінних нестандартних вантажів здійснювалися в минулому у випадку як Софії Київської (саркофаг для Великого князя), так і Дендропарку «Софіївка» в Умані (доставка дерев екзотичних порід). Можна тільки уявити, скільки зусиль та коштів потребувало здійснення цих «логістичних» операцій за рівня розвитку транспортних технологій та техніки того часу. Але незважаючи ні на що, ці складні «логістичні» завдання були успішно виконані, в результаті чого ми нині маємо мо-

жливість захоплюватися туристичними чудесами України. Отже, важливість логістичного чинника для створення та функціону-

вання туристичних див України та світу була в минулому та залишається нині надзвичайно великою.

Література

1. 1000 чудес света. Сокровища человечества на пяти континентах. – М.: Астрель, 2005. – 576с.
2. Клімов А.А. Чудеса світу. Ілюстрована енциклопедія. – Харків: Ранок, 2004. – 128с.
3. www.7chudes.in.ua
4. <http://svit.ukinform.com>
5. Смирнов І.Г. Логістика просторово-територіальний вимір: Моногр. – К.: Обрії, 2004. – 335с.
6. Смирнов І.Г. Бізнесові основи міжнародного туризму: К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 125с.
7. Смирнов І.Г. Еврологистика по-древнеримски //Logistics. – 2008. - №4. – С.42-47.
8. Гвозденко А.А. Логистика в туризме: Уч.пос. – М.: Финанси и статистика, 2004. – 272с.
9. Андруховец П. Украина и Россия: туризм глазами логиста //Logistics. – 2008. - №5. – С.16-17.

УДК 339.722

Віталій Безуглий

ВІДНОСИНИ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – РОСІЯ: ГЕОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Проаналізовано сучасний стан політичних та соціально-економічних взаємовідносин між Європейським Союзом та Росією, як найбільшої країни СНД. Розглянуті основні напрями діяльності у різних сферах та сучасні суперечності між Росією та ЄС.

Vitaliy Bezugliy. The relationships of between European Union and Russia: geographical dimension.
Author analysed the modern situation in political and economical relationships between EU and Russia (as it is the largest country among CIS countries). Author also considered main courses of working in different directions and all the modern conflicts between Russia and EU.

Актуальність та постановка проблеми. Завершення холодної війни наприкінці ХХ ст. відкрило шлях до потужного розширення Європейського Союзу (ЄС), поклато початок масовому вступу до цієї організації 12 нових членів із Східної та Південно-Східної Європи. Розпад Радянського Союзу та всієї соціалістичної системи надали історичну можливість об'єднати Європу культурно, політично та економічно. Остаточне розширення ЄС стало важливим складником цього процесу.

Але з часом виявилось, що цей процес приніс величезні складнощі для Російської Федерації, так як зруйнував сформовану систему економічних зв'язків, що певною мірою панувала не тільки під час розвитку соціалістичного табору “братерських народів”, а й навіть після розпаду Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), Організації Варшавського договору (ОВД) та СРСР. Кордони ЄС наблизилися упритул до Росії із заходу, а на півдні існують країни (Україна, Грузія, Молдова), які наполегливо

декларують про свій політично-стратегічний намір скорішого вступу до ЄС.

Тому нині в Росії йде пошук нових пріоритетних норм і напрямків співпраці з Євросоюзом в економічній, військово-політичній, соціальній, культурній та інших сферах діяльності.

Мета та завдання дослідження. Основною метою дослідження виступає аналіз сучасного стану політичних та соціально-економічних взаємозв'язків між Євросоюзом і Росією, як найбільшої країни на пост-радянському просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Російська Федерація є одним із важливих партнерів Європейського Союзу. Пріоритетним завданням Євросоюзу виступає створення міцного стратегічного партнерства з Росією на задекларованій основі взаємної поваги. Росія – найбільший сусід ЄС, кордони якої наблизилися упритул до Союзу із його розширенням у 2004 і 2007 роках. У Європейській стратегії безпеки від 2003 р. [5] наголошується на тому, що Росія

є ключовим гравцем у геополітичній сфері та сфері безпеки, як на глобальному, так і на регіональному (європейському) рівні.

Євросоюз та Росія йдуть різними шляхами економічного розвитку, відрізняються за економічними та соціальними параметра-

ми (табл. 1). Економіка Євросоюзу розвивається нині у напрямку впровадження високо-технологічних та наукоємних виробництв, в Росії й досі домінує сировинний напрям господарського розвитку, формуються основи ринкових відносин [1].

Таблиця 1

Порівняльна характеристика ЄС та Росії (на 2007 р.)

Параметри	Євросоюз	Росія
Площа (км ²)	4 324 782	17 075 200
Населення (млн. осіб)	490,42	141,37
Густота населення (осіб/км ²)	113	8,3
Природний приріст (%)	0,16	-0,48
Середня тривалість життя (роки)	78,7	65,87
ВВП (млрд. дол.)	14 440	2 076
ВВП на душу населення (доларів)	32 900	14 600
Трудові ресурси (млн. осіб)	222,4	75,1
Безробіття (%)	8,5	5,9
Інфляція (%)	1,8	12

Росія виступає важливим стратегічним економічним партнером ЄС. За останні 15 років керівництвом Євросоюзу були здійсненні великі зусилля щодо “вестернізації” Росії [2]. За цей час ЄС надав Росії фінансової допомоги на 2,5 млрд. євро у рамках програми TACIS, для сприяння демократизації і створенню ринкової економіки в країні. У липні 2002 р. Європейський Союз офіційно визнав великі зусилля Росії щодо перетворення її економіки, надав ринкового статусу російській економіці. Нині антидемпінг перестав бути головним аспектом торгових відносин між ЄС та Росією, оскільки сьогодні діють лише 10 антидемпінгових заходів, на які припадає менше 0,5% імпорту ЄС із Росії. Також важливим кроком в економічній співпраці стало завершення у 2004 р. двосторонніх переговорів про вступ

Росії до Світової організації торгівлі (СОТ) Переговори на багатосторонньому рівні тривають.

Плідно співпрацюють Євросоюз та Росія у галузі зовнішньоекономічних відносин. Росія нині стала третім за об'ємом (після США та Китаю) торговим партнером Європейського Союзу. На Євросоюз припадає майже половина об'єму зовнішньої торгівлі Росії [8], а держави-члени ЄС є найбільшими прямими інвесторами у російську економіку. За період між 2000 і 2006 р. експорт з країн ЄС збільшився у вартісному відношенні майже у трічі – з 22,7 млрд. до 72,4 млрд. євро. У той же час імпорт до ЄС з Росії зріс майже у 2 рази – з 63,8 млрд. до 140,6 млрд. євро. Таким чином дефіцит ЄС у торгівлі з Росією збільшився з 41 млрд. у 2000 р. до 60 млрд. євро у 2006 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка товарообігу країн ЄС із Росією (млн. євро)

Рік	Експорт	Імпорт	Баланс
2000	22 738	63 777	-41 039
2002	34 420	62 000	-27 580
2004	46 030	80 700	-34 670
2006	72 400	132 200	-59 800

У товарному відношенні майже половина експорту ЄС до Росії припадає на обладнання та машини, у той час паливні ресурси займають 2/3 імпорту (табл. 3). Із Європи до Росії надходять переважно машини

та устаткування, готова промислова продукція, товари широкого споживання. ЄС є головним для Росії джерелом сучасних технологій [4].

Таблиця 3

Торгівля ЄС із Росією за категоріями товарів (млн. євро)

Вид товару	Експорт		Імпорт		Баланс	
	2000	2006	2000	2006	2000	2006
Сировина, матеріали	587	1055	2 875	4 902	-2 288	-3 847
Енергія	99	416	2 874	91 174	-2 775	-90 758
Хімічна продукція	2 707	10 884	2 036	3 959	671	6 925
Устаткування і обладнання	7 661	33 414	577	1 015	7 084	32 399
Напої та їжа	2 263	5 868	577	799	1 686	5 069
Інше	6 007	10 933	8 599	14 956	-2 592	-4 023

Нині простежується чітка залежність Євросоюзу від Росії щодо енергопостачань. Вже 40% газу і 25% нафти, що потрапляють до ЄС, йдуть із Росії (рис. 1). У 2006 р. реалізація газу до країн Європи у порівнянні з

2005 р. збільшилася на 226,8 млрд. карб. (36,6%) і становила 5 238,5 карб. за 1000 м³ у 2006 р.

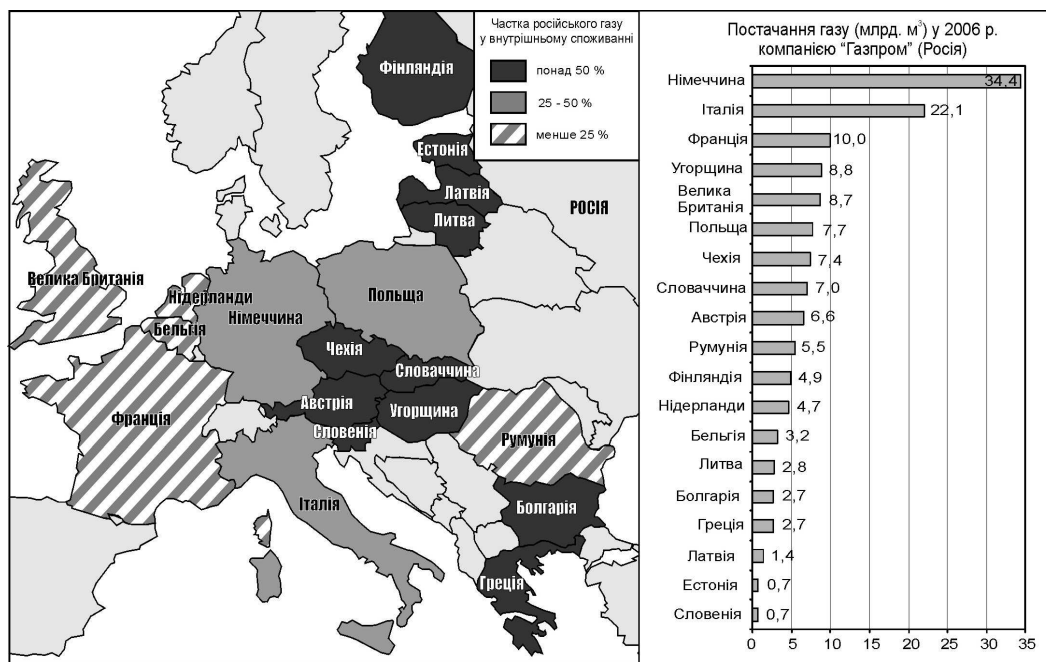

Рисунок 1. Залежність країн Євросоюзу від постачань російського газу (за [9])

Спостерігається і ріст об'єму продажів на 3,5%, які у 2006 р. досягли 161,5 млрд. м³ [9]. Згідно із розрахунками європейських експертів [6], до 2030 р. на Росію буде припадати більше 60% газового імпорту Євро-

союзу. До цього часу Європа буде вимушена імпортувати до 90% споживаної нафти і 66% вугілля, і частка Росії у цих постачаннях буде домінуючою. Причому Євросоюзу і у майбутньому практично нічим буде

замінити такі масштабні постачання палива з Росії.

Політично співпраця Євросоюзу з країнами-членами ЄС здійснюється через, так звану, Європейську політику сусідства (European Neighbourhood Polity або ENP), запроваджену у 2004 р., після раунду розширення 1 травня 2004 р., коли 10 країн із Східної та Південно-Східної Європи і Середземномор'я приєдналися до Союзу. Основною метою ENP виступає запобігання появи розколу між європейськими державами з високим рівнем розвитку й добробуту та менш розвинутими сусідськими країнами, які не є членами ЄС. Політика ENP відноситься до країн, які мають суходільний або морський кордон із Європейським Союзом: Алжир, Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Єгипет, Грузія, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Молдова, Марокко, Палестинська Автономія, Сирія, Туніс та Україна. Європейська політика Сусідства не вступила у силу для Білорусі, Лівії та Сирії, оскільки ці країни не підписали угоди з ЄС.

Росія також є сусідньою державою Євросоюзу, однак між ЄС та РФ існує окрема домовленість, що регулює їх взаємовідносини. Офіційними рамками для цих відносин є Угода про Партнерство і Співпрацю (УПС), яка була підписана у червні 1994 р. Угода вступила у силу тільки у грудні 1997 р., оскільки кілька країн-членів ЄС та членів Європарламенту дуже негативно оцінили методи, які застосовувала Російська армія під час Першої Чеченської війни. У квітні 2004 р. Росія погодилася поширити дію Угоди про Партнерство і Співпрацю і на 10 нових членів ЄС, а з 2007 р. – на Болгарію й Румунію.

Строк дії Угоди був розрахований на 10 років і вона перестала діяти у грудні 2007 р. Переговори із приводу заміни застарілої Угоди про Партнерство і Співпрацю були призупинені після введення польського вето у липні 2006 р. напередодні Самміту ЄС – Росія у Гельсінкі (Фінляндія). Польща зайняла цю принципову позицію на знак протесту проти російської заборони на ввезення польського м'яса та ряд інших товарів. Хоча в цілому ЄС і Росія працюють над розробкою нової угоди, яка замінить УПС у 2008 р.

На самміті у Санкт-Петербурзі у травні 2003 р. Євросоюз і Росія домовилися про закріплення співпраці шляхом створення чотирьох “загальних просторів” на основі визнаних цінностей та інтересів, які включають у себе:

1. *Загальний економічний простір* з метою зближення економік ЄС і Росії, зробивши їх більш сумісними. Кінцевим завданням є інтеграція ринків ЄС і Росії. Двостороння угода про умови вступу Росії до СОТ, що була підписана восени 2004 р., є важливим етапом в економічних відносинах між ЄС і Росією. Вагомим механізмом економічної співпраці вважається розвиток транс'європейської транспортної системи (автодоріг, сполучних ланок на залізниці), енергетики (трубопроводів, енергосистем), телекомунікацій тощо.

2. *Загальний простір свободи, безпеки і правосуддя* базується на повазі прав людини, боротьбі з тероризмом, незаконною міграцією, трансграничною злочинністю, включаючи торгівлю людьми і наркотрафік. Для вирішення цих проблем ЄС і Росії потрібне ефективне співробітництво у законодавчій сфері і співпраця їх правоохоронних органів.

3. *Загальний простір зовнішньої безпеки* дозволить розвивати співробітництво у сфері зовнішньої політики і безпеки, на основі принципів таких організацій, як ООН, ОБСЄ та Рада Європи. У цій галузі існують широкі можливості для Росії та ЄС, щодо об'єднання своїх зусиль для запобігання конфліктів, врегулювання криз і відбудовної роботи після конфліктів.

4. *Загальний простір досліджень, освіти і культури* ставить на меті розвиток співпраці у галузі науки, освіти і культури, зокрема через програми обміну, які допоможуть зміцнити загальний науковий, освітнянський та інтелектуальний потенціал сторін.

Наступним кроком політичної та економічної співпраці ЄС – Росія було прийняття на самміті у Москві у травні 2005 р. пакету так званих «дорожніх карт», що включають коротко- і середньострокові заходи, які необхідно виконати для реалізації концепції загальних просторів [3]. Найважливішими з них є:

– “Північний вимір і співробітництво у регіоні Балтійського моря”. Ця концепція охоплює величезну територію від Європейських арктичних і субарктичних територій до південного узбережжя Балтійського моря. У рамках цього проекту здійснюється фінансування Європейським інвестиційним банком екологічних проектів у російському секторі Балтики (системи каналізації і водочищення у Санкт-Петербурзі і Калінінграді). Партнерами по Північному виміру є Євросоюз, Ісландія, Норвегія, Росія, а також різні регіональні організації;

– Співпраця у Чорному морі, що набула особливого значення із вступом до ЄС у січні 2007 р. Болгарії і Румунії, які розташовані на чорноморському узбережжі. У зв'язку з цим, Європейська Комісія пропонує вже існуючі регіональні ініціативи, такі як Європейська політика сусідства, процес підготовки вступу до ЄС Туреччини і Стратегічне партнерство з Росією, доповнити новими ініціативами співробітництва у чорноморському регіоні [7].

Поріч із певними досягненнями у відносинах Євросоюзу з Росією, існують і деякі проблеми (як політичного, так і економічного характеру) у взаєминах ЄС–Росія. Обидві сторони дуже змінилися за останні 10 років і це не могло не відбитися на їх взаємовідносинах. У цілому сучасні претензії Росії до Євросоюзу торкаються таких сторін:

– запропонований діалог з Росією у рамках програми “Нове партнерство” (єдиний план співпраці ЄС з прикордонними державами) ставить на один рівень Росію та північноафриканські та близькосхідні країни, що дуже не подобається сучасному амбіційному російському керівництву;

– у переговорах Євросоюзу з Росією саме східноєвропейські країни (особливо Польща та держави Балтії) надають у них тон. Вони мають певний негативний історичний досвід взаємовідносин з Росією та Радянським Союзом, і це впливає на їх (частом недружелюбне) відношення до Росії;

– неурегульованість питань перевезень вантажів і пасажирів між основною територією Росії та Калінінградською областю. По відношенню до Калінінграда ще слід вирішити проблеми транзиту, віз, енергопоста-

чання і рибальства цього ексклаву, оточеного територією Євросоюзу;

– ущемлення прав російськомовних меншин у Латвії та Естонії. Ця проблема є актуальною й досі. Зокрема із нещодавніми подіями в Естонії у зв'язку із перенесенням монумента Воїну-Визволителю та останків радянських воїнів, які визволяли Таллінн від фашизму у 1944 р.;

– часті спроби ЄС протистояти зберіганням зовнішньополітичного впливу Росії на пострадянському просторі.

У свою чергу претензії ЄС до Росії стосуються:

– порушень прав людини у Чечні і громадянських свобод із початком Другої Чеченської війни у 1999 р. Євросоюз виступав за вирішення цього питання тільки політичними засобами. У 2004 р. ЄС виробив проект резолюції у Комісії з прав людини ООН, призиваючи засудити “перегини” у Чечні, що було сприйнято Росією як спроба підтримати тероризм;

– збереження російських військових баз у Придністров'ї і Грузії, втручання Росії у внутрішньогрузинські конфлікти (Абхазія та Південна Осетія);

– перманентне маніпулювання із постачанням газу. Росія вже двічі призупиняла постачання газу до ЄС. Що формує в Європі думку, що російський газ є ненадійним джерелом енергії. Тому Брюссель для забезпечення правових гарантій постачань російського газу вимагає від Москви ратифікувати Енергетичну хартію (1991 р.), від якої вже 18 років Росія відмовляється. Хоча поки що альтернативі постачань Газпромом газу не існує;

– зниження внутрішньоросійських цін на енергоносії у порівнянні із світовими цінами;

– стягування Росією компенсаційних сплат з європейських авіакомпаній за використання ними безпосадочного трансєвразійського маршруту;

– існують принципові розбіжності і щодо майбутнього статусу сербської провінції Косово. ЄС наполягає на наданні Косово через його “особливий статус” політичної незалежності, а Росія та Сербія бачать цей край тільки у складі єдиної Сербії на правах широкої автономії.

Висновки. Європейський Союз і Росія ведуть сумісну роботу по широкому спектру питань, включаючи модернізацію російської економіки та її інтеграцію до світової економіки, працюють над питаннями безпеки і вирішення міжнародних проблем, зокрема на Близькому Сході, Афганістані, Балканах, Судані.

Однак сучасні відносини між Євросоюзом і Росією не є ідеальними. Європейський підхід заснований на ідеї, що Росію слід заставити прийняти внутрішні та зовнішні правила поведінки, які існують і впроваджені в країнах Євросоюзу, а Росія ж останнім часом виступає із власним бачен-

ням вирішення багатьох проблем, і не тільки своїх власних. В той же час Росія – частина Європи, тому відносини з країнами Європейського Союзу є для неї важливими, партнерство з ними відповідає завданням сучасної модернізації Росії. Продуктивною могла би бути розробка стратегій участі у вирішенні проблем захисту навколишнього середовища (особливо у регіоні Середземномор'я), застереження від загрози ісламського фундаменталізму, тероризму, боротьба з розповсюдженням наркотиків, нових хвороб, незаконною торгівлею людьми, відмивання грошей тощо.

Література

1. Безуглий В.В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн. – К.: ВЦ “Академія”, 2007. – 704 с.
2. Сафонов И.А. Россия в общеевропейском процессе экономической интеграции. – М.: Экономика, 2005. – 135 с.
3. Сумароков В.Н., Сумароков Н.В. Расширение европейского Союза и внешнеэкономические связи России. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 248 с.
4. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М.: Международные отношения, 2003. – 399 с.
5. Шишелина Л.Н. Расширение Европейского Союза на Восток и интересы России. – М.: Наука, 2006. – 300 с.
6. www.ec.europa.eu – офіційний сайт Євро комісії
7. www.europa.eu – офіційний сайт Європейського Союзу
8. www.epp.eurostat.europa.eu – офіційний сайт Євростату
9. www.gazprom.ru. – офіційний сайт Газпрому.

УДК 911.3:33

Вера Дубровина

РОЛЬ ЕВРОПЕЙСКИХ СТРУКТУРНЫХ ФОНДОВ В РАЗВИТИИ ДЕПРЕССИВНЫХ РЕГИОНОВ

Украина, как и любая другая страна, сталкивается с проблемами региональных диспропорций, обусловленных влиянием сложившихся исторических, социальных, экономических и политических факторов. Решение сложной задачи сбалансированного регионального развития требует не только разработки соответствующих программ действий, направленных на выравнивание социально-экономических условий в депрессивных регионах, но и наличия целевых фондов, предназначенных для поддержки местных инициатив и проектов.

В связи с этим полезно изучить роль структурных европейских фондов в разви-

тии депрессивных регионов, поскольку Украина может использовать идеи более гибкого целевого финансирования региональных программ. Важным аспектом европейских структурных фондов является согласование местных инициатив и возможностей регионального развития с приоритетами рамочных программ, а также, с учетом концепций развития и реструктуризации депрессивных регионов, определяемых государством.

Рассмотрим назначение основных европейских структурных фондов для задач регионального развития и выравнивания. В марте 2000 г. на Лиссабонском Саммите Ев-

ропейский Союз определил ключевую цель - становление наиболее конкурентоспособной экономики в мире, которая динамично развивается и ориентирована на знания. Программа этого развития подразумевает устойчивый экономический рост, создание более квалифицированных рабочих мест и внедрение политики социального единства [1, 2].

Европейская политика единства (European Cohesion Policy), реализуемая посредством структурных фондов, играет главную роль в достижении этих целей через инвестиции в человеческий и физический капитал. Фонды позволили проводить дополнительную экономическую деятельность, с помощью целевого финансирования были реализованы программы по улучшению качества экономического развития. Эти программы действовали как катализатор регенерации для депрессивных и проблемных регионов. За период 2000-2006 гг. трансферты на реализацию данных задач составили одну треть бюджета ЕС и равнялись примерно 213 миллиардов евро [2].

Для решения задач регионального развития и единства в рамках соответствующей политики ЕС были учреждены четыре основных структурных фонда, которые тесно сотрудничают и дополняют друг друга.

Рассмотрим более подробно задачи этих фондов [2].

1. Фонд Европейского Регионального Развития предназначен для финансирования инфраструктуры, инвестиций в создание рабочих мест, проектов локального развития и помощи для малых предприятий.

2. Европейский Социальный Фонд - реализация программ поддержки занятости безработных и инвалидов, финансируются мероприятия, связанные с тренингами и рекрутингом данной группы людей.

3. Фонд финансовых инструментов по поддержке рыболовецкой отрасли помогает адаптировать и модернизировать эту отрасль.

4. Европейский Аграрный Фонд предназначен для финансирования мероприятий по развитию сельских регионов, поддержки фермеров в наиболее отстающих регионах, также поддерживает развитие

сельских регионов согласно задачам общей аграрной политики во всех странах ЕС.

Развитие инициатив, финансируемых посредством структурных фондов, должно отвечать специфическим потребностям регионов и государств - членов ЕС. Они должны сформировать подходы к развитию, соответствующему соблюдению требований к охране внешней среды и продвижению идеи равных возможностей.

Внедрение программ, поддерживающих эти инициативы, осуществляется децентрализованно, хотя главная ответственность лежит на органах государственной и местной власти. Важным направлением в экономическом развитии депрессивных регионов является развитие базы для малых и средних предприятий, увеличению их эффективности и конкурентоспособности [1].

Представим некоторые отличительные особенности функционирования этих фондов:

1. Концентрация. Финансирование из средств фондов опирается на три ключевых приоритета:

- целевые регионы - те регионы, которые отстают в развитии (цель 1);

- помощь в экономических и социальных преобразованиях в областях, находящихся в процессе проблемных структурных изменений (цель 2);

- продвижение модернизации обучающихся, тренинговых систем и создания занятости. Существуют четыре общие инициативы, нацеленные на поиск общих решений для специфических проблем, таких как транснациональное сотрудничество, развитие урбанизированных регионов, развитие аграрных регионов, неравенство шансов.

2. Партнерство. Европейская политика регионального развития требует наиболее тесного сотрудничества между Европейской Комиссией и странами - членами ЕС, между региональными и локальными уровнями в каждой стране при проведении мероприятий на всех этапах программ регионального развития - от подготовки до реализации.

3. Программно-целевой подход. Структурные фонды финансируют программы, рассчитанные на несколько лет и

предполагающие решение нескольких задач.

4. Принцип дополнения. Финансирование за счет средств фондов не заменяет внутренние фонды стран, предназначенные на цели регионального развития, а только дополняет их.

Рассмотрим примеры финансирования текущих региональных программ для Уэльса посредством структурных фондов. Уэльс – пример одного из депрессивных регионов не только в масштабах Великобритании, но и ЕС. В связи со значительной реструктуризацией промышленности в Великобритании за последние десятилетия, коснувшейся многих промышленных регионов и отраслей, возникли серьезные проблемы с занятостью местного населения. Так, в Уэльсе, где традиционно развивалась добыча угля, были потеряны тысячи рабочих мест. Проблема усугублялась периферийностью региона, низкой средней заработной платой, бедностью городских и сельских регионов, слабыми навыками и уровнем образования местной рабочей силы.

В связи с необходимостью возрождения региона, Европейской Комиссией в рамках структурных фондов на период 2000-2006 гг. было выделено около 1,5 миллиардов фунтов для Уэльса. Общая сумма всех финансовых ресурсов, предназначенных на реализацию программ в Уэльсе из структурных фондов, государственных и частных фондов составила свыше 3,2 миллиардов фунтов.

Кратко представим типы программ, реализуемых в Уэльсе [2].

1. Западный Уэльс и Валлия соответствуют цели 1 (Objective 1 status), поскольку ВВП на душу населения в этих регионах меньше 75% от среднего уровня в ЕС. Для развития этих регионов в рамках цели 1 выделено 1,3 миллиарда фунтов. С учетом дополнительных источников финансирования (государственных и частных фондов, пожертвований) общая сумма на реализацию программ развития данных регионов составила 2,6 миллиардов фунтов.

В рамках этих программ были обозначены шесть основных приоритетов для Уэльса: расширение и развитие базы для малых и средних предприятий; развитие инно-

ваций и экономики знаний; восстановление экономического пространства; развитие человеческих ресурсов; развитие сельских регионов и устойчивое использование природных ресурсов; развитие стратегической инфраструктуры. В рамках цели 1 использовались возможности финансирования проектов мероприятий из всех четырех структурных фондов.

2. Шесть локальных областей Восточного Уэльса отвечали цели 2 (Objective 2 status) и в них были реализованы программы структурных преобразований. Эти программы финансировались из Фонда Европейского Регионального Развития и были предназначены для преодоления экономических трудностей как в аграрных, так и урбанизированных регионах, пострадавших от упадка промышленности. На эти программы Европейской Комиссией было выделено 82 миллиона фунтов, с учетом дополнительных источников финансирования общая сумма составила 205 миллионов фунтов.

В рамках цели 2 для определенных регионов были указаны четыре приоритета, согласно которым осуществлялся выбор проектов для финансирования: развитие и расширение базы малых и средних предприятий; устойчивое развитие аграрных регионов; возрождение урбанизированных регионов; использование технической помощи.

3. В рамках цели 3 (Objective 3 status) предназначено финансирование мероприятий для семи регионов Уэльса из Европейского Социального Фонда. На мероприятия по совершенствованию образовательной системы и решению проблем занятости было выделено Европейской Комиссией 89 миллионов фунтов, а с учетом иных источников финансирования, общий бюджет проектов составил 214 миллионов фунтов.

В рамках этой цели были сформулированы следующие приоритеты:

- активная политика на рынке труда;
- равные возможности для всех и социальное включение определенных групп населения в трудоспособном возрасте (безработные; люди с ограниченными физическими возможностями; люди, страдающие от алкогольной или наркотической зависимости и др.);

- непрерывное образование;
- продвижение конкурентоспособности в бизнесе;
- продвижение политики гендерного равенства на рынке труда.

Кроме того, для развития аграрных регионов были разработаны программы Community Initiatives Leader+, предназначенные для семи регионов Уэльса. Эти программы финансировались из Европейского Аграрного Фонда и были нацелены на разработку стратегий долгосрочного развития наиболее перспективных аграрных регионов с учетом инновационных подходов и новых технологий. Непосредственно на эти мероприятия

было выделено 9 миллионов фунтов; общий бюджет, в который были включены дополнительные источники финансирования, составил 18 миллионов фунтов. Также, для развития Уэльса были разработаны программы приграничного и трансграничного сотрудничества, необходимые для повышения экспортно-импортного потенциала и развития инфраструктуры.

В заключении следует отметить, что внедрение подобных гибких механизмов целевого финансирования, основанных на принципах партнерства и сотрудничества, является ценным опытом для политики регионального развития в Украине.

Литература

1. Baron M. Towards effective SME policies in European regions. University of Economics in Katowice. 2007. 2.
2. Welsh Local Government and the Structural Funds: 2000-2006. Delivering for local communities across Wales. Welsh Government Association. Cardiff. 2004.

УДК 911.3:33

Надежда Дубровина, Эрика Неубауерова

ПРОГРАММЫ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА, МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СЛОВАКИИ

В структуре экономики Словакии достаточно большая роль отводится частному предпринимательству, малому и среднему бизнесу. Благодаря этим негосударственным секторам экономики, в Словакии, в тяжелый переходной период, удалось удерживать относительно невысокие, по сравнению

с Польшей, показатели уровня безработицы. Как видно, из рис.1, за период 1996 – 2005 гг. численность занятых в частных предприятиях резко возросла, в то время как наблюдалась устойчивая тенденция снижения количества занятых на крупных предприятиях, со штатом более 250 чел.

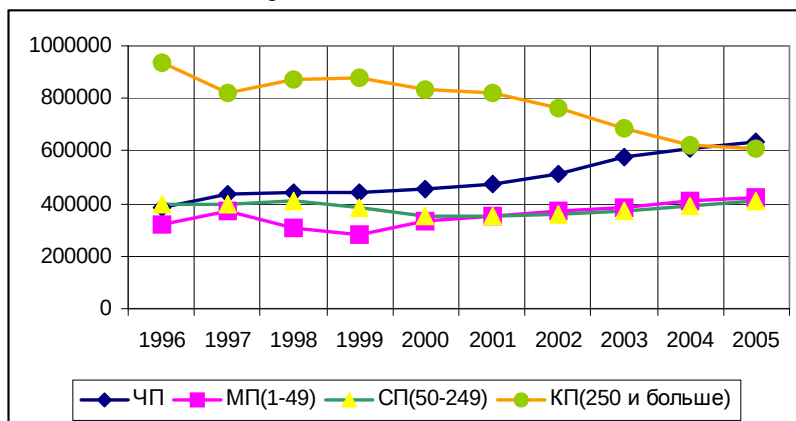

Рис.1. Динамика занятых в частных, малых, средних и крупных предприятиях в Словакии за период 1996-2005 гг.

Занятость на малых предприятиях (со штатом от 1 до 49 чел.) за период 1996–2000 гг. незначительно снижалась, а за период 2000–2005 гг. отмечался небольшой рост этого показателя. Численность занятых на средних предприятиях (со штатом 50–249 чел.) практически оставалась постоянной за период 1996–2005 гг.

В табл. 1 представлены данные об изменении структуры занятости в частном предпринимательстве, малом, среднем и

крупном бизнесе. Отчетливо заметно повышение доли занятых в частном предпринимательстве, с 18.7% в 1996 г. до 30.7% в 2005 г. Также за этот период незначительно увеличилась доля занятых в малых предприятиях. Зато доля занятых в крупных предприятиях резко упала за данный период, с 45.9% в 1996 г. до 29.2% в 2005 г. Доля занятых в средних предприятиях за указанный период была практически неизменной.

Таблица 1

Структура занятых в малых, средних и крупных предприятиях и в частном предпринимательстве в Словакии

Годы	Частные предприниматели	Малые предприятия (1-49) чел.	Средние предприятия (50-249) чел.	Крупные предприятия (250 и больше) чел.
1996	18.7	15.8	19.6	45.9
2000	22.9	16.9	18	42.3
2005	30.7	20.5	19.7	29.2

Такие значительные структурные изменения в занятости населения, были не только последствиями целенаправленной политики Словацкой Республики по усилению роли частного сектора. Они явились также результатом реакции самой трансформационной экономики на те изменения, которые возникли в стране, с одной стороны, в связи с интеграционными процессами со странами ЕС, а с другой стороны, из-за усиления

давления конкуренции со стороны более развитых западных стран. На долю микропредприятий, которых большинство в Словакии, приходится более 77–80 % от всей численности предприятий (рис.2). Доля малых и средних предприятий занимает практически до 18–19 % от всей численности предприятий, а доля крупных предприятий в общей численности – менее 1.5% (рис.2).

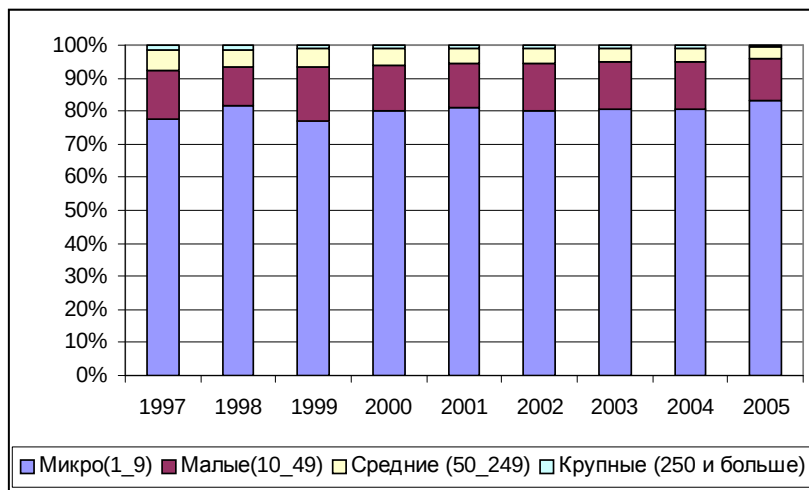

Рис.2. Распределение количества микро-, малых, средних и крупных предприятий в общей численности предприятий Словакии

На рис.3 представлена структура занятости частных предпринимателей в различных секторах экономики.

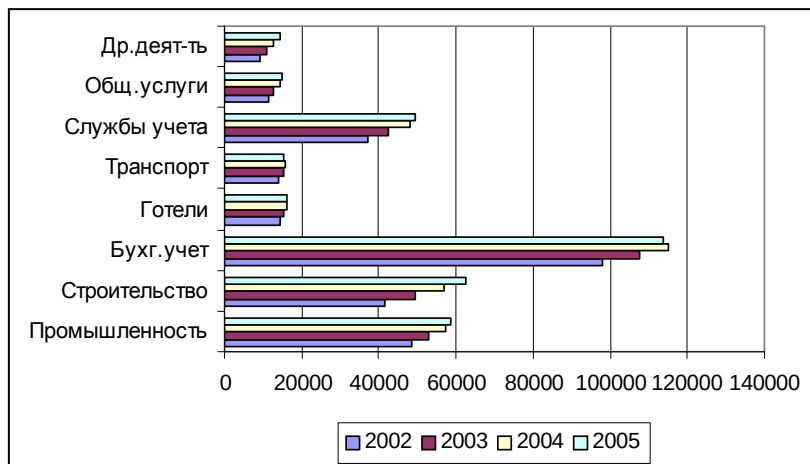

Рис.3. Распределение количества частных предпринимателей по сферам деятельности (чел.) в Словакии

Наиболее популярными сферами частного предпринимательства являются такие сектора, как услуги бухгалтерского учета и других видов хозяйственного

учета, работы в сфере промышленности и строительства. Эти же сектора преобладают и в структуре занятых на предприятиях малого и среднего бизнеса (рис.4).

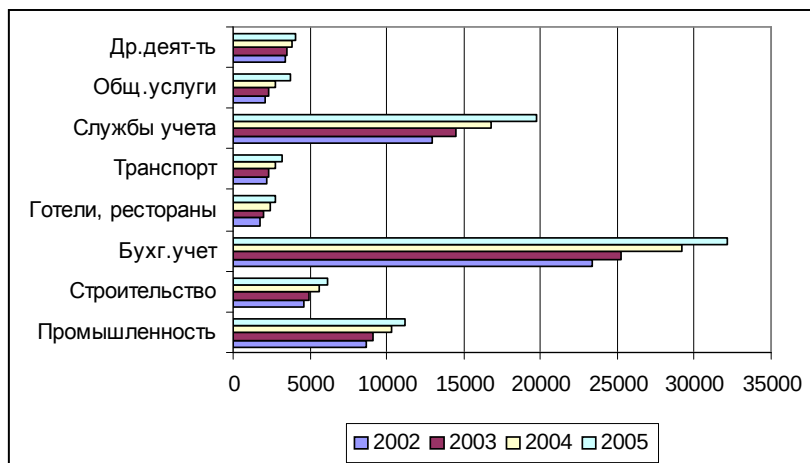

Рис.4. Распределение количества малых и средних предприятий по сферам деятельности в Словакии

За последние годы значительно повысилась хозяйственная роль предприятий малого и среднего бизнеса в экономике Словакии. Как следует из данных

табл. 2, за период 2001-2005 гг. отмечался устойчивый рост экспорта и импорта для всех типов предприятий.

Таблиця 2

Динамика экспорта и импорта малых, средних и крупных предприятий Словакии
(млрд. словацких крон)

Годы	Микро-предприятия (1-9) чел.		Малые предприятия (10-49) чел.		Средние предприятия (50-249) чел.		Крупные предприятия (250 и больше) чел.	
	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт	Экспорт	Импорт
2001	55.7	111.7	45	93.4	89	114.3	421.5	394.5
2002	50.2	121.5	47.2	99.2	86.8	127.8	467.6	399.4
2003	53.8	125.5	47.6	103.2	99.3	139.4	602.1	459
2004	72.6	153.9	51.3	118.1	107.8	150.2	638	494.2
2005	125.1	214.7	62.3	135.1	122.9	162.1	650.4	519.3

Однако для микропредприятий рост этих показателей был наиболее значительным, в 2005 г. показатели экспорта и импорта превышали в два раза уровень 2001 г. Также довольно неплохие показатели экономической активности малых и средних предприятий Словакии (табл.3). На долю этих предприятий приходится около 40% валовой продукции, они создают примерно половину добавленной стоимости. Надо заметить, что малые предприятия чаще являются прибыльными, особенно в тяжелый трансформационный период, чем средние и крупные предприятия. Зато, по мере укреп-

ления экономики, крупные предприятия возвращают утраченные позиции в борьбе за прибыль, прежде всего за счет своих гораздо больших возможностей, по сравнению с малым бизнесом. Так, в 1999 г. среди всех предприятий, которые работали с прибылью, 56.7% составляли малые предприятия и 28.1% составляли крупные предприятия. Зато в 2005 г. доля прибыльных предприятий в сфере малого бизнеса составила только 31.1%, в то время как доля прибыльных предприятий крупного бизнеса возросла до 53.6%.

Таблиця 3

Показатели экономической активности малых, средних и крупных предприятий Словакии

Годы	Распределение валовой продукции (%)			Распределение добавленной стоимости (%)			Распределение количества прибыльных предприятий (%)		
	МП (1-49) чел.	СП (50-249) чел.	КП (250 и больше) чел.	МП (1-49) чел.	СП (50-249) чел.	КП (250 и больше) чел.	МП (1-49) чел.	СП (50-249) чел.	КП (250 и больше) чел.
1999	23	19.8	57.2	29.2	18.2	52.6	56.7	15.2	28.1
2000	22.2	17.6	60.3	28.9	17.1	54	48.9	12.4	38.7
2001	21.4	19.4	59.2	27.8	19.1	53	38.2	13.6	48.2
2002	21.3	19.2	59.5	29.2	20	50.8	40.7	19.9	39.4
2003	20.5	17.7	61.8	26.1	19.2	54.7	31.3	15.9	52.9
2004	21.1	18.5	60.4	25.5	19.5	55	30.2	14.5	55.3
2005	21.9	20	58	27.4	21.5	51.1	31.1	15.3	53.6

Для поддержки предприятий малого и среднего бизнеса в Словакии используются финансовые ресурсы различных программ и фондов. Представлена достаточно мощная институциональная поддержка, как в виде законодательных и нормативных актов, на-

целенных на улучшение условий предпринимательства, так и в виде сети информационно-консультационных центров, предпринимательско-инновационных центров, бизнес-инкубаторов. Основная координационная роль в формировании этой сети принад-

лежит Национальному Агентству по развитию малого и среднего бизнеса (NARMSP). В результате специальных подготовительных программ к вступлению в ЕС, Словакия, как и другие страны – кандидаты, получала значительную финансовую помощь на развитие малого и среднего бизнеса, формирование современной инфраструктуры, улучшению инновационного потенциала экономики.

В табл.4 приведены данные об объемах финансовых ресурсов по программам PHARE и KVALITA, которые были получе-

ны за период 2002-2004 гг. В рамках программы PHARE были профинансированы мероприятия, связанные с облегчением для МСП доступа к капиталу, необходимому на развитие бизнеса; обеспечены программы, нацеленные на улучшение условий предпринимательства и качества человеческих ресурсов, повышения конкурентоспособности малых и средних предприятий. Одной из непосредственных программ, финансируемых как из государственного бюджета, так и из других фондов, была программа KVALITA.

Таблица 4

Финансовые ресурсы программ PHARE (тыс. евро) и KVALITA (тыс. словацких крон), выделенные на поддержку МСП

Программы	2002	2003	2004
PHARE (тыс. евро)	12061.113	2462.463	1914.622
KVALITA (тыс. слов. крон)	7611.009	10508.233	11867.424

За счет программы KVALITA были организованы консультации и тренинги персонала МСП, получили поддержку процессы, связанные с сертификацией качества работ и услуг, предоставляемых МСП.

Другим важным направлением явились программы, связанные с непосредственным увеличением капитализации МСП. В рамках финансовой помощи малым и средним

предприятиям были разработаны: программы банковского поручительства, позволяющие получить кредиты на условиях предоставления дополнительных гарантий; дотационные программы, по которым предусмотрена часть безвозвратных финансовых ресурсов, связанных с инвестиционными расходами на развитие определенных секторов экономики; кредитные программы (табл.5).

Таблица 5

Финансовые ресурсы ряда программ, выделенные на поддержку различных секторов МСП (млн. словацких крон)

Сектора МСП	Программы банковского поручительства		Дотационные программы		Кредитные программы	
	Количество принятых заявок	Сумма выделенных средств	Количество принятых заявок	Сумма выделенных средств	Количество принятых заявок	Сумма выделенных средств
Производство	414	3609.504	174	377.508	506	3862.572
Бухг. и хоз.учет	342	1492.163	21	17.481	290	1416.500
Услуги	481	1115.876	25	14.008	194	1228.304
Транспорт	97	488.719	768	619.930	262	1062.417
С/х	2393	5343.366	372	251.827	765	2475.989
Др.сферы	167	1614.800	152	200.052	230	2318.414
Всего	3894	13664.426	1518	1480.807	2247	12364.196

Таким образом, следует отметить, что именно целенаправленная институциональная и финансовая помощь значительно ук-

репила позиции МСП в Словакии, сделав его важной частью экономики страны.

Литература

1. *Stav malého a stredného podnikania. 2002. NARMSP, Bratislava, 2003.*
2. *Stav malého a stredného podnikania. 2003. NARMSP, Bratislava, 2004.*
3. *Stav malého a stredného podnikania. 2004. NARMSP, Bratislava, 2005.*
4. *Stav malého a stredného podnikania. 2005. NARMSP, Bratislava, 2006.*

УДК 314.144:614.1 (477:438)

Вікторія Пантілей

ТАКСОНОМІЧНА ОЦІНКА ІНТЕГРАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ

Пантілей Вікторія. Таксономическая оценка интегрального социально-экономического развития регионов Украины и Польши. *Выбрано и рассчитано частичные и синтетические показатели интегрального социально-экономического развития регионов Украины и Польши, базируясь на таксономическую меру Хельвига. Разработано типологию областей Украины и воеводств Польши согласно их интегральному социально-экономическому развитию.*

Victoria Pantyley. Taxonomic estimation of integral socioeconomic development of regions in Ukraine and Poland. *Selection and elaboration of partial and synthetic indices of integral socioeconomic development of regions in Ukraine and Poland were made based on Hellwig taxonomic measure. Typology of oblasts in Ukraine and voivodships in Poland was conducted in the article according to the integral socioeconomic development of those regions.*

Опрацювання стратегії, напрямків і інструментаріїв дослідження соціально-економічного розвитку регіонів є важливим завданням соціально-економічної географії. Такого типу дослідження дають підстави до опрацювання концепції необхідних напрямків діяльності, які мають на меті обмеження деструктивного впливу, або посилення позитивного впливу чинників соціально-економічного, екологічного і демографічного характеру на потенціал і розвиток регіонів.

Об'єкт дослідження – регіони України і Польщі – вибраний не випадково. Ці дві сусідні країни характеризувались до початку 1990 рр. подібною соціально-економічною і медико-демографічною ситуацією. На початку 90 рр. ХХ ст. обидві країни розпочали активне реформування різних складових суспільного життя, однак, незважаючи на схожість цілей, спосіб реалізації реформ був якісно відмінний, що знайшло своє відображення у різному рівні соціально-економічного розвитку макро-, мезо- і мікрорегіонів України і Польщі. В зв'язку зі вступом Польщі до Євросоюзу, а також проєвропейським вибором України, дослідження набирає особливої ваги і актуальності. Предметом дослідження виступає

соціально-економічний розвиток регіонів як інтегральний ефект взаємодії історичних, економіко-географічних, соціально-географічних, еколого-географічних і демографічних чинників; його математично-статистична оцінка, а також типологія регіонів України і Польщі з огляду на соціально-економічну, екологічну та медико-демографічну ситуацію у цих двох країнах.

Для оцінки інтегрального соціально-економічного розвитку регіонів України і Польщі вибрано метод таксономічного аналізу [2]. Цей метод був використаний З. Хельвігом до типологічного поділу країн з огляду на рівень їх розвитку і структуру кваліфікованих кадрів. Істотою методу є отримання тзв. «міри господарського розвитку», яка є результатом синтезу всіх аналізованих параметрів. Дуже часто ця міра є окреслена як «таксономічна міра розвитку» [3], або «таксономічний показник» [1]. При обчисленні таксономічної міри розвитку Хельвіга спершу виконано стандартизацію змінних, які характеризують рівень розвитку території, натомість потім обчислено таксономічні міри соціально-економічного, екологічного і медико-демографічного розвитку регіонів України і Польщі.

Стандартизацію змінних виконано згід-

но з вірцем:

$$Z_{ik} = \frac{X_{ik} - \bar{X}_k}{S_k}$$

$$\bar{X}_k = \frac{1}{w} \sum_{i=1}^w X_{ik}$$

$$S_k = \left[\frac{1}{w} \sum_{i=1}^w (X_{ik} - \bar{X}_k)^2 \right]^{\frac{1}{2}}, \text{ де:}$$

$k = 1, 2, \dots, n$,

X_{ik} – вартість k -змінної в i -тій адміністративно-територіальній одиниці,

$\bar{X}_k$ – середнє арифметичне k -тої змінної,

S_k – стандартизоване відхилення k -тої змінної,

Z_{ik} – стандартизована вартість k -тої змінної в i -тій адміністративно-територіальній одиниці.

Після процедури стандартизації всі змінні в залежності від способу їх дії на стан суспільного здоров'я поділено на стимулянти (що мають додатні, стимулюючий вплив на суспільне здоров'я), дестимулянти (деструкційний, негативний вплив) і номінанти з складним до окреслення впливом на досліджуваний об'єкт. Поділ змінних на 3 вище окреслені типи служить для створення т.зв. *вірця розвитку*, яким є пункт P_0 з координатами:

$Z_{01}, Z_{02}, \dots, Z_{0n}$, де:

$Z_{0s} = \max Z_{rs}$, коли $s \in I$,

$Z_{0s} = \min Z_{rs}$, коли $s \notin I$,

$Z_{0s} = \text{ном } Z_{rs}$, коли $s \notin I$ ($s = 1, \dots, n$),

I – збір стимулянт,

Z_{rs} – стандартизована вартість s -тої змінної в r -тій адміністративно-

територіальній одиниці.

Відстані між окремими пунктами – адміністративно-територіальними одиницями і вірцевим пунктом розвитку P_0 позначаються через C_{i0} і обраховуються в наступний спосіб:

$$C_{i0} = \left[\sum_{s=1}^n (Z_{is} - Z_{0s})^2 \right]^{\frac{1}{2}} \quad (i = 1, \dots, w)$$

Обчислені відстані є основними елементами, які вживають при розрахунках таксономічної міри розвитку (d_i^*):

$$d_i^* = \frac{C_{i0}}{C_0}$$

$$C_0 = \bar{C}_0 + 2S_0$$

$$\bar{C}_0 = \frac{1}{w} \sum_{i=1}^w C_{i0}$$

$$S_0 = \left[\frac{1}{w} \sum_{i=1}^w (C_{i0} - \bar{C}_0)^2 \right]^{\frac{1}{2}}$$

Доволі часто таксономічна міра розвитку використовується в наступному модифікованому вигляді (d_i):

$$d_i = 1 - \frac{C_{i0}}{C_0}$$

Вартість таксономічних мір Хельвіга змінюється від 0 (ситуація несприятлива, рівень розвитку дуже низький) до 1 (ситуація сприятлива, рівень розвитку дуже високий, т.зв. вірцевий об'єкт).

Перелік змінних, вибраних для проведення таксономічного аналізу рівня інтегрального соціально-економічного розвитку подано в табл. 1.

Таблиця 1

Змінні, вибрані для проведення таксономічного аналізу інтегрального соціально-економічного розвитку регіонів України і Польщі, 2002 р.

Синтетичні показники рівня розвитку регіонів	Часткові показники	Змінні
Соціально-економічний розвиток	Рівень заможності	1. ВВП на 1 мешканця, \$ згідно з паритетом купівельної спроможності (S); 2. Середньомісячний дохід домогосподарств в перерахунку на 1 особу, \$ згідно з паритетом купівельної спроможності (S); 3. Середня функціональна поверхня помешкань, м ² на 1 особу (S).

	Зайнятість і умови праці населення	1. Скоригована кількість зайнятого населення на 1000 населення (S); 2. Кількість смертельних випадків на 1000 зайнятого населення (D); 3. Зайняте населення в умовах несприятливих для здоров'я, % загальної кількості зайнятого населення (D); 4. Зайняте населення в умовах несприятливих для здоров'я, пов'язаних із хімічними речовинами, % загальної кількості зайнятого населення (D); 5. Зайняте населення в умовах несприятливих для здоров'я, пов'язаних з промисловими волокнистими пилами, % загальної кількості зайнятого населення (D); 6. Зайняте населення в умовах несприятливих для здоров'я, пов'язаних з важкістю праці, % загальної кількості зайнятого населення (D);
	Структура видатків домогосподарств	1. Видатки на продукти харчування, % у загальних видатках домогосподарств (D); 2. Видатки на алкоголь і тютюн, % у загальних видатках домогосподарств (D); 3. Видатки на медичні потреби, % у загальних видатках домогосподарств (S); 4. Видатки на відпочинок і рекреацію, % у загальних видатках домогосподарств (S).
	Споживання основних продуктів харчування	1. Річне споживання м'яса, кг на 1 мешканця (S); 2. Річне споживання молока, л на 1 мешканця (S); 3. Річне споживання риби, кг на 1 мешканця (S); 4. Річне споживання овочів, кг на 1 мешканця (S); 5. Річне споживання фруктів, кг на 1 мешканця (S); 6. Річне споживання олії і інших жирів, кг на 1 мешканця (S); 7. Річне споживання цукру, кг на 1 мешканця (S).
Екологічний розвиток		1. Ліси та лісовкриті площі, га на 100 осіб(S); 2. Відсоток міського населення в загальній кількості населення (N, пропозиція номінативної вартості– 55%); 3. Густота населення, осіб на км ² (N, пропозиція номінативної вартості – 110 осіб на км ²). 4. Промислове забруднення повітря, т на 1 км ² (D).
Медико-організаційний розвиток	Засоби служби охорони здоров'я	1. Кількість лікарів на 10 тис. населення (S); 2. Кількість стоматологів на 10 тис. населення (S); 3. Кількість фармацевтів на 10 тис. населення (S); 4. Кількість середнього медичного персоналу на 10 тис. населення (S); 5. Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. населення (S); 6. Державні видатки на охорону здоров'я, \$ згідно з паритетом купівельної спроможності на 1 мешканця (S).
	Діяльність служби охорони здоров'я	1. Пацієнти в лікарнях в перерахунку на 100 осіб (D); 2. Середнє перебування пацієнта в лікарні, дні на протязі року(D); 3. Середнє використання лікарняного ліжка, дні на протязі року (N, пропозиція номінативної вартості 300 днів); 4. Виїзди станцій швидкої допомоги на 1000 населення (D).
Демографічний розвиток		1. Коефіцієнт народжень живими на 1000 населення (S); 2. Коефіцієнт смертності на 1000 населення (D); 3. Відсоток населення у віці 60 років і старше в загальній кількості населення (D).
Стан здоров'я населення	Позитивні показники стану здоров'я населення	1. Природний приріст населення на 1000 населення (S); 2. Середня тривалість життя чоловіків і жінок, років (S); 3. Синтетичний показник самооцінки стану здоров'я населення (S).

	Негативні показники стану здоров'я населення	1. Відсоток осіб, які оцінюють стан свого здоров'я нижче середнього, в загальній кількості респондентів (D); 2. Коефіцієнт смертності немовлят на 1000 народжень живими (D); 3. Смертність з приводу хвороб кровоносної системи на 100 тис. населення (D); 4. Смертність з приводу злоякісних новоутворень на 100 тис. населення (D); 5. Смертність з приводу хвороб дихальної системи на 100 тис. населення (D); 6. Смертність з приводу зовнішніх причин на 100 тис. населення (D); 7. Захворюваність на туберкульоз на 100 тис. населення (D); 8. Захворюваність на злоякісні новоутворення на 100 тис. населення (D); 9. Захворюваність на СНІД на 100 тис. населення (D); 10. Захворюваність на сифіліс на 100 тис. населення (D); 11. Захворюваність на гонококову інфекцію на 100 тис. населення (D); 12. Захворюваність на розлади психіки та поведінки на 100 тис. населення (D); 13. Захворюваність на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю на 100 тис. населення (D); 14. Інвалідність у віці 0-15 років на 100 осіб даної вікової групи (D).
--	--	---

S – стимулянта; D – дестимулянта; N – номінанта.

Джерело: власне опрацювання.

Вартості таксономічних мір розвитку регіонів поділено на 5 класів. Кожному класу надано якісні окреслення (наприклад, рівень розвитку високий, середній, низький),

які показують ситуацію даної адміністративно-територіальної одиниці (області, воєводства) у галузі синтетичних і часткових показників (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація регіонів згідно з рівнем соціально-економічного, екологічного, медико-організаційного, демографічного розвитку і стану здоров'я населення на підставі таксономічного аналізу

Класи	Вартості таксономічних мір	Рівень розвитку регіонів	Стан здоров'я населення
I	нижче 0,200	дуже низький	дуже поганий
II	<0,200-0,400)	низький (нижче середнього)	поганий (нижче середнього)
III	<0,400-0,600)	середній	середній
IV	<0,600-0,800)	високий (вище середнього)	добрий (вище середнього)
V	<0,800-1,000)	дуже високий	дуже добрий

Джерело: власне опрацювання.

На підставі таксономічного аналізу і методики k-середніх на території досліджуваних держав виділено 5 типів регіонів (з їх подальшим поділом на підтипи), які характеризуються подібним рівнем соціально-економічного, екологічного, медико-

організаційного розвитку, а також медико-демографічної ситуації, яка становить собою надійний індикатор інтегрального соціально-економічного розвитку регіонів. Зі статистичної точки зору регіони описані в табл. 3.

Таблиця 3

Типи областей України і воєводств Польщі з огляду на соціально-економічну, екологічну, медико-організаційну і медико-демографічну ситуацію на підставі таксономічного аналізу

Типи	Усереднені для даного типу вартості таксономічних мір розвитку Хельвіга												
	I	Ia	Ib	Ic	Id	II	III	IV	IVa	IVb	V	Va	Vb
Польща	0,346	0,425	0,468	0,505	0,217	0,564	0,679	0,129	0,141	0,743	0,455	0,780	0,377
1	0,340	0,391	0,442	0,524	0,239	0,695	0,703	0,064	0,070	0,770	0,554	0,815	0,491
2	0,349	0,441	0,480	0,496	0,207	0,504	0,668	0,158	0,173	0,731	0,411	0,764	0,325
Україна	0,166	0,199	0,416	0,215	0,130	0,493	0,355	0,223	0,386	0,303	0,236	0,325	0,235
3	0,138	0,122	0,507	0,166	0,074	0,696	0,634	0,228	0,379	0,326	0,422	0,505	0,417
4	0,283	0,341	0,532	0,291	0,194	-	0,530	0,145	0,217	0,475	0,386	0,382	0,420
5	0,170	0,220	0,376	0,229	0,148	0,476	0,243	0,225	0,398	0,286	0,159	0,256	0,159

I – синтетичний показник соціально-економічного розвитку; часткові показники соціально-економічного розвитку: Ia – рівень заможності населення; Ib – зайнятість і умови праці населення; Ic – структура видатків домогосподарств; Id – споживання основних продуктів харчування; II – синтетичний показник екологічного розвитку; III – синтетичний показник демографічного розвитку; IV – синтетичний показник медико-організаційного розвитку; часткові показники медико-організаційного розвитку: IVa – засоби служби охорони здоров'я; IVb – діяльність служби охорони здоров'я; V – синтетичний показник стану здоров'я населення; часткові показники стану здоров'я населення: Va – позитивні показники стану здоров'я населення; Vb – негативні показники стану здоров'я населення.

Джерело: власне опрацювання.

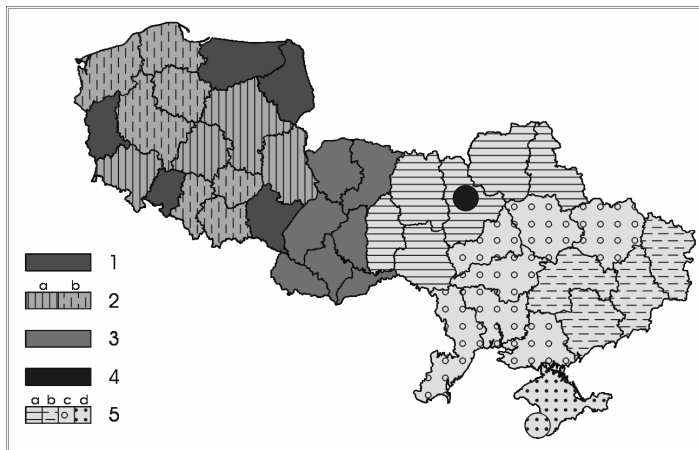

Рис. 1. Типи і підтипи областей України і воєводств Польщі з огляду на рівень інтегрального соціально-економічного розвитку на підставі таксономічного аналізу, 2002 р.

Джерело: власне опрацювання.

Для кожного типу і підтипу регіонів окреслено інтегральний соціально-економічний розвиток, охарактеризовано основні соціально-економічні, екологічні і медико-демографічні проблеми, а також запропоновано концепції їх розв'язання.

Тип 1. Об'єднує 5 воєводств Польщі: Опольське, Любуське, Вармінсько-Мазурське, Підляське, Підкарпатське з порівняно найкращим станом здоров'я населення. Кількість населення становить 6,8 млн осіб (17,8% загальної кількості населення

Польщі). На підставі таксономічної міри Хельвіга стан здоров'я населення воєводств, що належать до типу 1 можна окреслити як середній, за винятком Опольського воєводства, мешканці якого мають добрий стан здоров'я. Це воєводство характеризується найкращим станом здоров'я населення на цілій досліджуваній території. На медико-демографічну ситуацію воєводств даного типу вплинули в значній мірі сприятливі екологічні умови, наближений до пересічного рівень споживання основних продуктів

харчування, що можна пов'язувати з сільськогосподарським характером цих регіонів і високим ступенем самозабезпечення домогосподарств продуктами харчування. Вищезазначені воєводства характеризуються низьким рівнем заможності населення: ВВН на душу населення згідно з паритетом купівельної спроможності є нижче середнього рівня для Польщі.

Tun 2. До його складу входять решта воєводств Польщі (всього 11) з різним рівнем соціально-економічного розвитку і досить різномірним рівнем заможності населення. В межах даного типу знаходяться регіони як з середнім, так і поганим станом здоров'я населення. З огляду на це видається доцільним поділ воєводств на 2 підтипи:

Підтип 2a. Об'єднує 4 воєводства, в тому числі промислового характеру (Дольношльонське, Лодзьке і Мазовецьке) і одне – Любельське – сільськогосподарського характеру. Їх спільною рисою є досить вирівняний рівень чинників, що впливають на медико-демографічну ситуацію, в тому числі, економічних чинників, зв'язаних з заможністю населення, умовами праці і структурою витраток домогосподарств. Покращення стану здоров'я мешканців досліджуваних територій можна сподіватись головним чином внаслідок покращення якості навколишнього середовища і ситуації в галузі засобів охорони здоров'я.

Підтип 2b. До його складу входять 7 воєводств: Поморське, Західнопоморське, Куявсько-Поморське, Великопольське, Шльонське, Малопольське і Свентокшиське. Дані воєводства характеризуються загально сприятливою демографічною ситуацією і середнім, або вище середнього рівнем діяльності служби охорони здоров'я. В цілях підтримання існуючого стану здоров'я населення і його покращення необхідно поліпшити екологічну ситуацію в воєводствах, а також рівень життя населення.

Tun 3. Об'єднує регіони з середнім (області: Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська) і поганим станом здоров'я населення (області: Чернівецька, Тернопільська, Рівненська, Волинська), розташовані в західній частині України. Незважаючи на те, що синтетичні показники стану здоров'я населення, розраховані за методикою Хель-

віга, є доволі низькими на тлі Польщі, вищеперераховані області характеризуються найкращим станом здоров'я населення по відношенню до решти адміністративно-територіальних одиниць України. Областям, що входять до складу типу 3, притаманні сприятливі демографічні і екологічні умови, і доволі ефективна, як на українські реалії, служба охорони здоров'я. Області характеризуються також сприятливими умовами праці населення при одночасно низькому рівні заможності, який є похідною низької вартості ВВН на душу населення і має несприятливий вплив на споживання основних продуктів харчування. Низький рівень життя населення зумовлює відповідно низький рівень фінансових витраток на охорону здоров'я, відпочинок і рекреацію. Для забезпечення в перспективі доброго стану здоров'я населення аналізованих регіонів, необхідно спрямувати загальнодержавну, регіональну і локальну політику держави на підвищення рівня життя населення.

Tun 4. До його складу входить столиця України – м. Київ. Адміністративно-територіальна одиниця була виділена в окремий тип в зв'язку з її специфічністю на фоні решти адміністративно-територіальних одиниць України. Столиця вирізняється на тлі решти регіонів України доволі високим рівнем заможності населення і сприятливою структурою витраток домогосподарств (високий рівень споживання основних продуктів харчування). Місто Київ характеризується поганим станом здоров'я його мешканців, окресленим на підставі таксономічної міри Хельвіга. В значній мірі така ситуація зумовлена несприятливими екологічними умовами – високим рівнем забруднення повітря, води, а також високим рівнем шумового забруднення. Отже, ці проблеми мають бути предметом особливої уваги місцевої влади.

Tun 5. У своєму складі має найбільшу кількість областей, розташованих у центральній і східній частині України. Кількість населення становить 37,9 млн осіб (78,2% загальної кількості населення України). Характеризується поганим (9,4 млн осіб, або 19,3% населення України) і дуже поганим станом здоров'я населення (28,5 млн осіб, або, відповідно, 36,4%). З огляду на різнорі-

дність чинників, які впливають на стан здоров'я населення, регіони, що належать до типу 5, поділено на наступні підтипи:

Підтип 5a. Об'єднує регіони з відносно сприятливими екологічними чинниками і умовами праці, поганим, або дуже поганим станом здоров'я населення. До його складу входять 6 центральних і північно-східних областей України: Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Київська (без м. Києва), Чернігівська, Сумська. Для покращення стану здоров'я населення даного підтипу належить передусім покращити рівень заможності населення, а також ефективно втілювати в життя заходи, спрямовані на нівелювання наслідків аварії на ЧАЕС.

Підтип 5b. Належать регіони з несприятливою екологічною і демографічною ситуацією, низьким рівнем зайнятості населення, несприятливими умовами праці і дуже поганим станом здоров'я населення: Луганська, Донецька, Дніпропетровська і Запорозька області. Необхідною умовою покращення медико-демографічної ситуації в цих областях є покращення якості zdegradovanого довкілля і проведення державної політики на різних адміністративних рівнях, спрямованої на зменшення смертності і

підвищення рівня народжуваності.

Підтип 5c. Має в своєму складі середньорозвинуті області з поганим, або дуже поганим станом здоров'я населення, розташовані головним чином в південній частині України: Миколаївську, Одеську, Полтавську, Черкаську, Кіровоградську, Херсонську. В межах цього підтипу знаходиться також Харківська область, яка характеризується, дещо кращою, в розрізі аналізованих показників, медико-демографічною ситуацією. До основних проблем розвитку областей, що входять до складу цього підтипу, можна віднести низький рівень і якість медичної допомоги (у випадку Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської областей), а також низький рівень заможності населення (Одеська, Миколаївська області).

Підтип 5d. Об'єднує 2 адміністративно-територіальні одиниці України: АР Крим і м. Севастополь з низьким рівнем заможності населення, несприятливою структурою видатків домогосподарств, поганим, або дуже поганим станом здоров'я населення. Покращення стану здоров'я населення можливе лише у випадку покращення якості навколишнього середовища і підвищення рівня життя населення.

Література

1. Andryszek Cz., 1991, *Zróżnicowanie przestrzenne sytuacji zdrowotnej kraju. Resortowy program badawczo-rozwojowy RPBR MZ. IV. „Optymalizacja opieki zdrowotnej i społecznej”*. Akademia Medyczna w Łodzi, Łódź.
2. Hellwig Z., 1968, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologii podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju, oraz zasoby i strukturę wykwalfikowania kadr. Przegląd Statystyczny*, t. 15, z. 4. s. 307-327.
3. Pluta W., 1977, *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach ekonomicznych. Metody taksonomiczne i analizy czynnikowej*. PWN, Warszawa.

УДК911.3

Сергій Запотоцький

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ В РЕГІОН

В роботі розглянуто сутність та основні аспекти формування регіонального інвестиційного механізму. Проведено аналіз інвестиційної привабливості регіонів та галузей, визначені перспективи залучення інвестицій в регіони України.

Сергей Запотоцкий. Особенности механизма привлечения инвестиций в регион. В работе рассмотрены сущность и основные аспекты формирования регионального инвестиционного механизма. Проведен анализ инвестиционной привлекательности регионов и отраслей, определены перспективы привлечения инвестиций в регионы Украины.

Постановка проблеми. Забезпечення пріоритетів соціально-економічного розвитку регіонів України та необхідних темпів економічного зростання повинно підкріплюватися нарощуванням інвестиційних ресурсів, послідовним збільшенням частки капітальних вкладень в основні засоби, розширенням інвестиційних джерел та визначенням пріоритетних напрямів їх вкладення. Реалізувати такі пріоритети можливо лише за умови ефективної державної регіональної інвестиційної політики, та наявності дієвих механізмів її здійснення. У зв'язку з цим набувають особливої актуальності питання, пов'язані з формуванням механізмів активізації інвестиційної діяльності як на державному, так і на регіональному рівнях.

Мета і завдання Метою роботи є дослідження сучасного стану та можливостей вдосконалення організаційно-економічного механізму залучення інвестицій в регіон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Значний внесок у вирішення проблем формування системи інвестиційної політики та регулювання інвестиційних процесів внесли праці таких вітчизняних вчених, як М.Г. Білопольський, І.С. Благун, З.В. Герасимчук, В.М. Гриньова, СІ. Дорогунцов, М.І. Крупка, О.С. Кузьмін, Ю.В. Макогон, В.Л. Пілюшенко, О.С. Поважний, С.Ф. Поважний, Л.Г. Червова, М.Г. Чумаченко, І.М. Школа та ін.

Виклад основного матеріалу. Нинішній період економіки України характеризується докорінними змінами соціально-економічних відносин на регіональному рівні. Господарський комплекс України має значні відмінності в рівнях розвитку регіонів, що поглиблює сферу застосування множини методів управління органами виконавчої влади. Аналіз соціально-економічного стану регіонів України дає змогу зробити неоднозначні висновки щодо відповідності застосованих методів управління ситуаціям, які склалися на мезорівні господарювання, що виявляються в коливанні обсягів виробництва продукції та послуг, зовнішньої торгівлі, рівня безробіття, роздрібного товарообігу, на який впливає ціновий фактор. Усе це вимагає посилення ролі регіонального управління інвестиційними процесами. Місцеві органи влади кра-

ще, ніж державні, розуміють соціально-економічні проблеми регіону, володіють загальною картиною процесів, що відбуваються. Процес інвестування в регіоні має свої особливості, пов'язані зі специфікою джерел інвестування, сукупністю їхніх форм та обмеженістю стадій відтворення в регіональних структурах, саме тому в компетенції регіональних органів влади знаходяться важелі, які зможуть істотно покращити інвестиційний клімат регіону. Привабливість та інвестиційний клімат регіону значною мірою визначаються і забезпечуються сформованою регіональною адміністрацією інвестиційною політикою, яка повинна містити комплекс заходів підтримки інвестиційної діяльності та структурних перетворень у виробничій і соціальній сферах, забезпечувати зростання обсягів промислового виробництва.

Вирішити проблемні питання, що віддзеркалюють існуючі закономірності соціально-економічного розвитку регіону і однієї з його головних складових -інвестиційної політики, можливо тільки за умови узгодження роботи органів регіонального управління з державними макроструктурами, а також суб'єктами господарювання і приватними інвесторами, спонукальні мотиви щодо активізації інвестиційної діяльності яких полягають у політичній та законодавчій стабільності, соціальному порядку, макроекономічному зростанні, розвинутості інвестиційної інфраструктури, рівні конкуренції, стабільності національної валюти.

Державним макроструктурам належить раль розробника загальних пріоритетів інвестиційної політики, принципів їх реалізації. Як підтверджує світовий досвід, є дві форми участі держави в інвестиційному процесі: пряма і опосередкована. Опосередкована участь має на увазі формування загальних умов здійснення інвестиційної діяльності, а пряма - безпосередню участь держави у фінансуванні інвестицій.

Пряме втручання передбачає державне управління і державне фінансування інвестицій у пріоритетні напрями економіки та соціальної сфери. Вибір пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності в Україні пов'язаний з першочерговими завданнями стабілізації економіки, довготерміновими

завданнями, спрямованими на її перебудову, та підвищення рівня життя населення. У державній програмі заохочення іноземних інвестицій в Україні [2], до основних пріоритетних сфер інвестиційної діяльності віднесено: агропромисловий комплекс; медичну та мікробіологічну промисловість; легку промисловість; лісопромисловий комплекс; машинобудування; металургійний комплекс; розвиток паливно-енергетичного комплексу та впровадження енерго-і ресурсозберігаючих технологій; транспортну інфраструктуру; зв'язок; хімічну та нафтохімічну промисловість; соціальну інфраструктуру; подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Проте ці пріоритети, хоч які важливі вони є, створюють враження спроби якнайширше охопити економіку, незрозумілим залишається загальний критерій їх визначення. На думку багатьох українських економістів, наведений перелік є необґрунтованим, занадто деталізованим, розгалуженим, складним для практичної реалізації.

В цілому інвестиційний клімат регіону варто розглядати як комплексну характеристику, що складається з трьох ключових підсистем:

- інвестиційного потенціалу, що враховує основні макроекономічні характеристики, насиченість території факторами виробництва (природно-ресурсним потенціалом, робочою силою, основними фондами, інфраструктурою і т. ін.), споживчий попит населення та інші показники;
- інвестиційного ризику - сукупності змінних факторів ризику інвестування;
- законодавчих умов - правової системи, що забезпечує стабільність діяльності інвестора [5, 276].

У світлі такого визначення, регіональні органи влади можуть безпосередньо впливати на першу та другу складові й опосередковано, через висування законодавчої ініціативи, на третю складову інвестиційного клімату регіону.

До компетенції обласних органів управління входять: розробка стратегії й тактики розвитку та розміщення продуктивних сил області; підготовка та затвердження прогноз-планів її економічного і соціального розвитку, а також соціальних, економічних, екологічних та науково-технічних програм

загальнорегіонального значення. Органи обласного управління також координують внутрішньообласні виробничі зв'язки, стимулюють розвиток міжгалузевих виробництв, спільно з міськими та районними органами управління визначають території для розміщення нових виробничих об'єктів, контролюють стан навколишнього середовища і природокористування, регулюють внутрішньообласну міграцію населення та ін. Міські та районні органи управління вирішують усі місцеві питання забезпечення умов нормальної життєдіяльності населення, у тому числі здійснюють управління соціальною сферою (розвиток інфраструктурних об'єктів і містобудівництва, організацію охорони здоров'я та культури, освіти і правопорядку).

Узагальнюючи цілі державного регулювання інвестиційних процесів і транспонує їх на регіональний рівень, слід зазначити, що головною метою політики вкладання засобів на мезорівні є зміцнення регіонального і, як наслідок, національного інвестиційного потенціалу на основі активізації інвестиційної діяльності, розвитку інфраструктури сприяння залученню засобів, підвищення інноваційної спрямованості інвестування.

Важливим є сам організаційно-економічний механізм залучення інвестицій в регіон, під яким варто розуміти сукупність нормативно-правових державних актів, організаційних й економічних заходів, засобів, важелів, стимулів, що застосовуються органами регіонального управління і місцевого самоврядування в межах їх повноважень з метою формування на даній території (в регіоні) умов для розширеного відтворення і забезпечення соціально-економічного розвитку.

Доцільність такого підходу полягає в тому, що разом з об'єктивними інвестиційними умовами (законодавчими, адміністративними, організаційними,

економічними), сформованими в рамках економічної системи, існують чинники, що характеризують розвиток території (територіальне розміщення продуктивних сил, рівень їх розвитку, демографічна ситуація, рівень урбанізації, рівень концентрації промислового виробництва), які за інших рів-

них умов (тобто за наявності бажання інвестора вкласти засоби в економіку України) є мотиваційними і визначаючими.

Основними джерелами надходження інвестиційних ресурсів є державні вкладення; інвестиції, які здійснюються за рахунок підприємств і компаній (як вітчизняних, так і зарубіжних); інвестиції за рахунок ресурсів інвестиційних фондів і компаній, сформовані на основі акумуляції грошових засобів населення. Концепція регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкових відносин до конкретних шляхів залучення інвестиційних засобів відносить:

- економічно обґрунтовані нормативи амортизаційних відрахувань і створення галузевих та міжгалузевих фондів амортизації;
- випуск цінних паперів під конкретні проекти для більш широкого залучення засобів підприємств і населення;
- розширення іпотечного кредитування;
- залучення матеріальних, фінансових та інших ресурсів позабюджетних і інноваційних фондів, страхових компаній, комерційних банків, внутрішніх інвестиційних позик;
- використання іноземних інвестицій, кредитних ліній і кредитів міжнародних фінансових організацій тощо [3].

Формування механізму залучення інвестицій, по суті, має на меті пошук шляхів фінансування інвестицій і акумуляції інвестиційних ресурсів. Аналіз сучасних умов України дає змогу зробити висновок про відсутність, нерозвиненість або спотворену дію цих механізмів.

До джерел фінансування регіональних капіталовкладень відносяться місцеві бюджети в частині бюджету розвитку та позики [1, с.4]. У рамках чинного законодавства місцевим органам управління надається можливість здійснювати позики для фінансування активів тривалого користування. Так, у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» говориться, що рада або за її рішенням інші органи місцевого самоврядування відповідно до законодавства можуть випускати місцеві позики, цінні папери, отримувати кредити у банківських установах. На сьогодні інвестиційні можливості регіональних органів влади у фінансуванні

регіонального розвитку обмежені. Середній рівень фінансування за рахунок місцевих бюджетів в Україні дорівнює 4-5%. Основною причиною є низький рівень дохідної частини бюджетів, що зумовлює брак засобів навіть на поточні й соціальні статті витрат, а також відсутність дієвих механізмів реалізації позик.

Важливим джерелом регіональних інвестиційних ресурсів є місцеві позики. Пріоритетним способом залучення позик є державні облігації як один із найперспективніших інструментів фондового ринку. В Україні поки що маємо досить обмежений і значною мірою негативний досвід випуску облігацій

муніципальних позик. Великі територіальні утворення не мають можливості вдаватися до таких позик, оскільки в Україні відсутня законодавча база не лише для випуску облігацій регіональних позик, а й узагалі для будь-яких видів фінансових позик представницькими органами місцевої влади на рівні областей і районів у них. Це свідчить про наявність серйозних недоліків у законодавчому забезпеченні інвестиційної політики й механізмів її здійснення.

Ще одним недоліком інвестиційного механізму в Україні є відсутність інвестиційних банків, хоча об'єктивна ситуація в країні потребує створення механізму, який би обслуговував мобілізацію капіталу для інвестицій в реальний сектор економіки. Банківське інвестиційне кредитування також не задовольняє насущним потребам. Хоча за період 2000-2006 рр. в Україні і відбулося істотне збільшення обсягів банківського фінансування: з 391 млн. грн. у 2000 р. до 21033 млн. грн. в 2006 р., проте це складає всього 15,7% загальних джерел інвестицій в 2006 р., тобто є явно недостатнім. Причинами, які стримують розвиток банківського кредитування є, по-перше, високі відсоткові ставки, по-друге, інфляційні процеси; по-третє, масштабне відторгнення ресурсів кредитних установ у формі резервних вимог, здійснюване практично на безповоротній основі; по-четверте, відносно низький рівень заощаджень населення тощо.

Розвиток інвестування за рахунок засобів страхових компаній в Україні також недостатній. З розвитком страхового ринку,

збільшенням сум страхових операцій, збільшенням страхових резервів і власних засобів страховиків збільшується роль страхових системи в інвестиційному процесі. Але обсяг засобів, що акумулюються страховиками в Україні, на відміну від банківського, ще малий. Збільшення продажу страхових послуг сприятиме збільшенню інвестування. Збільшення інвестиційних можливостей страхової системи також могло б забезпечуватися наявністю державної компанії з перестрахівки. Низька фінансова місткість українського страхового ринку призводить до того, що значні суми страхових премій, тобто інвестиційні ресурси, надходять до іноземних перестраховувальних компаній.

Трастові й пенсійні компанії не є реальними постачальниками капіталу в Україні за причиною нерозвинутості ринку цих фінансових послуг і, як наслідок, недостатності акумульованих інвестиційних ресурсів.

Досвід функціонування вільних економічних зон в Україні теж не можна однозначно оцінювати як позитивний або негативний. З одного боку, СВЕЗ можуть бути ефективним інструментом механізму залучення інвестиційних засобів на конкретну територію, а з іншого, - порівнюючи досвід функціонування СВЕЗ в Україні й інших країнах світу, можна зробити висновок про наявність серйозних проблем з їх реалізацією у нашій країні.

Економічне зростання України потребує посиленої уваги до регулювання інвестиційної діяльності в регіонах. Регіонам належить важлива роль у залученні інвестицій. На регіональному рівні легше відновити довіру інвесторів

до партнерів та органів державного управління на основі чинного законодавства в рамках сприяння поліпшенню інвестиційного клімату в регіоні.

На ефективність державного регулювання формуванням сприятливого інвестиційного середовища значний вплив здійснюють соціально-економічні умови регіону. Різкі відмінності у територіальному розвитку України вимагають детального дослідження умов кожного конкретного регіону для визначення найбільш адекватних напрямів, методів, інструментів регулювання активізації інвестиційних процесів. Важлива

роль у безпосередньому залученні інвестицій в регіони належить самим регіонам, їхня інвестиційна привабливість визначається дією системи чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних можна віднести соціально-економічні особливості інвестиційної привабливості регіонів, основні напрямки структурної трансформації їх економіки. Інвестори надають перевагу промислово розвинутим, з вигідним економічним становищем регіонам. Суб'єктивні чинники безпосередньо пов'язані з характером дій місцевої влади, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення інвестицій в економіку регіону. Окрім того, на регіональному рівні місцева влада повинна визначити пріоритетні сфери та галузі інвестування, сприяти зменшенню зовнішніх ризиків і бюрократичних перепон для розвитку спільного підприємництва.

За розрахунками Міністерства економіки України, потреба в іноземних інвестиціях для реформування національного господарства становить понад 40 млрд. дол. США. Найбільша потреба в них відчувається в металургії (7 млрд. дол. США), машинобудуванні (5,1 млрд. дол. США), хімії та нафтохімії (3,3 млрд. дол. США), транспорті (3,7 млрд. дол. США). Натомість інвестиції в окремі регіони надходять вкрай повільно. Основна причина цього в тому, що вкладений капітал не обіцяє гідної віддачі. Капітал передусім спрямовується в сфери з швидким обігом: торгівлю, банківську і комерційну діяльність. Що ж до виробництва, то тільки окремі його галузі (зв'язок, харчова промисловість) більш-менш привабливі для інвестицій.

Зупинимося детальніше на аналізі сучасного стану інвестиційної сфери.

Ринок інвестиційних кредитів в Україні, незважаючи на позитивну динаміку розвитку, досить звужений і не забезпечує потреб сучасної економіки.

Починаючи з 2000 р. в обсягах надходження інвестиційних ресурсів намітилася позитивна тенденція, яку візуально можна охарактеризувати як статичну, тобто з кожним роком відбувається збільшення абсолютного приросту інвестиційних ресурсів. Причинами цього є, по-перше, поживлення

інвестиційної активності на світових ринках після фінансової кризи 1997-1998 рр., збільшення довіри до економіки України з боку іноземних інвесторів і дії державної влади в цьому напрямі.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, внесених в Україну, на 1 жовтня 2007р. склав 26856,6 млн. дол., що на 24,2% більше обсягів інвестицій на початок року. Водночас частка іноземних інвестицій в загальнодержавному їх

обсязі складає тільки 6%, тоді як в Казахстані - майже 30%, а в Естонії - понад 90%. У перерахунку на одного мешканця України припадає лише 576,2 дол. США іноземного капіталу на рік. Для порівняння: в Угорщині, Чехії та Естонії цей показник перевищує 2 тис. дол.

Інвестиції в Україну надійшли зі 119 країн світу. До десятки основних країн-інвесторів, на які припадає більше 83% загального обсягу капіталу входять: Німеччина - 5759,3 млн. дол., Кіпр - 4957,6 млн. дол., Нідерланди - 2173,7 млн. дол., Австрія - 2010,5 млн.дол., Сполучене Королівство - 1820,0 млн. дол., Сполучені Штати Америки - 1421,1 млн. дол., Російська Федерація - 1343,2 млн. дол., Франція - 1025,6 млн. дол., Віргінські острови, Британські - 943,2 млн. дол. та Швеція - 876,7 млн. дол.

В Україні до інвестиційно привабливих регіонів належать м. Київ, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Київська, Одеська області, в які спрямовується три чвертей прямих іноземних інвестицій, що надходять до України.

До областей з середнім рівнем інвестиційної привабливості належать А.Р.Крим, Запорізька, Львівська, Волинська, Полтавська, Закарпатська, Луганська, Івано-Франківська області, які концентрують близько 17 % прямих іноземних-інвестицій.

Такі області, як Миколаївська, Сумська, Черкаська, Рівненська, Житомирська, Хмельницька, Вінницька, Херсонська, Чернігівська, Кіровоградська, Тернопільська, Чернівецька, належать до регіонів з найнижчим рівнем інвестиційної привабливості, на які припадає лише близько 8% прямих іноземних інвестицій.

Відповідно до інвестиційної привабливості областей України значні розбіжності

спостерігаються у концентрації іноземних капітальних вкладень за окремими регіонами країни. Зокрема, на м. Київ і область припадає майже 40% залученого капіталу, тоді як на промислово розвинуті регіони України -Донецьку, Дніпропетровську та Запорізьку області - менше 20%. Проте слід особливо зазначити, що проблему залучення іноземних інвестицій до різних регіонів треба розглядати насамперед як потребу того чи іншого регіону в іноземному капіталі.

Впродовж останнього часу в розвитку інвестиційної сфери спостерігається значне зростання як капітальних інвестицій, так і інвестицій в основний капітал. Наприклад, у 2002 р. капітальні інвестиції дорівнювали 46 563 млн. грн., а інвестиції в основний капітал - 37 178 млн. грн., то у 2006 р. - 148 972 млн. грн. і 125 254 млн. грн. відповідно, тобто відбулось загальне збільшення більш як в три рази.

Наведені дані свідчать про те, що при збільшенні обсягів, принципових змін у структурі джерел фінансування інвестицій в основний капітал не відбулося. Головним джерелом інвестицій в основний капітал є власні засоби підприємств та організацій. Так, за рахунок власних засобів підприємств і організацій у 2006 р. фінансується 59% загального обсягу інвестицій проти

75,2% у 1997 р., хоча в абсолютному виразі ця цифра понад 5 разів перевищує значення 1997 р. До позитивного моменту належить збільшення фінансування за рахунок кредитів банків до 14,8%.

За оцінками фахівців Українсько-європейського Центру з питань законодавства, інвестиційна ситуація в Україні характеризується двома аспектами. З одного боку, спостерігаються позитивні тенденції: обсяг інвестицій з року в рік зростає, а з іншого – Україна все ще знаходиться в списку країн, що мають найнижчу інвестиційну привабливість. Ситуація з іноземними інвестиціями безпосередньо співвідноситься з внутрішньою економічною ситуацією в Україні. Країна все ще експортує товари з низькою доданою вартістю, і 70% останніх припадає на держави колишнього СРСР. Цей факт свідчить про те, що дотепер не відбулася внутрішня трансформація економіки України. Для цього вкрай потрібні іно-

земні інвестиції, які принесуть нові технології і дадуть змогу виробляти товари, конкурентоспроможні на світовому ринку. Ще однією проблемою Української економіки є те, що найменше на 50% вона характеризується як «тіньова». Причина полягає у слабкості державних інститутів і законодавчої системи.

Позитивні тенденції збільшення джерел фінансування інвестицій все ж таки не дають змоги говорити про повне задоволення інвестиційного попиту. Як показує світовий досвід, збільшення обсягу інвестиційних ресурсів можливе за рахунок підвищення фінансової самостійності підприємств й організацій через зменшення податків на інвестиції, зниження митних тарифів на товари, що імпортуються в рамках інвестиційних проектів, залучення вільних засобів населення на банківські рахунки шляхом встановлення оптимальних ставок за депозитами, розширення кола послуг вкладникам та зменшення їх вартості.

Значні обсяги іноземних інвестицій зосереджено на підприємствах промисловості - 7467,1 млн. дол. (27,8% загального обсягу прямих інвестицій в Україну), у т.ч. переробної - 6316,6 млн. дол. та добувної - 1017,0 млн. дол. Серед галузей переробної промисловості суттєві обсяги інвестицій внесено в металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів - 1516,6 млн. дол., у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів - 1506,8 млн. дол., машинобудування - 1027,5 млн. дол., хімічну та нафтохімічну промисловість - 787,6 млн. дол.

У фінансових установах акумульовано 4206,7 млн. дол. (15,7%) прямих інвестицій, на підприємствах торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку - 2742,3 млн. дол. (10,2%) та в організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, - 2244,2 млн. дол. (8,4%).

Аналізуючи дані Держкомстату України за напрямками використання інвестицій, слід зазначити необхідність поліпшення їх структури за окремими галузями економіки. Насамперед це стосується збільшення частки інвестицій в сільське господарство, на яке

припадає близько 11 % ВВП, а також у галузі виробництва, орієнтовані на експорт (металургію, машинобудування, хімічну й нафтохімічну промисловість, АПК).

Крім того, з урахуванням обраного курсу на інноваційний розвиток України, доцільно було б збільшити інвестиції у наукові дослідження та розробки за рахунок активного державного регулювання і стимулювання цього напрямку.

Основними напрямками державного регулювання підвищення рівня інвестиційного забезпечення відтворювання основного капіталу повинні стати: подальше покращання відтворювальної структури інвестицій, зростання питомої ваги витрат на технологічне переобладнання та реконструкцію діючих підприємств; удосконалення технологічної структури інвестицій; зміна галузевої структури інвестицій на користь галузей, визнаних пріоритетними в процесі структурної перебудови; активізація регіональних інвестиційних процесів за рахунок поширення повноважень місцевих органів влади і сприяння інвестиційної активності підприємств.

Огляд існуючих механізмів залучення інвестицій в економіку регіонів та досвід інвестиційної діяльності багатьох європейських держав дав змогу зробити висновок про необхідність створення агентств регіонального розвитку (АРР). Агентство регіонального розвитку - це будь-яка організація, головною задачею якої є узагальнення колективного інтересу (вигоди) щодо розвитку певної території. За походженням АРР бувають створеними з ініціативи національного уряду, з ініціативи місцевих і регіональних органів влади і незалежні АРР, що функціонують як господарські товариства або як громадські неприбуткові організації. Це обумовлено такими причинами: відносною простотою створення, мінімальними витратами на фінансування, відносною автономністю у функціонуванні. Основними критеріями створення таких організаційних утворень мусить бути:

сприйматися як інституційний механізм регіонального розвитку органами державної влади, місцевим або регіональним самоврядуванням, політичними структурами;

координувати свою діяльність з державними та самоврядними структурами і водночас зберігати автономію в ухваленні рішень;

мати розроблену стратегію місцевого або регіонального розвитку, яка повинна узгоджуватися з пріоритетами, певними державними структурами і органами самоврядування;

володіти достатніми фінансовими ресурсами для реалізації базових проєктів регіонального розвитку, підтримкою власної технічної інфраструктури; мати кваліфікований професійний персонал.

Ініціатива зі створення механізму залучення інвестицій у вигляді агентства регіонального розвитку повинна виходити від органів регіональної влади, оскільки, по-перше, це відповідає концепції державної регіональної політики України, а по-друге, успішність функціонування механізму на пряму залежить від зацікавленості саме регіональних властей в його створенні. Ефективність діяльності агентств регіонального розвитку можлива тільки за

умови надання їм права участі в процесі ухвалення політичних та економічних рішень, які торкаються розвитку регіону.

Юридичні форми функціонування АРР достатньо різноманітні: в Чехії це громадська організація або комерційна прибуткова структура; в Румунії АРР функціонують як благодійні фонди; у Болгарії, Угорщині, Естонії - неприбуткові підприємства. Найбільші можливості вибору юридичної форми функціонування АРР надає законодавство Польщі, де більшість із них є акціонерними товариствами, діяльність яких регулюється Комерційним кодексом. Частина АРР діє як місцеві фонди, повноваження яких визнача-

ються Законом про фонди. У країнах Західної Європи подібні структури переважно діють у формі державних підприємств, як в Ірландії, Іспанії, Німеччині, Великій Британії, або - акціонерних товариств (у Португалії, Франції), одним із співзасновників яких є держава. Більшість з них здійснюють комерційну діяльність, лише організації Данії та Франції мають статус неприбуткових. Типовою організаційною структурою для агентств є існування Ради агентства, до складу якої входять усі зацікавлені сторони соціального партнерства – представники регіонального самоврядування, державних неконцентрованих органів, бізнесу, торгово-промислових палат, неурядового сектору.

Широкий спектр юридичних форм існування агентств регіонального розвитку обумовлює різноманітність їхніх завдань та коло інтересів. Так, АРР у формі неприбуткових організацій більше уваги присвячують дослідженням теоретико-прикладного значення, беруть участь разом з органами виконавчої влади в розробці стратегії та концепції регіонального розвитку території, розробляють і адмініструють регіональні програми, організовують тематичні семінари, конференції, займаються популяризацією ідей регіонального розвитку. АРР на комерційній основі проводять діяльність із залучення інвестицій, надання консультацій підприємствам, займаються пошуком партнерів по бізнесу, беруть участь в організації виставок та ярмарків. Основним завданням неадміністративних професійних інститутів регіонального розвитку має бути створення інституційної, технічної, людської інфраструктури, необхідної для залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій в економіку регіону [5, 204].

Література

1. Буковинський С.А., Комаров В.А. Бюджет розвитку та пріоритети бюджетних інвестицій // *Фінанси України*. - 2004. - № 9. - С. 3-19.
2. Державна програма заохочення іноземних інвестицій в Україні // *Відомості Верховної Ради України*. - № 6. - 1994. - С. 29-49.
3. Концепція регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки // *Відомості Верховної Ради України*. - 1995. - № 21.
4. Луцишин Н. Формування інституційної структури регіональної політики в країнах Європи // *Регіональна економіка*. - 2004. - № 3. - С. 199-209.
5. Музиченко А.С. Інвестиційна діяльність в Україні: Навч. посібник. - К.: Кондор, 2005. - 406 с.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ХЕРСОНСЬКОГО РЕГІОНУ

В статті розглядаються деякі аспекти геодемографічної ситуації у Херсонській області. Зокрема, аналізується динаміка чисельності населення, зміни у статеві-віковій структурі, внутрішньо регіональні та зовнішні міграції.

Liudmyla Niemets, Andrej Kozlovets. To the question of geodemographic description of the Kherson region. In the article some aspects of geodemographic situation in the Kherson region are considered. In particular, the dynamics of quantity of population is analysed, changes in a sexual-age-old structure, inwardly regional and external migrations.

Актуальність теми дослідження. Починаючи з 1991 року в Україні спостерігається ускладнення демографічної ситуації. Про актуальність цієї теми свідчить той факт, що відбуваються парламентські слухання стосовно демографічної кризи в Україні, політичні партії включають подолання демографічної кризи до своїх програм, на державному рівні вже проводяться певні заходи щодо стимуляції народжуваності [2, 3]. Але демографічна криза поглиблюється, вживаних заходів недостатньо для її подолання. Наслідками кризи стало недофінансування багатьох середніх закладів освіти, охорони здоров'я, транспортних підприємств та інших об'єктів соціальної інфраструктури, особливо це стосується сільської місцевості, територій, віддалених від великих міст. Гостро дана проблема стоїть у Херсонському регіоні, густина населення у якому є найнижчою в Україні.

Аналіз попередніх досліджень. Зазначена проблема довгий час не досліджувалась на обласному рівні, лише в останні два десятиліття суспільна географія почала вивчати ситуацію в окремих регіонах. Геодемографічні проблеми півдня України вивчали В.В. Яворська, С.Б. Куделіна, проблемою розселення у Херсонщині займався І.О. Пилипенко. Значним проривом у розвитку географії регіону став вихід у світ у 2007 році навчального посібника «Географія Херсонщини» під загальною редакцією І.О. Пилипенка та Д.С. Мальчикової, де, зокрема, надається й геодемографічна характеристика Херсонської області [1]. Але багато питань вивчені ще недостатньо глибоко і неповно, деякі з них не розглядалися зовсім. Як зазначає О.Г. Топчієв, чи не найслабкішою ланкою географії населення на

даний час залишаються динамічні й часові аспекти [15].

Метою дослідження є висвітлення деяких аспектів геодемографічної ситуації в Херсонській області, виявлення характерних для населення регіону тенденцій.

Виклад основного матеріалу. З 1959 року кількість населення Херсонської області постійно зростала, аж до 1994 року включно (Рис 1). Починаючи з 1995 року відбувається скорочення населення, що є характерним для всієї України. За цей час населення Херсонщини зменшилося на 175,1 тис. чоловік. Починаючи з 2001 року по 2007 рік включно населення області зменшилося на 72,6 тис. чоловік, що склало 3,16% від скорочення населення в Україні загалом за цей період [14]. У 2002 році населення Херсонщини скоротилося на 14,6 тис. чол., що склало 3,65% від загальнодержавного рівня, а в 2007 році населення області зменшилося на 9,4 тис. чол., що склало 3,13% від скорочення населення в цілому в Україні. Отже, спостерігається певне зменшення частки скорочення населення Херсонської області у загальнодержавному масштабі.

Кількість міського населення в регіоні у 1993 році досягла свого максимуму – 792,1 тис. чол., вже в наступному році почала скорочуватись. За період з 1994 по 2006 роки міське населення Херсонщини скоротилося на 110,1 тис. чол., що склало 62,88% від кількості населення, що скоротилося в області загалом і 13,9% власне міського населення від його кількості в 1993 році. За останній рік кількість міського населення зросла на 0,5 тис. чол., що свідчить про певні зміни демографічної ситуації в області. Кількість сільського населення в області

продовжувала зростати до 1994 року, коли вона склала 491,3 тис. чол., а з наступного року вже почалося його скорочення. За увесь період з 1994 по 2007 роки в області

стало на 56,2 тис. чол. менше, що становить 11,44% від кількості сільського населення області у 1994 році.

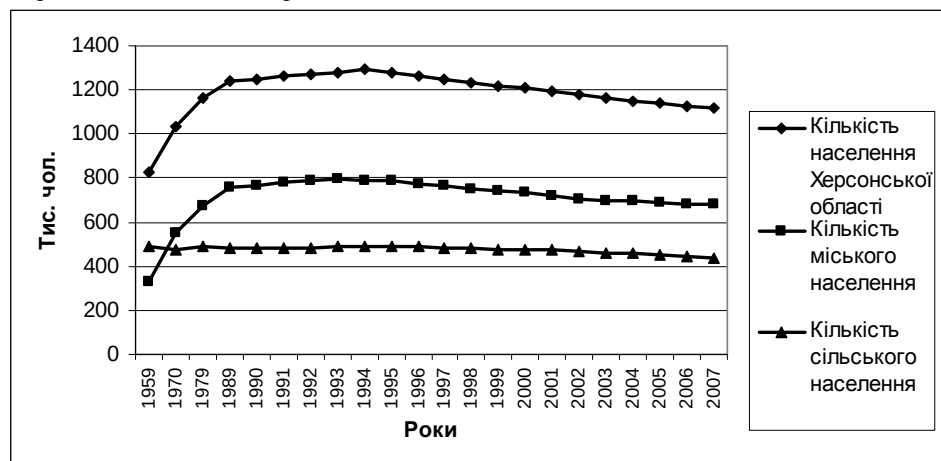

Рис. 1. Динаміка чисельності населення Херсонської області (побудовано авторами за [7-13])

За характером (відносним обсягом) скорочення населення адміністративно-територіальні одиниці області у 2007 році поділялися на 3 групи [4]. У першій, найчисельнішій групі, скорочення населення відбувалося швидше, ніж в області в цілому, в другій – повільніше, в третій групі спостерігався позитивний приріст населення. До першої групи увійшло 15 з 21 адміністративно-територіальних одиниць. Серед них три райони мали темп скорочення населення понад -30% – це Іванівський ($-30,4\%$), Каланчацький ($-34,3\%$) та Нововоронцовський ($-37,5\%$), при середньообласному скороченні населення $-8,1\%$. До другої групи увійшли Білозерський район, Голопристанський райони та Каховська міськрада з скороченням населення відповідно $-1,2\%$, $-0,5\%$ та $-0,6\%$. При цьому розрив між найшвидшим показником скорочення населення у другій групі і найповільнішим у третій (Генічеський район – $-10,22\%$) склав $9,02\%$, що свідчить про значні відмінності між демографічними ситуаціями, що склалися в межах даних територій. До третьої групи у 2007 році входили Скадовський, Цюрупинський райони та Херсонська міськрада. Вони мали відповідно $2,11\%$, $2,51\%$ та $0,61\%$. Розрив з показниками другої групи невеликий, що свідчить про

схожість демографічних процесів даних територій. Окремо слід виділити Цюрупинський район, який за останні роки єдиний в області має позитивний приріст населення.

На 1000 жінок в Херсонській області у 2007 році припадало 864 чоловіка, в той час як у 2002 році на таку ж кількість жінок припадало 873 чоловіка. Такі зміни свідчать про ріст незбалансованості статеві структури області. Найбільш характерно це для м. Херсону, де лише 825 чоловіків припадає на 1000 жінок, а також для м. Каховки та м. Нової Каховки. Така ситуація може бути наслідком, зокрема, нерівномірного розподілу чоловічих та жіночих робочих місць – в той час, коли на заводах відбувалося скорочення робітників або вони взагалі не працювали, а чоловіки змушені були шукати роботу за межами міст, швидко зростала кількість підприємств малого і середнього бізнесу, зокрема в сферах торгівлі і обслуговування, де більше задіяні жінки.

Складною є ситуація у віковій структурі населення, особливо для міської місцевості. Так, в середньому по області на вікову групу молодше працездатного віку припадає $16,4\%$ населення (в середньому по Україні – $15,8\%$), при цьому в м. Херсоні дана вікова група включає лише 14% населення міста, у м. Новій Каховці – 14% , у м.

Каховці – 15%. У порівнянні з попередніми роками даний показник зменшився як для області в цілому, так і для даних міст зокрема. Так, у 2001 році в середньому по області серед населення 19,4% були особами, що не досягли працездатного віку, а в м. Херсоні їх було 16,6%. Вікова група працездатного віку складає в області 60,9%, що близько до середнього по Україні – 60,4%. Даний показник коливається від 55,6% у Високопільському та 56,6% у Верхньорогачицькому районах до 62,8% у м. Херсоні та 63,2% у м. Нова Каховка. Особи пенсійного віку складають 22,7%, що у порівнянні з се-

редньо українським показником у 23,8% є дещо меншим. Але на статеві-віковій піраміді (рис. 2) можемо побачити, що у пенсійний вік починає входити порівняно численна група людей, натомість у працездатний вік входить менше осіб, що призведе до зменшення частки населення працездатного віку, збільшення частки пенсіонерів, а, відповідно, зростання демографічного навантаження. Такі цифри свідчать про подальше загострення демографічної проблеми в області, яке надалі відгукнеться у всіх сферах життя населення, зокрема особливо гостро – в соціальній сфері.

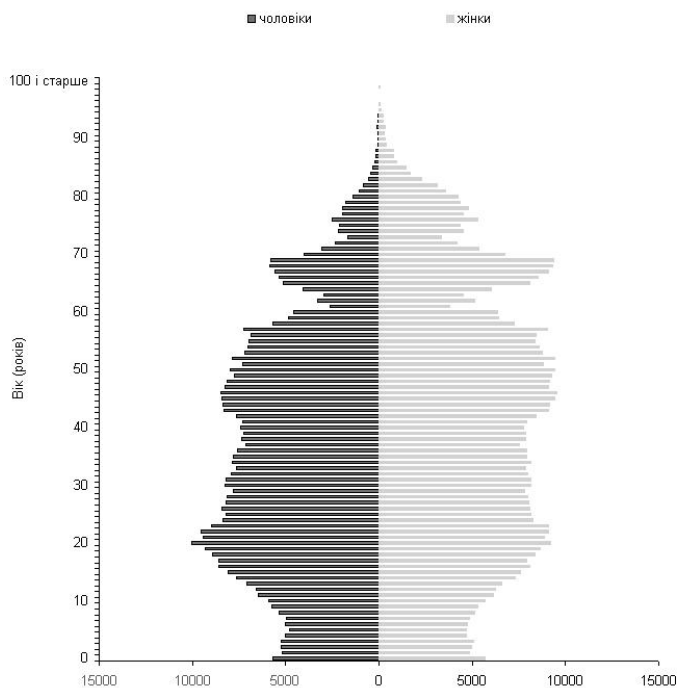

Рис 2. Статеві-вікова піраміда населення Херсонської області на 2007 рік [13]

Населення Херсонщини внаслідок зовнішніх міграцій зменшилось на 2998 чоловіка, з кожної тисячі населення виїхало за межі області 2,7 чоловіка (табл. 1). Найбільше виїхало населення з Каланчацького (-9,4⁰/₀₀), Нововоронцовського (8,7⁰/₀₀), Іванівського (8,4⁰/₀₀), Нижньосірогозького (8,3⁰/₀₀), Чаплинського (8,3⁰/₀₀) районів. Білозерський район мав нульове сальдо зовнішніх міграцій, позитивне сальдо мали

Скадовський (3,1⁰/₀₀), Голопристанський (1,6⁰/₀₀) та Цюрупинський (0,6⁰/₀₀) райони.

В області населення особливо активно вибувало з Каланчацького (-8,9⁰/₀₀), Іванівського (-6,3⁰/₀₀) та Великопетиського (-5,3⁰/₀₀) районів, а також ще з восьми адміністративно-територіальних одиниць, в тому числі з міста Херсона. Прибувало населення особливо активно до Цюрупинського району (8,1⁰/₀₀), м. Каховки (5,6⁰/₀₀) та Білозерського району, (4,2⁰/₀₀) та ще 7 адміністратив-

но-територіальних одиниць. Слід відмітити, що найбільш привабливими для населення є території, близькі до обласного центру – Бі-

лозерський, Цюрупинський та Голопристанський райони.

Таблиця 1

Сальдо міграцій населення по районах і міськрадах Херсонської області у 2006 р*.

Адміністративно-територіальні одиниці	Сальдо міграції, осіб		Сальдо міграції, на 1000 чол. населення	
	Внутрішньо-регіональна міграція	Зовнішня міграція	Внутрішньо-регіональна міграція	Зовнішня міграція
Херсонська область	х	-2998	х	-2,7
райони і міськради				
Бериславський	-54	-189	-1,1	-3,6
Білозерський	281	5	4,2	0
Великопетиський	-100	-85	-5,3	-4,5
Великоолександрівський	-78	-116	-2,7	-4,1
Верхньорогачицький	28	-33	2,1	-2,5
Високопільський	13	-75	0,8	-4,6
Генічеський	91	-205	1,5	-3,3
Голопристанський	206	102	3,3	1,6
Горностаївський	-36	-83	-1,8	-4,0
Іванівський	-100	-134	-6,3	-8,4
Каланчацький	-209	-222	-8,9	-9,4
Каховський	-142	-120	-3,8	-3,2
Нижньосірогозький	-45	-148	-2,5	-8,3
Нововоронцовський	62	-199	2,7	-8,7
Новотроїцький	-95	-297	-2,4	-7,5
Скадовський	111	156	2,3	3,1
Цюрупинський	592	33	8,1	0,4
Чаплинський	-121	-313	-3,2	-8,3
м. Каховка	212	-9	5,6	-0,2
Нова Каховка (міськрада)	113	-35	1,6	-0,5
Херсон (міськрада)	-729	-1031	-2,1	-2,9

* - за даними Херсонського обласного державного управління статистики

Більшість територій області, де відмічається найбільше скорочення населення і негативні сальдо внутрішньорегіональних та зовнішніх міграцій, відносяться до суспільно-географічної периферії Запорізько-Херсонського пограниччя, виділеної Пилипенком І.О [6], і навпаки, території з позитивним приростом населення та позитивним

сальдо міграцій розташовані за межами цієї периферії, тобто більш центральніше.

Можна відмітити певні закономірності. Так, між показниками чисельності українців, росіян, білорусів та молдаван та приростом населення внаслідок внутрішньо- та зовнішньорегіональних міграцій існують сталі взаємозв'язки [5]. Росіяни і білоруси

більше схильні до міграцій. Представники даних етносів зміщуються до центру і виїзять за територію області. Українці і молдавани більше схильні до осілості, що призводить до збільшення їх відносної чисельності на периферії і в області загалом. Для інших етносів не виявлено взаємозв'язків з приростом населення внаслідок міграцій, тому чисельність їх мало впливає на процеси міграцій.

Висновки. Чисельність населення Херсонського регіону продовжує зменшуватись, хоча в останні роки інтенсивність процесу дещо менша, ніж в середньому по Україні. В найбільш депресивних районах

інтенсивність зменшення населення вимірюється вже не в проміле, а у відсотках. Лише деякі території області мають позитивний приріст чисельності населення. Характерним є збільшення незбалансованості статеві-вікової структури населення, бо кількість чоловіків на тисячу жінок неухильно зменшується. Найбільш гостро геодемографічні проблеми стоять для територій, що відносяться до суспільно-географічної периферії. Для подолання демографічних та пов'язаних з нею соціальних проблем необхідні дослідження, розробка та реалізація термінових та довгострокових заходів з боку держави.

Література

1. Географія Херсонщини: Навчальний посібник / Пилипенко І.О. (керівник), Мальчикова Д.С., Єрмакова С.Л. та ін. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
2. Джаман В. О. Демогеографічна характеристика східного регіону України. // Вісник Харківського університету № 704 Геологія - географія - екологія - Харків 2005 – С 18-19.
3. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці, Рута, 2003. – 392 с.
4. Козловець А.В., Пилипенко В.Д. Динаміка чисельності населення Херсонської області. // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2007. – с 113-117.
5. Козловець А.В. Взаємозв'язки між чисельністю етносів та приростом населення внаслідок міграцій (на прикладі Херсонської області) // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – Вип.. 3. – С 47-51.
6. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія Запорізького та Херсонського пограниччя. // Розвиток географічної думки на півдні України: проблеми і пошук. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Мелітопольського відділу Українського географічного товариства (27 вересня 2006 року). – Мелітополь: «Видавництво Мелітополь», 2006 – С. 126-129.
7. Статистичний щорічник Херсонської області. 2001 рік. Херсон, 2002.
8. Статистичний щорічник Херсонської області. 2001 рік. Херсон, 2002.
9. Статистичний щорічник Херсонської області. 2002 рік. Херсон, 2003.
10. Статистичний щорічник Херсонської області. 2003 рік. Херсон, 2004.
11. Статистичний щорічник Херсонської області. 2004 рік. Херсон, 2005.
12. Статистичний щорічник Херсонської області. 2005 рік. Херсон, 2006.
13. Статистичний щорічник Херсонської області. 2006 рік. Херсон, 2007.
14. Україна у цифрах. Київ 2007.
15. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. - Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ БІДНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Розглянуто актуальні питання дослідження бідності населення Луганської області. Обґрунтовано вплив демографічних процесів на формування й поширення бідності. Проаналізовано динаміку найважливіших демографічних показників за 1989 – 2006 рр., виявлено регіональні особливості прояву демографічних процесів та їх впливу на бідність населення Луганської області.

Melnyk I.G. Demographic Factors of Poverty (On Example of Lugansk Region). *Actual questions of the research of poverty of the population in the Lugansk Region have been considered. The influence of demographical processes on formation and dissemination of poverty has been grounded. The dynamics of the most important demographical indexes for 1989-2006 have been analyzed, and regional particularities of display of demographical processes and their influence on poverty of the population in the Lugansk Region have been discovered.*

Актуальність теми дослідження. Необхідність дослідження бідності в нашій країні не викликає жодного сумніву, оскільки, незважаючи на деякі успіхи на шляху її подолання, поки що рано говорити про стійку позитивну динаміку зростання рівня життя громадян України. Крім того, „важливими є зміни рівня життя щодо того, як живе основна маса населення, а не відносно минулих періодів. Зростання доходів значної частини населення (включаючи й бідних) на тлі випереджального їх підвищення в невеликій частини суспільства призводить до консервації всіх основних показників бідності” [1, с. 239]. Нестабільність політичної ситуації й залежність внутрішньодержавної цінової політики від міжнародного ринку енергоносіїв, ненормально велика поляризація доходів населення, нерівномірність подолання кризи в різних секторах економіки й різних територіальних утвореннях та посилення регіональних диспропорцій у рівні життя – усе це знов і знов привертає увагу дослідників до проблеми бідності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представлені в науковій літературі праці економістів, соціологів, демографів (серед них – Григорович С., Колот А., Лібанова Е., Мандибура В., Мігранова Л., Мельник С., Ньорс Л., Рішашевська Н., Соколик М., Харченко В., Хомра О., Хупергарднер Т., Черенько Л., Шишкін В. та багато інших) значною мірою присвячені виявленню та аналізу масштабів, рівня, глибини, структури та механізмів формування бідності. Не менш важливим напрямом наукових розробок є суспільно-географічне дослідження факторів бідності, знання яких до-

зволяє не лише краще зрозуміти безпосередні причини виникнення й поширення цього негативного соціально-економічного явища, а й побачити його „перспективу”. На відміну від економічних робіт, у яких за допомогою кореляційно-регресійного методу чисто математично досліджуються взаємозв’язки рівня бідності й деяких факторних ознак, суспільно-географічний підхід дає можливість комплексно та в прив’язці до конкретних умов території інтерпретувати ці зв’язки, тобто здійснити свого роду „індивідуальний підхід” при вирішенні цього завдання. На сьогодні в Україні існує нагальна наукова й практична проблема регіоналізації дослідження бідності, що потребує належної уваги з боку суспільно-географів та безпосередньої їх участі в таких дослідженнях. Це актуально також у контексті розуміння суспільством практичної цінності суспільної географії та збереження її ролі як важливого напрямку наукових досліджень [3, с. 13]. Проте поки що тема бідності висвітлюється в географічних працях лише фрагментарно, головним чином, при дослідженні рівня життя [6, с. 255 – 262] та регіональної депресивності.

Постановка завдання. Структуру бідності, що склалася в Україні, у найбільш загальному вигляді можна охарактеризувати таким чином: бідне населення представлене двома практично рівнозначними групами – працюючими бідними та вразливими групами населення, які традиційно представляють групу бідних [4, с. 9]. Така структура бідності значною мірою визначається її факторами (переважно економічними та соціально-економічними – для першої, та пере-

важно демографічними – для другої групи). Якщо детально проаналізувати ці фактори в прив'язці до певної території, то можна зробити ряд висновків щодо витоків формування й поширення бідності, її перспективи й, таким чином, зробити „адресною” та ефективною регіональну соціально-економічну політику.

Демографічні фактори, на відміну від усіх інших (політичних, економічних, соціальних), більш інертні й несуть у собі печатку попередніх тенденцій демографічного розвитку. Їхній вплив на бідність населення проявляється як прямо (через збільшення або зменшення навантаження утриманнями – дітьми або непрацездатними особами), так і опосередковано – через структуру населення (статеву-вікову, шлюбно-сімейну). Ступінь залежності бідності від демографічних факторів визначається, з одного боку, масштабами демографічного неблагополуччя в країні чи регіоні, з іншого – дією інших факторів, що можуть, або компенсувати (зменшувати, нівелювати) негативний вплив демографічних складників, або навпаки, підсилити його.

Луганська область протягом багатьох років посідала перші місця в рейтингу регіонів за рівнем матеріального неблагополуччя її мешканців. Останні дані свідчать, що за результатами 9 місяців 2007 р. область значно покращила свої позиції, „пропустивши вперед” найбільш проблемні Житомирську, Кіровоградську, Херсонську та Чернівецьку області, у яких частка населення, що перебуває за межею бідності, значно вища. Певною мірою це пояснюється поживленням темпів економічного зростання в регіоні. Разом з тим, глибока й тривала демографічна криза, яку переживає Луганщина, дозволяє очікувати подальшого зростання „впливовості” демографічних факторів на рівень життя її мешканців. Не останнє значення для регіону має й наявність зворотного зв'язку між бідністю та демографічними процесами. Таким чином, **метою** нашого дослідження є аналіз демографічних факторів формування й поширення бідності в Луганській області та з'ясування регіональних особливостей їх прояву.

Виклад основного матеріалу. За даними численних соціологічних досліджень,

проведених у країнах пострадянського простору, найбільш поширеними категоріями традиційних бідних є багатодітні та неповні сім'ї (одинокі матері з дітьми, одинокі інваліди та сім'ї інвалідів, одинокі люди похилого віку).

Населення Східного регіону України вже давно „розпрощалось” з традицією багатодітності. Протягом багатьох років у Луганській області сумарний коефіцієнт народжуваності залишається найнижчим в Україні (у 2005 – 2006 рр. він склав 1,042 проти 1,694 на Рівненщині) [2]. У цьому відношенні Луганщина „виграє” перед іншими областями України, особливо західними, де значно вищі як показники народжуваності, так і показники навантаження дітьми на населення в працездатному віці. Разом з тим, оцінюючи вплив „дитячого” фактору на формування бідності в регіоні, слід урахувати високий рівень урбанізованості, за умов якого вартісні показники життя значно вищі за сільську місцевість (достатньо порівняти ціни на продукти й інші предмети першої необхідності, транспортні витрати, плату за дитячі садки, вартість житла й т. ін.). Усе це дозволяє вважати, що одnodітні сім'ї на Луганщині несуть значно більші витрати, пов'язані з вихованням дитини (що певною мірою впливає на рівень доходів населення, знижуючи їх), ніж такі самі сім'ї в слабоурбанізованих регіонах України. Отже, навіть одна дитина (як у повних, так і особливо, у неповних сім'ях) „дається” сім'ям на Луганщині (Донеччині, Дніпропетровщині) набагато важче з економічної точки зору, ніж, наприклад, одна дитина на Закарпатті чи Рівненщині. Одним з підтверджень цьому є статистика абортів, відповідно якій за кількістю абортів у розрахунку на 1000 пологів (у 2006 р. – 75,3) Луганська область посідає друге місце в Україні після Кіровоградської області, значно випереджуючи більш благополучні в економічному відношенні сусідні Харківщину та Донеччину. Інакше кажучи, частота абортів серед жінок Луганської області в півтора рази перевищує середній показник по Україні. Слід відмітити й той факт, що жінки на Луганщині слабше прореагували на збільшення виплат при народженні дитини, ніж, наприклад, жінки слабоурбанізованих регіонів України.

Однією з найбільш вразливих щодо бідності категорій населення є неповні сім'ї. У таких сім'ях коефіцієнт демографічного навантаження завжди більше, ніж у нуклеарних сім'ях повного складу, середні душеві доходи значно менші. Збільшення частки неповних сімей є результатом зростання розлучуваності, смертності (особливо чоловіків) та позашлюбної народжуваності. Аналіз статистичних даних свідчить (табл. 1), що Луганська область виділяється серед регіонів України дуже високими показниками розлучуваності (3 місце) і смертності чоловіків (5 місце), а також має вищий, ніж у середньому в Україні, показник позашлюбної народжуваності (10 місце).

Розлучуваність здатна „продувати” бідних у доволі великій кількості. Так, при показнику в 4,3 ‰ (загальний коефіцієнт розлучуваності в Луганській області в 2006 р.) чисельність розлучених лише за один рік становила 20716 осіб. Причому серед розлучених пар 58 % мали спільних дітей. Серед останніх 87 % на момент розлучення мали одну дитину, інші – двох та більше дітей (як відомо, ризик бідності неповних сімей з дітьми зростає зі збільшенням кількості дітей). Не останнім фактором розлучуваності на Луганщині є трудова міграція, яка веде до розірвання (спочатку фактичного, а потім і юридичного) шлюбно-сімейних зв'язків між мігрантом та членами його сім'ї.

Таблиця 1

Динаміка демографічних показників у Луганській області¹

Демографічні показники	1989 р.	2006 р.	«+», «-», у % до 1989 р.	Рейтинг серед регіонів України в 2006 р.
Частка осіб у віці старшому за працездатний в усьому населенні, %	20,7	25,3 ²	22,2	8
Кількість осіб у віці старшому за працездатний у розрахунку на 1000 осіб працездатного віку	364	411 ²	12,9	8
Кількість осіб у віці молодшому за працездатний на 1000 осіб працездатного віку	393	214 ²	- 45,5	25
Смертність чоловіків (на 1000 осіб)	11,8	19,8	67,8	5
Кількість зареєстрованих розлучень (на 1000 осіб)	4,2	4,3	0,2	3
Позашлюбна народжуваність, %	12,4 ⁴	25,1	102,4	10
На 1000 чоловіків припадає жінок ³	1159	1188	2,5	5

¹ Населення України, 2006: Демографічний щорічник. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – 565 с.; Кількість, територіальне розміщення та статеві-віковий склад населення Луганської області (за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Луганське обласне управління статистики. – 2003. – 229 с.

² Дані на 1.01.2007 р.

³ Для наявного населення

⁴ дані на 1990 р.

Збільшення частки неповних сімей у регіоні відбувається також через негативну динаміку смертності населення. Смерть одного зі членів подружжя є також досить вагомою причиною формування неповних (уламкових) сімей. Смертність як чоловіків, так і жінок на Луганщині, перевищує відповідні загальноукраїнські показники. Негативну динаміку має статистика удівства. У

1979 р. частка удівців у структурі населення регіону складала 2,0 %, у 1989 р. – 3,0 %, у 2001 р. – 4,3 % [5]. Як і в інших регіонах України, удівство на Луганщині має жіноче „обличчя”, оскільки зумовлене надсмертністю чоловіків (причому при домінуванні смертності контингентів працездатного віку). Різниця між тривалістю життя жінок і чоловіків (на користь перших) стабільна й

складає 12 років, що більше ніж загалом в Україні. Ураховуючи гендерний аспект удівства зазначимо, що це додатковий фактор збідніння, оскільки доходи жінок (заробітна плата, пенсії) з різних причин є нижчими за доходи чоловіків. Виняток складають хіба що працюючі жінки раннього пенсійного віку, які мають можливість отримувати пенсії й, водночас, заробітну плату.

Особливо високу ймовірність потрапляння до бідних мають неповні сім'ї, очолювані жінками. Останнім часом в Україні досить інтенсивно відбувається зростання частки таких сімей за рахунок позашлюбних народжень. На Луганщині питома вага матерів, що народили дитину поза шлюбом, зросла (порівняно з 1989 р.) удвічі, склавши 25,1 %. Характерно, що цей процес відбува-

ється при кількісному переважанні чоловіків над жінками на шлюбному ринку Луганської області. Станом на 1.01.2007 р. чисельність чоловіків у працездатному віці була більшою за чисельність жінок у працездатному віці на 36 тис. осіб. Зрозуміло, що певна частина позашлюбних дітей народжена жінками, які живуть у незареєстрованих шлюбах. Проте більшість з позашлюбних народжених дітей – це ті, хто виховуватиметься в класичних неповних сім'ях матерів – одиночок. Можна стверджувати, що підвищення допомоги при народженні дитини певним чином профінансувало зростання кількості таких сімей в Україні, особливо в бідніших її регіонах (зокрема, на Луганщині).

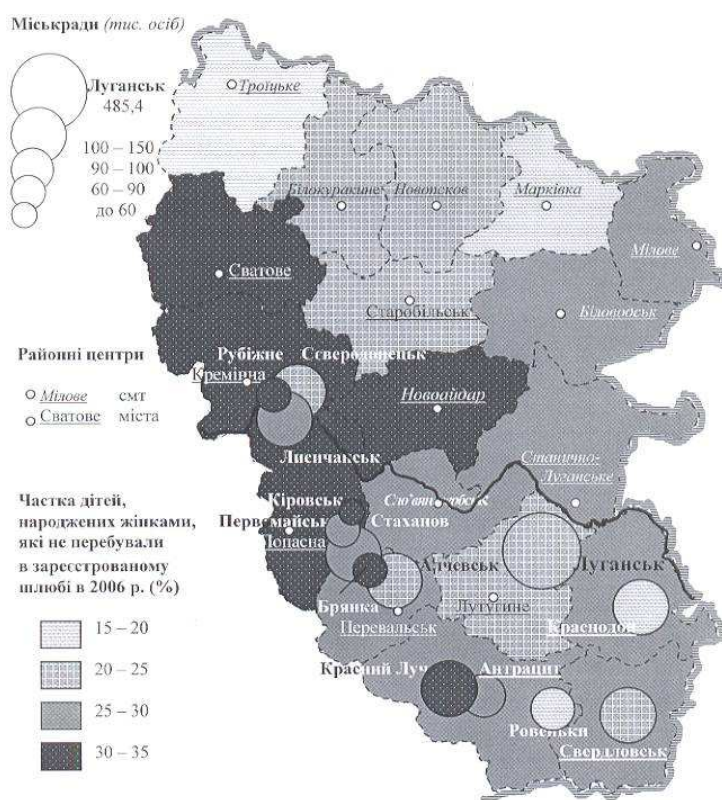

Рис. 1. Частка позашлюбних народжень по регіонах Луганської області (2006 р.)

Старіння населення – це також один з факторів збільшення навантаження утриманнями як на суспільство, так і на кожну сім'ю, зокрема. Луганщина належить до першої десятки найбільш „старих” регіонів

України. Кожний четвертий мешканець Луганської області – це пенсіонер за віком. Бідність населення похилого віку зумовлена сукупною дією багатьох чинників: низьким рівнем пенсійного забезпечення, низьким

рівнем економічної активності (що впливає вже з факту призначення пенсії по досягненню певного віку), поганим здоров'ям та високими витратами на лікування, меншими адаптаційними можливостями до змін умов буття. До того ж значну частку осіб цієї вікової категорії утворюють самотні люди, яким набагато важче долати побутові негаразди (оплачувати вартість комунальних послуг і т. ін.). Ураховуючи сучасну тенденцію нуклеаризації сімей можна спрогнозувати подальше збільшення частки саме одиноких пенсіонерів у структурі населення. Слід відзначити, що зі старінням населення різко зростають соціальні обов'язки суспільства, що позначається на витратних статтях бюджетів усіх рівнів управління.

Щодо гендерного аспекту формування доходів, то відомо, що в цьому плані жінки поступаються чоловікам. Це є результатом багатьох причин: дискримінації на ринку праці за ознакою статі, відволікання від кар'єри в зв'язку з материнством, частими уходами на лікарняні, неможливістю займатися підробітками й т. ін. Чисельне переважання жінок над чоловіками на Луганщині забезпечується за рахунок старших вікових груп. Так, у Луганській області серед населення пенсійного віку 70,6 % склали жінки й лише 29,4 % – чоловіки (на 1.01. 2007 р.). Виходячи з цього можна стверджувати, що збільшення гендерної асиметрії в регіоні (табл. 1) збільшує ризик бідності.

Слід зазначити, що існують суттєві відмінності в особливостях демографічних процесів в межах Луганської області, що добре видно хоча б з рис. 1, на якому зображено динаміку позашлюбних народжень. Попри всі припущення, соціально-економічна контрастність аграрної північної та промислової південної частин Луганщини не підкріплюється аналогічною контрастністю демографічних показників, що свідчить про певну ступінь „автономності” де-

мографічних процесів. Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити **висновок**, що демографічні фактори здійснюють значимий вплив на динаміку бідності в регіоні. Ураховуючи феміністичні тенденції та лібералізацію шлюбних стосунків, зміни у віковій та статевій структурі можна стверджувати, що такий чинник, як збільшення частки неповних сімей продовжить свій вплив на рівень бідності в регіоні в бік її підвищення. Такий самий ефект матиме зростання навантаження збоку осіб похилого віку, більшість з яких становлять жінки. Це потребуватиме значних додаткових фінансових ресурсів та відповідних заходів органів державного управління, пов'язаних із вихованням дітей у неповних сім'ях, підтримкою цих сімей, з соціальною опікою літніх людей, особливо одиноких.

Слід зазначити, що дія демографічних факторів суттєво коригується демографічною та соціально-економічною структурою домогосподарств. Це означає, що рівень доходів у розрахунку на одну людину завжди залежатиме від кількості утриманців у конкретному домогосподарстві, від їхнього якісного складу (діти чи старі, інваліди чи умовно здорові), від зайнятості (або незайнятості) дорослих членів сім'ї й т. ін. На жаль, вітчизняна статистика не дає повної інформації про структуру домогосподарств, що зумовлює необхідність аналізу показників, що мають відношення до всього населення певної території, що методологічно не зовсім правильно. Разом з тим, аналіз наявних демографічних тенденцій дає можливість виявити й краще зрозуміти структурні чинники, що впливають на формування матеріальної нерівності населення в регіоні, виявити територіальні особливості їх прояву й, таким чином, визначити зони з потенційно високою небезпекою формування й поширення бідності населення.

Література

1. *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – 356 с.*
2. *Населення України, 2006: Демографічний щорічник. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – 565 с.*

3. Олійник Я.Б., Мезенцев К.В. Прогнозування регіонального розвитку як конструктивна функція суспільної географії // Географія і сучасність: Зб. наук. пр. НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ, 2003. – С.11–29.
4. Римашиевская Н.М. Социальный вектор развития России // Народонаселение. – 2003. - № 4. – С. 5 – 15.
5. Склад населення за шлюбним станом (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 216 с.
6. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

УДК 911.3: 331.522.4

Лариса Семенюк

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано перспективи та запропоновано напрямки розвитку сільської місцевості адміністративної області, зокрема, в аспекті вирівнювання диспропорцій у виконанні основних функцій.

Larysa Semenyuk. BASIC DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF FUNCTIONAL DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE RURAL REGIONS. Perspectives of the development of administrative rural regions are analyzed and directions of this development are proposed in the article, particularly, in the aspect of levelling the disproportions in the performing of basic functions.

Важливим напрямом регіональної політики держави є забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку всіх її регіонів на відміну від напрямку на вирівнювання рівнів, який проголошувався донедавна, і який призвів до ще більшого розбалансування показників регіонального розвитку. Особливо ця теза є актуальною для депресивних сільських регіонів, якими вважаються ті, що в минулому були розвиненими, зокрема у сільськогосподарському відношенні, а згодом, через певні обставини, втратили стимул економічного розвитку і прийшли в занепад. Дослідження цієї проблеми зустрічаємо в працях М.О.Барановського, В.П.Нагірної, Я.Б.Олійника, А.В.Степаненка та ін.

Основними загальноприйнятими критеріями депресивності сільських (аграрних) районів вважають: низьку щільність населення, наявність явищ депопуляції, низьку зайнятість та безробіття, рівень доходів на одного сільського мешканця, рівень обслуговування населення сільських регіонів тощо [3, с.373].

Завданням нашого дослідження є вироблення рекомендацій щодо вдосконалення функціонального розвитку сільської місцевості. Актуальність цієї роботи зумовлена важливою для нашого часу тезою про те, що

«в сучасних умовах, коли головною і рушійною силою соціально-економічного розвитку стає людина, вирішальну роль у прогнозуванні розвитку країни, її регіонів...відіграють роботи з планування територій, оскільки вони (на відміну від галузевих прогнозів) безпосередньо спрямовані на потреби людини...» [1, с.170]

Ми провели дослідження, у якому розподілили сільські райони однієї з центральноукраїнських областей (Кіровоградської) на три типи за рівнем комплексного розвитку. До *першого типу* сільської місцевості (СМ) з високим (відносно середньообласного) рівнем комплексного розвитку належать два райони, що характеризуються вищим рівнем розвитку демографічної функції та мають високі показники ефективності виробничої функції. До *другого типу* СМ із середнім рівнем комплексного розвитку належать 9 районів області. Переважна більшість з них районів мають як високі (зрідка), так середні й низькі показники розвитку функцій. До *третього типу* СМ із низьким рівнем комплексного розвитку належать 10 районів, які мають середній та низький рівень розвитку основних функцій.

Зважаючи на той факт, що сільська місцевість Кіровоградської області та основні проблеми її розвитку є певним чином «ти-

повими» як мінімум для регіонів центру України, ми спробуємо запропонувати шляхи подолання диспропорції у розвитку СМ різних типів. Пропонуючи напрямки подальшого розвитку СМ, спираємося на думку, що „при виробленні політики розвитку сільської місцевості необхідно передбачити проведення такої структурної політики, яка цілеспрямовано сприяла б сільськогосподарському, загальноекономічному і соціальному розвитку сільської місцевості” [2, с.4].

Особливою і найбільш складною проблемою розвитку СМ є стабілізація *демографічної ситуації*. На сучасному етапі відродження українського селянства, на думку багатьох фахівців, можливе лише при вдалому поєднанні двох груп факторів: організаційних та соціальних. До першої слід віднести: відтворення поколінь за рахунок поповнення чисельності молодших вікових груп, визначення рівня забезпеченості господарств та територій економічно активним населенням, формування здатності до праці та постійне підвищення ділової кваліфікації, створення умов для ефективного використання трудового потенціалу; пом'якшення сезонності праці на селі; відповідності рівня оплати праці розмірам трудового внеску. Соціальна група включає забезпечення населення пристойним житлом, комунальними послугами, якісними шляхами, медичним обслуговуванням, закладами освіти, культури, фізичного виховання, торгівлі, громадського харчування та зв'язку.

Саме відродження й удосконалення соціальної інфраструктури може ефективно сприяти розвитку більшості депресивних районів. У цьому аспекті важливим є виконання соціально-економічних програм. Наприклад, на Кіровоградщині вже розроблені і прийняті до виконання: Програма розвитку соціальної сфери села до 2010 року, Програма реформування та розвитку житлово-комунального господарства Кіровоградської області на 2005-2010 роки, Програма розвитку житлового будівництва на селі „Власний дім”, Програма „Молодь Кіровоградщини” та ін. Особливо важливими для розвитку сільських територій є виконання програм, які пов'язані із газифікацією сільських районів, удосконаленням мережі шляхів.

Для того щоб бути привабливим у поселенському сенсі та з огляду на соціальну значущість *освіти*, кожне сільське поселення повинне мати дошкільний та середній освітній заклад. Зрозуміло, що для малих сіл ця теза ще довго не знайде свого втілення. Цікавим у цьому аспекті є пропозиція МОН України по створенню в сільських населених пунктах, де є невелика кількість дітей різного шкільного віку, так званих „Учительських домів”. Сім'я учителів отримує дім, у якому живе і працює з учнями різного віку, які за вільним графіком приходять на навчання. Такі вчителі мають отримувати 2–3 ставки кожний і бути універсалами. Основний акцент робиться на навчання учнів школи I та, частково, II ступенів.

Ефективний розвиток освітньої функції, наближення до оптимального стану територіальної організації освіти в СМ надасть додаткових переваг у конкурентному розвитку регіону. Розвиток системи освіти в СМ є ефективним важелем соціально-економічного поступу держави, засобом нормалізації соціальних ризиків і запорукою стабільного розвитку території.

Доведення стану освітнього комплексу до рівня, необхідного для сталого розвитку сільської місцевості, в сучасних умовах, вимагає вирішення таких завдань: 1) створення певної кількості приватних дошкільних, середніх та позашкільних закладів у СМ; 2) активізації процесу залучення до ЗОШ кваліфікованих викладачів, оновлення матеріальної бази шкіл; 3) реального впровадження програми „шкільний автобус”, удосконалення транспортного сполучення всередині СМ; 4) запровадження нових форм освітньої діяльності в СМ – дистанційної освіти, регіональних освітніх центрів ВНЗ тощо; 5) розвитку „допоміжних” елементів самоосвіти – бібліотек, інформаційно-довідкових центрів, комп'ютерної мережі тощо.

Одним із вагомих чинників розвитку СМ є подальше підняття ефективності *сільськогосподарської функції*, зокрема, і збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення та фермерських господарствах. Поки що їх розвиток стримує низька технічна та фінансова забезпеченість приватних господарств.

Для забезпечення їх ефективності необхідно: 1) реалізувати державну програму виробництва (постачання) малогабаритної техніки, технічного обладнання, знарядь малої механізації; 2) забезпечити дрібні господарства якісним насінням районіваних і перспективних сортів, племінною худобою, якісними комбікормами; 3) організувати доступне юридичне та інформаційно-консультаційне обслуговування; 4) забезпечити можливість зооветеринарного обслуговування; 5) зробити доступним придбання достатньої кількості мінеральних добрив, засобів захисту рослин; 6) сформувати мережу сервісного обслуговування засобів виробництва, переробки та реалізації продукції.

З огляду на збитковість тваринництва у більшості областей України, особливу увагу необхідно приділити розвитку цієї галузі. Часто наголошується, що без державної підтримки тваринництво не може динамічно розвиватися. Основними формами державної підтримки повинне стати регулювання цінової політики, створення економічних та правових форм ефективного функціонування галузі, стимулювання матеріальної зацікавленості у збільшенні виробництва продукції тваринництва.

Зростання обсягів виробництва тваринницької продукції має досягатися за рахунок призупинення зменшення поголів'я тварин і поступового нарощування їх чисельності, насамперед у сільськогосподарських підприємствах, підвищення продуктивності тваринництва. Серед першочергових заходів, зважаючи на рекомендації фахівців, можна назвати: а) поступову заміну низькопродуктивного поголів'я худоби та птиці; б) відпрацювання та освоєння новітніх біотехнологічних методів у селекції і розведенні тварин; в) розроблення та освоєння ефективних енерго- і ресурсозберігаючих технологій виробництва та переробки продукції тваринництва; г) ефективне забезпечення власників сільськогосподарських тварин повноцінними комбікормами та білково-вітамінними добавками; д) створення сприятливих умов для запровадження сучасної системи матеріально-технічного забезпечення тваринництва за допомогою механізму здешевлення за рахунок бюджетних ко-

штів коротко- та довготермінових кредитів, удосконалення практики фінансового лізингу, системи економічних відносин між споживачами і постачальниками матеріально-технічних ресурсів; д) розвиток комбікормової промисловості й виробництва комбікормів, як необхідної умови ефективної роботи промислових тваринницьких комплексів і птахофабрик; є) фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників при придбанні машин і обладнання для тваринництва тощо.

Слід зазначити, що особливості історичного освоєння, природні умови та антропогенний вплив на території Кіровоградської області взагалі та сільської місцевості зокрема є не надто сприятливими передумовами для розвитку *рекреаційної функції*. Досить обмежений і культурно-історичний потенціал території, який, окрім всього, ще й зазнає певних втрат. Більшість культурно-історичних об'єктів у СМ знаходяться у стані занепаду, потребують реставрації або додаткових заходів для повноцінного функціонування. Приведення їх до належного стану сприятиме не тільки збереженню культурно-історичної спадщини, але й позитивно вплине на розвиток туризму, зокрема й „зеленого” (в області у 2006 р. зареєстровано всього 27 суб'єктів „сільського туризму”, які мають ліцензії), залученню до місцевих бюджетів коштів від проведення екскурсійно-туристичної діяльності. Саме зелений туризм має зіграти особливу роль у розвитку окремих сільських територій. Найбільший потенціал для цього є в лісостепових районах області. Окрім того, музеєфікація деяких, найбільш відомих археологічних пам'яток, сприятиме розвитку нових туристично-екскурсійних маршрутів на території СМ області. Вважаємо найбільш перспективним для сільської місцевості області розвиток саме туристичного виду рекреації, зі створенням умов для проходження туристичних маршрутів різного типу та складності, впровадження практики активного відпочинку – спортивне рибальство, водні види спорту, вело- та кінний туризм тощо.

Серед заходів, що сприятимуть розвитку рекреаційної функції СМ та збереженню і примноженню лісових ресурсів, можна на-

звати створення або активний розвиток і використання національних природних парків, регіональних ландшафтних парків тощо. Завданнями цих об'єктів буде збереження цінних природних та історико-культурних пам'яток, охорона рідкісних видів рослин і тварин, створення умов для туризму, екологічної освітньої роботи тощо.

Особливостями СМ є той факт, що вона не має можливості зберігати належний екологічний стан тільки завдяки своєму потенціалу. Для цього необхідні кошти й потужності держави, промисловості. У цьому аспекті все більш актуальною стає думка багатьох дослідників про те, що необхідно законодавчо закріпити відповідальність міських організаційно-господарських органів за порушення екологічної рівноваги на території СМ, що виникає внаслідок шкідливої господарської діяльності підпорядкованих їм підприємств.

Увага до природоохоронної функції сільської місцевості та її екологічного стану повинна зумовлюватися не тільки завданнями збереження основного виробничого потенціалу – ґрунтів, але й розумінням необхідності впровадження нових, перспективних напрямків розвитку економічної діяльності – використання лісогосподарств, водних ресурсів не тільки для виробничої діяльності, але й як ключових елементів розвитку рекреаційної функції, впровадження „зеленого туризму”. Крім того, еко-

логічний стан СМ безпосередньо впливає на здоров'я сільських мешканців, покращує або погіршує умови проживання в селах, є одним із чинників внутрішньої міграції, привабливості території.

Таким чином, можна констатувати, що стан природного ресурсного потенціалу безпосередньо впливає на якість і тривалість життя. Співставлення економічного та екологічного комфорту як складових життєвого рівня свідчить, що природний ресурсний потенціал СМ виступає як пріоритетне споживче благо. Це теоретичне положення сталого розвитку економіки передбачає практичну реалізацію прав людини на екологічно чисте довкілля, майбутніх поколінь на користування природно-ресурсним потенціалом для власного розвитку.

Комплексний розвиток передбачає використання місцевих ресурсів та виконання ефективної зовнішньоекономічної функції шляхом інтеграції регіону в єдину загальнодержавну систему. Він може бути забезпечений тільки на основі здійснення регіональних економічних та соціальних програм. Основним принципом їх утворення в сучасних умовах повинна бути „географічна нерівність”, тобто непропорційний розподіл ресурсів і соціальних благ на користь тих територій, які мають низький рівень соціально-економічного розвитку, так званих депресивних регіонів.

Література

1. Нудельман В.І. Просторові аспекти суспільного розвитку // *Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х тт..* – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т.І. – С.168-181.
2. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навчальний посібник. – К.: ВГЛ Обрії, 2003. – 128 с.
3. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / за редакцією Г.В.Балабанова та ін. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.

СУЧАСНА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто сучасну територіальну організацію закладів дошкільної освіти у Сумській області. Проаналізовано рівень розвитку дошкільної освіти у міській та сільській місцевості, розраховано коефіцієнт забезпечення населення дошкільними закладами, коефіцієнт нерівномірності розміщення та індекс локалізації дошкільних закладів. Подано рекомендації щодо подальшого розвитку системи дошкільної освіти в області.

В статье рассмотрена современная территориальная организация заведений дошкольного образования в Сумской области. Проанализирован уровень развития дошкольного образования в городской и сельской местности, рассчитан коэффициент обеспечения населения дошкольными заведениями, коэффициент неравномерности размещения и индекс локализации дошкольных заведений. Поданы рекомендации касающиеся дальнейшего развития системы дошкольного образования в области.

Olesya Kornus, Lyudmyla Nemets. Modern Territorial Organization of Establishments of Preschool Education in the Sumy Region. In the article modern territorial organization of establishments of preschool education is considered in the Sumy region. The level of development of preschool education is analyzed in city and rural locality, the coefficient of providing of population preschool establishments, coefficient of unevenness of placing and index of localization of preschool establishments, is expected. Given recommendation in relation to subsequent development of preschool education system in region.

Постановка проблеми. Перехід України до ринкової економіки зумовив істотне зростання ролі соціальних чинників. Освіта є однією з важливих галузей сфери обслуговування населення, яка сприяє підвищенню інтелектуального та культурного рівня населення країни у цілому та кожного регіону окремо. Забезпеченість населення освітніми послугами є неодмінною умовою успішного культурного і соціально-економічного розвитку регіону. Закон України «Про освіту» [1] визнає дошкільну освіту первинним елементом загальної структури освіти в державі, однак цей рівень законодавчо не є обов'язковим і надається дитині за бажанням батьків. На наш погляд, дошкільне обслуговування є тією початковою ланкою системи освіти, яке сприяє підвищенню якості освіти і виховання в загальноосвітній школі і самоосвіті особистості протягом всього подальшого життя. Разом з цим, сучасний стан дошкільного виховання в Україні не є задовільним, потребує термінових законодавчих, організаційних змін, а тому заслуговує уваги органів місцевого самоврядування, вчених, політиків. Цим і визначається важливість і актуальність теми дослідження територіальної організації системи дошкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні положення територіальної організації освітнього комплексу Украї-

ни, зокрема дошкільної освіти ґрунтуються на принципах теорії суспільної географії та постулатах територіальної організації послуг, які розкриті в роботах М.А. Абрамова, М.І. Білецького, С.О. Ковальова [2], С.А. Лісовського, О.О. Любіцевої, Л.А. Меркушевої [5], Л.М. Немець, М.М. Паламарчука, О.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.В. Покшишевського [6], М.І. Фащевського, Ю.Г. Саушкіна, О.Г. Топчієва, О.У. Хомри, В.М. Юрківського та ін. О.У. Хомра обґрунтував загальні особливості територіальної диспропорції рівня освіти населення, Н.В. Зубаревич займалася визначенням теоретико-методичних аспектів рівня освіти населення, Є.Є. Лейзерович досліджував освітній потенціал країни.

Метою статті є дослідження територіальної організації закладів дошкільної освіти Сумської області.

Виклад основного матеріалу. У Сумській області станом на 01.01.2007 р. функціонувало 414 дошкільних закладів (ДЗ) (155 – у містах, 259 – у сільській місцевості), у яких отримують дошкільну освіту 28975 дітей (у містах – 23503, у селах – 5472) (табл. 1). На базі загальноосвітніх шкіл з різним режимом перебування функціонує 149 дошкільних груп, які відвідують 1,5 тис. дошкільників.

Таблиця 1

Дошкільні навчальні заклади по містах та районах станом на 01.01.2007 р.

Адміністративні райони та міста обласного підпорядкування	Кількість закладів			В них місць			Кількість дітей		
	Всього	у т.ч.		Всього	у т.ч.		Всього	у т.ч.	
		міська місцевість	сільська місцевість		міська місцевість	сільська місцевість		міська місцевість	сільська місцевість
По області	414	155	259	25622	19529	6093	28975	23503	5472
м. Суми	44	43	1	7583	7533	50	8761	8689	72
м. Глухів	7	7	–	621	621	–	1012	1012	–
м. Конотоп	14	13	1	1817	1795	22	2395	2374	21
м. Лебедин	5	5	–	699	699	–	861	861	–
м. Охтирка	9	9	–	1094	1094	–	1526	1526	–
м. Ромни	10	10	–	1222	1222	–	1685	1685	–
м.Шостка	13	13	–	2364	2364	–	2557	2557	–
Білопільський	18	8	10	627	437	190	827	675	152
Буринський	12	3	9	424	239	185	438	277	161
Великописарівський	15	3	12	300	92	208	411	174	237
Глухівський	14	2	12	431	116	315	338	91	247
Конотопський	11	1	10	254	51	203	314	75	239
Краснопільський	27	4	23	522	168	354	654	287	367
Кролевецький	31	10	21	1242	825	417	1181	879	302
Лебединський	22	–	22	488	–	488	343	–	343
Липоводолинський	22	2	20	473	192	281	332	132	200
Недригайлівський	18	2	16	443	146	297	592	247	345
Охтирський	23	1	22	595	50	545	579	74	505
Путівльський	4	3	1	489	473	16	465	455	10
Роменський	25	–	25	973	–	973	751	–	751
Середино-Будський	20	3	17	521	364	157	499	313	186
Сумський	29	4	25	1146	187	959	1176	202	974
Тростянецький	12	5	7	754	571	183	689	530	159
Шосткинський	3	2	1	117	102	15	199	183	16
Ямпільський	6	2	4	423	188	235	390	205	185

Позитивним моментом у розвитку дошкільної освіти протягом 2007 р. є відновлення 17 ДЗ. Усього в області станом на 1.09.07 р. функціонувало 431 дошкільний навчальний заклад, де дошкільною освітою було охоплено 64,7% дітей області (по Україні – 57,0%), що на 2,4% більше, ніж у 2006 р. На сьогодні 98% ДЗ знаходяться у комунальній власності.

Диференціація рівнів життя сільського та міського населення в області загрожує відпливом найбільш активної та працездатної частини сільського населення до міст,

активізує зовнішню трудову міграцію, що призводить до занепаду сільських населених пунктів. Не є винятком і система дошкільного обслуговування, розвиток якої істотно відрізняється у міській та сільській місцевості. Головна особливість полягає у тому, що у міській місцевості рівень забезпеченості ДЗ вищий, ніж у сільській місцевості. Якщо у містах дитячі садки відвідують 75,2 % дітей, то у селах цей показник складає лише 45%. Найкращі показники охоплення населення закладами освіти – у Кролевецькому (72,0%), Сумському

(70,6%), Буринському (59,7%) районах, містах Шостка (91,9%), Ромни (79,0%), Лебедин (77,7%). Низький відсоток охоплення дітей дошкільною освітою – у Лебединському (41,6%), Тростянецькому (44,4%), Ямпільському (45,0%) районах, у місті Глухів (57,2%).

У 2006 р. з різних причин не працювало 19 ДЗ, із них на капітальний ремонт було закрито лише 3, а решта 16 не функціонували через відсутність або нестачу коштів, водопостачання, опалення тощо. Часто приміщення колишніх дитячих садків передані комерційним структурам та використовуються не в освітніх цілях, а окремі, знаходячись в оренді, доведені до критичного стану або взагалі перепрофільовані. Такі приклади можна привести по містах Суми, Глухів, Конотоп, Ромни, що призвело до перевантаження в деяких населених пунктах функціонуючих ДЗ і утворення черги на влаштування до них. Сьогодні в області у середньому на 100 місць в ДЗ виховується 115 дітей. Найгірше становище у м. Суми – 189 дітей на 100 місць, Глухові – 163 дітей на

100 місць, Ромнах, Охтирці – по 140 дітей на 100 місць, Лебедині – 123 дітей на 100 місць, Конотопі – 115 дітей на 100 місць [7].

Особливості територіальних відмінностей у розвитку та розміщенні установ дитячої дошкільної освіти визначаються рядом чинників: рівнем народжуваності, шлюбності, розлучуваності, статеві-віковим складом населення, рівнем міграції, рівнем соціально-економічного розвитку району. За період з 1995 р. по 2007 р. кількість ДЗ в області скоротилася на 270 закладів або 39,5% (рис. 1). Починаючи з 2004 р. кількість ДЗ скорочується більш повільно. Дана ситуація спостерігається як у містах обласного підпорядкування, так і у сільській місцевості. Так, за названий період кількість ДЗ у містах скоротилася на 39,7% (з 257 до 155), у сільській місцевості – на 39,3% (з 427 до 259). Перш за все, це пов'язано з низьким рівнем народжуваності, і як результат – зменшення кількості дітей у цих закладах. Однак, уже з 2002 р. відзначається деяке збільшення кількості дітей у ДЗ.

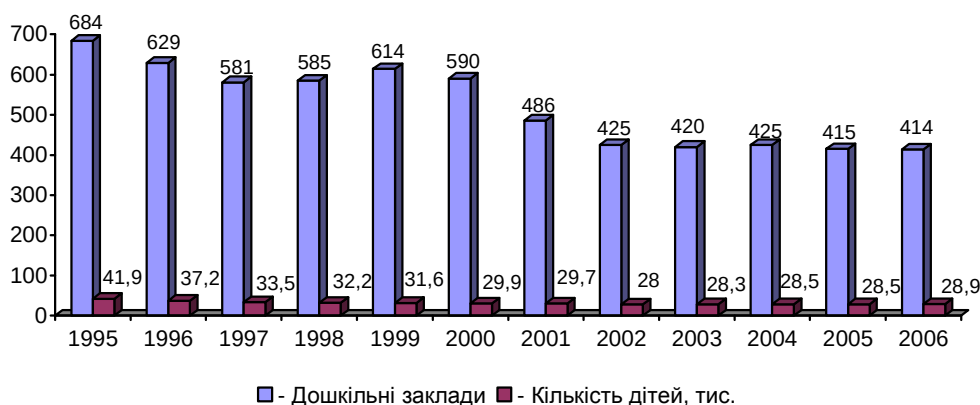

Рис. 1. Кількість ДЗ та кількість дітей у них протягом 1995-2006 рр. [8]

Середній коефіцієнт забезпеченості населення ДЗ у Сумській області становить 0,48 на 1000 населення. У розрізі адміністративних районів найвище значення коефіцієнт має у Середино-Будському (1,08) та Липоводолинському (1,01). Вище середнього показника забезпечені ДЗ такі райони: Недригайлівський (0,64), Великописарівський (0,66), Кролевецький (0,73) та Краснопільський (0,87 на 1000 осіб). Близькі до середньо обласного показники забезпеченості

ДЗ спостерігаються у таких районах: Тростянецький (0,31), Білопільський (0,32), Глухівський (0,33), Буринський (0,38), Охтирський (0,40), Роменський (0,40) і Лебединський (0,52) райони. Найнижчі показники відмічаються у Путивльському (0,13), Шосткинському (0,15), Конотопському (0,19), Сумському (0,21) та Ямпільському (0,22) районах.

У процесі аналізу територіальної організації закладів дошкільної освіти важливо-

го значення набуває оцінка відповідності розміщення ДЗ до особливостей демографічної ситуації та потреб населення. Коефіцієнт нерівномірності розміщення ДЗ був розрахований як різниця між рангом регіону за чисельністю дітей у ДЗ та рангом регіону за густотою населення [4]. Найбільш оптимально забезпечені ДЗ Глухівський, Кролевецький, Роменський, Конотопський, Сумський, Шосткинський та Охтирський райони. Дещо складніша ситуація склалася у таких районах як Лебединський, Недригайлівський, Буринський, Великописарівський, Ли-

поводолинський, Путивльський, Тростянецький, Білопільський (табл. 2).

Для того, щоб виявити рівень розвитку дошкільної освіти в районах, було розраховано індекс локалізації (I_L) ДЗ за формулою [3]:

$$I_L = \frac{p \cdot N}{P \cdot n},$$

де I_L – індекс локалізації, p – кількість ДЗ у районі; P – кількість ДЗ в області; n – кількість населення району; N – кількість населення області.

Таблиця 2

Розрахунок коефіцієнту нерівномірності розміщення та індексу локалізації ДЗ

Адміністративні райони	Кількість ДЗ	Кількість населення, тис. осіб	Густота населення осіб/км ²	Коефіцієнт нерівномірності розміщення ДЗ	I_L ДЗ
Білопільський	18	56542	38,79	3	0,93
Буринський	12	31338	27,88	2	1,12
Великописарівський	15	22778	27,33	2	1,93
Глухівський	21	63731	37,54	-1	0,96
Конотопський	25	129656	76,92	0	0,56
Краснопільський	27	31087	23,05	-6	2,54
Кролевецький	31	42747	33,07	-1	2,12
Лебединський	27	51442	32,96	-3	1,54
Липоводолинський	22	21726	24,72	2	2,96
Недригайлівський	18	28124	26,98	-3	1,87
Охтирський	32	79057	60,71	1	1,18
Путивльський	4	31429	28,23	2	0,37
Роменський	35	87308	46,03	-1	1,17
Середино-Будський	20	18549	16,57	-5	3,16
Сумський	73	344241	183,79	0	0,62
Тростянецький	12	39036	37,30	2	0,90
Шосткинський	16	105316	86,42	0	0,44
Ямпільський	6	27345	29,12	6	0,64

I_L дозволив виявити відмінності рівня розвитку дошкільної освіти в області. У випадку, коли I_L більший за одиницю, можна стверджувати, що для даного району галузь є розвиненою. Аналіз наведених I_L (табл. 2) показав, що у таких районах як Буринський, Роменський, Охтирський, Лебединський, Недригайлівський, Великописарівський, Кролевецький, Краснопільський, Липоводо-

линський, Середино-Будський дошкільна підсистема освітнього комплексу є більш розвинутою, ніж у Путивльському, Шосткинському, Конотопському, Сумському, Ямпільському, Тростянецькому, Білопільському та Глухівському районах, у яких I_L менше одиниці.

Таким чином, застосування різних методів та методик дослідження рівня розвит-

ку дошкільної освіти дало нам можливість виявити райони з різним рівнем розвитку, так, наприклад, у Путивльському, Шосткинському, Конотопському, Сумському та Ямпільському районах коефіцієнт забезпечення населення та індекс локалізації ДЗ найнижчі, а у Середино-Будському та Липоводолинському районах дані показники найвищі.

Дослідження територіальної організації закладів дошкільної освіти в області спрямоване на подолання в подальшому територіальних відмінностей у наданні населенню якісних освітніх послуг та у виправленні в цілому демографічної ситуації. У результаті дослідження було виявлено, що територіальні відмінності рівня дошкільної освіти населення спричинені, зокрема і особливостями демографічної ситуації в районі, розселенням населення. На наш погляд на розвиток мережі дитячих дошкільних закладів у Сумській області впливає складна демографічна ситуація, особливо зниження народжуваності, підвищення міграції насе-

лення, слабкий рівень урбанізації, рівень державної підтримки системи освіти тощо. Для поліпшення дошкільного обслуговування населення необхідно вирішити такі задачі: поліпшити матеріально-технічну базу ДЗ і підняти поточні витрати на утримання дитячих дошкільних установ; збільшити оплату праці педагогічних і медичних працівників, розробити заходи соціальної підтримки та ін. Для кращої підготовки дошкільнят до навчання у школі слід зробити обов'язковим відвідини дитячих дошкільних установ всіх дітей у віці 4-5 років; оптимізувати територіальне розміщення дитячих дошкільних установ, у першу чергу у сільській місцевості; досягти нормативів забезпеченості площами на 1 дитину тощо. Проблеми реформування в цілому системи освіти регіонального рівня і, зокрема дошкільної освіти та виховання потребують постійної уваги науковців. Автори вбачають значну роль суспільної географії в розробці оптимальних засад територіальної організації освітньої галузі.

Література

1. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №34. – С. 451–500.
2. Ковалев С. А. О географическом изучении сферы обслуживания / С. А. Ковалев // Вестник МГУ. Сер. География. – 1973. – № 6. – С. 3–12.
3. Леонтьева Г. Г. Практичні заняття з економічної та соціальної географії зарубіжних країн : навчальний посібник / Леонтьева Г. Г., Сюткін С. І., Мартиненко В. О. – Суми : Вид-во «Козацький вал», 1997. – 169 с.
4. Мельниченко Т. Ю. Освітній комплекс України: сучасний стан і напрями удосконалення територіальної організації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Т. Ю. Мельниченко. – Київ, 2005. – 20 с.
5. Меркушева Л. А. География сферы обслуживания населения (теория и методология) / Людмила Аркадьевна Меркушева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – 184 с.
6. Покишишевский В. В. География обслуживания, ее предмет, содержание и место среди экономико-географических дисциплин / В. В. Покишишевский // Вопросы географии. – 1972. – № 91. – С. 6–27.
7. Про стан і перспективи розвитку дошкільної освіти в Сумській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.state-gov.sumy.ua/education
8. Статистичний щорічник Сумської області за 2006 рік / [за ред. Л. І. Олехнович]. – Суми : Головне управління статистики у Сумській області, 2006. – 654 с.

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИВАТНИХ АГРАРНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Здійснено аналіз сучасних економіко-географічних та агроекономічних поглядів на визначення терміну "господарства населення". Приведено узагальнення трактування категорії "приватні аграрні селянські господарства". Запропоновано та обґрунтовано їх класифікацію за рядом ознак.

Petro Suchiy. Contemporary views on the identification and classification of private agricultural households. *The analysis of contemporary economic-and-geographic and agro-economic views on identifying the term 'national households' has been made. The generalization of interpreting the category of 'private agricultural households' has been given. Their classification according to a number of features has been proposed and proven.*

У процесі адаптації сільськогосподарського виробництва до змін, що відбуваються в економічному середовищі, організаційно-виробничі форми сільськогосподарських підприємств перебувають в постійному розвитку. Світова аграрна історія знала велику кількість різноманітних форм організації аграрного виробництва – від примітивних збиральницько-мисливських, селянських господарств Давнього Єгипту й Вавилону, племінних скотарських та парцельних селянських господарств середньовіччя до крупних юнкерських, латифундистських, колективних та радянських господарств XIX – XX століття.

В сучасній агробізнесовій діяльності країн світу безсумнівно переважають приватні форми господарювання, до основних категорій з яких належать: фермерські господарства сімейного типу, приватні аграрні селянські та підсобні господарства населення, які використовують земельні наділи як для виробництва товарної сільськогосподарської продукції так із метою задоволення потреб їх власників у продуктах харчування. На противагу їм, в епоху глобалізації створюються і функціонують антипринерські та корпоративні господарства, агрохолдинги та транснаціональні агрокорпорації.

З точки зору сучасних економіко-географічних досліджень усі існуючі категорії сільськогосподарських виробників за організаційно-виробничою формою можна поділити на три основні типи: сімейні, колективні та антрепринерські (підприємницькі). Зазначений поділ не можна вважати догматичним, оскільки кожен із зазначених вище типів сільгоспвиробників відрізняється не тільки за формами власності, розмірами зе-

млекористування, але й за метою створення, організаційно-виробничою структурою, тощо.

Формування та становлення ринкових відносин в аграрному секторі економіки України об'єктивно зумовило зародження багатокладності на селі. При різноманітні прийнятих національних і регіональних програм розвитку АПК, держава дотепер не спромоглася чітко окреслити й виразно сформулювати власну аграрну політику. Цей момент є важливим у розумінні того, що після набуття незалежності за неповних 5-10 років практично повністю зруйновано не лише крупнотоварне виробництво, що становило основу агропродовольчого комплексу, але й було порушено усталену систему зв'язків між сферами агробізнесу.

У середині 90-х років минулого століття українське село фактично знаходилося на етапі ведення напівнатурального сільського господарства, із переважанням бартерних форм організації виробництва, що є характерним для країн із низьким рівнем соціально-економічного розвитку. Україна із експортера сільськогосподарської продукції перетворилася на часткового її імпортера, а негативний вплив економічно необґрунтованих аграрних реформ і процесів в АПК країни і тепер спричиняє періодичні й не прогнозовані галузеві кризи: зернову, м'ясну, молочну, цукрову, тощо. Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції на початку XXI століття в усіх категоріях господарств зменшилися до рівня виробництва 1990 року, майже вдвічі (у 2005 році цей показник зріс до 63,3%) [18, с. 191]. Особливо стрімко (із 75,7 млрд. грн. у 1990 році до 26,9 млрд. грн. у 2005 році) відбувся

спад виробництва аграрної продукції в сільськогосподарських підприємствах. Поспішно сформовані на базі реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств нові агроформування на правах приватно-колективної власності (сільськогосподарські кооперативи, товариства з частковою, обмеженою й повною відповідальністю, та селянські фермерські господарства, агрофірми та агрохолдинги) не зуміли заповнити нішу, що утворилася в продовольчій структурі аграрного ринку, поставивши тим самим під загрозу продовольчу безпеку країни.

Розпаювання земель, що перебували у колективній власності й виділення земельних паїв в натурі селянам було основною метою здійснення земельної реформи на селі, яка в кінцевому підсумку дозволила призупинити катастрофічний спад агровиробництва та деградацію самого сільського укладу. Починаючи із 2000 року спостерігається чітка тенденція до збільшення виробництва валової продукції сільського господарства в розрахунку на одного мешканця (із 1132 грн. у 2000 році до 1403 грн. у 2005 році).[18]. Варто зауважити, що збільшення продуктивності агровиробництва майже на 300 грн., за вказаний період, відбулося не тільки за рахунок підвищення ефективності виробництва рослинницької і тваринницької продукції, але й внаслідок розвитку процесів депопуляції чисельності населення у зазначений період, яка становила майже 2,4 млн. осіб.

У результаті здійснення аграрно-земельної реформи в Україні фактично склалася полімодельна структура організації сільського господарства. Паралельно розвиваються крупнотоварні (підприємницькі) та дрібнотоварні сімейні фермерські господарства, напівтоварні – приватні аграрні селянські та підсобні господарства населення споживчого типу. При цьому, перші два типи тривалий час активно підтримує держава, за рахунок щорічного збільшення цільових витрат на бюджетні програми розвитку та підтримки цих категорій сільгоспвиробників (щорічна сума дотацій становить від 6 до 8 млрд. грн.). Приватні аграрні селянські господарства та приватні аграрні підсобні господарства в основному залиши-

лися поза увагою держави і вимушені самостійно долати організаційно-економічно та фінансово-матеріальні перепони ринкового середовища. Із другорядного виробника основних продуктів харчування, господарства населення перетворилися в монополістів із виробництва картоплі (98,8% до загалу), овочів та баштанних культур (89,1%), плодів та ягід (88,2%), молока(81,2%), м'яса (63,25), яєць (51%), меду (96,6%). [18].

Тривалий час в радянській та українській економіко-географічній та економічній літературі дотично до господарств населення домінував термін – особисті підсобні. Зокрема, в “Сельскохозяйственном энциклопедическом словаре” приведено наступне визначення: “подсобное хозяйство личное в СССР – небольшое, личное приусадебное хозяйство, служащее дополнительным источником удовлетворения материальных и культурных потребностей семей колхозников, рабочих и служащих государственных сельхозпредприятий, а также граждан, работающих либо проживающих в сельской местности” [13,с.405].

Одночасно в “Советском энциклопедическом словаре” можна відшукати визначення, яке дещо відрізняється від попереднього й особисте підсобне господарство трактується як: “небольшое приусадебное хозяйство для ведения котрого (включая содержание скота и птицы, садоводство и огородничество), а также для жилищного строительства государством и колхозами в установленном законом порядке предоставляются в пользование гражданам участки земли” [15,с.1019].

Як в першому так і в другому випадках особисті (приватні) господарства населення розглядаються як форма організації агровиробництва, яка покликана задовільнити потреби громадян в окремих продуктах харчування. Незначні земельні наділи, що перебували в користуванні громадян, на тлі крупних колективізованих господарств насправді продукували лише 15-20% сільськогосподарської продукції і тому справедливо вважалися допоміжними, відіграючи другорядну роль у вартості виробленої продукції сільського господарства. Із стагнацією колгоспно-радгоспної системи та неможливістю держави заповнити нішу в продо-

вольчій безпеці країни роль особистих підсобних господарств посилилась, а їх розвитку на тлі існуючої продовольчої кризи почали приділяти посилену увагу. Саме тому, вже в кінці 80-х років минулого століття в праці В. Н. Ямчинського “Резервы подсобных хозяйств” зустрічається дещо відмінне від попередніх визначення терміну особисте підсобне господарство. Таким на думку автора вважається “личное подсобное хозяйство которое представляет собой важную составляющую часть агропромышленного комплекса... основная функция которого – удовлетворение потребностей населения в продуктах питания... и как источник дополнительных доходов имеет важное значение не только для работников АПК, но и других групп сельского населения” [2, с.28-29].

В середині 90-х років минулого століття і серед економіко-географів (М. Ігнатенко, Л. Мармоль, М. Пістун, Н. Коновалова та інші) не існувало єдиного погляду на визначення терміну особисте підсобне господарство, як його і не було в офіційних методичних поясненнях Держкомстату України.

Вперше визначення терміну “особисте підсобне господарство” та “приватні господарства населення” було наведене у методичних поясненнях статистичного збірника “Сільське господарство України у 1996 році”, де зазначено: “Особисті підсобні господарства – коли сім’я на відведеній їй у власність, постійне чи тимчасове користування ділянці землі виробляє продукцію рослинництва і тваринництва”. До “приватних господарств відносяться особисті підсобні господарства населення, колективні сади та городи, дачні ділянки та селянські фермерські господарства” [17, с.189].

Із наведеного вище випливає, що селянські фермерські господарства за класифікацією Міністерства статистики України все ще не віднесено до категорії сільськогосподарських підприємств, якими вони як форма організації агровиробництва стають лише на початку XXI століття.

Значне зростання площ земельних наділів в господарствах населення, яке відбулося в результаті запровадження положень земельної реформи тільки в деяких регіо-

нах країни (насамперед в Західноукраїнському) призвело до перетворення особистих підсобних господарств у провідних виробників продукції рослинництва і тваринництва. Тому у методичних поясненнях за класифікацією Державного комітету статистики України ще зберігається термін особисті підсобні господарства населення, які визначаються як “земельні ділянки, що надані громадянам у власність, постійне чи тимчасове користування з метою виробництва сільськогосподарської продукції” [18.А, с.259].

Відхід від терміну “підсобне господарство” було здійснено у 2003 році, коли у статистичному збірнику “Сільське господарство України за 2003 рік” вперше за класифікацією Міністерства статистики зазначено, що “господарства населення (домогосподарства) – у сфері сільськогосподарського виробництва використовують землі для ведення особистого селянського господарства, колективного садівництва і городництва, сінокошіння та випасання худоби, ведення товарного виробництва” [18.Б, с.25, 18.В, с.27].

Починаючи із 2005 року запроваджується нове трактування терміну “господарства населення”. Такими вважаються: “домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність, як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції” [18.Г, с.28, 18.Д, с.30]. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

Викладене вище та аналіз сучасних економіко-географічних [5,8,9,11,19] та агроекономічних досліджень [1,2,3,4,6,10,12,20] дає нам змогу дати узагальнене визначення терміну “приватні господарства населення” та здійснити їх класифікацію за системою ознак.

Враховуючи те, що господарства населення належать до приватної форми господарювання, займається в основному виробництвом сільськогосподарської продукції і в переважній більшості функціонують у сільській місцевості, їх варто класифіку-

вати як приватні аграрні селянські господарства.

На нашу думку, “приватні аграрні селянські господарства” (ПАСГ) – це соціальні утворення, які базуються на сукупності осіб (одній особі), що володіють земельною ділянкою наданою їм у власність (постійне чи тимчасове користування), проживають і здійснюють сільськогосподарську діяльність разом чи окремо з метою самозабезпечення основними продуктами харчування та насичення аграрного ринку продовольством і є важливим джерелом додаткових (чи основних) доходів сільського населення та сферою його зайнятості.

Окрім того варто залишити термін “підсобні господарства”, якими можуть вважатися ділянки виділені громадянам для садівництва, городництва і дачного будівництва, що в ринкових умовах класифікуються як приватні аграрні підсобні господарства (ПАПГ).

Виконані комплексні дослідження приватних селянських господарств, як основної ланки сучасного агробізнесу в Україні дають підстави класифікувати їх за такими ознаками: *характером організації, розмірами земельних наділів, географічним положенням (місцем розташування), виробничим напрямом, рівнем спеціалізації, характером виробництва, рівнем товарності та часом виникнення*.

За організаційною структурою ПАСГ поділяються на: одноосібні, сімейні та міжсімейні. *Одноосібними (моноосібними)* – вважаються селянські господарства, агровиробнича діяльність в яких здійснюється як правило однією особою працездатного віку. До *сімейних (біосібих)* належать – приватні аграрні господарства основна виробнича діяльність в яких здійснюється членами сім’ї, що досягли працездатного віку, разом чи окремо. *Міжсімейні (поліосібні)* – приватні аграрні селянські господарства, як соціальні утворення, що базуються на сукупності осіб (або ж декількох сімей) які здійснюють сільськогосподарську діяльність спільно (окремо) на земельній ділянці, яка, як правило, перебуває у власності старших членів родини (батьків).

За часів радянської влади існували обмеження у розмірах землекористувань, що

належали різним категоріям громадян. У більшості регіонів країни пересічний розмір присадибної ділянки, яка відводилась для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку та господарських будівель не перевищував 0,35 га. При цьому, в осіб які безпосередньо були членами колгоспів, радгоспів та інших колективізованих форм господарювання, розміри наділів становили 0,5 - 0,6 га, а в осіб, які не були працівниками сільгосппідприємств, присадибні ділянки не перевищували 0,25 - 0,30 га.

Із проведенням першого етапу земельної реформи значно збільшились площі сільськогосподарських угідь, які перебували у постійному, або ж тимчасовому користуванні громадян. У середині 90х років пересічний розмір наділу збільшився майже вдвічі і досягнув від 0,5 до 1,0 гектара на одного власника. Другий етап земельної реформи (1996 - 2000 роки) передбачив, насамперед, розпаювання земель які були в користуванні сільськогосподарських підприємств і створення на їх основі різноукладних типів господарств (селянських фермерських господарств, господарств сімейного типу, сільськогосподарських підприємств тощо). У зазначений період істотно збільшились розміри землекористування в приватних аграрних селянських господарствах, в окремих сім’ях їх площі уже перевищили понад 2 га, а з урахуванням земельних паїв до 5 га та більше.

Виконані дослідження дають змогу виділити ПАСГ за **розмірами землеволодіння та землекористування**: *дрібні (до 0,25 га), малі (0,26-0,5 га), середні (0,51-1,0 га), великі (1,0 - 2,0 га), крупні (2,01 га і більше)*

Важливою класифікаційною ознакою є **географічне положення (місце знаходження)**. Переважна більшість приватних аграрних селянських господарств (господарські будівлі та земельні наділи) знаходяться безпосередньо в межах поселень. Збільшення земельних наділів і виділення земельних паїв в натурі призвело до значної “розпорошеності” масивів. Частка земельних ділянок знаходиться безпосередньо біля будинків, окремі з них на зовнішніх межах поселень, а земельні паї, які виділені громадянам для ведення приватного сільськогос-

подарського виробництва розташовані на окраїнах, перебуваючи в адміністративних межах поселень, або ж поза ними.

Саме тому за зазначеною класифікаційною ознакою ПАСГ доцільно згрупувати як: - *внутріпоселенські* – (знаходяться в межах обжитої частини населеного пункту); *присадибні* (заходяться біля будинку, становлять як правило один земельний масив); *окраїнні* (безпосередньо межують із населеними пунктами, їх старообжитою частиною); *зовнішньопоселенські* (знаходяться віддалено від самого поселення, але в адміністративних межах населеного пункту); *змішаного* типу (одна із земельних ділянок, що належать власнику знаходиться поза межами його постійного проживання).

Поділ приватних аграрних господарств за **виробничим профілем** може бути здійснений як за вартістю виробленої валової (товарної) продукції, або ж відповідною величиною показників виробництва продукції рослинництва і тваринництва, вираженою в умовних (перевідних) одиницях. Відповідно до зазначеного, в господарствах населення може переважати рослинницька або ж тваринницька спеціалізація, та нечітко виражені перехідні форми виробничого профілю: *(рослинницько-тваринницькі, чи навпаки)*. У рівнинних районах Закарпаття, Західного Лісостепу, та Південного Полісся в господарствах населення домінуючим є виробництво продукції рослинництва, що зумовлено сприятливими агрокліматичними й ґрунтово-орографічними особливостями території – саме через це тут будуть переважати господарства *рослинницького профілю*. У передгір'ї, гірських районах Карпат та на Півночі Полісся з їх низькою часткою орних земель у структурі сільськогосподарського землекористування переважаючим виробничим типом виступає *тваринницький*, а саме м'ясо-молочне скотарство, свинарство та птахівництво в поєднанні з картоплярством та зерновим господарством. Але переважна більшість ПАСГ за виробничим профілем належить до *змішаного* (рослинницько-тваринницького, тваринницько-рослинницького напрямку спеціалізації). Це пов'язане, насамперед, із основною метою діяльності даної форми господарювання – самозабезпечення їх власників та

членів родин продуктами харчування рослинного і тваринного походження (картопллю, овочами, плодами та ягодами, молоком, м'ясом, яйцями тощо).

Залежно від виробничого профілю (напрямку) ПАСГ також можуть класифікуватися **за рівнем (глибиною) спеціалізації**.

Виконані дослідження дають підстави виділити: *вузькоспеціалізовані* господарства - такі, що займаються виробництвом одного домінуючого виду сільськогосподарської продукції. До цієї групи варто віднести господарства, що спеціалізуються на вирощуванні овочів (переважно закритого ґрунту), ранньому картоплярстві, ягідництві та садівництві. Серед господарств тваринницького напрямку до таких належать ПАСГ, що займаються вівчарством та бджільництвом особливо в гірських районах Карпат. *Спеціалізованими* вважаються ПАСГ із переважанням двох, рідше трьох, провідних галузей. В умовах початкового етапу формування ринкових відносин на селі більшість господарств населення немає чітко вираженої спеціалізації. Виробництво продукції та його масштаби залежать від кон'юнктури агроринку, можливостей реалізації надлишків сільгосппродукції та власних потреб членів домогосподарств в продуктах харчування. Саме тому переважну більшість ПАСГ можна віднести до - *різнопрофільних* (без чітко вираженої спеціалізації).

Однією із важливих складових класифікації є поділ господарств **за характером виробництва**. За цією класифікаційною ознакою виділяються: *аграрні* (займаються лише виробництвом продукції рослинництва і тваринництва); *аграрно-промислові* (поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції, здійснюється її часткова переробка: консервування, виробництво борошно-круп'яних, м'ясо-ковбасних, молочних виробів, олій та домашніх напоїв); *аграрно-сервісні* (господарства в структурі виробничої діяльності яких, поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції, здійснюється надання відповідних послуг та консультацій як всередині так і поза межами власного господарства: обробіток землі, збір урожаю догляд за садовими насадженнями та агрономічні консультації, послуги по заготівлі, зберіганні та збуту продукції, розви-

ток сільського зеленого туризму).

Функціонування будь-якої форми господарювання в ринкових умовах передбачає не лише самозабезпечення її власників продукцією, але й ставить за мету частину (більшість) виробленої сировини та продукції реалізувати на аграрному ринку з метою отримання додаткових (основних) грошових доходів – насамперед і через складну працересурсну ситуацію на селі. Дослідження ПАСГ дають змогу в їх загальному масиві **за показником товарності (рівнем реалізації продукції)** виділити наступні категорії: *натуральні(споживчі)* - господарства в яких понад 85% виробленої продукції споживається їх власниками та членами родин; *напівнатуральні* - господарства в яких від 70 % до 85% продукції використовується для власних потреб; *товарно-натуральні (натурально-товарні)* - збут продукції в цій категорії господарств може досягати від половини до двох третіх обсягів її виробництва, а виручка від її реалізації все ще залишається додатковим джерелом грошових надходжень їх власників; *товарні та високотоварні господарства* - категорії господарств в яких метою виробництва аграрної продукції є отримання основних надходжень до бюджету родини. Як правило, частка продукції, що залишається в них для власних потреб не перевищує 10-15%.

При виваженій податковій політиці та зацікавленості держави у підтримці дрібних товаровиробників товарні та високотоварні ПАСГ мають реальні можливості трансформуватись у приватні аграрні підприємства тобто об'єкти з правом фізичної (юридичної) особи основним завданням якої буде виробництво сільськогосподарської продукції, або ж її переробка, а їх діяльність буде зорганізована на засадах підприємництва, самостійного визначення напрямку ведення агробізнесу, його структури та обсягів.

За часом виникнення ПАСГ доцільно класифікувати, як: *історичні, нові, новітні*. *Історичними вважаються* господарства населення, які існують тривалий час у межах найбільш освоєних частин населених пунктів. До категорії *нових* належать приватні господарства, які утворилися із початком запровадження земельної реформи на окраїнах поселень. *Новітні (новоутворені)* – господарства, що функціонують на виділених їх власникам земельних наділах з перспективою житлової забудови. Ця категорія господарств доволі інтенсивно розвивається навколо міських поселень, а виробництво сільськогосподарської продукції в них незначне з переважанням садівництва, овочівництва та вирощуванням квітів та декоративних рослин.

Література

1. Гайдуцький П.І. Аграрний сектор: від реформи до стратегії розвитку (питання власності та господарювання) // Економіка АПК. – 2003. - №2. – С.28-32.
2. Гаркавий В. К. Стан та перспективи розвитку особистих підсобних господарств населення // Вісник ХДАУ. Серія: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001.-№5. – С.155-151.
3. Гаркавий В.К., Гончаренко Н.Г. Товарність та ефективність особистих підсобних господарств населення // Економіка АПК. – 2001. - № 12. – С.93 – 98.
4. Гнатишин Й.П. Економічна поведінка домогосподарств на продовольчому ринку //Економіка АПК. – 2004. - №3. – С.146-152.
5. Заячук М.Д. Специалізація господарств населення Івано-Франківської області та їх місце в сільськогосподарському виробництві // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія, 2005. - №2. – С. 137-139.
6. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. – Чернівці : Рута, 2006. – 344с.
7. Лукінов І. Економічні трансформації (на при кінці ХХ сторіччя). – К., - ІЕ НАН України, 1997.- 456с.
8. Мармуль Л. О., Шепель І. В. Продуктивність і оплата праці в умовах реформування сільськогосподарського виробництва. Ч. 2: Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Ринкова трансформація економіки АПК :Кол. Монограф. – У 4 ч. (За ред.. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Е. Мезенцева. – К.; ІАЕ УААН, 2002 – С. 95. – 99.

9. Матеріали соціобюджетних досліджень приватних господарств населення Західного регіону України. - Власність автора.
10. Особисті підсобні господарства України / За ред. Р.Шмідта. - К. - 2001. - 40 с.
11. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Пересекін В.М. Розробка ситуаційної моделі соціально - економічного розвитку сільського регіону // Економічна та соціальна географія: Міжвід. наук. зб. К.: 1999. - Вип. 48. - С. - 63-72
12. Розвиток різноукладності по селі: особливості, проблеми / За ред. В.В. Юрчишина. - К.: ННЦ ІАЕ, 2004. - 446 с.
13. Сельскохозяйственный энциклопедический словарь / Гл.ред. Месяц В.К. - М.: Советская энциклопедия, 1989. С. 405.
14. Сільськогосподарський сектор України на рубежі тисячоліть. - У 2-х т. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л.О.Шепотько, І.В.Покопа, С.О.Гудзинський та ін. - К.: Ін-т економіки НАНУ, 2000. - 396 с.
15. Советский энциклопедический словарь - М.: Советская энциклопедия, 1986. - С.1019.
16. Статистический словарь / Гл. ред. М. А. Королев. 2-е изд. перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика. - 1989. - 623 с.
17. Статистичний збірник "Сільське господарство України" / Мінстат України: відп. за випуск Шевчук О.О. - К.: ВОП ГОЦ Мінстату України, 1996. - С.189.
18. Статистичний збірник "Сільське господарство України" (за 2000-2006 рр.) / Деркомстат України: за ред. Ю.М. Остапчука. - К.: ІВЦ Держкомстату України: А - (2000 р. - С.259); Б - (2003 р. - С.25); В - (2004 р. - С.27); Г (2005 - С.30); Д- (2006 - С.28).
19. Сухий П.О. Специалізація сільськогосподарського виробництва особистих підсобних господарств населення в умовах формування ринкових відносин // Науковий вісник Чернівецького національного університету. Вип. 104.- Географія. - 2001.- С. 122-126.
20. Шепотько Л.О., Прокопа І.В. Господарство особисте - вигода спільна. - К.: Урожай, 1989. - 128 с.
21. Ямчинський В. Н. Резервы подсобных хозяйств. - К.: Урожай, 1989. - 144 с.

УДК 35.073.527:519.87

Тамара Меркулова, Олексій Немець

МОДЕЛЮВАННЯ ДИНАМІКИ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ

У статті проведено аналіз підходів до моделювання динаміки державного боргу як у країнах СНД так і в країнах дальнього зарубіжжя, розглянуті різні варіанти моделі динаміки державного боргу України за період з 2000 по 2006 рр., зроблено прогноз динаміки державного боргу до 2009 р.

In this article the analysis of approaches to modelling of dynamics of a public debt both in the CIS countries and for foreign countries is made, various variants of model of dynamics of a public debt of Ukraine for the period with 2000 for 2006 are constructed, the forecast of dynamics of a public debt up to 2009 is made.

Актуальність теми та огляд попередніх досліджень. Сучасна економічна теорія й практика приділяють велику увагу проблемам дефіциту бюджету й державного боргу. У цей час це є істотною проблемою практично для всіх країн світу - розвинених, країн з перехідною економікою, різного суспільного устрою. Найважливішим завданням економічної політики держави є пошук оптимального рішення проблем бюджетного дефіциту й державного боргу. Для вирішення цього завдання у зарубіжній теорії та практиці державного управління активно використовуються ме-

тоди моделювання динаміки державного боргу, які дають змогу прогнозувати обсяги державного боргу у залежності від різних макроекономічних параметрів та інструментів управління [5, 6, 7].

На сьогоднішній день у світовій економічній літературі накопичена досить велика кількість робіт, присвячених проблематиці державного боргу та його управління. Існує кілька класифікацій моделей державного боргу:

■ залежно від виконання тих або інших передумов відомого принципу еквівалентності Рикардо;

■ по ступеню довіри до проведеної владою політики, насамперед, в області інфляції;

■ по виду цільової функції у задачі управління боргом [1].

Класичними в даній області вважаються роботи Р.Барро, в яких оптимальне управління державним боргом передбачає використання довгострокових індексованих цінних паперів [5], а також роботи Кіддленда й Прескотта [7], присвячених теоретичному вивченню проблеми спроможності державної політики, в яких вперше на прикладі задачі оптимального оподаткування в економіці з нагромадженням капіталу було продемонстровано, що макроекономічна політика може бути неспроможною в часі.

У країнах СНД, переважно у Росії велику увагу моделюванню державного боргу стали приділяти ще наприкінці 90-х років минулого сторіччя. Особливо гостро це питання повстало у зв'язку з кризою 1998 року [2, 4]. В Україні подібні дослідження та застосування апарату математичного моделювання для вирішення проблем бюджетного дефіциту й державного боргу не отримали відповідного розвитку.

Мета та задачі. Метою дослідження є моделювання динаміки державного боргу України за допомогою класичних моделей, заснованих на апараті диференціальних рівнянь. Ця мета передбачає наступні завдання: вибір базової моделі та її адаптація для умов України; оцінка параметрів моделі за статистичними даними останніх років та аналіз результатів моделювання.

Результати дослідження. В якості базової моделі, було обрано класичну модель динаміки державного боргу з урахуванням та без урахування сеньйоражу [3]. У найпростішому випадку, якщо не брати на увагу монетарні фактори, накопичений за деякий період дефіцит бюджету представляє собою обсяг державного боргу.

Нехай державний борг – $b(t)$. Тоді питомий борг – $z(t) = \frac{b(t)}{Y(t)}$, де $Y(t)$ – обсяг ре-

ального ВВП у році t . Зміна питомого боргу за нескінченно малий проміжок період часу

$$\dot{z}(t) = \frac{\dot{b}}{Y} - \frac{b}{Y^2} = \frac{\dot{b}}{Y} - az(t), \quad (1)$$

де $a = \frac{\dot{Y}}{Y}$ – темп приросту ВВП.

Нескінченно мале збільшення реального боргу в момент t є величиною бюджетного дефіциту

$$\dot{b} = (G - T) + rb, \quad (2)$$

де G – урядові видатки, T – податки, r – номінальна ставка доходності державних облігацій.

Підставимо формулу (2) у рівняння (1) та отримаємо рівняння питомого боргу

$$\dot{z} = (r - a)z + \bar{h}, \quad (3)$$

де $\bar{h} = \frac{G - T}{Y}$ – питомий первинний

дефіцит (профіцит).

В рівнянні (3) коефіцієнт $q = (r - a)$ та питомий первинний дефіцит можуть бути деякими функціями часу. Ми розглянемо обидва випадки, коли вони представляють собою як константи, так і функції від часу.

Рішенням цього рівняння буде функція питомого боргу

$$z(t) = \left[z_0 - \frac{\bar{h}}{q} \right] e^{qt} + \frac{\bar{h}}{q}. \quad (4)$$

У явному вигляді у моделі (3) не враховуються витрати на погашення боргу. Він згідно методології бюджетних розрахунків не входить до витратної частини бюджету та не відображається у бюджетному дефіциті. Тому можна ввести до моделі параметр P – витрати на погашення державного боргу в явному вигляді

$$\dot{b} = (G - T) + rb + P. \quad (5)$$

Підставимо функцію (5) у рівняння (1)

$$\dot{z} = (r - a)z + \bar{h} + p, \quad (6)$$

де $p = \frac{P}{Y}$ – витрати на погашення

державного боргу, як частка ВВП.

У цьому випадку, функція питомого боргу матиме вигляд

$$z(t) = e^{qt} \left(z_0 - \frac{\bar{h} - p}{q} \right) + \frac{\bar{h} - p}{q}. \quad (7)$$

Розглянута вище модель не враховувала сеньйораж. Таким чином у ній не враховувалась залежність між боргом та емісією грошей, адже сеньйораж представляє собою дохід, який отримує держава від гро-

шової емісії, тобто різницю між номінальною вартістю грошової маси та видатками на її емісію.

З урахуванням сеньйоражу модель (2) має вигляд

$$\dot{b} = rb - S + (G - T), \quad (8)$$

де S - номінальна вартість сеньйоражу $S = \dot{M}$, тобто збільшення грошової маси за нескінченно малий період часу.

Для цього варіанту моделі функція питомого державного боргу матиме вигляд

$$z(t) = e^{qt} \left(z_0 - \frac{s + \bar{h}}{q} \right) + \frac{s + \bar{h}}{q}. \quad (9)$$

Якщо в моделі врахувати сеньйораж та погашення боргу, тоді функція питомого боргу буде

$$z(t) = e^{qt} \left(z_0 - \frac{s + h - p}{q} \right) + \frac{s + h - p}{q}. \quad (10)$$

Розрахунки були проведені за кількома варіантами моделі (4), (7), (9), (10). Після оцінки параметрів моделі за статистичними даними України було отримано такі результати [8]:

Роки	Питомий борг (z)	Ставка дохідності боргу (r)	Темпи приросту ВВП(a)	Коефіцієнт (q)	Питомі витрати на погашення боргу (p)	Питомий профіцит (h)	Питомий сеньйораж (s)
2000	0,452875	0,059319	-0,002	0,061319	0,015455	0,0310	0,0578
2001	0,365492	0,054316	0,059	-0,00468	0,021041	0,0165	0,0668
2002	0,335366	0,037897	0,092	-0,0541	0,02742	0,0177	0,0847
2003	0,290014	0,033305	0,052	-0,0187	0,025547	0,0058	0,1142
2004	0,247458	0,036275	0,096	-0,05972	0,025165	-0,0206	0,0887
2005	0,177022	0,039802	0,121	-0,0812	0,031195	-0,0110	0,1533
2006	0,148025	0,038609	0,027	0,011609	0,017181	-0,0012	0,1218

Для кожного з чотирьох варіантів моделі потрібні початкові значення параметрів. Було проведено декілька експериментів по кожному варіанту моделі за різні початкові роки. Також розглянуті випадки, коли параметри моделі залежали від часу, тобто у якості параметрів були взяті рівняння їх трендів. Результати моделювання порівняні з реальними статистичними даними, на під-

ставі чого зроблено висновки стосовно кожного варіанту моделі.

Найбільш вдалі результати отримано при моделюванні за першим варіантом моделі (4) (2003-й рік у якості початкового - рис. 1), у випадку коли параметри моделі залежать від часу (2000-й рік – початковий - рис. 2).

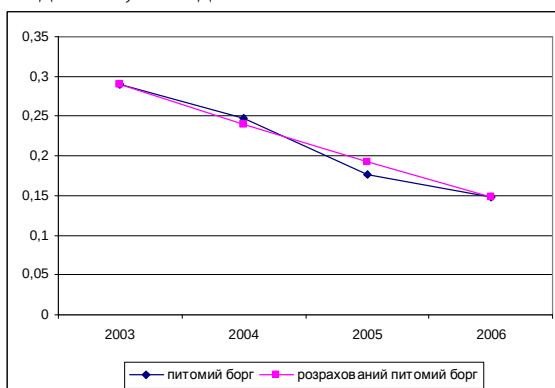

Рис. 1. Реальні та розраховані за першим варіантом моделі (4) значення питомого боргу (2003 рік - початковий)

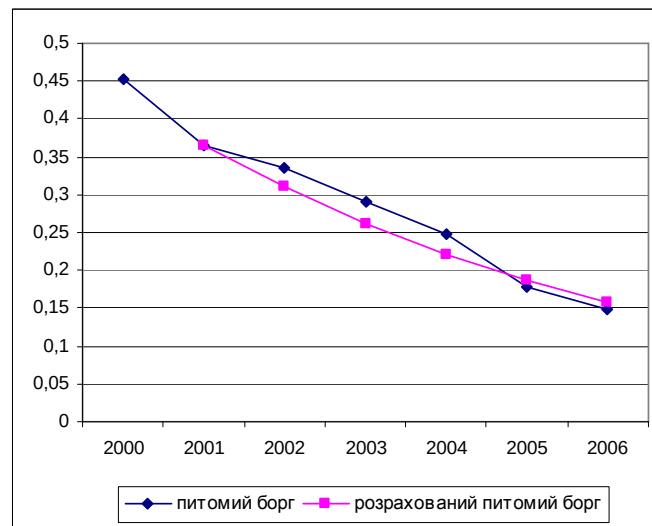

Рис. 2. Реальні та розраховані за першим варіантом моделі (4) значення питомого боргу (параметри моделі залежать від часу, 2000-й рік - початковий).

Також вдалі результати вдалося отримати при розрахунках за другим варіантом моделі (7), при відокремленні витрат на погашення боргу, (2000-й рік – початковий - рис. 3), а також при експериментуванні з

четвертим варіантом моделі (10), який враховує сеньйораж та витрати на погашення боргу як окремі параметри (2000-й рік – початковий - рис. 4).

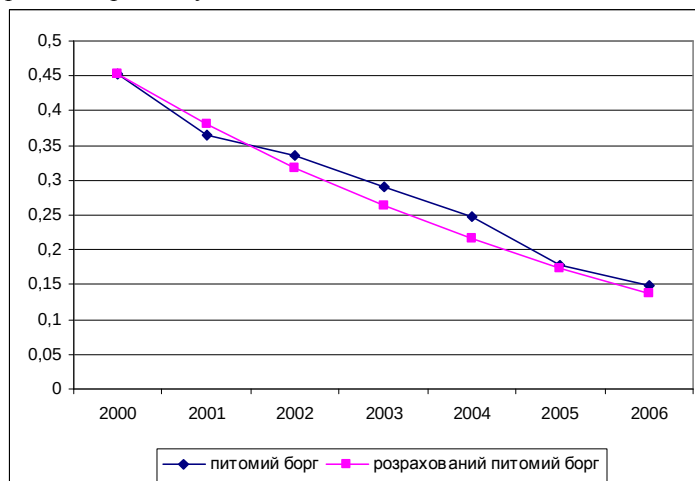

Рис. 3. Реальні та розраховані за другим варіантом моделі (7) значення питомого боргу (2000-й рік - початковий)

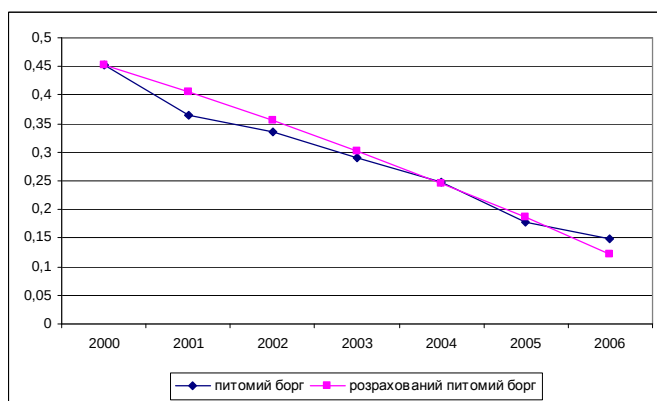

Рис. 4. Реальні та розраховані за четвертим варіантом моделі (10) значення питомого боргу (2000-й рік - початковий)

Також було розраховано прогнозні значення питомого боргу до 2009-го року. У прогнозуванні краще всього себе показав перший варіант моделі (4), причому та її модифікація, де параметри залежать від часу. Найбільш вдалим виявився прогноз з

2001 та 2003 рр у якості початкових. Обидва прогнози зійшлися на кінці інтервалу моделювання. Якщо економіка України не зазнає значних криз, питомий борг згідно моделі досягне у 2009 році 10% ВВП (рис. 5).

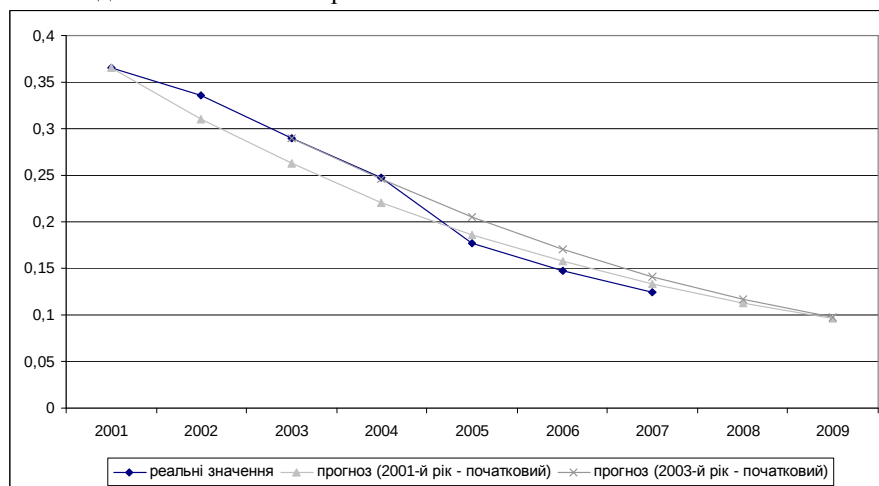

Рис. 5. Реальні та прогнозні значення питомого боргу

Висновки. На підставі огляду існуючих моделей державного боргу та оптимального управління борговими зобов'язаннями було обрано базову модель динаміки боргу та розглянуто чотири модифікації цієї моделі у тому числі без урахування монетарних факторів, та з їх урахуванням. Розглянуто варіанти моделі як з постійними параметрами, так й випадки, коли вони залежать від часу. Проведено аналіз та

обробку даних для оцінки параметрів моделі за статистичними даними України. Результати експериментів по різних варіантам моделі показали, що кращі результати отримує базовий варіант моделі, особливо наприкінці періоду моделювання, а також модель з виділенням витрат на погашення боргу. У цілому отримані у ході дослідження результати показали можливість успішного застосування розглянутого класу мо-

делей для умов національної економіки, побудовані моделі задовільно описують динаміку державного боргу України відповідно

зі змінами макроекономічних показників та параметрів державного регулювання економічних процесів.

Література

1. Вавилов А. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. – М.: Городец-издат, 2001. – 304 с.
2. Вавилов А.П., Ковалишин Е.А. Доверие инвесторов и оптимальное управление государственным долгом // Экономическая наука современной России, 2002, №1, с. 10 – 27.
3. Смирнов А. Д. Лекции по моделям макроэкономики // Экономический журнал ВШЭ, 1999, №9, с. 101 – 138.
4. Смирнов А.Д. Монетаризация государственного долга // Экономический журнал ВШЭ, 2005, №2, с. 135 – 172.
5. Barro, Robert J., N. Gregory Mankiw, and Xavier Sala-i-Martin, "Capital Mobility in Neoclassical Models of Growth" // American Economic Review, 1995, №36 с. 103-115.
6. Douglas W. Elmendorf, N. Gregory Mankiw. Government Debt. Working Paper 6470.
7. Kydland F., Prescott E. Rules rather than discretion: The inconsistency of optimal plan // Journal of Political Economy. 1977. V. 85. P. 473-490
8. www.ukrstat.gov.ua - Державний комітет статистики України.

УДК 911.3

Валентина Редіна, Ірина Скриль

ЕКСКУРСІЯ – СКЛАДОВА ТУРИСТСЬКОГО ПРОДУКТУ ХАРКІВЩИНИ

У сучасних умовах розвитку індустрії туризму екскурсія стала невід'ємною складовою туристського продукту і попит на даний вид послуг постійно зростає. Це пов'язано з підвищенням культурного й освітнього рівня суспільства, бажанням задовольнити потреби в отриманні нових знань та вражень. Крім того, екскурсія виконує не тільки пізнавальну функцію, а й має значний виховний потенціал. Це особливо важливо, коли мова йде про учнівську та студентську молодь, формування її національної свідомості, культури, духовний розвиток.

In modern conditions of development of tourism, excursion became an integral part of a tourist product and demand for the given kind of services constantly grows. It is bound up with increasing of a cultural and educational level of a society, desire to satisfy requirements for reception of new knowledge and impressions. Besides excursion is not only process of knowledge, but also education. It is especially important, when the question is schoolboys and students, formation of their national consciousness, spiritual development.

Актуальність теми дослідження. Суспільно-політичні перетворення, які відбуваються в сучасних умовах розбудови незалежної України, відкривають значні перспективи для розвитку екскурсійної справи в системі освіти як середньої так і вищої ланки.

Пізнавально-виховна, освітня, просвітницька, соціокультурна функції екскурсії сприяють формуванню національної свідомості, світоглядності, естетичної та екологічної культури, духовного розвитку учнівства та студентської молоді.

Актуальність проблеми полягає в тому, що екскурсійна робота ще не зайняла чільне місце і не стала невід'ємною складо-

вою навчальних і виховних програм середньої та вищої школи.

Основна частина. Екскурсії для школярів тісно пов'язані з вимогами багатьох загальноосвітніх шкільних курсів, доповнюючи засвоєні учнями знання, сприяють опануванню нового матеріалу, допомагають з'ясувати соціально-економічне та культурне оточення, побут народу, пізнавати рідну природу тощо. Екскурсії стимулюють пізнавальну активність учнів, наближають їх до реального життя, вчать спостерігати, аналізувати, робити висновки, одержувати навички поведінки в природі та в соціальному оточенні.

Учні пізнають не тільки багато цікавого навколо, але і виховують в собі певні риси характеру, отримують життєвий досвід поведінки в нестандартних ситуаціях.

Слово «екскурсія» походить від латинського *excursio* – поїздка. Екскурсія – методично продуманий показ визначних місць, пам'ятників історії і культури, в основі якого лежить аналіз екскурсантами об'єктів, що перебувають перед очима, а також уміла розповідь про події, пов'язані з ними. Однак тільки до цього сутність поняття «екскурсія» зводити було б неправильно. Розглянемо кілька формулювань терміну «екскурсія», які були опубліковані в різних виданнях за останні 70 років. Перше з них виглядає так: «Екскурсія – прогулянка, що ставить своїм завданням вивчення певної теми на конкретному матеріалі, доступному спогляданню» (М. П. Анциферов, 1923р.)

Характеризуючи місце екскурсійної діяльності в позашкільній роботі з дітьми, екскурсіоніст Л. Бархаш уважав, що екскурсія – це наочний метод одержання певних знань, виховання шляхом відвідувань по заздалегідь розробленій темі певних об'єктів (музей, завод, і т.д.) зі спеціальним керівником (екскурсоводом) [1]. Наведемо також одне з останніх за часом опублікування визначень: «Екскурсія – 1) методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії та культури, в основі якого лежить аналіз об'єктів, що знаходяться перед очима

екскурсантів, а також уміла розповідь про події, пов'язані з ними; 2) наочний процес пізнання людиною оточуючого світу, побудований на заздалегідь підібраних об'єктах; 3) сума знань які повідомляються групі людей.»[4, с. 199] Такі думки вчених-екскурсіоністів.

У практичній діяльності екскурсія розглядається в таких аспектах:

- як самостійна форма виховання або складова частина інших форм виховання (патріотичного, трудового, естетичного);
- як одна з форм навчання;
- як форма роботи з масовою аудиторією;
- як епізодичний (разовий) захід, частина тематичного циклу, а також як один із щаблів пізнання;
- як форма міжособистого спілкування екскурсовода з екскурсантами, екскурсантів один з одним і з об'єктами;
- як форма поширення наукових знань, ідейного виховання;
- як форма організації культурного дозвілля;
- як невід'ємна частина організованого туризму.

Як свідчать фахівці-практики екскурсійної діяльності, найбільш мобільною категорією екскурсантів є діти. Освітні заклади різних типів організують та проводять навчально-тематичні екскурсії з учнівською молоддю.

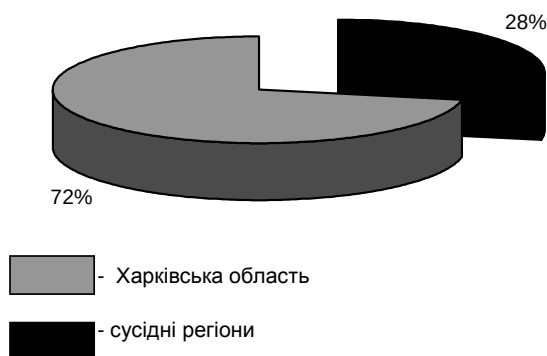

Рис. 1. Географія екскурсійних маршрутів

Основною метою екскурсійної діяльності Харківської обласної станції юних туристів є відвідування та знайомство учнівської, студентської молоді з визначними пам'ятками історії культури, архітектури, природи рідного краю та сусідніх регіонів: Полтавщини, Дніпропетровщини, Донеччини, Сумщини, Запоріжжя. Аналізуючи статистичні дані щодо географії екскурсійних маршрутів за 2005 – 2007 роки, які проведені Харківською обласною станцією юних туристів, слід відзначити, що кількість екс-

курсій Харківщиною складає 72%, до сусідніх областей – 28% (рис. 1).

Не менш цікавою ї статистика щодо категорії подорожуючої молоді. Незважаючи на те, що Харків місто студентів (в т. ч. багато іногородніх, прибулих з інших областей України), кількість студентів-екскурсантів складає 14% від загальної кількості подорожуючих.

Основна аудиторія екскурсантів – школярі навчальних закладів Харкова та області, в меншій мірі – студентська молодь (рис. 2).

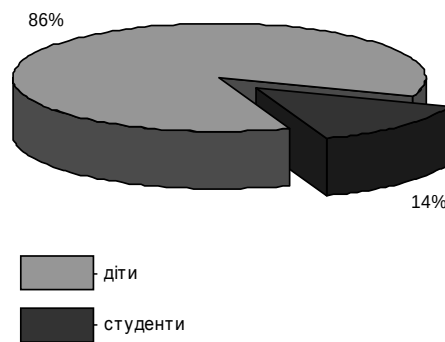

Рис. 2. Розподіл екскурсій, проведених для учнівської та студентської молоді

Це зумовлено кількома факторами: по-перше, найбільша кількість екскурсій припадає на канікулярний період, у школярів він значно триваліший; по-друге, студентська молодь більше задіяна в процесі підготовки та складання іспитів (зимова та літня сесії); по-третє, студентська молодь все частіше суміщає навчання та роботу, тому вільного часу має значно менше. Але головною проблемою, на наш погляд, є недостатня увага значенню екскурсій у вихованні та навчанні студентів вищих навчальних закладів.

Екскурсійна діяльність приваблива тим, що може здійснюватись цілорічно, хоча і тут спостерігаються сезонні коливання (рис. 3). Пік проведення екскурсій припадає на осінь (жовтень) та весну (квітень, тра-

вень). Це пов'язано з відсутністю виробничих екскурсій, які можна організовувати незалежно від пори року.

Висновки. З вище зазначеного аналізу можна зробити наступні висновки:

- 1) попит на екскурсійні послуги зростає;
- 2) основний контингент екскурсантів на Харківщині – учні. Студентську молодь можна розглядати як перспективну категорію екскурсантів;
- 3) стратегічним напрямом розвитку екскурсійної справи в освіті Харківщини вважати розширення географії екскурсійних маршрутів до сусідніх регіонів;
- 4) зменшенню сезонних коливань в екскурсійній роботі буде сприяти розробка нових екскурсійних маршрутів, доступних цілорічно.

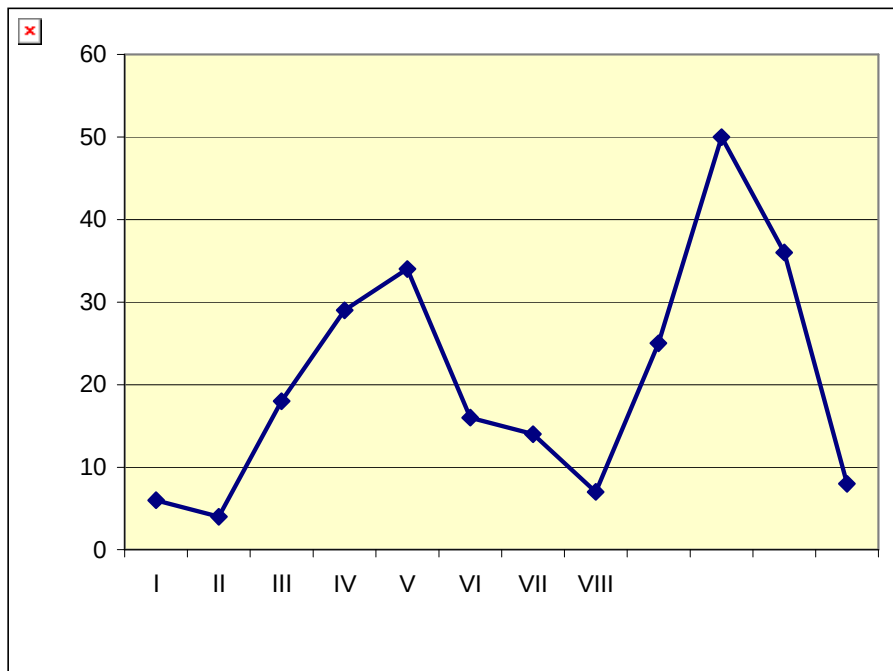

Рис. 3. Розподіл кількості екскурсій по місяцях

Харківщина, маючи значний туристсько-рекреаційний потенціал не використовує його в повній мірі, що пов'язано не лише з фінансовими проблемами розвитку цього напрямку людської діяльності, а й недостатньою кількістю методичних розробок, ма-

теріалів для реклами та заохочення туристів-екскурсантів.

Автори вважають, що саме ця проблема є досить актуальною і потребує подальших комплексних суспільно-географічних досліджень.

Література

1. Дьякова Р. А. История экскурсионного дела в СССР. Учебное пособие/ Дьякова Р. А. – М.: ЦРИБ «Турист», 1981. – 72 с.
2. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) – К.: „Альтерпрес”, 2002. – 436 с.
3. Практика сучасного туризму в Україні (праксеологія туризму): стан та перспективи. Матеріали VI-х аспірантських читань. – К.: Вид-во „КУТЕП”. 2004. – 134 с.
4. Туризм в Украине. Словарь-справочник. – Х.: Мачулин, 2008. – 224 с.

З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЕКСПЕДИЦІЙ СТУДЕНТІВ СОЦІО-ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІВ

В статті розглядаються практичні рекомендації щодо проведення комплексних суспільно-географічних досліджень адміністративно-територіальних одиниць низового рівня студентами соціо-економіко-географами під час проходження виробничої практики у формі навчально-дослідницької експедиції. Детально розглядаються теоретичні та прикладні аспекти подібних досліджень.

Максим Височин, Юрій Кандиба. ИЗ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ СТУДЕНТОВ СОЦИО-ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФОВ. В статье рассматриваются практические рекомендации по проведению комплексных общественно-географических исследований административно-территориальных единиц низового уровня студентами социо-экономико-географами во время прохождения производственной практики в форме учебно-исследовательской экспедиции.

Maxim Visochin, Yuriy Kandyba. FROM EXPERIENCE OF CONDUCTING OF EDUCATIONAL-RESEARCH EXPEDITIONS OF STUDENTS OF SOCIAL AND ECONOMICAL GEOGRAPHERS. In the article practical recommendations in relation to conducting of complex public-geographical researches of administrative territorial units of local level are considered by students by geographers during passing of production practice in the form of educational-research expedition. The theoretical and applied aspects of similar researches are considered in detail.

Постановка проблеми. XXI століття – це ера інформаційних технологій, епоха нового світосприйняття, інтенсифікації глобалізаційних процесів. Об’єктивні тенденції розвитку сучасної вищої освіти обумовлюють появу нових вимог до її якості, відповідності світовим стандартам, адекватності соціальним потребам. Суспільна географія в сучасній системі наук займає особливе місце завдяки своїй комплексності та інтегративності, методам дослідження, яких так бракує іншим наукам. В аспекті зазначеного постають зовсім нові вимоги до підготовки спеціалістів у галузі наук про Землю і суспільство, формування у них відповідних знань і світогляду про єдність усіх процесів, що відбуваються на планеті. Майбутні фахівці соціо-економіко-географи повинні мати практичний досвід вирішення соціальних проблем, оптимального розміщення та планування соціальної сфери певного регіону, міста, села тощо. Одним з ефективних напрямків такої підготовки є проведення комплексних наукових досліджень у вигляді наукових студентських експедицій.

Виклад основного матеріалу. У 2005 році на кафедрі соціально-економічної географії і регіонального географічного Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна було започатковано **комплексну навчально-дослідницьку студентську експедицію.**

Актуальність цієї ініціативи полягала саме у зміні соціального замовлення на підготовку фахівців у галузі регіонального розвитку, зміні вимог до їх умінь і навичок. Разом з тим, експедиція розглядається як одна з форм організації практики, становлення молодих науковців, започаткування їх наукових пошуків. Вона орієнтована на всебічний розвиток суспільної географії як науки, отримання реального практичного досвіду, заохочення студентів до творчої науково-дослідницької роботи.

Науково-теоретична складова експедиції ґрунтується на дослідженні регіону на мікрорегіональному рівні (адміністративний район) як складної територіальної соціально-економічної системи, ключовим поняттям якої є її територіальна (геопросторова) організація. *Навчально-практична* складова полягає у тому, що студенти вивчають досліджувані явища і процеси безпосередньо і конкретно у реальній обстановці, в реальному часі, застосовуючи, крім інтелектуально-інформаційного, сприйняття чуттєво-емоційне. *Навчально-методична* складова полягає у застосуванні структурно-програмного підходу до вивчення досліджуваної території. Експедиція має конкретну організаційно-управлінську і виконавчу структуру і проводиться згідно обґрунтованої, чітко спланованої у просторово-часовому аспекті програми діяльності.

Перша експедиція була присвячена 200-річчю Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна і проводилася геолого-географічним факультетом спільно з колегами із Львівського національного університету імені Івана Франка. Участь в експедиції брали також студенти історичного, філологічного та соціологічного факультетів ХНУ імені В.Н. Каразіна. Адже стояло завдання провести міждисциплінарне дослідження вибраного регіону. Крім того, до організації експедиції залучались органи державної влади. На цей час вже проведено чотири експедиції – у Валківському (2005 р.), Богодухівському (2006 р.), Дергачівському (2007 р.) та Печенізькому (2008 р.) районах Харківської області. Детально розглянемо ті навчально-дослідницькі напрямки діяльності експедиції, які найбільш доцільно використовувались.

Важливим для географів є те, що будь-яка територія починає досліджуватися позиційно, тобто аналізується та оцінюється з точки зору її *географічного положення*. Зокрема, вивчаються особливості фізико-географічного та економіко-географічного положення території, визначається її конфігурація та особливості впливу на господарську діяльність, визначається географічний центр території. Основна частина вивчення досліджуваної території включає чотири головні напрямки: природно-ландшафтний, геодемографічний, економічний та соціальний. Розглянемо кожен із них детальніше.

Природно-ландшафтний напрям включає природно-ресурсний потенціал, екологічну ситуацію, природно-заповідний фонд та екологічну мережу. Комплексно досліджується та оцінюється з точки зору можливостей його економічного використання загальний *природно-ресурсний потенціал* району, а саме: геолого-тектонічні умови, корисні копалини, геоморфологія і рельєф, кліматичні ресурси, водні ресурси, земельні ресурси і ґрунти, лісові ресурси, біологічні ресурси (окремо від лісових). Дається інтегральна оцінка природно-ресурсного потенціалу (за існуючими методиками), визначається рівень забезпеченості району власними природними ресурсами і залежності від природних ресурсів інших територій. Окреслюються напрямки оптимі-

зації використання природно-ресурсного потенціалу району.

При аналізі *демографічної ситуації* звертається увага на зміну чисельності населення району за певні часові проміжки, починаючи з моменту проведення перших переписів населення на даній території. Оптимальний часовий відрізок, в якому потрібно проаналізувати динаміку складає 10 років, а для періоду незалежності України – 12 років (між переписами 1989 і 2001 років) та за наступні роки, з показом тенденцій і складання прогнозу (методика переміщення віку тощо). Важливо також враховувати всі зміни, які мали місце в адміністративно-територіальному поділі (зміна меж району, сільських і селищних рад тощо). Динаміка кількості населення проводиться за трьома напрямками: район в цілому, міські поселення, сільські поселення. Досліджується демографічна ситуація в районі за показниками народжуваності, смертності, природного приросту, статеві-вікової структури, сімейного складу, а також просторово-часова динаміка даних характеристик. Акцентується увага на негативних явищах і тенденціях, що мають місце на певних територіях, виявляються причини, прогнозуються їх наслідки.

Досліджується *національний і мовний склад населення*, його зміна у часі й територіально, особливості проживання й діяльності національних меншин. Досліджується релігійно-конфесійний склад населення району, територіальна організація культових споруд, їх належність до певних конфесій та відвідуваність прихожанами. Виявляються регіонально-етнографічні особливості населення, характеризуються цікаві народні традиції, звичаї та відмінності в побуті, а також перспективи використання в туристично-рекреаційній діяльності, створення музеїв народної творчості та побуту тощо. Одним з інноваційних напрямків дослідження у сучасній соціальній географії є *електоральна активність* і електоральні уподобання населення, що показують загальний рівень політичної активності й свідомості населення району.

Досліджується *система розселення* населення, просторово-часова динаміка розвитку населених пунктів району, визнача-

ються особливості процесу урбанізації, забудови та інфраструктурної організації території населених пунктів. Складається список усіх населених пунктів району, де зазначається їх статус, адміністративне підпорядкування, чисельність населення, функції тощо. Проводиться групування за кількістю населення та функціональним навантаженням. Досліджуються негативні й позитивні тенденції, а також перспективи подальшого соціально-економічного розвитку населених пунктів району. Досліджуються міграційні процеси, кількість прибулих і вибулих у зрізі сіл, селищ, міст, району, області, України, за кордон та із-за кордону, сальдо міграції, потоки й напрямки міграцій, а також просторово-часова динаміка даних процесів. Аналізуються види міграцій за різними класифікаційними формами, особливо трудова міграція, міграція «село-місто», сезонні міграції тощо. Визначаються перспективи міграційного приросту району тощо.

Досліджується склад *трудових ресурсів*, особливості їх формування, освітньо-кваліфікаційний рівень населення, забезпеченість галузей економіки кадрами. Аналізується діяльність районного центру зайнятості, кон'юнктура районного ринку праці, його співвідношення з іншими районами і регіоном в цілому. Визначаються перспективи раціонального використання трудових ресурсів. Як специфічний напрямок, досліджується рівень *злочинності* у районі та його подальший вплив на демографічні, соціальні, економічні особливості або проблеми району.

В аспекті *економічної характеристики* досліджується енергетика, промисловість, промисловість, сільське господарство, транспортна система. Досліджуються об'єкти енергетичного комплексу – наявні електростанції, підстанції, лінії електропередачі, причини і особливості їх територіального розміщення та характер впливу на навколишнє середовище. Вивчаються також наявні та потенціальні об'єкти нетрадиційної електроенергетики, зокрема використання сонячної, вітрової, річкової, геотермальної. Характеризуються перспективи розміщення нових об'єктів і використання наявних, визначаються переваги використання певних видів енергії.

Досліджуються всі наявні в районі об'єкти добувної, важкої, легкої, харчової *промисловості* за такими напрямками: історія заснування і фактори розміщення, районна і міжрайонна спеціалізація, особливості технологічного процесу, ресурсна база й виробничі зв'язки, основні засоби виробництва, ступінь освоєння виробничих потужностей, інноваційно-інвестиційні процеси, кадрове забезпечення і кваліфікаційний рівень робітників, основні економічні показники підприємства у динаміці та на перспективу, вплив на навколишнє середовище та особливості природоохоронної політики на підприємстві. Розглядається загальний рівень розвитку промисловості району, його спеціалізація і значення на обласному рівні. Пропонуються перспективи розвитку існуючих і нових промислових виробництв, потенціальні точки росту і приваблення інвестицій.

Досліджується динаміка, стан і рівень розвитку *сільського господарства* району, його спеціалізація, характеристика головних галузей та основні тенденції і напрямки перспективного розвитку. Визначаються проблеми, негативні тенденції, пропонуються обґрунтовані шляхи їх подолання. Вивчається система землекористування, якісна та структурна характеристика господарського використання земельного фонду різних категорій, структура і динаміка посівних площ та інших сільськогосподарських угідь. Аналізуються наявні сільськогосподарські підприємства, їхній статус, форми організації діяльності, міжгалузевої та міжгосподарської зв'язки на локальному та регіональному рівні, створення великих спеціалізованих господарств і агропромислових об'єднань з виробництва, переробки, зберігання, реалізації готової продукції. Характеризуються наявні інноваційні форми ведення сільського господарства, пропонуються нові. Особлива увага при економіко-географічному дослідженні сільськогосподарських підприємств приділяється виявленню взаємозв'язків між природним середовищем та формами і методами ведення сільськогосподарського виробництва, а також особливостям транспортної і соціальної інфраструктури та матеріально-технічного забезпечення. Спеціальним напрямком є до-

слідження фермерського сільського господарства, характеризуються загальні тенденції його розвитку, ефективність та рентабельність у порівнянні з іншими господарствами району, визначаються проблеми функціонування та шляхи їх вирішення. Пропонуються перспективи розвитку сільського господарства району, особливо нових форм господарювання, а також обґрунтовуються інвестиційно привабливі об'єкти.

Досліджується *транспортна система*, її територіальна організація, кількісні абсолютні (загальна протяжність) та відносні (густота на км², забезпеченість на 1 км², на 1 жит.) характеристики, а також якісні характеристики (статус, стан, доступність, покриття) автомобільних та залізничних шляхів сполучення, водних шляхів і трубопроводних комунікацій, їх зв'язок з транспортними системами інших районів, роль і місце в обласній транспортній системі. Визначаються негативні риси якісного стану транспортних шляхів, визначаються проблемні ділянки, формуються пропозиції щодо перспектив використання. Досліджується система організації, функціонування вантажних і пасажирських перевезень, існуючі регулярні перевезення, рейсові маршрути, їх кількісні (регулярність, інтервал руху, об'єм потоків) і якісні (рівень обслуговування, напрямки потоків, доступність транспортних послуг характеристики на районному, міжрайонному, обласному, міжобласному, міжнародному рівнях. Характеризуються основні транспортні центри й вузли, пропонуються шляхи оптимізації транспортних перевезень, перспективи формування нових пасажирських маршрутів тощо.

Важливим є соціальний напрямок експедиційних досліджень.

Сфера обслуговування. Особливістю дослідження сфери обслуговування населення є диференційованість підприємств даної галузі по відомчій підлеглості і формі власності, напрямках і видах діяльності, внаслідок чого утруднюється збір повноцінної інформації і проведення аналітичних характеристик. Ефективним являється підхід, за якого сфера послуг вивчається у двох ракурсах: зовнішньому (з точки зору населення, яке отримує і споживає послуги),

внутрішньому (виявлення територіальних систем закладів сфери обслуговування). Доцільним є використання соціологічних методів дослідження, наприклад опитування або анкетування. Кінцевим результатом дослідження є визначення типів та інтегрального рівня обслуговування населення. Сферу обслуговування населення району доцільно досліджувати за наступними напрямками: спеціалізація і специфіка діяльності, вид і структура послуг, особливості територіального місцезнаходження конкретного підприємства, зони обслуговування, потужність підприємства (основні фонди, кадрове забезпечення), мобільність підприємства і диверсифікованість послуг, доступність (відстань, час) закладів обслуговування, забезпеченість населення послугами (на 1 або 1000 жителів) та частота відвідування, перспективи розвитку тощо.

Торгівля. Сфера внутрішньої торгівлі досліджується як у якості специфічного різновиду сфери обслуговування населення, так і в якості самостійної галузі невиробничої сфери економіки району. Досліджується система територіальної і управлінської організації закладів торгової діяльності (магазини, ринки, бази), їхній статус, форма роботи, відомча підлеглість, товарна спеціалізація, особливості їх динаміки, стану і перспективи розвитку. Вираховується забезпеченість населення торговими послугами, доступність населенню товарів різних товарних і продуктових груп. Обчислюється загальний роздрібний товарообіг району, розраховуються відносні функціональні показники діяльності сфери торгівлі району. Характеризуються перспективи розвитку сфери внутрішньої торгівлі району.

Культура та освіта. Досліджується система територіальної організації закладів дошкільного виховання, середньої, середньої спеціальної і вищої (при наявності) освіти, спеціальних освітньо-виховних закладів. Характеризується кількісний і якісний склад осіб, що навчаються, охопленість дітей дошкільного віку дитсадками, а дітей середнього шкільного віку – загальноосвітніми школами. Досліджується забезпеченість закладів освіти вчителями та вихователями, їхній освітньо-кваліфікаційний рівень і рівень соціального забезпечення то-

що. Виявляється весь комплекс існуючих освітанських проблем, індексуються проблемні школи та населені пункти, окреслюються пропозиції щодо покращення діяльності і перспектив подальшого розвитку системи освіти. Досліджується територіальна організація закладів (кінотеатри, театри, клуби, бібліотеки) та колективів культури і мистецтва району. Досліджується також забезпеченість населення фондами закладів культури і мистецтва і відвідуваність цих закладів населенням. Визначається інтегральний рівень культури населення району. Характеризуються проблеми функціонування культурної сфери життя населення та перспективи її подальшого розвитку.

Охорона здоров'я. Досліджується система територіальної організації закладів охорони здоров'я та інших медичних установ. Досліджується кількісний і якісний (освіта, кваліфікація, спеціальність) склад медичних робітників, забезпеченість населення лікарями, іншими медичним персоналом, ліжко-місцями та лікарськими послугами взагалі. Досліджується захворюваність населення на різні класи і види хвороб, особливо у порівнянні з іншими районами області і регіонами України. Простежується коефіцієнт кореляції стану здоров'я населення з якістю стану навколишнього природного середовища, з надзвичайними природними і техногенними ситуаціями. Виявляється весь комплекс проблем забезпечення медичного обслуговування населення, характеризуються нові перспективні напрямки організації лікарської справи, наприклад введення інституту сімейного лікаря, сприйняття населенням даної інновації. Характеризуються перспективи розвитку системи охорони здоров'я району. Крім того, важливим є також дослідження географічних аспектів стану здоров'я населення, особливостей харчування, захворюваності на різні хвороби тощо; дослідження продовольчих проблем (географія прихованого голодування).

Рекреація і туризм. Досліджується і оцінюється рекреаційний потенціал території у контексті його економічного використання за двома основними видами: природно-рекреаційні ресурси (геоморфологічні, гідрографічні, гідрологічні, геологічні, клі-

матичні, ландшафтні, біологічні тощо), культурно-рекреаційні (історичні, археологічні, літературні, військово-політичні, архітектурні, мистецькі тощо). Характеризуються стан і основні напрямки сучасного і перспективного використання рекреаційного потенціалу району. Досліджується територіальна організація закладів і об'єктів туризму і рекреації району, їхнє районне, обласне і загальнодержавне значення, рівень розвитку основних фондів, статус, спеціалізація діяльності, якість обслуговування, кількісний та якісний склад рекреантів та туристів. Характеризуються існуючі та пропонуються нові туристичні об'єкти та маршрути, проводиться їх комплексне суспільно-географічне обґрунтування. Виявляються інвестиційно привабливі об'єкти. Характеризуються перспективи розвитку туристсько-рекреаційного комплексу. Досліджується потенціал території полігону дослідження у контексті його використання у зеленому туризмі. Пропонуються і характеризуються потенціальні об'єкти та маршрути.

Висновки. Позитивний досвід проведення започаткованих експедицій дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки. Отже, робота студентів по програмі експедиції не лише формує у студентів навик і вміння застосовувати сучасні методи, форми організації та засоби дослідницької діяльності в сфері географічних наук, а й навик прийняття самостійних рішень під час конкретної роботи в реальних польових і камеральних умовах, виховує потребу систематично поновлювати свої професійні знання та творчо їх застосовувати в практичній діяльності. Експедиція є специфічною ланкою у забезпеченні безперервності вищої освіти, її проведення підтримує на високому рівні достатній обсяг практичних знань, розвиває творчі нахили, формує вміння та навички відповідно до кваліфікаційних вимог бакалаврів географії.

Варто особливо відмітити оволодіння методами соціального аналізу та соціального прогнозування і моделювання, розширення суспільного досвіду і соціально-економічного кругозору студентів-учасників та їх керівників, розвиток вміння мислити комплексними науковими катего-

ріями про оточуючий світ, зокрема розвиток системного сприйняття світу.

Крім того, експедиційна форма діяльності виховує вміння сумісної творчої діяльності, творчої дискусії, здатність до ефективних комунікативних взаємодій, виховує необхідну суспільну толерантність, формуючи досвід дотримання загально прийнятих норм поведінки та моралі в міжособистісних та суспільних стосунках, формує застави колективної праці, а разом з тим - формування світогляду громадянина України,

почуття патріотизму та відповідальності молодого покоління за долю України.

Безперечним позитивом проведених експедицій є їхня програмна універсальність та методична адаптивність, що обумовлює можливість використання зазначених здобутків в інших географічних умовах, в інших регіонах України, іншими навчальними закладами, з подальшим обміном досвідом і, відповідно, удосконаленням начально-дослідницького процесу.

УДК 911.3

Максим Височин, Микола Яровий

ВИКОРИСТАННЯ ГІС В ДОСЛІДЖЕННІ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО МІСТА

В статті викладено матеріали про особливості просторової диференціації суспільно-географічних процесів міста Харкова, наведено систему показників, що їх характеризують. За допомогою ГІС та системного аналізу показників визначено перспективні зони інтенсивної перебудови міської інфраструктури.

Maxim Vysochin, Mykola Yarovyj. Use GIS in study system of the settling large city. *In the article the features of the spatial differentiation social-geographic processes in city Kharcov is expounded, the system of indices to describe it is given. With the help of GIS and system analysis of the factors is determined perspective zones of the intensive realignment city infrastructure.*

Актуальність. Загострення соціальних протиріч у міських населених пунктах наштовкує на пошук причин їх виникнення та просторової диференціації. Природу такої диференціації може бути пояснене за допомогою дослідження системи розселення як динамічного утворення, що існує за певними природними та соціальними законами.

У період швидкого розвитку інформаційних технологій, що дозволяють сформулювати більш цілісну картину різноманітних процесів, актуальним є подальший розвиток та застосування ГІС - технологій для аналізу та прогнозування складних геопроектів, зокрема соціогеографічних.

Аналіз попередніх досліджень. Великий вклад у розробку даної проблеми зробили: В. Кристалера У. Ізарда, А. Геттіса, П. Хаггеда, Дж. Форрестера, Р. Мальма, Г. Олссона, О. Вернерюд, Дж. Голд, О. Топчієв, О. Хомра, А. Доценко, В. Джаман, Ф. Заставний, Дж. Португалі, І. Бененсон, П. Торенс та інші. Проте залишається малодослідженою проблема розгляду міста з огляду на уявлення синергетики та теорії інформації,

що може дати більш глибоке уявлення про геопроекти та збільшити рівень формалізації і можливості практичного використання.

Постановка проблеми дослідження. Метою роботи є суспільно-географічне обґрунтування особливостей розвитку просторової структури системи розселення міста Харкова. Для досягнення поставленої мети виконувались наступні завдання:

- Визначити основні фактори та елементи інфраструктури, що впливають на вибір пріоритетних ділянок для життя населення, провести ранжування території міста за рівнем забезпечення інфраструктурою.
- Побудувати картографічні моделі на основі інтерполяції по заданим показникам та провести їх перекласифікацію (вартість житла, інтенсивність продаж), визначити територіальну диференціацію міста Харкова за рівнем активізації ринка житла.
- Визначити взаємозалежності між активністю ринку житла та забезпечення території міста інфраструктурою, визначи-

ти зони активізації розвитку (у першу чергу активізація перебудови інфраструктури) міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Територіальна диференціація міста Харкова за рівнем забезпечення інфраструктурою. Важливим фактором, що впливає на просторову структуру системи розселення, є об'єкти інфраструктури та доступ до них. Параметри, що визначають забезпеченість інфраструктурою, були визначені на основі аналізу літературних джерел [1,3, с. 129 - 165].

За допомогою ArcGIS побудовані статистичні поверхні, що характеризують розподіл по території міста елементів інфраструктури та доступ до них. Проведена їх класифікація [5, с. 23- 38]. Вищому класу відповідає кращий рівень забезпеченості міською інфраструктурою.

Методом послідовних порівнянь проведено ранжування факторів за їх значенням. Транспортна інфраструктура - 0,3 (від-

стані: до станцій метрополітену - 0,65, до трамвайних зупинок - 0,15, до тролейбусних зупинок - 0,2); елементи соціальної інфраструктури - 0,2 (школи - 0,3, дитячі садки - 0,5, лікарні - 0,2); торгова інфраструктура - 0,15 (відстані: до міських «червоних ліній» - 0,9, до великих супермаркетів - 0,1); відстані: до промислових зон та екологічно небезпечних об'єктів - 0,1, до паркових зон - 0,05; густота автомобільних доріг - 0,05; відстань до центральної частини міста - 0,15

На основі проведених розрахунків побудовано карту забезпеченості території міста Харкова елементами інфраструктури (рис. 1). З проведених розрахунків бачимо, що території з найвищим рівнем забезпеченості елементами інфраструктури співпадають з центральними районами міста, з багатоповерховою забудовою Салтівського та Олексіївського житлових масивів, Нових Будинків та Павлового Поля. Найнижчий рівень характерний для південної частини міста.

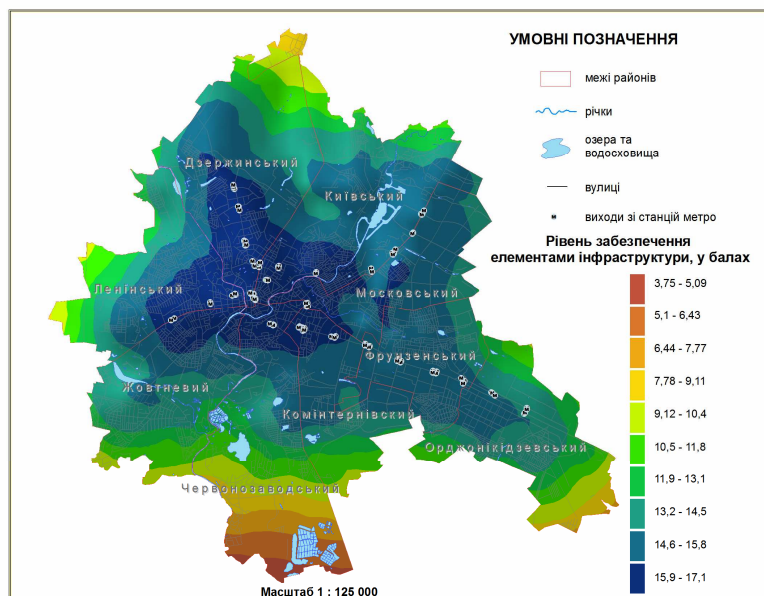

Рис. 1. Диференціація території міста Харкова за рівнем забезпечення елементами інфраструктури

Територіальна диференціація міста рівнем активності на ринку житла. Загальну просторову динаміку ринку житла можна визначити шляхом дослідження територіального розподілу вартості одного метра квадратного для усього житлового фон-

ду. Важливими складовими, що визначають активність на ринку житла є:

- ціна на житло;
- приріст у абсолютній величині вартості житла та приріст просторового розподілу даного показника;

- інтенсивність продаж.

За допомогою ArcGIS зокрема модулю просторового і геостатистичного аналізу були опрацьовані дані агентств нерухомості та побудовані картографічні моделі на основі інтерполяції.

Територіальна диференціація середнього рівня ціни за один квадратний метр показує, що найвищий рівень цін характерний для центральних та пн.-зх. ділянок міста та для східних районів міста. Низьке значення даного показника спостерігається у районах на схід від центру та для пд.-сх. ділянки міста.

Приріст вартості одного квадратного метра житла є найвищим у центральній, пн.-сх. частині міста та у районі Новоселівки. Зниження вартості спостерігається у районах на схід та пд.-сх. від центру. Зміна рівня просторового розподілу є важливою характеристикою для визначення напрямків активізації ринку житла. Високі значення приросту

даного показника спостерігаються у центральній та південній частині міста.

Інтенсивність продажу квартир визначається як відношення кількості виставленої на продаж до загальної кількості одиниць житлового фонду у різних частинах міста. Найвище значення інтенсивності продаж характерне для центральних та північно-західних районів міста, зворотне значення спостерігається у південній частині міста на схід від центру.

Сумування даних показників дозволило побудувати статистичну поверхню територіального розподілу активності на ринку житла. Активізація ринку житла спостерігається у центральній частині міста та поширюється, перш за все, у північно-східному напрямку та частково у південному та західному. Спостерігається чітко виражені райони з низькою активністю: Журавлівка, Основа, Нова Баварія та інші райони старої забудови (рис. 2).

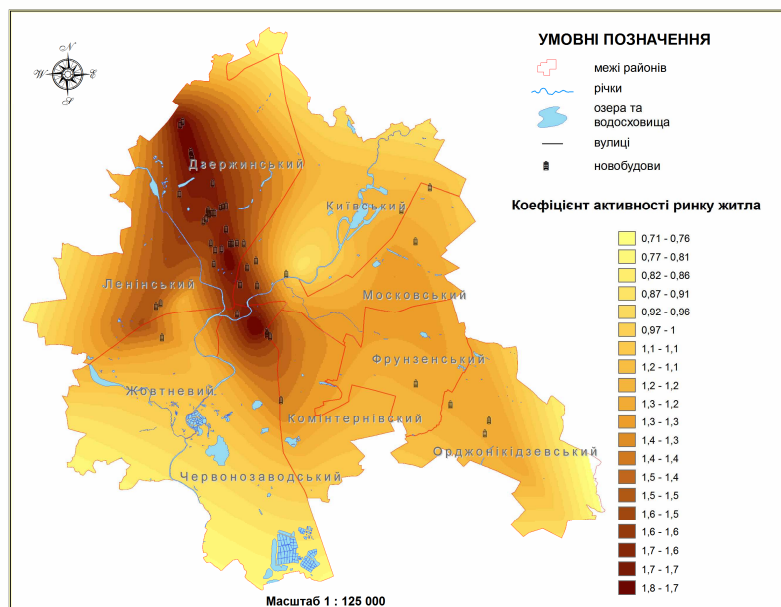

Рис. 2. Диференціація території міста Харкова за рівнем активності ринку житла

Визначити зони активізації розвитку міста. За припущенням, активність на ринку житла, і зокрема ціни, визначаються головним чином наявністю інфраструктури (адміністративної, транспортної, економічної, соціальної) [2, с. 111 - 137].

Значення просторової кореляції між рівнем забезпечення міською інфраструктурою та активністю на ринку житла дозволяє нам виявити різний рівень узгодженості між даними показниками. Видно наявність зони високої кореляції у центральній та північно-західній частині міста, але поряд з цим спо-

стерігаються райони з низьким рівнем показника на схід від центра та у південній час-

тині (рис. 3).

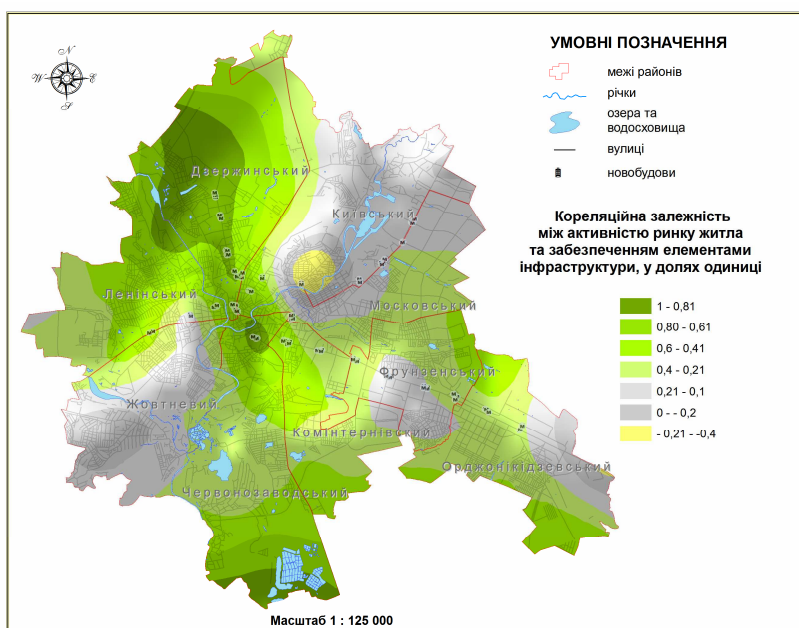

Рис. 3. Кореляційна залежність між активністю ринку житла та забезпеченням території елементами інфраструктури

Виявлена залежність показує нам диспропорцію між цінами на житло та рівнем забезпечення території елементами інфраструктури. Так, найвища кореляція характерна для центральних районів, а також північно-східної та північно-західної ділянок міста. Для цих же районів характерною є найвища інтенсивність продаж та цін на однокімнатні квартири. Тут відбувається активна перебудова інфраструктури (будівництво станцій метро, формування нових червоних ліній, будівництво нового житла), що змінює ставлення населення до даних районів і відповідно викликає реакцію ринку житла. Наявність даних територій на окраїнних ділянках міста свідчить про активізацію розвитку міста у даному напрямку тобто можна сказати, що північно-східний і північно-західний напрямок є основними напрямками у розвитку міста Харкова.

Території з низькою негативною кореляцією є характерними для районів старої багатоповерхової забудови поблизу промислових зон та на окраїнах. Така ситуація є наслідком зниження привабливості для

життя старих спальних районів, де рівень забезпечення інфраструктурою хоч і є доволі високим, проте активні процеси створення нових елементів інфраструктури поки що оминають дані райони. Це знижує їх привабливість і відповідно відбивається на ринку житла, про що говорилося вище. Низька позитивна кореляція є характерною для окраїнних ділянок на півночі та півдні, де незважаючи на низький рівень забезпечення інфраструктурою ціни є доволі високими, хоч інтенсивність продаж є доволі низькими. Це пов'язується з включенням даних районів у міську зону Харкова попри їх приміські функції.

Як бачимо, інформаційне поле, що створюється жителями міста та відображується у активності на ринку житла формує певну віртуальну модель міського простору. Дана модель відрізняється від просторового розподілу забезпечення інфраструктурою, що за припущенням є визначальним фактором активності на ринку житла. Також спостерігається перебудова інфраструктури (будівництво станцій метро, формування

червоних ліній, поява новобудов) у зонах з більш вищим рівнем активності на ринку житла.

Наявна невідповідність може бути пояснена залученням принципів синергетики, що передбачають утворення просторових, часових та функціональних структур при невідношеному середовищі відкритих систем на основі кооперативної взаємодії та дії керуючих параметрів. Прикладом може бути утворення лазеру чи слизового гриба. У даних випадках елементи, які рухаються хаотично при певних критичних умовах (у відкритих системах) підкорюються дії параметрів порядку та створюють регулярні структури, що є їх втіленням [4, с. 43 - 50].

Приклади застосування даного уявлення в географії почали проявлятися давно (уявлення Кристаллера, Тюнена, Хаггета, де узгоджена просторова поведінка людей породжувала регулярні просторові структури). Найбільш чітко даний підхід в географії був сформований Дж. Португалі у співпраці з Г. Хакеном. За словами авторів місто вважається відкритою системою, що само організується на основі кооперативних зв'язків та дії керуючих параметрів [1,7].

У процесі еволюції місто проходить стадії активного розвитку та стадії згасання розвитку. Під час активного розвитку

спостерігається збільшення невідношеноності та поступова зміна керуючих параметрів (зміна ролі різних елементів інфраструктури у виборі місця проживання, зміна ставлення до різних районів міста), що проявляється у зміні поведінки мешканців на ринку житла, його активізації та згасання в різних районах міста, поступовій перебудові просторової структури міста. На перший погляд даний процес є хаотичним, але дослідження І. Бененсона та П. Торренса показують наявність регулярності у їхньому поширенні [6]. Поширення хвиль активності відбувається відцентровими спіралеподібними хвилями, вихід таких хвиль за країни міста свідчить про активізацію його розвитку у даному напрямку.

Еволюція території міста Харкова показує наявність даних хвиль у активних періодах розвитку. Так вони «виштовхувались» за межі міста та збільшували розчленованість контуру міста, відшукуючи таким чином перспективні ділянки розвитку і формуючи нові території міста. Поширення хвиль активності відбувалось у неоднорідному середовищі (гідрографія, рельєф, вже існуюча просторова структура системи розселення, соціально-економічні та політичні катаклізми).

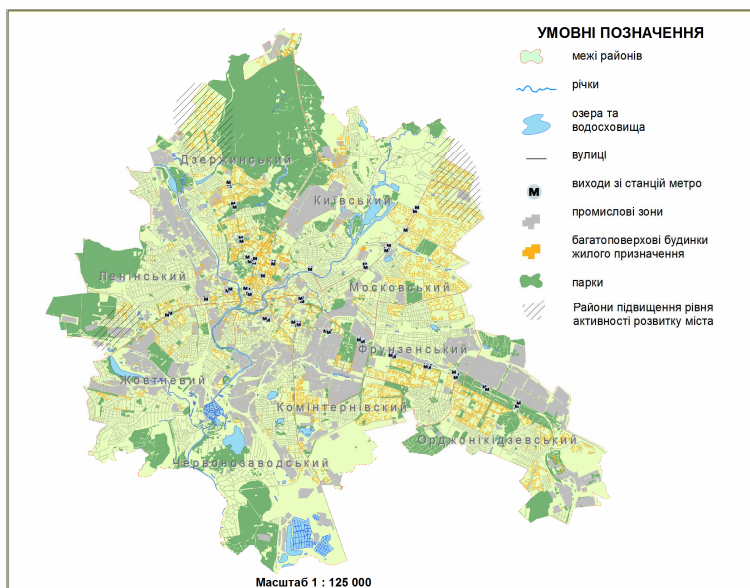

Рис. 4. Території активного розвитку міста

Провівши спектральний аналіз просторового розподілу активності ринку житла виявлено наявність гармонік, у його поширенні подібних до гармонік відцентрового спіральноподібного розподілу.

Висновки. Отже, наданому етапі Харків проходить період активного розвитку - збільшення інвестицій, поява новобудов і взагалі збільшення енергії, матерії та інформації, що проходить через місто. Переробка даної енергії викликає збільшення нестабільності та відповідно зміну керуючих параметрів, що проявляється у підвищенні активності на ринку житла, появі нової інфраструктури та ін. Поширення активності від-

бувається не хаотично, а відцентровими хвилями, які безперечно розмиті зовнішнім середовищем. Вихід хвиль на окраїни міста говорить про активізацію розвитку міста у даному напрямку. Виявлено такі зони на пн.-зх., пн.-сх., пд.-зх. окраїнах міста. Тут спостерігається посилення активності на ринку житла, поява новобудов, нових елементів транспортної та торгової інфраструктури. У інших частинах міста, що сформувались під час дії інших основ розвитку спостерігається затухання розвитку незважаючи на доволі високий рівень забезпечення інфраструктурою - південно-східна та південна частина міста (рис. 4).

Література

1. Арманд А.Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем. – Москва: Наука, 1988. – 264 с.
2. Голд Дж. Психология и география. Основы поведенческой географии. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
3. Медведков Ю. В. Человек и городская среда, М., «Наука», 1978 – 206 с.
4. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. Пер. с англ. – М.: Мир, 1991, 240 с.
5. ArcGIS 9 Spatial Analyst. Руководство пользователя: Пер. с англ. - М.: Data+, 2001. - 216 с.
6. Paul M. Torrens and Itznak Benenson. Geographic Automat Systems. International Journal of Geographical Information Science. Vol. 19, No. 4, April 2005. 7. Portugali, J., Self-Organization and the City. Futures, Vol. 29, No. 4/5, 1997.

УДК 911.3

Максим Височин

ОСВІТНЯ СТРУКТУРА МІГРАНТІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті викладено основні результати дослідження структурних характеристик мігрантів Харківської області. Здійснено аналіз освітньої структури мігрантів та причин їх переміщення в просторі.

Височин Максим. Образовательная структура мигрантов Харьковской области. В статье рассматриваются основные результаты исследования структурных характеристик мигрантов Харьковской области. Проведен анализ структуры мигрантов по уровню образования и причинам их переезда в пространстве.

Visochin Maxim. Educational structure of migrations in Kharkov region. In the article the basic results of research of structural descriptions of migrations of the Kharkov region are considered. The analysis of structure of migrations on the level of education and reasons of their move is conducted space.

Актуальність. Міграції являються складним соціальним явищем і по різному впливають на соціально-економічну ситуацію в різних регіонах України. Зростання освітнього рівня населення виступає індикатором позитивних тенденцій у соціально-економічному житті країни. Тому одним з актуальніших питань в даному аспекті, особливо для Харківської області, що фактично виступає загальноукраїнським донором освітніх ресурсів, є визначення характерис-

тик внутрішньо- та зовнішньорегіональних міграційних потоків за освітньою структурою. Проте ситуація, яка складається з міграційними потоками у регіоні, робить проблемним подальший стійкий розвиток Харківської області.

Аналіз попередніх досліджень. За міграційною тематикою написано багато наукових робіт соціологами, політологами, економістами тощо. В наш час різні аспекти міграцій розглядали: О. Алексєєв, Г. Віт-

ковська, А. Доценко, В. Лажнік, Л. Рибаківський, Б. Хорєв, Ж. Зайончківська, В. Переведенцев, О. Хомра, О. Маліновська та інші.

На сьогодні досить повно досліджені загальні причини, характер і масштаби міграцій першої половини 90-х рр. в Україні. У той же час дослідження міграційних процесів у нових прикордонних територіях тільки починаються і мають проводитися саме з точки зору суспільної географії. Подібні дослідження в Харківській області не проводились, а наявні наукові публікації є недостатніми і вузькоспеціалізованими. Це й визначає актуальність теми даного дослідження.

Вклад основного матеріалу дослідження. Прикордонне положення Харківського регіону, особливості його історичного та соціально-економічного розвитку впливають на об'єми і причини міграцій, відповідно й структуру мігрантів.

Освітня структура мігрантів. Серед загальної кількості мігрантів з вищою освітою за період з 2000 по 2005 рр. Харківської області вибуло на 12,5 тис. осіб більше, ніж прибуло. Від'ємне сальдо спостерігається і серед осіб з незакінченою вищою освітою, а також серед осіб, які мають середню спеціальну освіту (рис. 1, табл. 1).

Разом з тим, значне від'ємне сальдо (-3875 осіб) спостерігалось в групі осіб, які не мали навіть початкової освіти. Все це відбувається на фоні постійного відтоку інтелектуальної еліти – докторів і кандидатів наук. Для даних груп мігрантів Харківського регіону теж характерне від'ємне сальдо, що значно ускладнює ситуацію в цілому. Позитивне сальдо Харківський регіон має лише в групах мігрантів, які мають загальну середню освіту.

Варто зазначити, що така ситуація, пов'язана, скоріш за все, саме з високим рівнем розвитку вищої освіти в м. Харкові, який спочатку притягує потенційних студентів-мігрантів, а потім „віддає”, що і відображено в структурі показника потоку мігрантів з середньою (загальною і спеціальною) освітою направленою із сільської місцевості.

У статевому розрізі варто відмітити характерну рису міграційного процесу: жінки значно переважають у групах мігрантів,

що мають початкову, загальну або спеціальну середню освіту, тоді як чоловіки переважають у групі мігрантів з вищою освітою та серед мігрантів з науковим ступенем, що контрастує із загальним освітнім рівнем Харківської області, який характеризується переважанням у структурі осіб з вищою освітою саме жінок.

До основних причин міграції населення Харківської області, що визначають освітню структуру мігрантів, відносяться: родинні обставини, зміна місця роботи або навчання, лікування, опікунство (догляд за хворими), несприятлива екологічна ситуація, репатріація тощо.

Причини міждержавної міграції. На рис. 2 показана регіонально-географічна структура міграції населення Харківської області за основними причинами переїзду.

Загалом у міждержавній міграції основною причиною, яку вказують мігранти при переїзді, а міграційні служби фіксують у своїх звітах, є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 61% емігрантів, а в структурі вибуття – для 77%. Переїзд з метою навчання є основним для 20% емігрантів у структурі прибуття та для 11% іммігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 10% емігрантів у структурі прибуття та для 11% іммігрантів у структурі вибуття. 9% у структурі прибуття становлять діти батьків-емігрантів і лише 1% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами СНД основною причиною є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 77% емігрантів, а в структурі вибуття - для 81%. Переїзд з метою навчання є основним для 7% емігрантів у структурі прибуття та для 4% іммігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 14% емігрантів у структурі прибуття та для 13% іммігрантів у структурі вибуття. 2% у структурі прибуття становлять діти батьків-емігрантів і 2% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами Європи основною причи-

ною також є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 79% емігрантів, а в структурі вибуття – для 84%. Переїзд з метою навчання є основним для 5% емігрантів у структурі прибуття та для 2% іммігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною

для 14% емігрантів у структурі прибуття та для 13% іммігрантів у структурі вибуття. 2% у структурі прибуття становлять діти батьків-емігрантів і 1% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

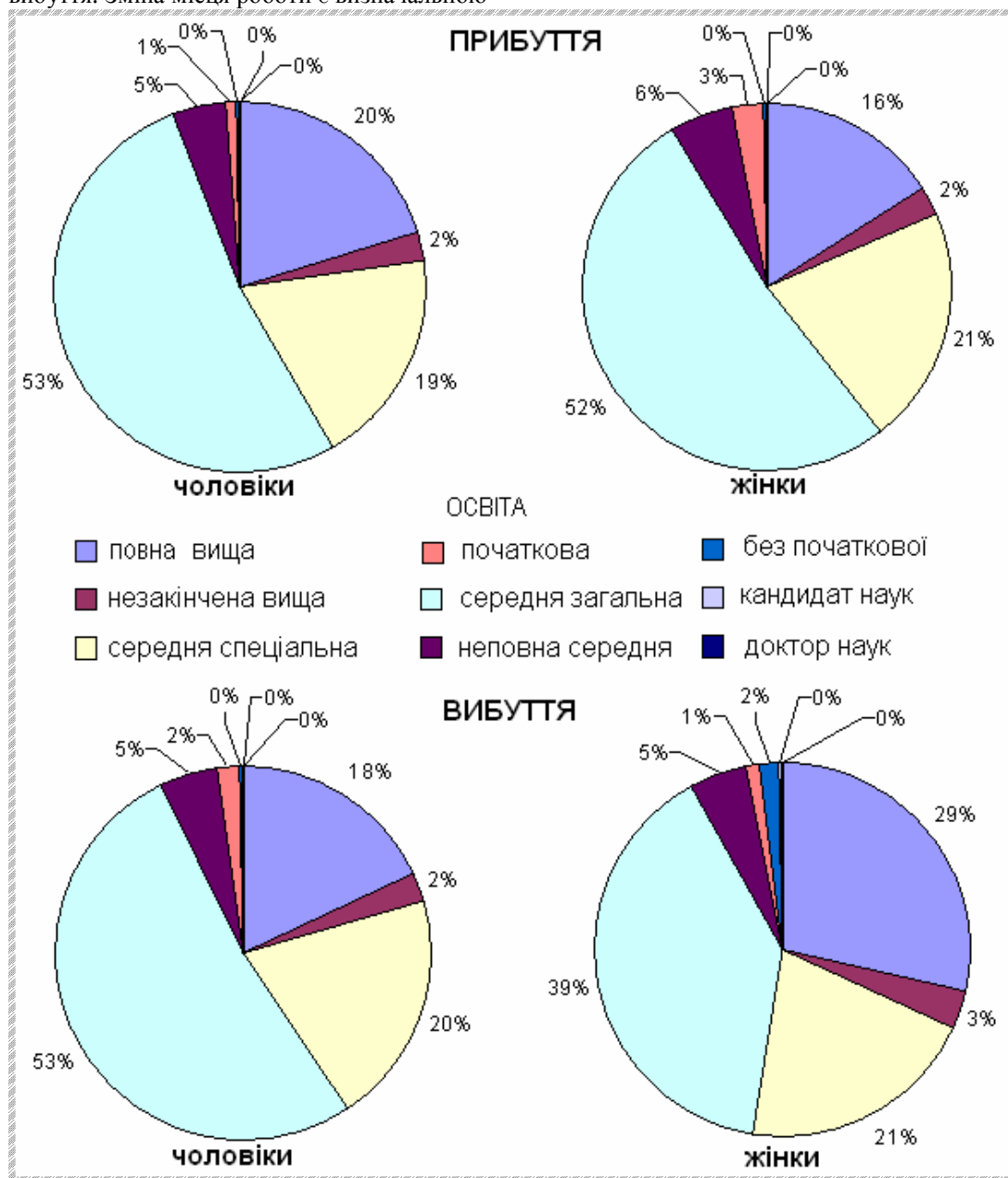

Рис. 1. Освітня структура мігрантів Харківської області
(складено автором за даними [1, 2])

Таблиця 1

Освітній рівень мігрантів у Харківській області за 2001-2005 рр.
(складено автором за даними [1, 2])

Освіта мігрантів	Прибуття			Вибуття			Сальдо		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
ВСЬОГО	116969	140893	257862	107820	130820	238640	9149	10073	19222
Вища	23756	22746	46502	31016	28039	59055	-7260	-5293	-12553
Незакінчена вища	2767	3447	6214	3436	4223	7659	-669	-776	-1445
Середня спеціальна	22394	29243	51637	22334	30238	52572	60	-995	-935
Середня загальна	61452	73321	134773	42622	54809	97431	18830	18512	37342
Неповна середня	5298	8059	13357	5326	7681	13007	-28	378	350
Початкова	1080	3555	4635	1045	3352	4397	35	203	238
Без початкової	222	522	744	2041	2578	4619	-1819	-2056	-3875
Кандидат наук	116	54	170	147	71	218	-31	-17	-48
Доктор наук	22	6	28	34	9	43	-12	-3	-15
Міські поселення	93410	112929	206339	84471	98728	183199	8939	14201	23140
Вища	19867	18993	38860	27357	24270	51627	-7490	-5277	-12767
Незакінчена вища	2256	2825	5081	3037	3582	6619	-781	-757	-1538
Середня спеціальна	16180	21608	37788	16983	23255	40238	-803	-1647	-2450
Середня загальна	50869	61253	112122	31283	39278	70561	19586	21975	41561
Неповна середня	3485	5634	9119	3526	4741	8267	-41	893	852
Початкова	620	2270	2890	612	1822	2434	8	448	456
Без початкової	133	346	479	1683	1870	3553	-1550	-1524	-3074
Кандидат наук	106	45	151	133	64	197	-27	-19	-46
Доктор наук	20	5	25	29	9	38	-9	-4	-13
Сільська місцевість	23559	27964	51523	23349	32092	55441	210	-4128	-3918
Вища	3889	3753	7642	3659	3769	7428	230	-16	214
Незакінчена вища	511	622	1133	399	641	1040	112	-19	93
Середня спеціальна	6214	7635	13849	5361	6983	12344	853	652	1505
Середня загальна	10583	12068	22651	11339	15531	26870	-756	-3463	-4219
Неповна середня	1813	2425	4238	1800	3030	4830	13	-605	-592
Початкова	460	1285	1745	433	1530	1963	27	-245	-218
Без початкової	89	176	265	358	608	966	-269	-432	-701
Кандидат наук	10	9	19	14	7	21	-4	2	-2
Доктор наук	2	1	3	5	0	5	-3	1	-2

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Азії* структура причин видозмінюється, і хоча основною причиною також є родинні обставини, проте значно зростає роль навчання. Так, у структурі прибуття родинні обставини є визначальними для 43% емігрантів, а в структурі вибуття – для 59%. Переїзд з метою навчання є основним для 31% емігрантів у структурі прибуття та для 34% іммігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 7% емігрантів у структурі прибуття та для 6% іммігрантів у структурі вибуття.

19% у структурі прибуття становлять діти батьків-емігрантів і лише 1% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Америки* основною причиною, як і для Європи, є родинні обставини. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 79% емігрантів, а в структурі вибуття - для 81%.

Переїзд з метою навчання є основним для 8% емігрантів у структурі прибуття та для менше ніж 0,1% іммігрантів у структурі

вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 12% емігрантів у структурі прибуття та для 19% іммігрантів у структурі вибуття. 1% у структурі прибуття становлять діти

батьків-емігрантів, і менше 0,1% - у структурі вибуття. Решта причин не є визначальними.

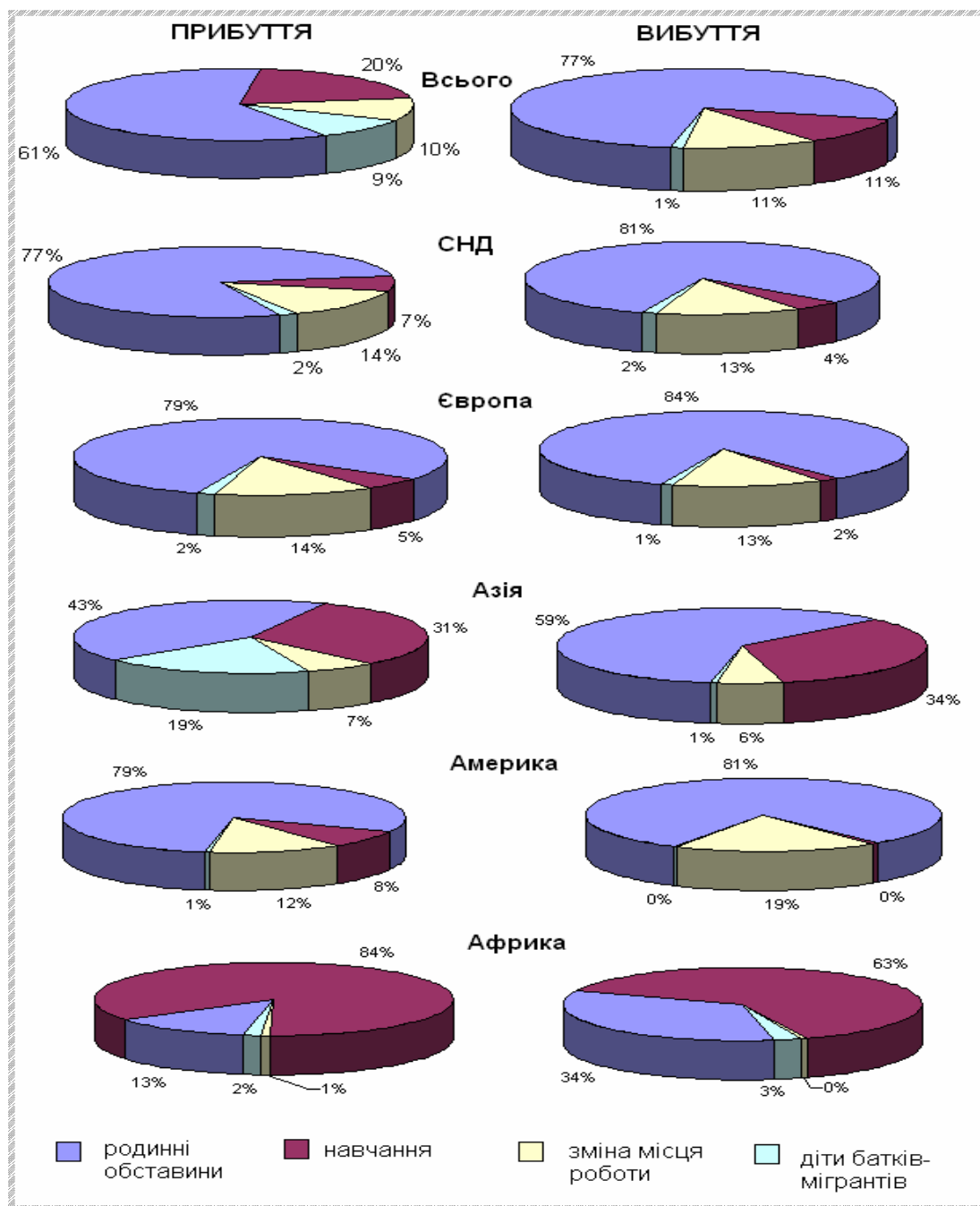

Рис. 2. Географічна структура мігрантів Харківської області за головними причинами переїзду за 2000-2005 рр.(складено автором за даними [1, 2])

У міждержавній міграції Харківської області з країнами *Африки* основною причиною також є навчання. Так, у структурі прибуття дана причина є визначальною для 84% емігрантів, а в структурі вибуття – для 63%. Переїзд за родинними обставинами є основним для 13% емігрантів у структурі прибуття та для 34% іммігрантів у структурі вибуття. Зміна місця роботи є визначальною для 1% емігрантів у структурі прибуття та для менше ніж 0,5% іммігрантів у структурі вибуття. 2% у структурі прибуття становлять діти батьків-емігрантів і 3% - у структурі вибуття. Решта причин визначальними є менш ніж для 1% мігрантів.

Отже, Харківський регіон в основному є привабливим для мігрантів-студентів із країн так званого „третього світу” (Азія, Африка, Латинська Америка), тоді як Європа та Америка є більш привабливими для

мігрантів з Харківського регіону у контексті зміни місця роботи та професійного росту.

Причини міжрегіональної міграції. Структура причин переїзду мігрантів у міжрегіональній міграції для Харківської області показана на рис. 3. Так, у структурі прибуття для 44% мігрантів визначальною причиною є родинні обставини, для 43% - навчання. Це дві головні причини. Діти батьків-мігрантів становлять 8%, а 5% - це мігранти, для яких причина переїзду пов'язана зі зміною місця роботи.

У структурі вибуття головною є одна причина – родинні обставини (64% мігрантів). Серед інших причин структура розподілена таким чином: 11% - зміна місця роботи, 10% - діти батьків-мігрантів, 9% - навчання і 6% - комплекс інших причин, зокрема, досить поширеною причиною є лікування та догляд за хворими.

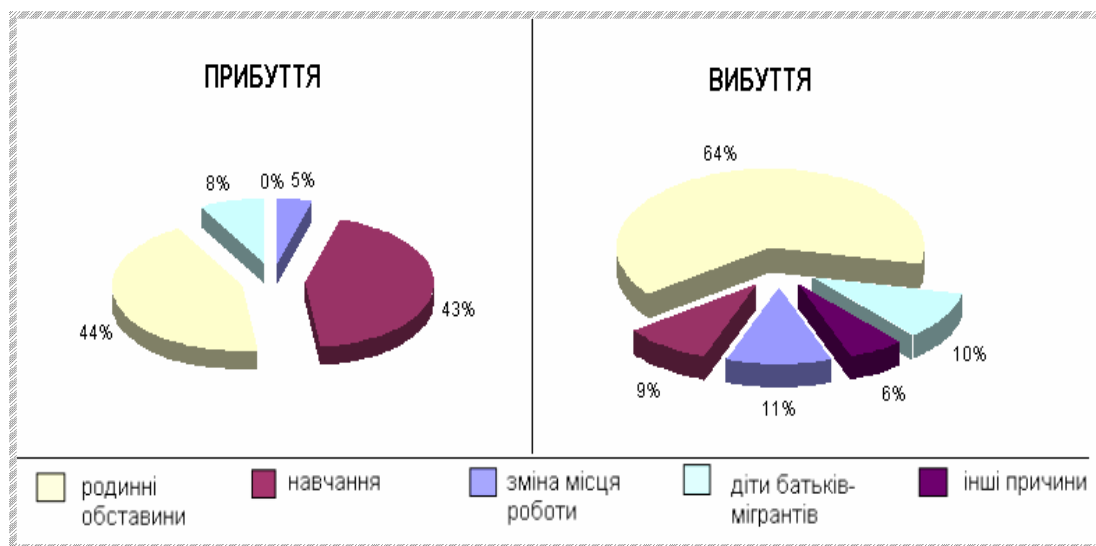

Рис. 3. Загальна структура мігрантів у міжрегіональній міграції Харківської області за головними причинами переїзду в 2000-2005 рр. (складено автором за даними [1, 2])

Така відмінність у структурі пов'язана із вузівською спеціалізацією міста Харкова, який у структурі прибуття „притягує” студентів, а потім „виштовхує” їх у пошуках роботи, що часто супроводжується зміною місця проживання, крім того, зростає роль родинних обставин. Проте у регіональному розрізі структура причин досить сильно відрізняється по регіонах.

Так, за 2000-2005 роки з метою *навчання* до Харкова найбільша кількість мігрантів прибувала із Донецької та Луганської областей (понад 8 тис. осіб кожна), крім них, з Полтавської і Сумської (понад 5 тис. осіб), а також з Дніпропетровської та АР Крим (понад 3 тис. осіб). А найменша кількість із західноукраїнських областей: Закарпатської (211), Тернопільської (227), Черні-

вещкої (130), Івано-Франківської (287), Львівської (361). Так, ситуація пояснюється суто територіальними та культурно-інформаційними факторами (просторова близькість і спільність або подібність культурно-інформаційного середовища). Регіоном притягання мігрантів-студентів для Харківської області є Донецька (3202 особи). Крім того, в певній мірі Дніпропетровська обл. (808), м. Київ (608), Полтавська обл. (593), АР Крим (553) (див. рис. 4). Варто зазначити, що з усіма регіонами України, крім столиці – м. Києва, Харківська область має позитивний баланс освітніх міграцій.

Аналогічно ситуації з навчанням склалась ситуація і в зміні мігрантами Харківської області *місця роботи*. Так, з тих же Донецької, Луганської, Полтавської, Сумської, а також в меншій мірі Дніпропетровської областей – суміжних з Харківщиною регіонів - прибуває найбільша кількість трудових мігрантів. Волинська, Рівненська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька – це ті ж області, звідки до Харківського регіону прибуває менше всього трудових мігрантів. Регіонами притягання трудових мігрантів з Харківської області є переважно індустріальні та індустріально-аграрні області: Донецька, Дніпропетровська, Полтавська – в першу чергу, крім того, Сумська, Луганська області, м. Київ та АР Крим. З даними регіонами, Харківщина має негативне сальдо трудових міграцій. Крім того, лише з Вінницькою, Чернівецькою та Івано-Франківською областями Харківська область має позитивне сальдо трудових міграцій, з рештою ж областей негативне.

З регіонами-сусідами, що є очевидним і закономірним, Харківська область має і найвищий рівень інтенсивності міграційного обміну, причиною якого є *родинні обставини*. Разом з тим високий рівень міграційного обміну спостерігається і з АР Крим, та м. Київ.

Територіальна віддаленість Харківської області із західноукраїнськими регіонами зумовлює низьку кількість мігрантів за родинними обставинами. Крім того, сальдо

міграцій за родинними обставинами у Харківській області є додатним лише по відношенню до 9 регіонів: переважно це західні і центрально-західні області України – Рівненська, Вінницька, Хмельницька, Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська, а крім того, Одеська, Херсонська та Сумська області. Особливо ж негативним сальдо міграцій за родинними обставинами є з АР Крим та Полтавською областями (більше ніж -1000 осіб), а крім них - з Донецькою, Запорізькою областями та м. Києвом. А надто позитивним – із Сумською та Львівською областями.

Найбільше дітей з батьками-мігрантами прибуло з Донецької, Луганської та Полтавської областей, а також Сумської та Дніпропетровської. Найменша кількість дітей батьків-мігрантів припадає на західноукраїнські області. У цілому ж ситуація з даною причиною переїзду тотожна ситуації загалом з родинними обставинами. Проте негативне сальдо міграції дітей батьків-мігрантів Харківська область має лише з 10 адміністративними регіонами, що свідчить про певну структурну зміну.

Серед інших причин характерною, проте не досить значною для Харківського регіону, є вибуття населення з метою лікування та догляду за хворими, загалом сальдо міграції за такою причиною складає -166 осіб. З даної причини переважно виїжджали до суміжних адміністративних регіонів – Донецької, Полтавської, Луганської областей, АР Крим, а крім того, до Запорізької, Сумської областей та м. Києва.

Специфічною є причина прибуття мігрантів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, зокрема, такий міграційний потік існує з Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей. Репатріація національних меншин, резервація біженців не є характерними для Харківського регіону, проте є характерним масовий процес нелегальної міграції, що створює в Харківському регіоні зразок міграційного „відстійника”. Інші причини є менш визначальними.

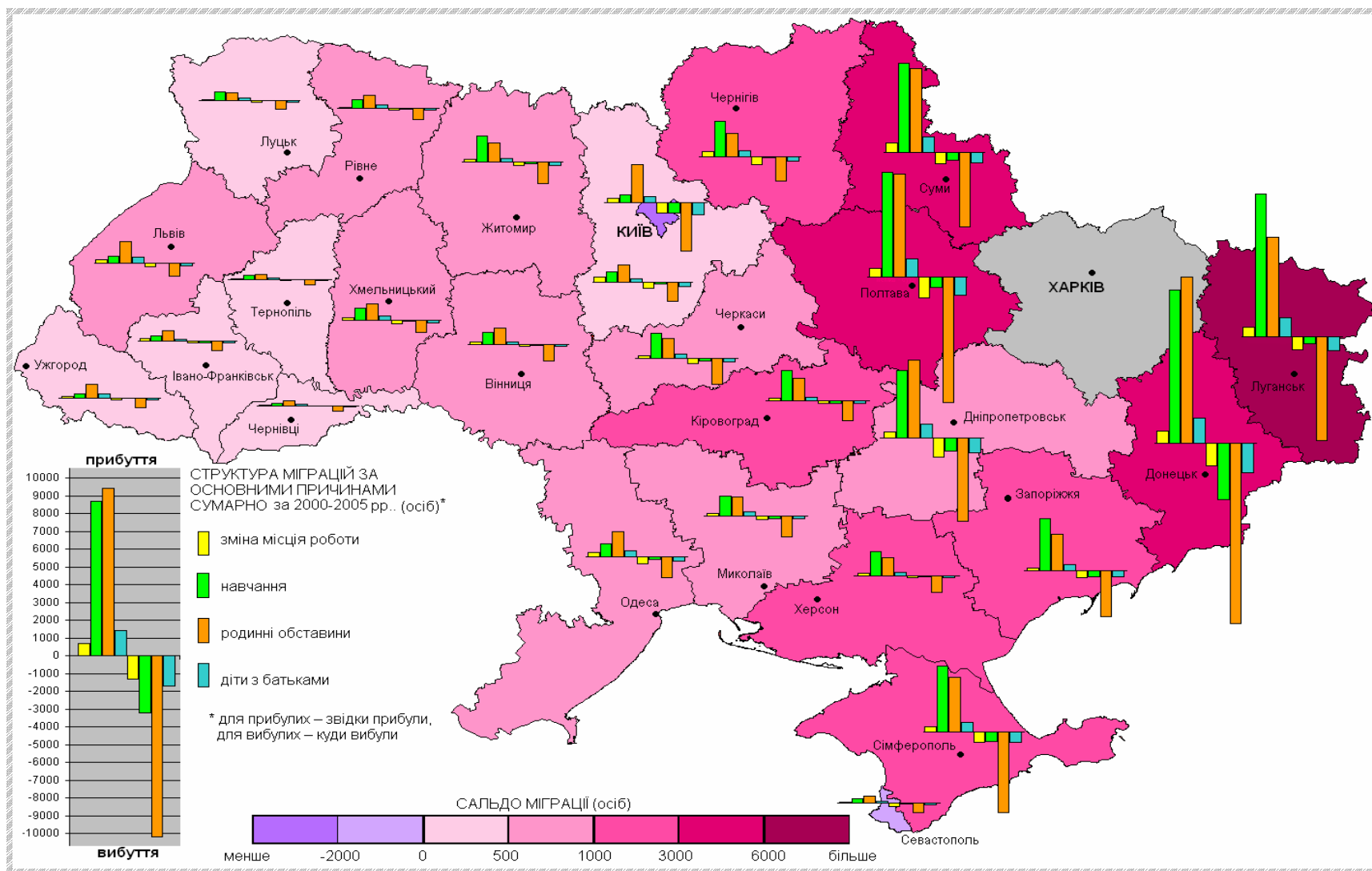

Рис. 4. Структура міграції Харківської області за основними причинами (складено автором за даними [1, 2])

Висновки. Для вирішення численних соціально-економічних проблем України, пов'язаних з внутрішніми та зовнішніми міграціями потрібні комплексні дослідження вищезазначених проблем. Соціальна географія має всі можливості для дослідження міграційних процесів. Потребують особливого вивчення методами та засобами соціальної географії такі питання як: соціально-географічні особливості міграцій в різних регіонах України, соціально-географічні

проблеми українських діаспор в світі; в кожному регіоні повинні бути організовані соціально-географічні дослідження проблем міграцій (вияв соціально-географічних факторів, умов адаптації іммігрантів до життєдіяльності в даному регіоні тощо); важливо вивчати вплив міграційних процесів на ставово-вікову структуру населення та його етнічний склад по регіонам України, особливу необхідність набуло вивчення міждержавних міграцій у прикордонні.

Література

1. *Щорічні статистичні звіти відділу демографічної статистики та перепису населення Харківського обласного управління статистики за 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.*
2. *Щорічні статистичні звіти відділу у справах національностей і міграцій Харківської обласної державної адміністрації за 1995, 1996, 1997, 1998, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.*

Дослідження молодих науковців

УДК: 911.3"71":910.2+913

Вікторія Ромащенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ВИВЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В статті розглянуто зміни переважаючих напрямків розвитку світової спільноти на різних територіальних рівнях. Виявлена залежність тематики географічних досліджень від пріоритетів розвитку в межах окремих етапів економічної історії. Відмічено тенденцію зростання ролі географічних досліджень на регіональному рівні, особливо в плануванні розвитку території.

Viktoriia Romashchenko. Evolution of the research problems of the region's priority development in socio-geographic studies. The article considers a shift in predominant development directions of the world community on different territorial levels. The dependence of the geographic research thematic area on priority development directions within the frames of particular stages in economic history is revealed. The tendency of an increase in the importance of geographic research on regional level, especially in the course of territory planning and development, is displayed.

Світове співтовариство розвивається протягом багатьох тисяч років. Цей розвиток носить поступальний характер і ґрунтується на виборі напрямку подальшого руху. Як правило, із загальної маси відбираються ведучі позиції, що займають головне положення в суспільстві (пріоритети) [24, с. 586]. На їхній основі формується мета, досягнення якої і визначає напрямок шляху розвитку суспільства в цілому чи окремих його одиниць (зокрема, територіальних).

Пріоритети виникають на основі існуючих потреб (і можливостей їхнього задоволення), що докладно вивчені економікою, психологією та філософією [5, 16, 34]. Саме тому еволюція у формуванні і вивченні пріоритетів найбільш чітко просліджується через призму економічних, психологічних і філософських навчань.

Так, виходячи із синергетичної парадигми, вся історія людства може бути поділена на такі основні періоди: поступовий еволюційний розвиток – досягнення точки біфуркації – поява варіативності розвитку і т.д. Зазначені процеси постійно повторюються, але щоразу вони здобувають новий якісний стан. Це зв'язано з тим, що суспільство – складна відкрита стаціонарна система [30], котрій притаманна властивість розвитку (якісна зміна і поява нового).

Можна припускати, що суспільство розвивається лінійно (діагонально вгору), хвилюподібно (хвилі Тоффлера), чи циклічно (тобто розвиток складається з незавершених циклів, що стоять один над іншим, причому новий цикл завжди доповнюється позитивними властивостями, таким чином, весь процес розвитку являє собою спіраль, що поступово розширюється догори). Але, незалежно від конфігурації траєкторії розвитку, у визначений момент з'являється перешкода, після подолання якої виникає безліч варіантів подальшого шляху.

Якщо весь історичний процес суспільного розвитку прийняти як єдине ціле, то, згідно з синергетичною парадигмою, поступовий еволюційний розвиток тривав з моменту появи людини і, умовно, до 1945 року. Саме в цей момент досягається точка максимуму у виділенні людини з тваринного середовища. Людина може все, аж до самознищення. Що і було виявлено при вибуху атомних бомб у містах Хіросіма і Нагасакі.

В.І. Вернадський припускав можливість такого розвитку ситуації ще на початку XX ст.: «В геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не буде використовувати свій розум і свою працю на самознищення...» [6, с. 117].

Усвідомлення того, що існуючий на той момент шлях розвитку рано чи пізно приведе суспільство до самознищення і послужило своєрідною точкою біфуркації.

Світова суспільна система дуже складно організована, тому одночасно шлях її розвитку неможливо різко змінити з запереченням усіх попередніх основних моментів, що передбачається в синергетичній парадигмі. Як і належить такій системі, по інерції вона продовжує розвиватися в заданому напрямку. Одночасно з цим у науці з'являються публікації, що обґрунтовують необхідність зміни пріоритетів розвитку на всій території планети [12, 28]. Здійснюються перші спроби практичного застосування висновків, отриманих різними науками, до територій різних ієрархічних рівнів.

Більш докладно розглянути описаний вище процес, уточнити внесок окремих авторів у визначення пріоритетів розвитку світового співтовариства в цілому й окремих територій дозволяє історія економіки [2]. Це зв'язано з тим, що зміст і способи задоволення потреб будь-якої особистості, як стверджують А.М. Леонт'єв, А. Маслоу, В.П. Сімонов, об'єктивно обумовлені конкретно-історичними особливостями даного суспільства: рівнем розвитку продуктивних сил і характером сформованих виробничих відносин [5]. Саме історія економіки приділяє особливу увагу специфіці потреб, що формуються в періоди окремих суспільно-економічних формацій. Їхні часові рамки дозволяють виділити наукові напрямки в географії, що проектує потреби на територію, виявляють можливості території і формують, таким чином, пріоритети територіального розвитку.

Історики виділяють наступні суспільно-економічні формації: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична [15, 23]. З визначеною часткою імовірності, можна припустити, що в даний час формується нова формація, що ми пропонуємо умовно позначити як «неокапіталістичну». Умовно, тому що в даний час вона ще не має наукового позначення ні у

філософії, ні в економіці, хоча передумови до цього є.

Під суспільно-економічною формацією прийнято розуміти історичний тип суспільства, заснований на визначеному способі виробництва, що представляє собою ступінь прогресивного розвитку людства [23, с. 35].

Первіснообщинна формація була першою в історії людства. Вона проіснувала кілька тисячоріч (приблизно до III тис. до н.е.) [23, 32]. У цей період примітивні знаряддя виробництва вимагали спільної праці по добуванню життєвих засобів. Тому не було приватної власності на засоби виробництва. Переважала ранньовісвітська форма неподільної влади – власність держави на суспільні ресурси [32]. Ведучими потребами цього часу спочатку були фізіологічні (таблиця 1). Пізніше стали з'являтися такі, як потреба в особистій безпеці і необхідності бути суспільною істотою. Географічно вплив цієї формації поширювався на невеликі за розміром території в окремих районах Землі, що володіли найбільш сприятливими умовами освоєння (нині – археологічні пам'ятники – стоянки первісної людини). Рівень господарського освоєння території низький [32]. Пріоритети цього часу взаємозалежні. Перший з них – це продовження людського роду. Другий – розширення границь життєвого простору (екстенсивний прояв першого досвіду культивування рослин і домістизації тварин). Географія як наука в цей період не існувала. Примітивні географічні дослідження проявлялися в пошуку найбільш зручних територій для ведення низькоефективного господарства (узбережжя морів, долини рік).

З розвитком продуктивних сил виробничі відносини первісного суспільства перестали себе виправдувати. Суспільна власність поступилася місцем приватній власності на знаряддя і засоби виробництва, що має визначену автономію стосовно державних інституцій [32]. На зміну первісному суспільству прийшла рабовласницька формація, а слідом за нею – феодальна (таблиця 1).

Таблиця 1.

Кореляція пріоритетів розвитку з тематикою географічних досліджень на різних етапах суспільного розвитку

Історичний час	Суспільно-економічна формація	Характер власності на знаряддя і засоби виробництва	Ведучі потреби	Границі географічного поширення	Пріоритети суспільного розвитку	Тематика соціального замовлення на географічні дослідження	Напрямки розвитку географічних досліджень	Цивілізаційні хвилі		
1	2	3	4	5	6	7	8	9		
До III тис. до н.е.	Первіснообщинна	Суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва. Власність держави на суспільні ресурси.	Фізіологічні В особистій безпеці. Бути суспільною істотою.	Невеликі за розміром території в окремих районах Землі. Рівень господарського освоєння території низький.	Продовження людського роду. Розширення життєвого простору.	–	Досліджень у сучасному розумінні не було. Пошук нових, більш зручних територій.	Перша		
III тис. до н.е. – VI ст. н.е	Рабовласницька	Приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, людей, що має обмежену автономію щодо державних інституцій	Фізіологічні + Підвищення соціального статусу; Поліпшення матеріального добробуту + Духовний розвиток.	Границі місцезнаходження людини розширюються. Збільшується кількість ареалів розселення великого і середнього розміру. Малі ареали в Північній і Південній Америці, Австралії й Океанії. Рівень господарського освоєння території значно зростає за рахунок поступового удосконалення знарядь праці (первинна інтенсифікація праці).	Посилення могутності на державному рівні. На рівні окремих громадян – збагачення, залучення в приватну власність усе більшої кількості ресурсів (природних і людських)	Описання Землі. Виявлення і вивчення територіальних розходжень господарства	Єдина недиференційована географія. Опис природи, господарства. Страбон уперше висловив ідею про поділ країн на регіони.		Хвиля	

VI-VII ст. – початок XVIII ст.	Феодальна	Приватна власність на знаряддя і засоби виробництва з чіткою ієрархічною структурою.	Духовний розвиток; збагачення і максимальне розширення своїх володінь, власної ресурсної бази за рахунок нових територій.	Ненаселеними залишаються лише важкодоступні регіони світу, а також ті, для яких характерні найбільш суворі фізико-географічні умови. Рівень господарського освоєння території знову зростає в зв'язку зі збільшенням продуктивності праці і необхідністю залучення більшої кількості ресурсів у короткий термін.	Розвиток торгівлі, промисловості; посилення експлуатації природних ресурсів; покорення сухопутних і морських просторів; колоніалізм.	Пізнання закономірностей розвитку навколишнього світу. Опис природи, економіки, суспільства і політики територій, перспективних у плані розширення володінь. Вивчення територій, з якими можливий вигідний товарний обмін і тими, що мають переваги у виробництві визначених товарів	Методи географії використовуються в навігації. Докладні описові географічні роботи. Особлива увага приділялася опису географічного розподілу окремих ресурсів деяких держав. Географічні знання використовуються для прийняття управлінських рішень. Найбільш відомі роботи Л. Гвіччардіні (описова) і Вареніуса (теорія, де особлива увага звернена на те, які елементи природи і суспільства повинні бути описані в географічній роботі)	П о і н д у с т р і а л ь н ь е	Д р у г а с у с п і л ь с т в о	
Початок XVIII ст. – 80-90-ті рр. XX ст.	Капіталістична	Перевага приватної власності на знаряддя і засоби виробництва. Елементи державної власності (стратегічні об'єкти).	Залучення у виробництво все нових ресурсів; «нажива» за рахунок експлуатації природи і людини. Використання природи лише як фактора виробництва. Панування людини над природою.	Усі континенти, за винятком Антарктиди. Рівень господарського освоєння зростає: практично не залишається регіонів, де немає слідів господарської діяльності.	Підпорядкування природи людині; досягнення максимуму прибутку з мінімальної за розміром території. Економічне зростання важливіше захисту навколишнього середовища. На Заході підсилюється інтерес до вивчення пріоритетів розвитку регіонів, у нас – пріоритети розвитку держави переважають над регіональними	Вивчення природних і суспільних ресурсів планети, пізнання закономірностей розміщення підприємств, виявлення залежності між розміщенням підприємств і одержанням прибутку.	У західній географії – вивчення регіону (І. Тюннен, А. Вебер, В. Кристаллер), антропогеографія (Ф. Ратцель). У вітчизняній – дослідження з розвитку і розміщення промисловості, районування території (М. В. Ломоносов, О. Гумбольдт, П. П. Семенов-Тян-Шанський і ін.). З'являються роботи про вплив людини на природу (Дж. П. Марш, О. І. Воейков і ін.), охорону природи (У. Айзерд)			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Початок XX ст. – 80-90-ті рр. XX ст.	Комуністична	Суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва.	Припинення експлуатації людини людиною, забезпечення рівності в доходах і матеріальних можливостях. Використання природи лише як фактора виробництва. Панування людини над природою.	Велика частина Євразійського континенту. Рівень господарського освоєння високий і продовжує рости.	Виробництво товарів у такому обсязі і за такою ціною, щоб кожний міг придбати; що підсилило пріоритет підпорядкування природи людині. Економічне зростання важливіше захисту навколишнього середовища. Пріоритети розвитку держави як єдиного цілого ставляться над пріоритетами розвитку регіонів	Пошук найбільше економічно вигідних схем розміщення виробництва	Два основних напрямки: галузевий і районний (В.Е.Ден, М.М.Баранський, М.М. Колосовський, П.М.Алампієв та ін.). Економічна оцінка природних умов і ресурсів (І.В. Комар, О.О. Мінц). При плануванні практично не враховувався потенціал окремих регіонів. Дослідження результатів перетворень географічного середовища. Розробка принципів і шляхів оптимізації навколишнього середовища (М.Ф.Реймерс, А.А.Демерчі, О.Р. Короленко). Продовжується вивчення промисловості, сільського господарства (А.Т. Хрущов, Н.О. Слука й ін.), населення, районів (Е.Б. Алаєв, С.Я.Ним-мік, М.М. Паламарчук, О.І. Шаблій, Ю.Г. Саушкін і ін.)	Хвилья (Індустріальне	Третя хвилья
80-90-ті рр. XX ст. – сучасність	Неокапіталістична	Рациональне поєднання приватної і державної власності на знаряддя і засоби виробництва.	Матеріальне збагачення, нагромадження фінансового капіталу. Духовне збагачення. Екологічно чисті ресурси, товари, послуги. Взаємозв'язок людини і природи. «Повага» до природи.	Усі континенти, за винятком Антарктиди, крім її прибережної частини. Рівень господарського освоєння гранично високий.	Інтеграція, глобалізація; раціональне використання ресурсів і умов природи для задоволення потреб нинішнього і майбутнього поколінь; виробництво екологічно чистих товарів. Захист навколишнього середовища важливіше економічного росту.	Розробка територіальних особливостей стійкого розвитку	Зростає значення регіональних географічних досліджень. Вивчення екологічних аспектів розвитку (Л.І. Мухіна, М.М. Жимуринський, І. В. Гукалова й ін.). Вивчення проблем розвитку сільського господарства, промисловості, транспорту переноситься на регіональний рівень (С.І. Ішук, П.О. Масляк, М.Г. Нікітіна, М.В. Багров і ін.). Дослідження різних аспектів стійкого розвитку (Б.М. Данилишин, Л.М. Немиць, Я.Б.Олійник, М.В.Багров, С.І.Дорогунцов, О.Г.Шапар, М.М.Паламарчук, О.Г.Топчієв, І.Г.Черваньов і ін.). Географічні аспекти планування розвитку території (Н.Пістун, С.Карпенко, М. Багров і ін.)		

В існуючих умовах (низький рівень розвитку продуктивних сил, протидія природних сил) єдиний спосіб виживання для держави – це виконання головної «економічної функції» - функції організації суспільних робіт [26, 32]. Так, з'явилися раби (кріпаки – у феодальний час), позбавлені засобів виробництва, і рабовласники (відповідно, феодалі) – власники засобів виробництва. Основні потреби в даний період розрізнялися в залежності від положення в суспільстві. У нижчого класу вони залишилися такими ж, якими були в первісному суспільстві, за винятком знов сформованої потреби в підвищенні свого соціального статусу. У вищого класу, крім життєво важливих потреб, з'явилася потреба в підвищенні свого матеріального добробуту. Починається формування духовної культури. Відношення людини до природи кардинально міняється [25, 27, 32].

У період феодальної формації потреби зростають ще більше. Тепер навіть клас, нижчий за статусом, починає задумуватися про необхідність особистого розвитку і збагачення. Верховенствующий клас прагне удосконалення свого духовного розвитку і не просто збагачення, а максимального розширення своїх володінь і власної ресурсної бази за рахунок нових територій. Особливо яскраво це виявляється після настання етапу Великих географічних відкриттів. Границі місцеперебувань людини значно розширюються. Формується панойкуменна система взаємодії природи і суспільства (таблиця 1).

На заході Старого Світу починає домінувати перетворення природи. На сході – морально-етичні, філософські, релігійні навчання створюють підстави для примирення з природою, досягнення гармонії [25]. Незалежно від цього, основний пріоритет розвитку території поширюється на рівень усієї держави і являє собою посилення могутності на державному рівні. У період феодальної формації пріоритетом стає розвиток торгівлі, пізніше, промисловості, посилення експлуатації природних ресурсів, підкорення сухопутних і морських просторів. Виходячи з цього, як пріоритетний напрямок різко підсилюється колоніалізм – біотичні та мінеральні ресурси Нового Світу і Сходу усе

більш відкрито привласнюються європейськими державами [25].

У надрах філософії, як землеописання, зароджується географія. Спочатку, вона існує як знаряддя пізнання елементарних природних процесів і закономірностей. Пізніше, «ресурсний» пріоритет створює необхідність виявлення і вивчення територіальних розходжень господарства. В єдиній, ще недиференційованій географії з'являються суспільно-географічні ідеї [27]. Як відзначає Ю.Г. Саушкін [27], Страбон у своїй «Географії» звернув особливу увагу на процес освоєння земель, описав окремі країни і їхні частини, вказуючи, що і де в них виробляється, якими виділяються ресурсами і чим торгують. Вже тут з'являються думки про поділ країни на частини по «природним межах». У сучасному розумінні – думки про поділ на регіони. У феодальний час географія найбільш стрімко розвивається в рамках навігації, підсилюється значення картографічних знань. У суспільстві поступово формується замовлення на докладний опис природи, економіки, суспільства і політики територій, що представляють собою плацдарм для розширення володінь (територіальних, природно-ресурсних і т.п.). Не менш важливе вивчення територій, з якими можливий вигідний товарний обмін і територій, що мають переваги у виробництві визначених товарів. Відповідно до соціального замовлення, на початковому етапі феодального періоду власне географічні дослідження мали місце лише в арабських країнах. В інших же, тільки в XV – XVI ст. з'являються перші описові роботи з географії. Найбільш відома з них – це «Описание Нидерландов» Л. Гвіччардіні [27]. У XVII ст. з'являється праця Вареніуса «Общая география» [27], де відзначені особливості територій, що обов'язково повинні бути описані в географічній роботі. Географія стає наукою, що формує основу для прийняття управлінських рішень, задовольняючи, таким чином, пріоритети епохи колоніалізму.

Згодом феодальні відносини ставали усе більшою перешкодою в розвитку продуктивних сил, затримували їхній ріст. Виникаючі фабрики і заводи мали потребу в кваліфікованих, необтяжених феодальними відносинами працівниках. Конфлікт між но-

вими продуктивними силами і старими виробничими відносинами привів до формування капіталістичної формації [23] (таблиця 1). В основу нових виробничих відносин лягла приватна капіталістична власність на засоби і знаряддя виробництва – фабрики, заводи, шахти і т.п., за винятком стратегічних об'єктів, що, як і раніше знаходилися в державній власності [15, 23]. Підсилюється процес індустріалізації виробництва. Пізніше цей період буде названий «індустріальним» [15, 37, 38]. У зв'язку з процесами, що відбувались в науці і виробництві різко підвищується обсяг споживаних ресурсів, зростає питома ресурсомісткість виробництва [25]. З'являється потреба в залученні у виробництво все нових ресурсів, потреба в «наживі» за рахунок нещадної експлуатації природи і людини. Процес залучення нових ресурсів у виробництво контролюється багатим класом. Географічно – залучені всі континенти за винятком Антарктиди (таблиця 1). Найбільш важкодоступні райони інших континентів також поступово освоюються людиною. Рівень господарського освоєння значно зростає. Практично не залишається регіонів, де не було б слідів господарської діяльності.

Основний пріоритет у розвитку цієї формації – це підпорядкування природи людині (таблиця 1). Поводження кожного мотивується його особистими, егоїстичними інтересами; кожна економічна одиниця прагне максимізувати свій дохід на основі індивідуального прийняття рішень [15]. Найбільший розвиток отримує впровадження науково-технічних нововведень. Пріоритетом стає досягнення максимуму прибутку з мінімальної по розмірах території (за рахунок скорочення транспортних витрат). У суспільстві формується замовлення на вивчення природних і суспільних ресурсів планети, на пізнання закономірностей розміщення підприємств, на виявлення залежності між розміщенням підприємств і одержанням прибутку. Тому в західній географії основна увага приділяється вивченню регіону, що найбільш яскраво виявляється в роботах І. Тюннена, А. Вебера, В. Кристаллера, А. Льюша. У вітчизняній географії в цей період найбільш швидкими темпами ведуться дослідження з розвитку і

розміщення промисловості, з'являються перші теорії районування. Відомі роботи в цих напрямках належать таким авторам, як В. Н. Татищев, М. В. Ломоносов, О. Гумбольдт, К. Арсен'єв, М. П. Огарьов, П. Гаків, П. П. Семенов-Тян-Шанський, Д. І. Менделєєв [27, 32, 35]. У західній географії розвиток цього напрямку мав місце в працях К. Ріттера, В. Готца, Г. Г. Чисхольма, В. Лаундхардта. Однак там теорія економічного районування не одержала великого поширення. Розвивалася також антропогеографія (основоположник Ф. Ратцель), однак вона не задовольняла вимогам великих промисловців, що мали потребу в територіальному аналізі розвитку індустрії і транспорту [27]. Вже в цей період у географії з'являються роботи, присвячені аналізу впливу людської діяльності на природу. До таких відносяться праці Дж. П. Марша, Д. І. Писарева, Э. Реклю, І. І. Мечникова, П. О. Кропоткіна, А. И. Воейкова [27, 32, 35]. Але на даному етапі пріоритети розвитку держави як єдиного цілого ставляться над пріоритетами розвитку її регіонів (таблиця 1).

У зв'язку з протиріччями, що існували всередині капіталістичної формації і обмежували можливості деяких шарів населення, на початку ХХ ст. у ряді країн Східної Європи й Азії з'являються передумови до виникнення комуністичної формації (таблиця 1). Тут переважаючою є суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва. Основна потреба в цей період – припинення експлуатації людини людиною, забезпечення рівності в доходах і матеріальних можливостях. У цьому і полягає основна загроза природі: виробництво такої кількості товарів, у такому обсязі і за такою ціною, щоб кожний мав можливість придбати. Виникає проблема надвиробництва багатьох товарів, що потім стають відходами, так і не знайшовши свого споживача. Ресурс же для їхнього виробництва вже використаний і, у більшості випадків, його не можна відновити. У результаті сформованих правил виробництва рівень господарського освоєння території зростає в значній мірі. Пріоритетом у рамках цієї суспільної формації також є підпорядкування природи людині, однак його вплив підсилюється в зв'язку з необхідністю

створення умов рівності між усіма суспільними одиницями. Г. М. Кржижановський, наприклад, розглядає природу не тільки як необхідний, але і як один з основних елементів розвитку людства [10]. Основною особливістю комуністичної формації є те, що усі основні рішення, що стосуються обсягу використання ресурсів, структури і розподілу продукції, організації виробництва, приймаються центральним плановим органом. Виробництво здійснюється на основі державних директив. За твердженням С. П. Москалькова основу планування складає тверде централізоване раціонування усіх видів ресурсів і керування народним господарством за допомогою командно-адміністративних методів [19]. На основі цього вже безпосередньо в державі формується замовлення на географічні дослідження. Ведучою є задача пошуку таких схем розміщення виробництва, що дозволять одержувати максимум прибутку при мінімальних витратах (транспортних, матеріально-ресурсних). При цьому розмістити виробництво потрібно так, щоб його продукцією було зручно торгувати, а працездатне населення прилягаючої території було цілком зайняте у виробництві. У відповідь на дане замовлення у вітчизняній географії починають переважати два напрямки: галузевий і районний. З'являються роботи В. І. Леніна, В. Е. Дена, І. М. Александрова, О. В. Чаянова, Б. М. Книповича, О. О. Рибникова, М. М. Баранського, А. Е. Риббста, М. М. Колосовського, П. М. Алампієва, Т. М. Калашникової, В. М. Четиркіна та ін.. Немаловажними є також висновки, зроблені в роботах І. В. Комара й О. О. Минця по економічній оцінці природних ресурсів і умов. Розробки в інших галузях суспільної географії велися слабо [14, 27], хоча деякі успіхи були досягнуті у вивченні економіко-географічних проблем невиробничої сфери [10].

Основне досягнення цього періоду у формуванні чіткої системи планування розвитку. Однак ця система була й основною проблемою. По-перше, тому, що планування велося з Центра, по-друге, - воно було орієнтовано на формування рівності можливостей у споживанні. Таким чином, можливості (потенціал) окремих регіонів врахову-

вався недостатньо. Як така географія регіонів складалася вже на пострадянському просторі, коли почалася трансформація господарських структур у нових економічних умовах.

У результаті переваги характерних для капіталістичної і комуністичної формацій способів організації виробництва відбулося поглиблення соціально-екологічної кризи [20, 25, 29]. Пошук шляхів виходу з неї почався ще в 50-ті рр. XX ст., після настання «точки біфуркації», тобто ще в рамках обох формацій. У цей період спочатку у високорозвинених капіталістичних, а потім і в соціалістичних країнах, поряд із традиційними суспільно-географічними роботами з'являються праці, що обґрунтовують необхідність охорони природи, зміни способів і форм організації і розміщення виробництва. На заході продовжувачами ідей Дж. П. Марша стали Е. Ле-Руа, а пізніше У. Айзерд, що на початку 60-х рр. XX ст. запропонував використовувати принцип екологічної й економічної інтеграції в регіональних передпланових дослідженнях [4].

У вітчизняній географії наприкінці 50-х рр. минулого століття однією з задач ставилося дослідження результатів здійснених перетворень географічного середовища і народного господарства, здійснення наукових спостережень і контролю над змінами географічного середовища в районах нового будівництва [1]. Тоді ж, за твердженням Т. Д. Александрової, з'являються перші прогностичні роботи на тему взаємодії суспільства і природи [1]. Аж до 70-х рр. географія існує як конструктивна наука, спрямована на розробку проблем перетворення природи в рамках економічних районів. Пріоритети розвитку окремих регіонів знов-таки залишаються осторонь.

У 1972 р. у Стокгольмі відбулася міжнародна конференція ООН «Людина і навколишнє середовище», що заклала основи охорони навколишнього середовища на міжнародному рівні [8, 22, 30]. Велика територіально держава не могла залишатися осторонь. Однією з перших у Союзі на виклик світового співтовариства відреагувала географічна наука. Тому з середини 70-х рр. основні задачі географії представлені розробкою принципів і шляхів оптимізації навколишнього середовища; розкрит-

тям механізмів стійкості і самовідновлення природного середовища для забезпечення нормального життя людини; розробкою основ моніторингу навколишнього середовища, принципів і методів оцінки його антропогенних змін [1]. Такий напрямок географічних досліджень зберігався до 90-х рр. Його представники М. М. Моїсєєв, М. Ф. Реймерс, С. П. Горщиків [28], Б. В. Буркинський, О. О. Демерчі, В. Б. Нефедова, О. Р. Короленко [4, 12]. Пізніше відбувається деяке перетворення даного напрямку, увага до нього підсилюється.

Паралельно з екологічним протягом усього цього періоду розвиваються і традиційні напрямки такі як, наприклад: географія промисловості, сільського господарства (О. Г. Омаровський, Г. І. Гладкевич, Т. М. Калашникова, А. Т. Хрущев, Н. О. Слука [9, 11]), географія населення, районна школа (Е. Б. Алаєв, В. К. Бугаїв, У. І. Мересте, С. Я. Ниммік, М. М. Паламарчук, Ю. Г. Саушкін, А. Т. Хрущев, О. І. Шаблій, А. Я. Якобсон).

У географії промисловості вперше з'являються висновки про те, що в результаті науково-технічного прогресу, що дозволяє втягувати в оборот нові природні ресурси, поступово розширюються сировинна і паливно-енергетична бази, у зв'язку з чим підприємства промисловості як би звільняються від впливу місцевих умов [9]. Таким чином, уже наприкінці 80-х рр. минулого століття, напередодні розпаду Союзу пріоритет районної школи в географії відходить на другий план. Приходить усвідомлення того, що у виробництві і споживанні відбуваються процеси, непідвласні вивченню з позицій теорії районування.

Такий самий висновок напрошується при вивченні урядових програм середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. В них усе частіше говориться про те, що значення регіональних географічних досліджень повинне стати більш істотним у зв'язку зі зростанням ролі територіального планування і керування, що повинно забезпечити раціональний територіальний поділ суспільної праці, більш гармонічний розвиток усіх союзних республік, подальші прогресивні зрушення в розміщенні продуктивних сил, що більш повно враховуватимуть територіальні особ-

ливості природних умов, наявність матеріальних, трудових ресурсів, нарешті, посилення комплексності розвитку і спеціалізації господарства республік і економічних районів [7, 18].

У вивченні пріоритетів розвитку, передумов їхнього формування найбільш значимими стали роботи з методики розробки комплексних народногосподарських програм, розробки галузевих (функціональних) напрямків у плануванні (Б. Г. Салтиков, О. Р. Рудник, О. О. Тихомиров, Д. О. Манцев, Г. Х. Попов, Б. О. Райзберг, Я. М. Уринсон [13]).

Початок 90-х рр. стає переломним для світового співтовариства. «Зруйновано» один із двох ведучих економічних і політичних полюсів світу, границі вже існуючого на заході процесу глобалізації значно розширюються. У цей період найбільш яскраво починають виявлятися ознаки постіндустріального (Д. Белл, Е. Тоффлер) чи інформаційного суспільства (М. Кастельс). Починається формування, так званої, неокapіталістичної формації на просторах усієї планети (таблиця 1).

Для цього періоду характерно раціональне поєднання приватної і державної власності на знаряддя і засоби виробництва. Особливістю неокapіталізму є всілякі спроби накопичити капітал, але вже не натуральний, як це було в капіталізмі, а фінансовий. Причому фінансовий капітал специфічний тим, що натуральне виробництво зводиться до мінімуму, що може привести до економічного фіаско (зміст золота у валютах не збільшується, як це було раніше). Основною потребою все-таки залишається матеріальне збагачення й усе більшу силу здобуває духовне збагачення нинішнього покоління. Поступове нагромадження фінансового капіталу врівноважується нагромадженням натурального капіталу. Важливим стає збереження екологічних властивостей природи в межах припустимих норм. І воно ж стає пріоритетом після Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що відбулася в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Тоді вперше було обґрунтовано поняття «стійкий розвиток» і визнана необхідність досягнення такого на всепланетарному рівні. В результаті цього задоволення

потреби в збагаченні тепер підлягає контролю з боку екологічних комісій, міжнародних організацій і т.п. Таким чином, формується система, що не дає «збагаченню перерости у виснаження». Тобто, у період неокapіталізму на загальному тлі пріоритету інтеграції і глобалізації з'являється пріоритет раціонального використання ресурсів і умов природи для задоволення потреб нинішнього покоління, але зі створенням можливостей для задоволення таких самих потреб майбутніх поколінь.

Задачі стійкого розвитку на кожному з рівнів – глобальному, регіональному, локальному – мають свою специфіку, тому роль географії в розробці цієї проблеми надзвичайно важлива [1].

На Заході парадигма стійкого розвитку відразу одержала підтримку й у населення й у наукових колах. На пострадянській території це відбувалося поступово через кризи, що мали місце, і, у цілому, нестійкості соціально-економічної обстановки. Так, приблизно до середини 90-х рр. тут на першому місці стояло задоволення матеріальних потреб і, відповідно, пріоритетним був розвиток виробництва матеріальних благ. Пізніше, і особливо зараз, стали з'являтися «екологічні претензії» (Малюнок. 1). З'явилася потреба в чистому повітрі, воді, територіях з мінімальним техногенним навантаженням. Пріоритетним стає виробництво екологічно чистих продуктів, відведення під охорону і раціональне використання земель зі збереженими природними умовами. Відповідно до цього формується тематичне соціальне замовлення на географічні дослідження (таблиця 1). У відповідь на нього активізуються роботи, присвячені вивченню екологічних аспектів розвитку (О.Н. Грін, Л.І. Мухіна, М.М. Жирмунський). Зберігається інтерес до прогнозування природоохоронних проблем. Продовжується обговорення географічних проблем сільського господарства і промисловості, але тепер вже з акцентом на окремі регіони [1].

Дослідження, проведені В.П. Нагірною і Л.Г. Руденко на початку третього тисячоріччя в Україні, лише підтверджують загальну картину [21]. У період з 1992 по 2002 рік у тематиці дисертаційних досліджень на території нашої держави особливо виділялися дослі-

дження, що відносяться до соціальної сфери (П.С. Коваленко, Н.І. Фашевський, О.І. Доценко), природокористування (О.Г. Мордвинов), еколого-економічних аспектів суспільного розвитку (В.І. Малєва, І.В. Гукалова), структурного аналізу економіки в галузевому, функціональному і територіальному вимірах (С.І. Ішук, П.О. Масляк, О.У. Заставецька, М.Г. Нікітіна, М.В. Багров).

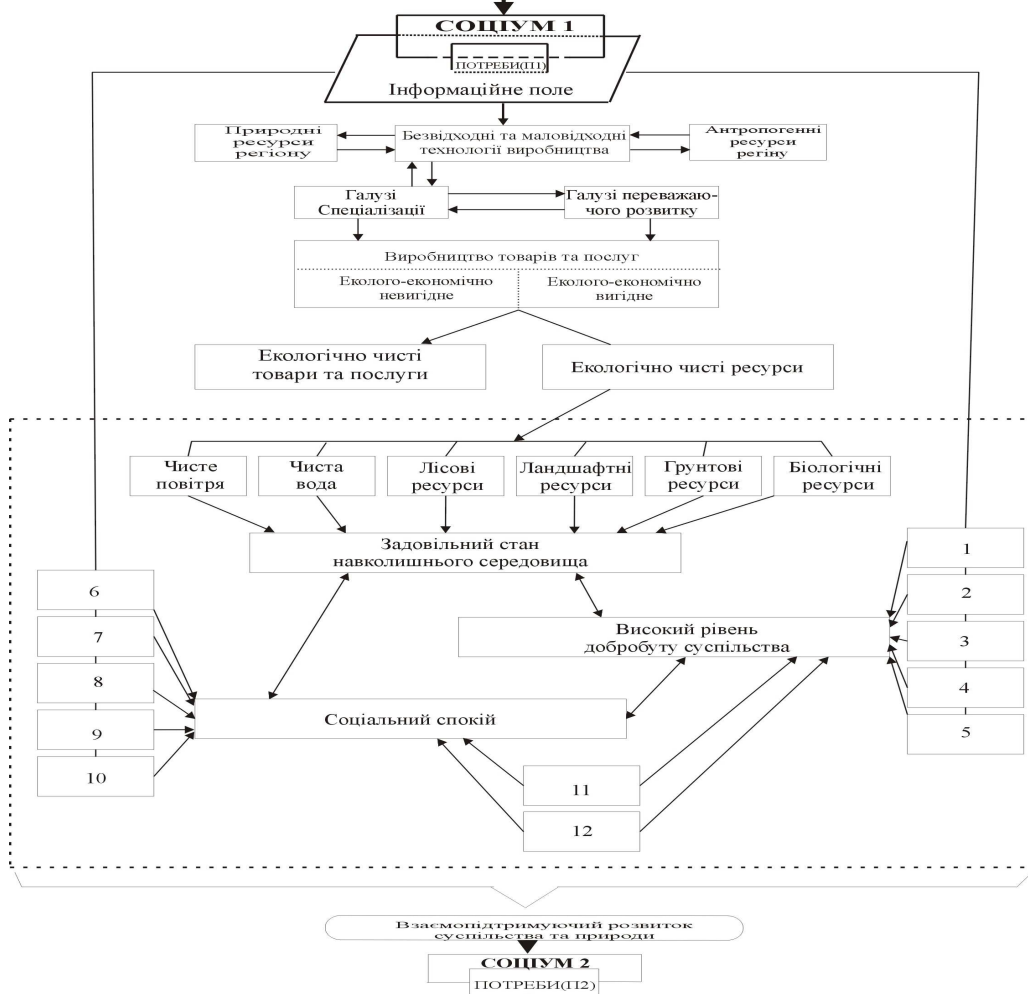
Особливу нішу сучасних географічних досліджень на території України формують роботи, присвячені різним аспектам стійкого розвитку. Так державні аспекти розглядають такі автори, як В.А. Барановський, З.В. Герасимчук, І.М. Грабинський, Б.М. Данилишин, С.О. Лісовський, Л.М. Немець, Я.Б. Олійник, В.М. Трегобчук [36]. Регіонально-локальні аспекти стійкого розвитку розглядають М.В. Багров, В.В. Волошин, З.В. Герасимчук, М.І. Долишній, Л.У. Масловська, О.М. Невелівши, В.М. Трегобчук. Комплексному моделюванню процесів стійкого розвитку присвячені роботи таких авторів, як С.І. Дорогунцов, І.М. Ляшенко, О.Г. Осауленко, О.М. Ральчук, О.Г. Шапар, О.П. Голиков, К.А. Немець, Я.Б. Олійник, М.М. Паламарчук, О.Г. Топчієв, О.М. Трофимов, І.Г. Черваньов [36].

Крім того, що особливо важливо, у даний час в Україні, як і у світі, особливу актуальність здобувають дослідження з проблем планування території, тобто, з правильної облаштуваності земної поверхні в кожній країні, кожному регіоні, на кожній ділянці чи території, акваторії [31]. Такий напрямок досліджень характерний для всього пострадянського простору.

Усе більша увага приділяється вивченню окремих регіонів. Це викликано необхідністю визначення конкурентних переваг, без чого неможлива повноцінна участь у ринкових відносинах. Будь-який регіон у нових умовах може ефективно функціонувати тільки тоді, коли в максимальному ступені стане використовувати свій потенціал і зовнішні умови, сприятливі для власного розвитку [3]. Найбільш повно розкрити можливості регіону покликані стратегії економічного розвитку окремих регіонів усередині кожної країни.

Вже на початку 90-х рр. кілька регіонів нашої держави, що мають найбільш могутню науково-дослідну базу, почали розробку концепцій соціально-економічного розвитку [33]. Серед них і Автономна республіка Крим. З тих пір інтерес географічних дослід-

жень попадає в площину стратегічного планування соціально-економічного розвитку. Тут географія покликана грати одну з ведучих ролей, як найбільш інтегральна наука, що розкриває закономірності взаємодії в системі «природа-соціум-виробництво».

..... Система еколого-економічних пріоритетів регіону; 1- рівень доходів населення (середньосвітовий і вище); 2-задоволення житлових та комунальних потреб; 3-задоволення потреб в їжі; 4-задоволення потреб в одязі; 5-задоволення потреб у підрозділах інфраструктури; 6-розширений тип відтворення населення; 7-класична статеві-вікова структура населення; 8-задоволення потреб в культурному розвитку; 9-органи управління на різних рівнях; 10-відсутність конфліктів; 11-високий рівень медичного обслуговування; 12-задоволення потреб в інформаційному забезпеченні; ➡ - вхід і вихід системи; ➡ - зв'язки між окремими елементами

Малюнок 1. Модель еколого-економічних пріоритетів розвитку регіону

Найбільш розробленим напрямком у рамках використання географічного потенціалу при прогнозуванні розвитку в українській географії є прогнозування на локальному рівні. Найбільш відомі в цьому напрямку роботи вчених Київського національного університету, виконані під керівництвом

М. Пістуна [17]. Крім них розробки такого рівня останнім часом активно ведуться під керівництвом С. О. Карпенко, М. В. Багрова в Центрі технологій стійкого розвитку при Таврійському національному університеті (таблиця 1). Активізується робота в прогностичному напрямку географії й в інших регіо-

нах України, що говорить про перспективність даного напрямку. До того ж, у зв'язку з цим останнім часом з'являється усе більше географічних робіт, зв'язаних з описом і картографуванням різних соціально-економічних, природних, екологічних явищ на регіональному, а не національному рівні.

У зв'язку з тим, що в Україні продовжується перехід до ринкової економіки, дослідження регіональних особливостей буде здобувати усе більшу актуальність. Таким чином, зараз найбільш важливим для географії є знаходження своєї ніші в актуалізації потенціалу регіонального розвитку при стратегічному плануванні.

Література

1. Александрова Т.Д. Смена направлений в исследованиях взаимодействия природы и общества. //Известия РАН. Серия Географическая, 2006. - №4. - С. 129 – 133.
2. Багров Н.В. География на рубеже тысячелетий (некоторые мысли, раздумья о результатах работы XII съезда Русского географического общества) //Український географічний журнал. – 2006, №1. – С. 13 – 16.
3. Багров Н.В. Каким быть Крыму в XXI веке? – Симферополь, 1997. – 196 с.
4. Буркинський Б.В. Природопользование. Основы экономико-экологической теории. – Одесса, 1999. – 350 с.
5. Верещагина Л.А., Карелина И.М. Психология потребностей и мотивация персонала. – Харьков, 2005. – 156 с.
6. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
7. Географические аспекты социально-экономического развития СССР в свете решений XXVII съезда КПСС. //Вест. Моск. ун-та. Сер. 5. География, 1986. - №3. – С. 3 – 8.
8. Герасимчук З.В. Регіональна політика сталого розвитку: Методологія формування, механізми реалізації. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 528 с.
9. Гладкевич Г.И., Хрущев А.Т. Изменяющаяся роль природных ресурсов и их влияние на размещение производительных сил. //Вест. Моск. ун-та. Сер. 5. География, 1988. - № 2. – С. 3 – 9.
10. Калашикова Т.М. Смена логического строя экономической географии (1917 - 1934). //Вестник МГУ. Сер. География, 1976. - №5. – С. 3 – 9.
11. Калашикова Т.М., Хрущев А.Т. Территориальный аспект организации производительных сил СССР за 60 лет Советской власти. //Вест. Моск. ун-та. Сер. 5. География, 1977. – №5. – С. 11 – 16.
12. Короленко А.Р. Эколого-экономические аспекты регионального использования ресурсов прибрежной зоны Мирового океана. //Вест. Моск. ун-та, Сер. 5. География, 1991. - №4. – С.23 – 29.
13. Лейбkind А.Р., Рудник Б.Л., Тихомиров А.А. Организационно-технологические схемы разработки комплексных народнохозяйственных программ. //Вест. Моск. ун-та. Сер. Экономика, 1978. - №4. – С. 49 – 59.
14. Мажар Л.Ю. Трансформация социально-экономических территориальных систем. //Вест. Моск. ун-та, Сер. 5. География, 2004. – №4. – С. 28 – 33.
15. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы проблемы и политика. /Пер. с англ. 11-го изд. – К.: Хагар-Демос, 1993. – 785 с.
16. Маслоу А. Мотивация и личность. – М., 1998. – 342 с.
17. Мезенцев К.В. Прогнозування соціально-економічного розвитку і суспільна географія. //Економічна та соціальна географія. – К., 2001. – Вип. 50. – С. 12 – 21.
18. Михайлов Н.И. Особенности природных условий и естественных ресурсов СССР и их значение для социально-экономического развития страны. //Вест. Моск. ун-та. Сер. 5. География, 1987. - №3. – С. 9 – 17.
19. Москальков С.П. Воздействие научно-технического прогресса на совершенствование отраслевых и территориальных структур производительных сил. //Вестник Моск. ун-та, Сер. 5. География, 1989. - №5. – С. 13 – 20.
20. Мяков С.М. Проблема отношения человека к социально-экономическому риску. //Вест. Моск. ун-та, Сер. 5. География, 1998. – №6. – С. 8 – 11.
21. Нагірна В.П., Руденко Л.Г. Тематика дисертаційних досліджень в русі сучасних суспільних проблем в Україні (спеціальність „економічна і соціальна географія”, „географічна картографія”, 1992 – 2002 рр.). //Український географічний журнал, 2004. - №2. – С. 60 – 74.

22. Немець Л.М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти. – Харків: Факт, 2003. – 383 с.
23. Обществоведение. //Под ред. Л.М. Минаева, В.М. Подосетника и др. – М.: Мысль, 1972. – 344 с.
24. Ожегов С. И. Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 8000 слов и фразеологических выражений. – М.: АЗБ, 1995. – 928 с.
25. Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России. – М.: изд-во КМК, 2002. – 444 с.
26. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию. – М. 1970. – 338 с.
27. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – М.: Мысль, 1973. – 559 с.
28. Солодовников А.Ю., Чистобаев А.И. Оценка воздействия на окружающую среду: парадигма становления и развития. //Вестник С-Пб. ун-та. Сер. 7. География. – Вып. 4. – С. 47 – 55.
29. Сорокин М.Ю. География мирохозяйственных кризисов с середины XIX века. //Вест. Моск. ун-та, Сер. 5. География, 2003. - №5. – С. 15 – 21.
30. Соціально-економічний потенціал устойчивого развития. /Под ред. Л.Г. Мельника, Л. Хенса. – Сумы, 2007. – 1120 с.
31. Топчієв О.Г. О пошуках сучасної парадигми географії. //Український географічний журнал, 2006. - №4. – С. 19 – 22.
32. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
33. Топчієв О.Г. Географічна наука і стратегія соціально-економічного розвитку України. //Український географічний журнал, 1995. - №4. – С. 3 – 7.
34. Философский энциклопедический словарь. /Под ред. Е.Ф. Губского и др. – М., 2001. – 632 с.
35. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. – Львів, 2003. – 444 с.
36. Яковчук О.В. Суспільно-географічний аналіз та моделювання сталого розвитку транскордонних територій (на прикладі євро регіону Слобожанщина) /Дисертація на здоб. ... кандидата географічних наук. – Спеціальність: 11.00.02. – Економічна і соціальна географія. – Харків, 2006. – 200 с.
37. Bell, Daniel The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. – New York: Basic Books, 1999 – 348 p.
38. Toffler, Alvin The Tird Wave, 1980. – 286 p.

УДК 911.3

Оксана Савюк

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ НА УМОВИ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ

В статті проаналізовано вплив суспільно-географічних факторів (як от: положення відносно агрокліматичних районів, транспортний фактор, близькість до моря, віддаленість від обласного центру, відношення до державного кордону, етнічний склад населення) на умови та якість життя сільського населення Одеського регіону.

Savyjyk Oksana. Influence of the geographical factors on conditions and quality of life of the village population in the Odessa region. *In clause the influence of the geographical factors (rule(situation) concerning climatic areas, transport factor, affinity of the sea, remoteness to the main centre) on conditions and quality of life of the village population is analysed.*

Історія досліджень. Головною передумовою виникнення концепції «якості життя» в географії було становлення гуманістичного напрямку і зайняття ним статусу одного з інтелектуально впливових напрямів цієї науки. Даний процес відноситься до 1960-70-х років, це «був час, коли наука як така опинилася під загальною атакою через неможливість вирішити проблеми людини – більше того через її нездатність помітити

людські проблеми». Саме тоді зріс інтерес до філософій, альтернативних до позитивізму та марксизму та у тілі багатьох наук, в тому числі й географії; виникли нові напрями досліджень, особливо таких, що центровані на людину та її цінності. Гуманізація географії полягає в її акцентуванні на вирішенні проблем, які мають життєво важливе для людини значення. Саме таке розуміння географії, як науки, що звернулася до

проблем людини й було передумовою посилення досліджень в контексті концепції якості життя, яка вже набувала свого розмаху в економіці та соціології.

Ще однією важливою віхою у формуванні суспільно-географічного підходу дослідження якості життя є хорологічна парадигма (започаткована І.Кантом та розвинена К.Ріттером та А.Геттнером), яка досліджує географічні об'єкти в просторі, що дозволяє аналізувати окремі компоненти якості життя населення на певній території та їх взаємозв'язків. Хорологічний підхід – чи не єдиний в науці, де географія не має конкурентів, що ще раз говорить про унікальність суспільно-географічного дослідження концепції якості життя населення. Продовжуючи екскурс в питанні зародження та еволюції концепції в суспільній географії необхідно відмітити такий важливий момент, як дослідження якості життя в контексті географічного детермінізму (підхід розвивали К.Ріттер, Г.В.Плеханов, Ф.Ратцель), що визначає розвиток суспільства в залежності від природного середовища в якому воно проживає та формує відмінності в умовах життєдіяльності населення на різних територіях, що особливо актуально при дослідженні сільського населення, розвиток якого залежить від умов природного середовища набагато більше ніж міського населення.[4, с.180]

Постановка питання. Вивчення сільського населення в контексті концепції якості життя населення географами є недостатньо розробленим питанням сьогодні, що породжує його актуальність. Як об'єкт, сільське населення потребує розробку спеціальних підходів до дослідження. При розробці концепції якості життя необхідно відмітити важливість таких суспільно-географічних факторів, як положення відносно агрокліматичних районів, транспортний фактор, близькість до моря, віддаленість від обласного центру, відношення до державного кордону, етнічний склад населення на формування умов та якості життя сільського населення регіону. В цьому руслі і виконана дана робота. Головним завданням перед нами було: *виявити вплив суспільно-географічних факторів на умови та якість життя сільського населення*, для прикладу було взято Оде-

ський регіон, як такий, де яскраво проявляються фактори впливу державного кордону (область граничить з двома державами лише по суходолу), близькості моря, компактним проживанням тут болгарського, гагаузького, молдавського та ін. населення, тощо.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи якість життя сільського населення нами була запропонована методика, [3, с.43] що охоплює такі компоненти як *якість населення* (демографічні показники, рівень здоров'я, соціальні показники), *добробут* (зайнятість, прибутки та витрати, наявність та облаштованість житла), та *комфортність середовища проживання* (природність території для землеробства, природно-ресурсний потенціал, інфраструктура, розселенські показники). Якість життя сільського населення досліджувалася в рамках об'єктивної (з використанням об'єктивних показників) та суб'єктивно-психологічної моделі (з використанням результатів опитування сільського населення, методом анкетування). На основі побудови інтегрального індексу (що об'єднує всі три блоки дослідження) була побудована картограма (рис.1.) якості життя сільського населення Одеського регіону.

Відповідно завданню статті проаналізуємо вплив окремих суспільно-географічних факторів на умови життєдіяльності та відповідно якість життя сільського населення області:

Положення відносно агрокліматичних районів. Територію області за групою показників (температура, вегетаційний період, період активної вегетації, опади та гідротермічний коефіцієнт) поділяють на чотири агро кліматичні райони: крайній північний, північний, центральний та південний. За ступенем сприятливості природних умов з метою ведення особистого присадибного господарства для сільського населення кращі умови мають крайній північний та північний райони. Важливим чинником ведення сільського господарства в центральному та південну районах виступає зрошення. На даний час, в умовах затяжної економічної кризи зрошення земель різко скоротилось: більшість господарств неспроможні розплачуватись за воду для поливу. Даний фактор виступає як дестимулятор формування тут високого рівня добробуту та якості життя

сільського населення. Проте, спостерігається зворотна тенденція, концентрація сільського населення тут вища, чим в середньому по області, а в деяких районах вона є максимальною (група приміських: Овідіопольський, Біляївський, Комінтернівський, Роздільнянський та придунайських Ізмаїльсь-

кий, Ренійський, Болградський, Кілійський районів). За окремими компонентами якості життя, саме ці райони мають найкращі показники: чотири приміських, група придунайських районів, та Білгород-Дністровський.

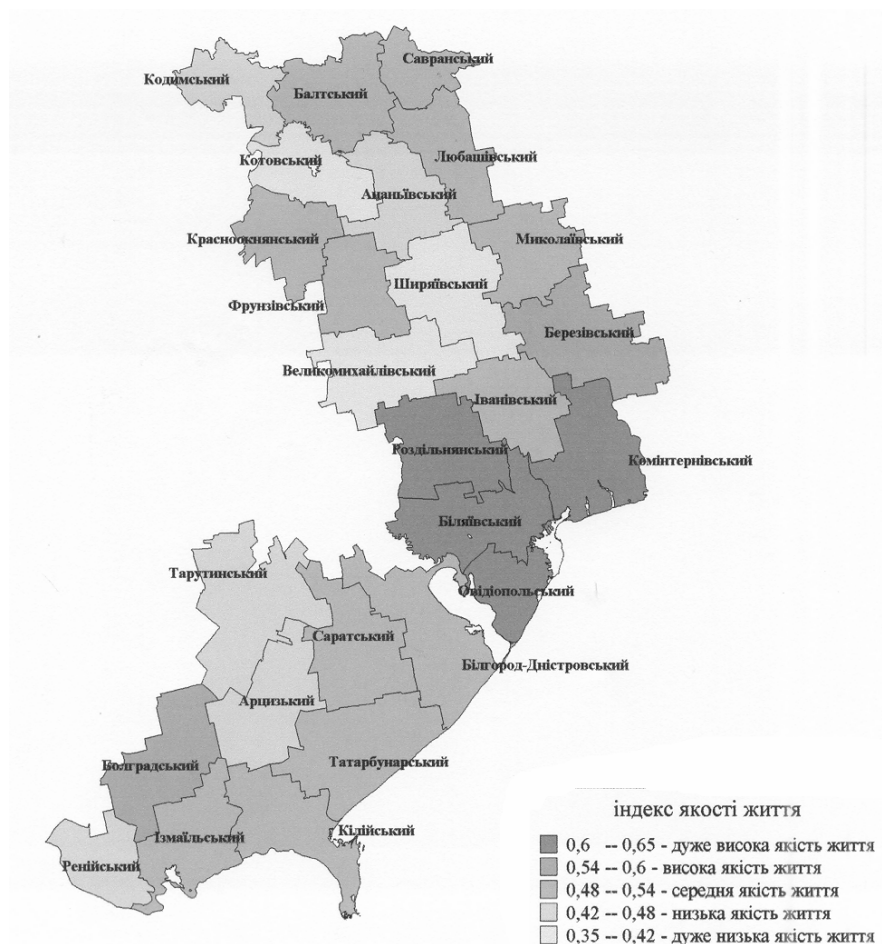

Рис.1. Якість життя сільського населення Одеського регіону

Особливе значення для розвитку сільського населення відіграє **транспортний фактор**. Наявність автошляхів з твердим покриттям та залізниці можуть надати більші можливості населенню для здійснення поїздок, наприклад з метою збуту власної сільськогосподарської продукції в місті чи здійсненні торгівлі вздовж трас (особливо державного та міждержавного значення); близькість автошляхів до сільських населених пунктів часто пришвидшує, а іноді й

удешевляє отримання тих чи інших послуг. Мережа шляхів загального користування в області становить 8,2 тис. км., з них з твердим покриттям – 7,4 тис. км., у тому числі 1,5 тис. км. автошляхів загального значення. Область має розвинену мережу залізниць, протяжністю 1100 км, з них 670 км електрифіковано. Жителі сільських населених пунктів, що знаходяться недалеко від залізниці мають додаткові можливості зайнятості.[1, с. 90]

Як показали результати дослідження найбільший серед перелічених факторів вплив має **близькість до обласного центру**. Сільське населення, що проживає в приміській зоні має ряд переваг:

- Можливості збуту сільськогосподарської продукції в місті;
- В приміських районах зберігаються атрибути благоустрою: оснащення газопроводом, центральним водопостачанням опаленням та ін.;
- Кращі можливості отримання послуг вищих рангів – потрібно витратити менше зусиль та коштів, чим для населення, що проживає на великій віддалі від центру.
- Формування часто міського способу життя на приміських територіях, через процеси урбанізації.

Починаючи з 1990-х років минулого століття для сільського населення характерний позитивний механічний приріст. Така дуже незвичайна для демографів тенденція посилюється абсолютним скороченням населення міст, включаючи саму Одесу. Дана явище викликане соціально-економічною кризою в державі; населення переміщується в село в зв'язку з дороговизною життя в місті. Механічний приріст сільського населення в 2006 році склав $1,6\text{‰}$ проти -2‰ в 1990 році. Але така ситуація спостерігається не в усіх районах області, найбільш привабливими для іммігрантів є райони приміської та приморської смуги Одещини, що пояснюється впливом обласного центру та моря.

Так, в 2006 році додатні сальдо міграції в Овідіопольському районі було $+34,3\text{‰}$, Комінтернівському – $+14,8\text{‰}$, Роздільнянському – $+12,3\text{‰}$, тоді як для районів північної та центральної частини області характерне негативне сальдо міграції, найнижчим воно було в Миколаївському – $-12,9\text{‰}$, Фрунзівському – $-8,4\text{‰}$ районах.

Абсолютне зростання чисельності сільського населення в 2006 році відбувалося лише в приміських районах: Овідіопольському ($33,5\text{‰}$), Комінтернівському ($9,2\text{‰}$), Роздільнянському ($4,9\text{‰}$) та Білгород-Дністровському районі приморської смуги області ($0,7\text{‰}$). Вплив міграційного приросту проявляється в нівелюванні від'ємної динаміки природного приросту і в

невеликому зростанні чисельності сільського населення деяких (а саме районів приморської смуги та приміських) районів.

Як бачимо великий вплив на формування високої якості життя сільського населення має **фактор близькості моря**. Розвиток рекреаційних зон надає певних переваг для сільського населення створенням робочих місць, правда дещо сезонного характеру. Також розвиток цих зон компенсує негативні явища урбанізації, разом з тим є, в свою чергу, є результатом впливу урбанізаційних процесів, через поширення міського способу життя серед сільського населення адже комфортність часто дорівнюється міському комфорту. Ще одним позитивним фактором є зайнятість населення в портах. За даними якості життя п'ять приморських районів Одещини: Овідіопольський, Комінтернівський, Білгород-Дністровський, Татарбунарський та Кілійський мають високі показники окремих компонентів якості життя (окрім Татарбунарського, який відстає за рівнем здоров'я населення та комфортності середовища проживання).

Проживання на території населення **різних національностей** в свою чергу може впливати на формування тут відповідної якості життя. Так, за національним складом Одеська область помітно відрізняється від інших областей України. в її межах проживає понад 100 національностей і народностей, причому особи некорінної національності становлять 37% населення. При переважній більшості українців, які утворюють титульну націю, тут проживають так звані національні меншини, найбільша частка їх це росіяни, болгари, молдовани, гагаузи, тощо. Найбільша різноманітність в національному складі спостерігається в межиріччі Дністра і Дунаю (колишня Бессарабія, воз'єднана з УРСР в 1940 році). [1, с.48] В придунайській зоні більш сприятлива демографічна ситуація, що зумовлено тим, що тут досить помітна частка етнонаціональних груп, таких як болгари, молдовани, гагаузи, де збереглися ще традиції багатодітності, саме тут спостерігаються найнижчі показники розлучуваності, та висока частка населення працездатного віку, що сформувала тут демографічний потенціал для відтворення населення. Після аналізу результатів

опитування сільського населення, були зроблені висновки, що найбільш задоволені своїм життям, можливостями ведення при-

садибного господарства та життям в цілому було саме населення даного субрегіону.

Література

1. Одеський регіон: природа, населення, господарство / Під ред. О.Г.Топчієва.- Одеса: Астропринт, 2003. - 184с.
2. Прокопа І., Попова О. Депресивні сільські території: методичні засади визначення // Економіка України. - 2007. - №8.-С.61-70.
3. Савюк О.Ю. Методика вимірювання якості життя населення: суспільно-географічний підхід // Географія і сучасність. Зб. наукових праць національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2006. – Вип.15 – С.42-45.
4. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник - Одеса: Астропринт, 2001. – 560с.

УДК 911.3:377 (477.54)

Павло Вірченко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються сучасні стан та проблеми професійно-технічної освіти Харківського регіону за останні роки. Подано стислий аналіз основних соціально-географічних показників професійно-технічної освіти області.

Вірченко П.А. Социально-географическая характеристика системы профессионально-технического образования в Харьковской области на современном этапе развития общества. В статье анализируются современное состояние и проблемы профессионально-технического образования в Харьковской области за последние годы. Подан сжатый анализ основных социально-географических показателей профессионально-технического образования в области.

Virchenko P.A. Social-geographic characteristic of the system of vocational education formation of the Kharkov area on the modern stage of the development our society. In the article modern state and problems of the vocational education of the Kharkov area is analysed. The compressed analysis of basic social-geographic indexes of the vocational education is given.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі суспільно-економічних перетворень, які останнім часом відбуваються в нашій країні, важливе місце займає проблема забезпеченості національної економіки висококваліфікованими фахівцями, здатними прискорити науково-технічний прогрес, забезпечити зростання економічного і соціального розвитку держави та підвищити загальний добробут населення. Вирішити цю проблему допоможе гнучка та адаптована до сучасних реалій ринкової економіки система професійно-технічної освіти, яка є базисом не тільки науково-технічного та соціально-технологічного розвитку суспільства, а й основою вдосконалення суспільного виробництва в цілому.

Але за роки незалежності в системі професійної підготовки нашої держави від-

булися суттєві зміни, які автор намагався проаналізувати у даному дослідженні.

Метою даної статті є суспільно-географічний аналіз основних соціально-географічних показників системи професійно-технічної освіти Харківської області. Виходячи з поставленої мети, було сформульовано наступні завдання:

- проаналізувати правове поле, у якому функціонує професійно-технічна освіта;
- розглянути сучасний стан розвитку системи професійно-технічної освіти Харківщини;
- провести порівняння окремих соціально-географічних показників системи професійно-технічної освіти області за період з 1990/1991 до 2007/2008 навчальних років.

Як свідчить **аналіз попередніх досліджень** питанням становлення і розвитку те-

орії, принципів підготовки кваліфікованих робітничих кадрів присвячені праці В. Балущка, А. Веселова, Н. Падуна, М. Пузанова, Г. Терещенка, Г. Ясніцького, В. Радченка, О. Щербака тощо. Зазначеними вище авторами розроблені окремі аспекти діяльності системи підготовки робітничих кадрів на різних етапах її розвитку, але соціально-географічні дослідження стосовно функціонування системи професійно-технічної освіти, особливо на регіональному рівні, потребують подальшої розробки.

Викладення основного змісту дослідження. Перехід від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової продовжувався достатньо тривалий час і супроводжувався структурною перебудовою всіх галузей суспільного виробництва, у тому числі й освітнього комплексу. Значних змін у цих трансформаційних процесах зазнала й система професійно-технічної освіти як держави в цілому, так і її регіонів.

Підґрунтям для нормального функціонування будь-якої галузі господарства є чітко визначена та врегульована законодавча база. Задекларована у головному Законі України, побудова незалежної, демократичної, соціальної, правової держави [4, с. 4], потребує відмови від командних методів управління та широке впровадження ринкових механізмів господарювання, а також приведення законодавства нашої держави

до принципів демократії і міжнародного права.

На сьогодні професійно-технічна освіта (ПТО) України має сформовану законодавчу основу, яка ґрунтується на Конституції України і складається з Закону України «Про освіту», Закону України «Про професійно-технічну освіту» та інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України, затверджених Верховною Радою. Законодавством України професійно-технічна освіта визначається як складова системи освіти, яка «...забезпечує здобуття громадянами професії..., допрофесійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників...» [3, с. 30].

Станом на початок 2007/2008 навчального року (н. р.) в Харківській області функціонували 58 професійно-технічних навчальних закладів [6, с. 24], за кількістю яких наша область займала п'яте місце в Україні, поступаючись Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Львівській областям (див. таблицю 1). Найбільша кількість закладів професійно-технічної освіти в Харківській області припадала на 1995/1996 навчальний рік і становила 63 одиниці [8, с. 450]. Слід також зазначити, що половина закладів професійно-технічної освіти Харківщини (29 з 58) розташовані в обласному центрі. Динаміку кількості професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) нашої області за період незалежності демонструє діаграма на рисунку 1.

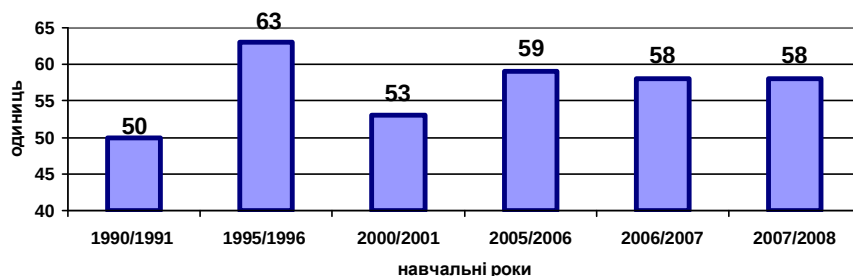

Рис. 1. Динаміка кількості професійно-технічних навчальних закладів Харківської області за період з 1990/1991 до 2007/2008 н. р. (побудовано за даними [7])

Тенденцію до зменшення кількості закладів професійно-технічної освіти Харківщини можна було б пояснити тим, що частина колишніх ПТУ перейшла до складу

вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації. Та, на жаль, їх кількість теж не зростає, а, навпаки, скоротилась з 49 (у

1990/1991 н. р.) до 37 (у 2007/2008 н. р.) одиниць.

За роки незалежності суттєвих змін зазнали й кількісні показники наповнюваності закладів професійно-технічної освіти області. Якщо в 1990/1991 навчальному році чисельність учнів та слухачів у закладах ПТО

складала більше 33 тис., то у 2007/2008 н. р. вона скоротилась більше ніж на 14 тис. і дорівнювала 18,6 тис. Динаміку кількості учнів та слухачів у закладах професійно-технічної освіти Харківщини за останні роки демонструє графік на рисунку 2.

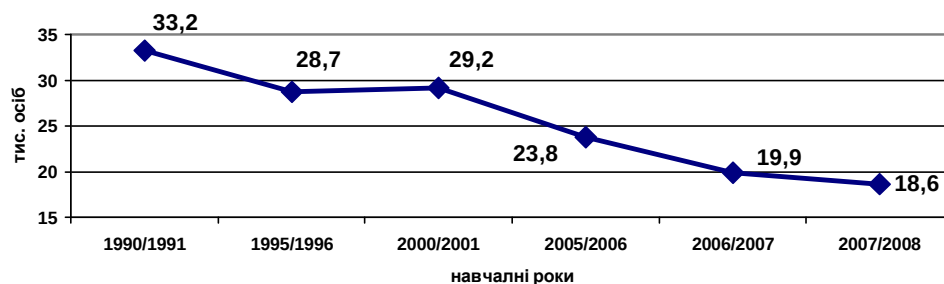

Рис. 2. Динаміка кількості учнів та слухачів у закладах професійно-технічної освіти Харківської області за період з 1990/1991 до 2007/2008 н. р. (побудовано за даними [7])

Зменшення кількості учнів та слухачів, на нашу думку, ніяк не пов'язане зі зниженням попиту на спеціалістів, яких готують заклади профтехосвіти. Навпаки, на ринку праці сьогодні відчувається значний дефіцит фахівців робітничих професій. Заводи, за інформацією начальника Харківського обласного центру зайнятості, «...вишикувалися в чергу – і просять токарів, слюсарів, ливарників, верстатників, електриків...» [10].

За даними обласної служби зайнятості населення в Харківській області, станом на кінець 2007 року, банк вакансій налічував 125 тис. вільних робітничих місць, які були заявлені від 17 тис. працедавців [5]. Підприємствам області в 2007 році було потрібно більше 2,5 тис. токарів, 955 фрезерувальників, 474 шліфувальники, 310 операторів токарних верстатів з числовим програмним забезпеченням. Але закладами професійно-технічної освіти області в 2007 році було випущено лише 15 токарів-фрезерувальників і 16 токарів-слюсарів по ремонту автомобілів. Професійно-технічні навчальні заклади області не випустили жодної групи слюсарів по механоскладальним роботам і машиністів крану [5]. Це в той час, коли Харківщина спеціалізується на машинобудуванні й гостро потребує фахівців зазначених вище професій. У структурі

вакансій ринку праці нашого регіону робітничі професії досягають майже 70 відсотків, але попит підприємств сьогодні можна задовольнити тільки на 25 %. Деякі статистичні показники діяльності закладів професійно-технічної освіти окремих регіонів України, у тому числі і Харківщини станом на початок 2006/2007 н. р., демонструє таблиця 1.

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що за кількістю учнів та слухачів у закладах професійно-технічної освіти наша область займає восьме місце в Україні, пропустивши вперед регіони з нижчим, ніж на Харківщині, рівнем індустріалізації (Вінницьку, Запорізьку та Луганську). Така ситуація з підготовки фахівців робітничих професій не може втішати, бо для сталого зростання суспільного виробництва регіону потрібно мати стабільне забезпечення не тільки матеріальними, а й трудовими ресурсами, які відповідають сучасним вимогам ринку праці. У 2007 році з 29704 випускників, які закінчили 9 класів, у Харківській області тільки 12,4 % (3691 особа) продовжили навчання у закладах ПТО [7, с. 7], в той час як у Луганській області аналогічний показник складав 27,3 %, у Тернопільській – 22,2 %, у Вінницькій – 19,0 %, у Донецькій – 17,9 %, у Львівській – 17,4 %.

Таблиця 1

Деякі статистичні показники діяльності закладів професійно-технічної освіти окремих регіонів України станом на початок 2006/2007 н. р. (побудовано за даними [7])

Регіон	Кількість закладів всього (одиниць)	Частка від загальноукраїнської кількості (%)	З них заклади, які готують робітників з наданням повної загальної середньої освіти	Кількість учнів, слухачів всього (осіб)	Відсоток від загальноукраїнської чисельності учнів, слухачів (%)
Україна	1022	100	844	454352	100
Донецька обл.	120	11,7	100	49801	11,0
Луганська обл.	81	7,9	73	32513	7,2
Дніпропетров.обл.	68	6,7	63	34382	7,6
Львівська обл.	62	6,1	53	32113	7,1
Харківська обл.	58	5,7	44	19581	4,3
Запорізька обл.	44	4,3	40	20440	4,5
Вінницька обл.	38	3,7	30	19992	4,4
м. Київ	31	3,0	25	21009	4,6
Чернівецька обл.	16	1,6	15	7693	1,7
м. Севастополь	6	0,6	5	3241	0,7

Зменшення кількості учнів та слухачів у закладах професійно-технічної освіти, на нашу думку, пов'язане не тільки з сучасною демографічною ситуацією (за розрахунками автора чисельність випускників шкіл у Харківській області буде скорочуватись до 2020 року [2, с. 66]), а також зі зростанням престижу вищої освіти, небажанням сучасної молоді займатися фізичною працею, неефективною державною і регіональною політикою у сфері зайнятості населення, недостатньою інформованістю випускників шкіл, щодо потреб сучасного ринку праці, слабкою роботою відповідних служб у напрямку професійної орієнтації серед школярів та абітурієнтів, низькою матеріальною та соціальною мотивацією майбутніх фахівців з боку роботодавців тощо.

Важливою проблемою у подальшому розвитку професійно-технічної освіти залишається застаріла матеріальна база закладів ПТО та низький рівень фінансування цієї галузі освітнього комплексу. За даними статистики, за останні п'ять років (2002-2006 рр.) видатки на профтехосвіту залишаються стабільно на рівні 1,2 % від загальних видатків держбюджету [7, с. 1], при постійному зростанні витрат на комунальні послуги, заробітну плату персоналу та постійну інфляцію. Така ситуація не дозволяє закладам професійно-технічної освіти онов-

лювати матеріальну і навчальну базу та готувати спеціалістів, які б відповідали вимогам сучасного ринку праці. У деяких закладах ПТО майбутніх механізаторів до цих пір готують на списаних «Нивах», а слюсарів – на зношених верстатах. Але навіть цей металобрухт обходиться закладам ПТО не дешево, оскільки щорічно держава стягує за нього чималий податок. Сучасна техніка і устаткування існують в учбових кабінетах більшості професійно-технічних закладів виключно на плакатах. За величезне везіння вважається поїздка слухачів ПТО на виставки, де демонструється сучасна техніка та обладнання. Саме там викладач може дійсно ознайомити своїх підопічних із сучасними технічними новинками.

Ще однією проблемою профтехосвіти є кадрове забезпечення. За статистичними даними на початок 2006/2007 н. р. навчально-виховний процес у закладах ПТО здійснював 1951 працівник, з яких: 714 викладачів (36,6 %) та 891 майстер виробничого навчання (45,7 %) [6, с. 13]. Але більша частина викладачів професійно-технічної освіти досягли пенсійного віку. Молоді наставники не йдуть працювати у заклади ПТО, бо рівень їхньої заробітної плати залишається одним із нижчих в освітній галузі, а, як відомо, економічні стимули залишаються го-

ловним важелем прийняття рішень для більшої частини індивідів.

Окрім освітньої, заклади професійно-технічної освіти виконують сьогодні ще і важливу соціальну функцію. Для дітей-сиріт або дітей з малозабезпечених сімей колишні ПТУ – мало не єдиний шанс отримати хоч якусь спеціальність.

У 2006/2007 н. р. у закладах ПТО навчалось 3070 дітей пільгових категорій, серед яких:

- учнів-сиріт – 847;

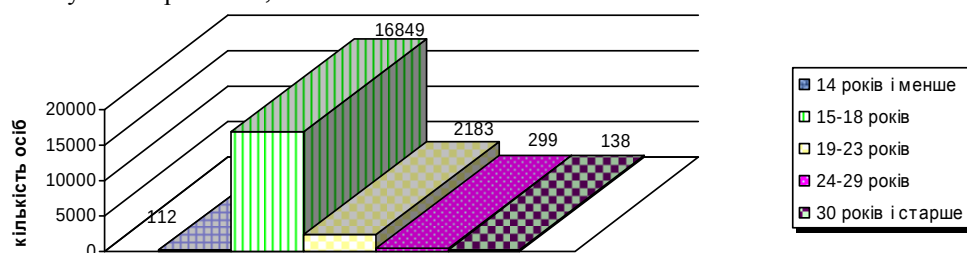

Рис 3. Розподіл учнів та слухачів професійно-технічних закладів освіти Харківської області за віком станом на початок 2006/2007 н. р. (побудовано за даними [7])

У статевій структурі учнів та слухачів навчальних закладів професійно-технічної освіти нашої області спостерігається значне переважання хлопців над дівчатами. Станом на кінець 2007 року в закладах ПТО Харківщини навчалось 7732 дівчини, що складає 39,5 % від загальної кількості осіб, які навчалися в закладах профтехосвіти.

У Законі України «Про професійно-технічну освіту» зазначено, що «...система професійно-технічної освіти складається з професійно-технічних навчальних закладів незалежно від форм власності та підпорядкування, що проводять діяльність у галузі професійно-технічної освіти..., або забезпечують підготовку кваліфікованих робітників» [9].

До професійно-технічних навчальних закладів, згідно з Законом України «Про освіту», належать:

- професійно-технічне училище відповідного профілю;
- професійне училище соціальної реабілітації;
- вище професійне училище;
- професійний ліцей;

- учнів з обмеженими можливостями – 330;
- дітей з малозабезпечених сімей – 1733;
- дітей-чорнобильців -160 осіб [6, с. 13].

У віковій структурі учнів та слухачів навчальних закладів професійно-технічної освіти Харківської області значно переважають особи у віці від 15 до 18 років (див. діаграму на рис. 3).

- професійний ліцей відповідного профілю;
- професійно-художнє училище;
- художнє професійно-технічне училище;
- училище-агрофірма;
- вище училище-агрофірма;
- училище-завод;
- центр професійно-технічної освіти;
- центр професійної освіти;
- навчально-виробничий центр;
- центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів;
- навчально-курсовий комбінат;
- навчальний центр;
- інші типи навчальних закладів, що надають професійно-технічну освіту або здійснюють професійно-технічне навчання [3, с. 31].

У Харківській області станом на початок 2006/2007 навчального року заклади ПТО здійснювали навчання за 143 професіями та 4 спеціальностями [6, с. 13]. Серед типів професійно-технічних навчальних закладів у нашій області переважали професійні ліцеї, яких нараховувалось 40. Більш детальну інформацію про кількісні показни-

ки типового складу ПТНЗ Харківщини подає діаграма на рисунку 4.

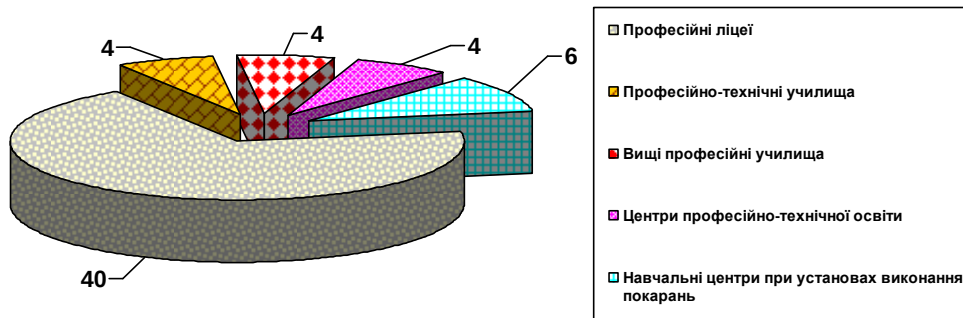

Рис. 4. Розподіл професійно-технічних навчальних закладів Харківської області за типами навчальних закладів станом на початок 2006/2007 н. р. (побудовано за даними [6])

У територіальній структурі закладів професійно-технічної освіти Харківщини лідирує обласний центр, який значно випереджає за кількістю закладів ПТО інші адміністративні одиниці області. Як уже зазначалось, у місті Харкові розташовано 29 закладів професійно-технічної освіти та ще 2 функціонують у Харківському районі, інші 27 закладів ПТО розташовані в інших містах та районах області, серед яких 6 ведуть професійну підготовку при установах виконання покарань. Кожний ступінь навчання у професійно-технічному навчальному закладі має теоретичну і практичну завершеність і «...підтверджується присвоєнням випусникам (учням) освітньо-кваліфікаційних рівнів "кваліфікований робітник", "молодший спеціаліст" згідно з набутими професійними знаннями, уміннями і навичками...» [9]. Більш детальну інформацію про територіальну структуру та напрями підготовки в навчальних закладах профтехосвіти області подає таблиця 2.

Дані таблиці 2 свідчать про те, що на території 12 адміністративно-територіальних одиниць області взагалі відсутні заклади професійно-технічної освіти, а в переважній більшості районів, де такі заклади функціонують, готують спеціалістів вузької спеціалізації - для сільського господарства та агропромислового комплексу. Незважаючи на це, проблема забезпечення професійними кадрами у сільській місцевості залишається актуальною, не зважаючи на значну кількість навчальних закладів, які готують фахівців для цієї галузі економіки. На нашу думку, це пов'язано з тим, що пе-

реважна більшість випусників аграрних ліцеїв не поспішає повертатися в село, а після отримання диплому продовжують навчання в інших навчальних закладах (достатньо часто не за тим профілем по якому отримана попередня освіта) або намагаються працевлаштуватися в місті за будь-яким фахом, з надією залишитись там на постійне проживання.

Висновки. На сучасному етапі соціально-економічних перетворень в Україні взагалі та в Харківському регіоні зокрема важливе значення має забезпечення відповідних галузей економіки висококваліфікованими, мобільними на ринку праці робітниками, особливо робітничих професій. Саме таких фахівців готують освітні заклади системи професійно-технічної освіти, яка в даний час переживає не легкі часи.

Важливою умовою подальшого розвитку профтехосвіти є сформована законодавча база. Але не зважаючи на цю обставину, у даній галузі освітнього комплексу існує безліч проблем та протиріч, які потребують найшвидшого вирішення. Серед них, на нашу думку, найважливішими є наступні:

- низький рівень фінансування закладів професійно-технічної освіти, який не дозволяє оновлювати матеріально-технічну та навчальну базу, що, у свою чергу, веде до зниження загального рівня підготовки майбутніх робітників;

- зменшення загальної кількості закладів ПТО та контингенту учнів і слухачів в них веде до дисбалансу на ринку праці, і це при тому, що в останні роки стрімко зростає попит на фахівців робочих спеціальностей;

Таблиця 2

Територіальна структура та спеціалізація навчання закладів професійно-технічної освіти Харківської області станом на кінець 2006/2007 н. р. (побудовано за даними [1])

Адміністративна одиниця	Кількість закладів ПТО	Напрямки підготовки
Всього по області	58	
м. Харків	29	Спеціалісти машинобудування, електротехнічної, легкої, харчової, поліграфічної промисловості, хлібопекарського виробництва, автомобільного та залізничного транспорту, будівництва, зв'язку, комунального господарства та побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування, соціальної реабілітації, фінансового та бухгалтерського обліку, комп'ютерних технологій та з ремонту автотранспорту
Первомайська міськрада	1	Дані відсутні
Чугуївська міськрада	2	Спеціалісти АПК
Балаклійський р-н	1	Спеціалісти АПК
Барвінківський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Богодухівський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Вовчанський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Дворічанський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Дергачівський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Зміївський р-н.	1	Спеціалісти в галузі енергетики
Золочівський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Ізюмський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Кегичівський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Красноградський р-н.	1	Дані відсутні
Краснокутський р-н.	1	Спеціалісти АПК
Куп'янський р-н. разом з міськрадою	2	Спеціалісти АПК та будівництва
Лозівський р-н. разом з міськрадою	2	Спеціалісти АПК та залізничного транспорту
Нововодолазький р-н.	1	Спеціалісти АПК
Харківський р-н	2	Спеціалісти АПК та залізничного транспорту
Шевченківський р-н.	1	Спеціалісти АПК
При установах виконання покарань	6	Дані відсутні

- у межах 12 адміністративно-територіальних одиниць Харківської області взагалі відсутні заклади професійно-технічної освіти, а ще в 15 районах області функціонує тільки по одному закладу ПТО;

- для більшості районів Харківщини, де функціонують навчальні заклади профтехосвіти, характерна однобока спеціалізація у підготовці фахівців;

- проблемним питанням залишається також кадрове забезпечення навчальних закладів професійно-технічної освіти та вікова структура викладачів і майстрів вироб-

ничого навчання, більша частина яких досягла пенсійного віку тощо.

Проведене дослідження ще раз підтверджує актуальність тих проблем, які сьогодні стоять перед системою професійно-технічної освіти нашої області зокрема, та України в цілому, від вирішення яких залежить майбутнє процвітання нашого регіону і держави. Представлене дослідження не може вважатись завершеним і потребує подальшої розробки, чим і займається автор.

Література

1. Безменов Н.И. Учебные заведения Харькова и области: Абитуриенту 2006. – Х.: Парус, 2006. – 96 с.;
2. Вірченко П.А. Вплив демографічних чинників на функціонування науково – освітнього комплексу Харківської області // Вісник Харківського національного університету імені В.Н Каразіна, № 753, Харків. – 2006, с. 63-68;
3. Закон України «Про освіту» // Законодавство України про вищу освіту (станом на 12.04.2006 р.).- Х.: ПП Стеценко, 2006. - 140 с.;
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.- К.: Преса України, 1997.-80 с.;
5. Морозова М. Нужно возрождать рабочие профессии // Вечерний Харьков, 27 декабря 2007 г.;
6. Отримання освіти в навчальних закладах Харківської області // Комплексна економічна доповідь. - Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2008. - 26 с.;
7. Статистичний бюлетень «Продовження навчання та здобуття професій». – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – 26 с.;
8. Статистичний щорічник Харківська область у 2006 році. - Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2007. - 562 с.;
9. www.osvita.org.ua/pravo/law_04/;
10. <http://new-day.com.ua/?id=954>.

УДК 911.3

Ганна Кулешова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В статті розглянуто особливості зовнішньоторговельної діяльності Харківського регіону. Проведено аналіз основних показників експорту та імпорту області. Розглянуто зовнішньоторговельні зв'язки Харківщини з іншими країнами та регіонами світу. На основі проведеного дослідження визначена роль зовнішньої торгівлі у соціально-економічному розвитку регіону.

Ganna Kuleshova. The foreign trade of border region (for example of Kharkiv region). In this article the main aspects of the foreign trade of Kharkiv region have been studied. The results of export and of import are analyzed. The foreign links of Kharkiv region with the other countries and regions of the world have been considered. On the basis of the investigation we arrived at the conclusion about the role of the foreign trade in the region development.

Актуальність дослідження. Активізація взаємовигідних відносин між Україною та іншими країнами і регіонами світу, збільшення обсягів зовнішньоекономічної діяльності, зокрема зовнішньої торгівлі її регіонів є стратегічним напрямком розвитку держави в цілому.

Регіони України являються складовими господарського комплексу країни та відіграють вагомий роль у формуванні потоків товарів та послуг. Розвиток світового господарства та сучасних інтеграційних процесів вимагає детального аналізу стану участі регіонів у міжнародному поділі праці на основі виявлення специфіки їх зовнішньоторговельних зв'язків. Особливо це стосується прикордонних регіонів, оскільки вони відіграють роль базових у формуванні співробітництва із суміжними країнами.

Важливою особливістю прикордонних регіонів є їхня віддаленість від центральних ринків країни та близькість до ринків сусідніх держав, що надає їм певної специфіки у формуванні зовнішньоторговельних зв'язків.

Для прикордонних регіонів характерна своєрідна специфіка зовнішньоторговельних зв'язків, яка проявляється у їхній географічній та товарній структурах, значній залежності від політичних орієнтирів країни, співвідношення бар'єрної та контактної функцій державного кордону. Тому особливості актуальності набуває питання аналізу зовнішньої торгівлі прикордонного регіону в контексті виявлення конкурентних переваг та сталого розвитку території, що зумовило вибір теми даної роботи. Актуальність дослідження також обумовлено необхідністю

тую виявлення пріоритетів зовнішньоторговельної співпраці Харківської області з іншими країнами та регіонами світу, зокрема з Російською Федерацією.

Мета дослідження – аналіз зовнішньої торгівлі Харківської області, як прикордонного регіону України у часовому та територіальному аспектах, виявлення особливостей географічної та товарної структури експортно-імпортних операцій та їх впливу на соціально-економічний розвиток території.

Об'єкт дослідження – зовнішньоторговельні зв'язки Харківської області.

Предмет дослідження – особливості та специфіка експорту та імпорту товарів Харківського регіону України, як прикордонного.

Аналіз попередніх досліджень. Важливість наукових досліджень у сфері зовнішньоторговельних зв'язків прикордонного регіону характеризується значним масивом публікацій з даної тематики. Зокрема, питаннями теорії та практики зовнішньоекономічної діяльності та транскордонного співробітництва прикордонних регіонів займаються такі вітчизняні та закордонні науковці, як А. Балабанов, І. Балабанов, Л. Вардомський, А. Голіков, М. Долішній, О. Жулканич, В. Колосов, О. Кірюхін, П. Луцишин, Ю. Макогон, Н. Мікула, В. Пила, С. Пирожков, І. Сторонянська, П. Черномаз та ін. Зважаючи на значні доробки у сфері вивчення різнобічних аспектів зовнішньої торгівлі, все ж таки аналіз регіонального сегменту експортно-імпортних операцій України залишається актуальним питанням наукових досліджень в умовах розширення інтеграційних процесів та забезпеченні сталого розвитку прикордонних територій та України в цілому.

Виклад основного матеріалу. Харківська область являється одним з 19 прикордонних регіонів України, межує з Російською Федерацією та займає 6,8% прикордонної площі України. Територія області має 450 км державного кордону, що становить 23,4% від загальної довжини сухопутного російсько-українського кордону, чим визначається значний рівень розвитку зовнішньоторговельних зв'язків саме з регіонами Російської Федерації.

Серед головних чинників, які обумовлюють специфіку географічної та товарної структури експорту та імпорту товарів Харківського регіону слід назвати економіко-географічне та транспортно-географічного положення, особливості історико-господарського освоєння та спеціалізації господарства області, рівень розвитку ринкової інфраструктури тощо.

Територія регіону характеризується сусідським положенням щодо Російської Федерації, а саме межує з Белгородською областю, яка демонструє за останні роки стійку позитивну динаміку соціально-економічного зростання, а тому виступає вигідним партнером у зовнішньоторговельній діяльності.

Харківський регіон має густу транспортну мережу. Через територію області пролягають важливі залізничні та автомобільні магістралі які з'єднують південні регіони України з Російською Федерацією та характеризують транзитний потенціал Харківщини.

Харківська область входить до складу історико-етнографічної землі – «Слобожанщини», що зумовлює розвиток поряд з економічними зв'язками тісних етнічних, наукових, культурних, побутових стосунків з регіонами Росії.

Харківщина впродовж тривалого часу розвивалася як внутрішній регіон Радянського Союзу, що значно вплинуло на встановлення коопераційних зв'язків з регіонами Росії та країнами СНД, визначило спеціалізацію господарства. Регіон мав чітку орієнтацію на російський ринок, що суттєво вплинуло на сучасний стан географічної структури його експорту та імпорту.

Сьогодні Харківська область являється потужним промисловим центром України, в економіці якого ведучі позиції займають галузі сектору високих технологій, а саме машинобудування, верстатобудування, приладобудування, авіаційна, фармацевтична промисловості, які визначають товарну структуру експорту регіону. Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків регіону відбувається в рамках виконання «Регіональної програми розвитку експортного потенціалу Харківської області у 2007-2008 роки», за-

твердженою Харківською обласною радою у 2005 році [6].

Незважаючи на важливість збільшення зовнішньої торгівлі послугами як загально-світової тенденції, на сьогодні найбільшу питому вагу у зовнішньоторговельних зв'язках Харківського регіону займає торгівля товарами (87,1%).

У 2007 році зовнішньоторговельний оборот Харківської області склав 3 млрд. 435,9 млн. дол. США. Експортні поставки становили 1 млрд. 147,4 млн. дол. США, імпорتنі надходження - 2 млрд. 288,5 млн.

дол. США. Впродовж 2007 року суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності Харківського регіону експортували продукцію до 101 країни світу, імпортні товари надійшли до підприємств із 106 країн. У 2007 році експортні операції здійснювали 938 підприємств регіону, імпортні товари отримано 1388 підприємствами області [5, 6].

Питома вага Харківщини у зовнішній торгівлі товарами України у 2007 році становила по експорту 2,3 % (7 місце в країні), по імпорту – 3,8% (7 місце серед регіонів України) (табл. 1).

Таблиця 1

Місце Харківської області серед регіонів України за показниками зовнішньої торгівлі товарами у 2007 році *

Експорт				Імпорт			
	млн.дол. США	у % до загального обсягу	Місце серед регіонів України		млн.дол. США	у % до загального обсягу	Місце серед регіонів України
Україна	49248,1	100		Україна	60669,9¹	100	
Донецька	10663,7	21,7	1	м. Київ	23936,4	39,5	1
Дніпропетровська	9816,7	20,0	2	Дніпропетровська	5221,4	8,6	2
м. Київ	5329,3	11,0	3	Донецька	4243,9	7,0	3
Запорізька	4325,2	9,0	4	Запорізька	3559,2	5,9	4
Луганська	3963,7	8,1	5	Київська	2596,4	4,3	5
Полтавська	2142,0	4,4	6	Одеська	2543,9	4,2	6
Харківська	1147,4	2,3	7	Харківська	2288,5	3,8	7
Закарпатська	1129,8	2,3	8	Закарпатська	1552,5	2,6	8
Миколаївська	1102,5	2,3	9	Луганська	1484,5	2,4	9
Одеська	1101,4	2,2	10	Львівська	1454,7	2,4	10
Львівська	1026,9	2,1	11	Волинська	1057,9	1,7	11
Івано-Франківська	1005,5	2,1	12	Полтавська	899,5	1,5	12
Київська	750,8	1,5	13	Івано-Франківська	789,0	1,3	13
Черкаська	689,5	1,4	14	Миколаївська	533,9	0,9	14
Сумська	682,0	1,4	15	Черкаська	494,9	0,8	15
Вінницька	485,9	1,0	16	Рівненська	390,6	0,6	16
Автономна Республіка Крим	463,0	1,0	17	Сумська	374,5	0,6	17
Волинська	422,4	0,9	18	Хмельницька	330,6	0,5	18
Житомирська	405,1	0,9	19	Вінницька	305,6	0,5	19
Рівненська	384,7	0,8	20	Житомирська	294,7	0,5	20
Чернігівська	362,5	0,8	21	Чернігівська	284,6	0,5	21
Хмельницька	336,7	0,7	22	Автономна Республіка Крим	266,8	0,4	22
Херсонська	325,8	0,7	23	Херсонська	189,2	0,3	23

Кіровоградська	272,5	0,6	24	Кіровоградська	176,0	0,3	24
Чернівецька	157,4	0,3	25	Тернопільська	168,6	0,3	25
Тернопільська	125,0	0,3	26	Чернівецька	133,7	0,2	26
м. Севастополь	109,1	0,2	27	м. Севастополь	51,8	0,1	27

¹ – з урахуванням нерозподілених за регіонами поставок нафти сирогої

* складено автором за даними [5]

Аналізуючи динаміку показників зовнішньої торгівлі товарами Харківської області (рис. 1), можна зробити висновок, що для регіону характерне поступове зростання зовнішньоторговельного обороту та значне збільшення негативного сальдо зовнішньої торгівлі, починаючи з 2004 року. Так, у порівнянні з 2000 роком експорт товарів у 2007 році збільшився на 72,5%, імпорт – на 80,3%, у тому числі у співвідношенні з 2005

роком експорт виріс на 37,1%, імпорт – на 31,3%. Найбільший приріст імпортних надходжень спостерігався у період 2004 – 2005 рр. (30,3%), що призвело до стрімкого зростання від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі (- 699,9 млн. дол. США). Найбільшу питому вагу у імпортних надходженнях займала продукція, спрямована на переоснащення основних фондів ведучих підприємств регіону.

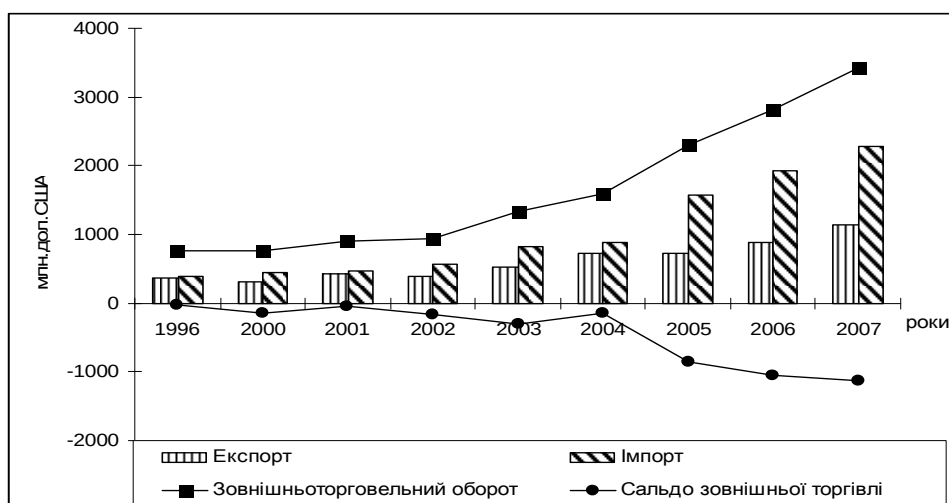

Рис. 1 Динаміка показників зовнішньої торгівлі товарами Харківської області за період 1996 – 2007 рр. (побудовано автором за даними [3, 4, 5])

Характерною тенденцією у 2007 році є приріст експортних поставок на 22,6% (у 2006 – 18,8%) та зниження темпів приросту від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі у 2,3 рази у порівнянні з 2006 роком.

Головними партнерами України у експорті товарів є країни Європи та Азії, на долю яких у 2006 році припадало 54,3% експортних поставок (рис. 2.), а у 2007 році – 51%, тоді як частка експорту до країн СНД у 2006 році становила 32,5% (у 2007 році –

37,8%). У той же час, експортний потенціал Харківської області значною мірою орієнтований на торгівлю з країнами СНД, частка яких у зовнішній торгівлі товарами регіону у 2006 році складала 75,7% (рис. 2), а у 2007 році досягла 80%. Як для України в цілому, так і для Харківської області у 2007 році характерна тенденція зростання експорту до країн СНД, та його зменшення до країн Європи.

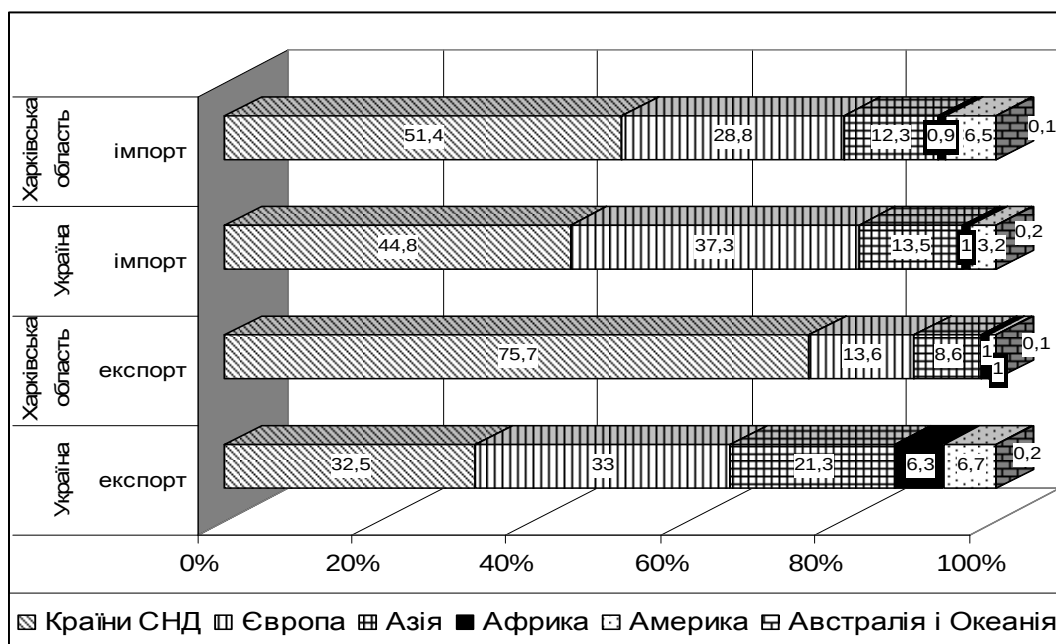

Рис. 2 Розподіл зовнішньої торгівлі товарами України та Харківської області у 2006 році за регіонами світу (побудовано автором за даними [5, 6])

В цілому для України поряд із значною долею (44,8%) імпортних надходжень з країн СНД, потужні позиції займають Європа та Азія (37,3% та 13,5% відповідно). В імпорті товарів Харківської області найбільшу питому вагу займають країни СНД, частка яких становить більше половини усіх імпортних надходжень регіону. Із країн Європи та Азії у 2006 році здійснювалось 41,1% імпорту (рис. 2). Частка інших регіонів світу у імпорті товарів як України, так і Харківської області незначна. Так, на країни Америки припадає 3,2% імпорту товарів України, Африки – 1%, Австралії та Океанії – 0,2% та 6,5% 0,9% і 0,1% відповідно імпортних надходжень до Харківщини (рис. 2).

У 2007 році для Харківської області характерна тенденція збільшення імпорту з країн СНД та Європи, в цілому по Україні імпортні надходження з країн СНД дещо знизилися (на 2,6%) та відбувається приріст імпорту з країн Європи та Азії.

Головним торговельним партнером Харківської області залишається Російська Федерація, на яку припадає майже половина всіх експортно-імпортних операцій регіону. Експорт товарів до Російської Федерації у 2007 році збільшився майже по всім групам товарів і склав 52,6%, імпорт становив 44,9% від сумарних імпортних надходжень регіону.

Серед країн Європи найбільші обсяги експорту та імпорту належать Німеччині, Італії, Польщі, Литві, до яких у 2007 році здійснювалось близько 60% експортних поставок регіону [5].

Товарна структура експорту Харківської області (рис. 3) тісно пов'язана із специалізацією господарства регіону і характеризується суттєвим домінуванням продукції машинобудівної галуззі (механічне обладнання, машини, устаткування та механізми, транспортні засоби та шляхове обладнання), яка у 2007 році становила 50,5% експорту регіону (рис. 3).

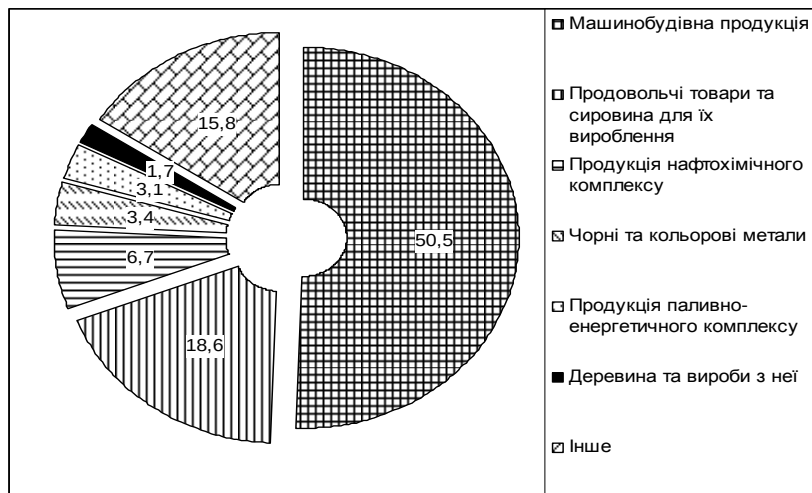

Рис. 3 Товарна структура експорту товарів Харківської області у 2007 році (побудовано автором за даними [5])

У цілому товарна структура експорту Харківщини відповідає загальносвітовим тенденціям зростання експорту товарів з високою доданою вартістю. До того ж, відбувається розширення продажу на зовнішніх ринках вже конкурентоспроможної продукції харківських виробників (будівельних матеріалів та кераміки, продуктів харчування, текстилю, взуття), яка не була раніше

характерною для регіону, що свідчить про диверсифікацію експорту.

У технологічній структурі експортних поставок Харківської області домінує високотехнологічний сектор, питома вага якого становить 52,3% від загального обсягу експорту. Для порівняння, в середньому по Україні частка продукції високотехнологічного сектору в експорті становить тільки 18,1% (рис. 4).

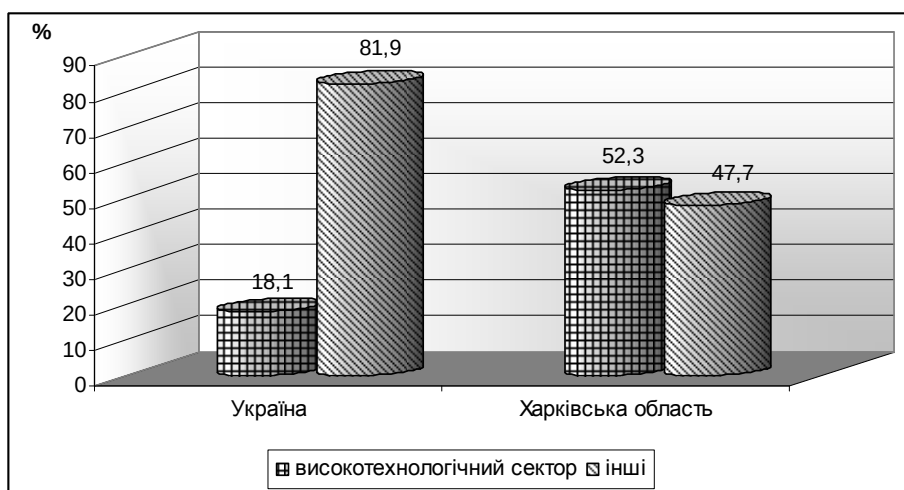

Рис. 4 Технологічна структура експорту України та Харківської області у 2007 році (побудовано автором за даними [5])

Продукція даного сектору (електричні машини і устаткування, наземні транспортні

засоби, котли, машини, апарати і механічні пристрої, фармацевтична продукція, прила-

ди і апарати) вимагає впровадження інноваційних технологій на підприємствах області для збереження конкурентоспроможності на світовому ринку та утриманні лідерства у структурі експорту Харківщини [5].

У загальній вартості експортних поставок у 2007 році друге місце займає продукція галузей, що відносяться до сектору середніх технологій (харчова, легка, поліграфічна, хімічна та нафтохімічна промисловості, виробництво деревини та виробів з неї). Загальна частка цього сектору становить 37,7% від обсягу експортних поставок Харківської області [5].

10% та третє місце у експорті Харківщини належить товарам сектору низьких технологій, до якого відносяться видобування енергетичних та неенергетичних матеріалів, виробництво неметалевих мінеральних виробів, металургія та оброблення металу, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води. У порівнянні з 2005 роком частка цього сектору у торгівлі Харківського регіону на зовнішніх ринках зростає на 48% [5].

Провідне місце у товарній структурі імпорту Харківського регіону займають наземні транспортні засоби, котли, машини, апарати і устаткування, полімерні матеріали, пластмаси, каучук. Частка цієї продукції у імпорتنних надходженнях області становить 42%.

У 2007 році помітно збільшився імпорт фармацевтичної продукції (на 13,1% більше, ніж у 2006 році), що пояснюється розширенням мережі аптек та приватних фірм, які імпортують субстанції для виготовлення ліків з інших країн світу, а саме з Індії, Йорданії, Німеччини, Китаю, Росії та ін. [5].

Для Харківської області на даному етапі розвитку продуктивних сил характерна тенденція технічного переоснащення виробництва з урахуванням сучасних вимог світової економіки, що підтверджується зростанням випереджаючими темпами імпорتنних поставок, в першу чергу комплектуючих, устаткування, машин та обладнання для галузей промисловості з країн Євро-союзу та Російської Федерації.

При аналізі зовнішньої торгівлі Харківської області застосовано розрахунки ко-

ефіцієнтів покриття імпорту експортом та збалансованості зовнішньоторговельної діяльності, які характеризують співвідношення експорту та імпорту регіону та дають можливість прийняття рішення щодо пріоритетів подальшого розвитку експортно-імпоротної діяльності.

Коефіцієнт покриття імпорту експортом визначається відношенням експорту до імпорту. При ефективних зовнішньоторговельних відносинах даний коефіцієнт буде більшим за одиницю [1].

Коефіцієнт збалансованості зовнішньоторговельної діяльності розраховується як співвідношення сальдо зовнішньої торгівлі та зовнішньоторговельного обороту та включає в себе оцінку рівня двосторонніх зовнішньоторговельних зв'язків. Зазначений коефіцієнт змінюється від -1 до 1 та при збалансуванні обсягів експорту та імпорту стає близьким до нуля. Крім цього, якщо даний коефіцієнт із знаком «-», то у зовнішній торгівлі перевищує імпорт, чим ближче значення коефіцієнту до -1, тим більша незбалансованість зовнішньої торгівлі з переважанням саме імпорту. Відповідно, позитивні значення коефіцієнту у тій чи іншій мірі відображають частку експорту у зовнішній торгівлі регіону [2].

Аналіз розрахунків обраних коефіцієнтів дає можливість зробити висновок, що зовнішньоторговельні зв'язки Харківської області носять характер незбалансованих із переважанням у структурі зовнішньої торгівлі імпорتنних надходжень, що також підтверджується стабільною динамікою від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі. Найбільш приближеними до збалансування експорту та імпорту являються 1996 р., 2001 р., 2004 р. (рис. 5), коли коефіцієнт покриття імпорту експортом наближується до 1, а коефіцієнт збалансованості зовнішньоторговельної діяльності – до 0 (рис. 5). Отже, нарощування обсягів експорту поряд із збереженням приросту імпорту являється для Харківської області пріоритетним завданням, враховуючи, що для експортоорієнтованої економіки Харківщини зовнішня торгівля являється одним з важливих наповнювачів бюджетних коштів регіону та безпосередньо впливає на соціально-економічний розвиток та рівень життя її мешканців.

Рис. 5 Динаміка коефіцієнтів покриття імпорту експортом та збалансованості зовнішньоторговельної діяльності Харківської області за період 1996 – 2007 рр.

Висновки. Проведений аналіз зовнішньої торгівлі Харківської області дозволяє констатувати, що для регіону характерна динаміка збільшення зовнішньоторговельного обороту та зменшення у 2007 році приросту від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі у порівнянні з іншими роками. Прикордонне положення та особливості історичного розвитку сприяли активній співпраці з країнами СНД, зокрема Російською Федерацією. Розширення географії ринків зовнішньої торгівлі Харківської області має спиратися на подальшу інтеграцію з Росією, для чого існують значні передумови. Наявність угод про торгово-економічне співробітництво з регіонами Російської Федерації, а також усталені коопераційні зв'язки та потужні ринки збуту продукції роблять цю країну і в подальшому головним партнером Харківщини у експортно-імпортних операціях. Активізація в останній час на східному кордоні України транскордонного співробітництва, зокрема створення у 2003 році єврорегіону «Слобожанщина» за участю Харківської та Белгородської областей, являється

я також важливим фактором збільшення зовнішньої торгівлі, особливо прикордонної. Інструменти транскордонного співробітництва мають ефективно використовуватися для забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку Харківщини та росту її регіональної економіки. У той же час, важливою складовою географічної структури зовнішньої торгівлі Харківського регіону є збереження існуючих зв'язків з країнами Європи та Азії й розширення кола партнерів.

Експорт та імпорт Харківської області характеризується значною питомою вагою у товарній структурі продукції сектору високих технологій. В умовах підвищення конкуренції на світовому ринку пріоритетом для економіки регіону є розвиток інноваційних та наукоємних галузей, до яких належать авіаційна, космічна, фармацевтична промисловості, енергетичне машинобудування, нано- та біотехнології, створення якісної конкурентоспроможної продукції, посилення її інноваційної складової.

Література

1. Вічевич А.М. Максимець О.В. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності. Навчальний посібник. – Львів. Афіша, 2004. – 140 с.
2. Слишова С.О. Основні домінанти та особливості поглиблення економічних зв'язків між Україною і Республікою Білорусь: Автореф. к.е.н. / 18.05.01. – К., 2002. – С.18.

3. Харківська область в 2002 році: Статистичний щорічник / За ред. М.Л. Чмихало. – Х.: ВД «ІН-ЖЕК», 2003. – 604 с.
4. Харківська область в 2006 році: Статистичний щорічник / За ред. М.Л. Чмихало. – Х.: ВД «ІН-ЖЕК», 2007. – 604 с.
5. Офіційний сайт державного комітету статистики України www.ukrstat.gov.ua.
6. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації www.kharkivoda.gov.ua.

УДК 911.3.33.(477.65)

Євген Онищенко

РОЗВИТОК ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ПЕРІОД РИНКОВИХ РЕФОРМ

Стаття присвячена аналізу трансформаційних процесів в провідних галузях харчової промисловості Кіровоградської області за період з 1990 по 2006 роки. Визначено місце харчової промисловості в АПК Кіровоградської області. Проаналізовано основні економічні показники промислового виробництва в динаміці. Визначені причини та окреслені шляхи подолання кризових явищ в окремих галузях харчової промисловості регіону.

Evgen Onischenko. The development of food industry in Kirovograd region for the period of market reforms. The article is dedicated to the analysis of transformational processes in main branches of food industry in Kirovograd region during 1990-2006 years. The place of food industry is determined in agro-industrial complex of Kirovograd region. It was analysed the basic economical exponents of industrial production in dynamics. The are determined reasons and the ways of overcoming of the crisis phenomenon are outlined in individual branches of food industry in region.

Вивченню особливостей структури, функцій та територіальних особливостей харчової промисловості України приділяється значна увага науковцями. Різні аспекти розвитку ресурсного потенціалу та його залучення в харчовій промисловості висвітлені в багатьох працях. Серед них можна виділити праці І.Р. Юхновського, П.П. Борщевського, А.С. Лисецького та ін.

Харчова промисловість є основною переробною ланкою агропромислового комплексу, що забезпечує переробку сільськогосподарської сировини. Вона тісно пов'язана з сільським господарством виробничими зв'язками. Тому визначення місця харчової промисловості в структурі регіонального АПК, визначення виробничих зв'язків з іншими сферами АПК, особливо сільським господарством, в період ринкових реформ є особливо актуальним.

Метою даної статті є визначення місця харчової промисловості в структурі АПК Кіровоградської області, вивчення її сучасної галузевої і територіальної структури та оцінка розвитку даної галузі за період ринкового реформування.

Харчова промисловість є складною за структурою та розміщенням основних центрів галузю господарського комплексу України. На особливості розміщення

центрів харчової промисловості впливають сировинний та споживчий фактор. Залежно від ступеня впливу цих факторів, галузі харчової промисловості можна поділити на три групи:

1. Галузі, що орієнтуються на джерела сировини і переробляють малотранспортабельну сировину та мають високі норми витрат цієї сировини. До таких галузей відносяться: цукрова, спиртова, маслоробна, консервна, крохмале-патокова, олійно-жирова промисловість.

2. Галузі, що тяжіють до місць споживання готової продукції (випуск продукції з обмеженим терміном зберігання або споживання, збігання маси готової продукції з масою сировини). Ця група представлена хлібопекарською, кондитерською, макаронною, пивоварною, молочною галузями.

3. Галузі з одночасною орієнтацією на сировину і споживача (при більшій масі сировини порівняно з готовою продукцією). Це борошномельно-круп'яна, м'ясна, виноробна, тютюнова, лікеро-горілчана [3].

В структурі промисловості Кіровоградської області харчова промисловість за основними економічними показниками займає провідне місце. В 2006 році в області діяло 240 підприємств харчової промисловості, три чверті з яких здійснювали діяль-

ність у сфері малого бізнесу. На галузі харчової промисловості області припадало 34,8% обсягу всієї реалізованої продукції промисловості, 11,8 тис. працівників (21,2% від загальної кількості зайнятих у промисловості) та зосереджено 14,5% вартості основних засобів промисловості.*.

Галузева структура харчової промисловості області досить розвинена. Провідними галузями в області є м'ясна, молочна, олійно-жирова, борошномельно-круп'яна, хлібопекарська, цукрова, кондитерсько-макаронна та спиртова. Співвідношення між галузями харчової промисловості відображає показник товарної (реалізованої) продукції. Станом на 2006 рік найбільшу вагу в області мали м'ясна (27,3%), олійно-жирова (22,8%), молочна (11,5%), цукрова (15,7%), борошномельно-круп'яна (9,5%) галузі промисловості.

У 2006 році серед виробленої продукції харчової промисловості області найбільшу питому вагу в Україні мала продукція м'ясної (яловичина та телятина свіжа – 7,0%, свинина свіжа – 5,7%, ковбасні вироби – 5,4%), олійно-жирової (олія соняшникова нерафінована – 10,7%), круп'яної (круп – 6,1%), цукрової (цукор-пісок – 4%), сироварної галузей (виробництва сирів жирних – 2,2%).

За період ринкового реформування економіки в харчовій промисловості, як і інших галузях господарства України, відбулись кризові явища. Обумовлені вони були наслідками планової економіки (низьким технологічним рівнем виробництва при високому ступені використання основних виробничих фондів, неконкурентоспроможністю вітчизняної продукції на зовнішньому ринку) та непослідовністю та незавершеністю ринкових реформ, що проводились без урахування специфіки харчової промисловості.

В сучасний період ефективне функціонування та інтенсивний розвиток харчової промисловості можливий за таких умов: існування системи стабільного забезпечення продовольчою сировиною як визначального чинника розвитку підприємств; наявності

сучасної матеріально-технічної бази підприємств; відносному зростанні платоспроможного попиту споживачів, тобто поєднанні фізичної доступності продуктів харчування з економічною; випуску конкурентоспроможних продуктів харчування, що враховують потреби вітчизняного та зарубіжних продовольчих ринків. Проте, сучасні процеси, що відбуваються в харчовій промисловості, свідчать про відсутність системи якісного стабільного забезпечення продовольчою сировиною, наявність відстаючої матеріально-технічної бази та низькі темпи її оновлення, збереження обмежень попиту внаслідок низької платоспроможності населення області.

Отже, проаналізуємо та визначимо основні тенденції розвитку харчової промисловості Кіровоградщини за конкретними показниками.

Один із основних показників розвитку харчової промисловості – випуск продукції (у вартісному чи натуральному вимірах), та його індексний показник, який дозволяє досить легко простежити динаміку розвитку. В цілому обсяги продукції харчової промисловості області з 1990 по 1999 роки постійно скорочувались, сягнувши 36% обсягу 1990 року. Переломний період настав в 2000 році, коли обсяги випуску продукції збільшились, сягнувши 51% від рівня 1990 року. В подальшому тенденція до нарощування виробництва зберігалася і в 2004 та 2005 роках обсяги випуску продукції сягнули 152,5% та 199,8% рівня 2000 року відповідно. Таким чином, станом на 2005 рік, обсяги випуску продукції підприємствами харчової промисловості сягнули рівня 1990 року. Таке зростання обсягів продукції харчової промисловості відбулося на фоні значно меншого зростання валової продукції сільськогосподарства (в 2005 році – 67,7% від рівня 1990 року).

В галузевому ж спектрі ситуація склалася досить неоднозначна. Узагальнюючи дані по випуску основних видів продукції харчової промисловості (таблиця 1), можна виділити декілька груп галузей. Перша – „депресивні” галузі, виробництво яких характеризується постійним зменшенням випуску продукції (молочна промисловість, виробництво хлібу та хлібобулочних výro-

* Тут і надалі за матеріалами [1,4,5] Головного управління статистики Кіровоградської області

бів). Друга – „прогресивні” галузі, які характеризуються зростанням виробництва починаючи з 2000 року (це більшість галузей промисловості – цукрова, м'ясна, сироварна, борошномельно-круп'яна, кондитерська). До третьої групи можна віднести галузі рівень виробництва яких у 2006 році пере-

вищив показники 1990 року (олійно-жирова). Ці галузі є „точками зростання” видів економічної діяльності переробної сфери АПК. Нажаль, галузі, що забезпечують формування продовольчого фонду регіону і мали б отримати випереджальний розвиток, розвиваються недостатніми темпами.

Таблиця 1

Виробництво основних видів продовольчих товарів в Кіровоградській області

Продукція, тис. т	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Збільшення, зменшення	
											1990- 2006	2000- 2006
Цукор - пісок	398,4	234,5	52,4	60,8	55,8	58,7	60,2	69,6	64,3	102,7		+
М'ясо, включаючи субпродукти I категорії	88	29	9,9	13,3	12,2	20,7	26,9	16,9	20,8	20,3		+
Ковбасні вироби	17	8,9	4,5	7	7,6	9,6	12,3	11,8	14,6	16,4		+
Масло тваринне	20,6	6,7	2,5	2,8	2,7	1,5	2	0,97	0,9	1,1	-	
Сири жирні (включаючи бринзу)	5,8	2	1,4	1,3	1,4	1,2	1,1	6,5	13,5	4,8		+
Олія	97,4	36,1	53,8	103,2	85,7	79,7	109,5	116,6	160,2	216,1	+	
Борошно	168,4	130,8	70,9	59,8	63,6	71	64,5	68,5	79,6	71,3		+
Крупи	32,2	18,6	23,3	16,6	20,1	24,9	20,5	22,7	23,8	19,4		+
Хліб і хлібобулочні вироби	134,8	81,3	38	35,3	36	38,9	36,9	34	34,1	32,4	-	
Кондитерські вироби	19,3	3,2	2,5	6,5	5,7	3,8	4,3	6,2	7,1	н/д		+
Макаронні вироби	8	3,7	2	1,7	1,3	1,4	0,9	0,5	0,6	0,6	-	

Складена автором за даними Головного управління статистики в Кіровоградській області

Отже, показник випуску продукції свідчить, що наслідки економічної кризи в переробній сфері АПК області ще не подолано. Поряд з позитивними тенденціями в динаміці абсолютних обсягів виробництва найважливіших видів продукції є й стійкі негативні. Тому закріплення позитивних тенденцій в м'ясній, цукровій, борошномельно-круп'яній галузях та подолання спаду виробництва та подальшу його стабілізацію в молочній та хлібопекарській галузях харчової промисловості області є необхідною умовою для подальшого сталого розвитку харчової промисловості. А індикатором такого розвитку слід вважати відновлення рівня промислового та сільськогосподарського виробництва 1990 року[2].

Вагомою проблемою розвитку харчової промисловості є рівень зносу основних засобів виробництва, адже основні засоби є матеріально-технічною основою процесу виробництва. Вони характеризують виробничий потенціал підприємств та його технічний стан. На кінець 2006 року вартість основних засобів підприємств області з výro-

бництва харчових продуктів становила 14,5% в загальній вартості основних засобів промисловості. Найбільші обсяги основних засобів зосереджені у виробництві олії та тваринних жирів - 41,4%, молочних продуктів і морозива – 10,9%, м'яса і м'ясних продуктів – 9,9%. Порівняно з 2001 роком у 2006 році ступінь зносу основних засобів значно зменшився (з 46,2% до 35,8% відповідно) і є одним з найнижчих серед всіх галузей промисловості. Відбулося це за рахунок вкладення інвестицій у введення в дію нових потужностей з виробництва харчових продуктів та напоїв, серед яких основну частку займають підприємства з виробництва олії та тваринних жирів, сирів та морозива. Відповідно коефіцієнт оновлення основних засобів постійно зростав і в середньому за 2001-2006 роки сягнув 6,4%.

Проте не зважаючи на загальну позитивну тенденцію, оновлення основних засобів харчової промисловості області не достатньо охоплює важливі стратегічні галузі, такі як цукрова, борошномельно-круп'яна, овоче-консервна, ступінь зносу основних засобів в

яких становить 46,1%, 54,7% та 58% відповідно. Тому необхідно інтенсивніше залучати фінансові інвестиції саме в ці галузі.

Стабільне ефективне функціонування підприємств харчової промисловості безпосередньо залежить від своєчасного та стабільного завантаження їхньої виробничої потужності, яка в свою чергу залежить від обсягів вироблення сільськогосподарської продукції. В 1990-2005 роках відбулося значне скорочення обсягів сільськогосподарської продукції в регіоні, зокрема, виробництво зерна скоротилося в 1,3 рази, цукрових буряків – 3,6 рази, м'яса – 3,5 рази, молока – 2,2 рази, яєць – 1,6 рази. Така ситуація призвела до недозавантаження сировиною переробних галузей харчової промисловості. Найбільше потерпають від цього цукрова, м'ясна, молочна та борошномельно-круп'яна галузі. В той же час розширення посівних площ та збільшення валового збору соняшнику призвело до пере завантаження виробничих потужностей підприємств олійно-жирової промисловості області. Відповідно в підприємствах даної галузі виробничі потужності були значно збільшені. Наприклад, на найбільшому підприємстві Кіровоградської області – Кіровоградському олієекстракційному заводі в результаті реконструкції, проведеної в 2004 році, виробнича потужність з переробки насіння соняшнику була збільшена з 700 до 1300 т за добу.

За період ринкових перетворень відбулися і істотні зміни у виробничо технологічних зв'язках, у формах і глибині економічних відносин сільського господарства і харчової промисловості. Так у сільському господарстві області значно зросла частка виробленої продукції господарствами населення, особливо в галузі тваринництва (в 2005 році вона становила 85%). Специфічна роль підприємств харчової промисловості в сучасних умовах у системі АПК уособлюється не тільки в тому, що вони є основними споживачами аграрної сировини, а й у тому, що переробна сфера АПК одночасно здійснює функції оптового та дрібнооптового покупця сировини. Окремі господарства населення не в змозі за короткий термін забезпечити достатньою кількістю сировини переробні підприємства, тому з'являється ве-

лика кількість посередницьких структур. Як наслідок з кінця 1990-х років спостерігається структурна перебудова каналів реалізації сільськогосподарської продукції на користь торгово-посередницьких організацій. Так, в рослинництві, починаючи з 2001 року реалізація зернових та олійних культур переробним підприємствам скоротилась фактично до 1%, а посередницьким структурам збільшилась до 47% та 52% відповідно, а в 2005 році частка посередницьких структур вже становила 72% та 80% відповідно. Такі процеси фактично призвели до того, що по суті значним постачальником сільськогосподарської продукції підприємствам харчової промисловості стали торгово-посередницькі структури.

Велика кількість посередників зумовлює значне завищення ціни продажу та зниження ціни оптових закупок. В результаті в програші залишаються як виробники сільськогосподарської продукції так і її споживачі. Як наслідок відбувається загострення економічної захищеності агро товаровиробників, особливо малих сільськогосподарських підприємств, фермерських і особистих селянських господарств. Вирішенням цієї ситуації може бути інтеграція сільськогосподарських підприємств у кооперативи та асоціації, а система реалізації продукції - контрактною.

Зараз проаналізуємо сучасний стан виробництва і розміщення окремих галузей харчової промисловості Кіровоградської області.

Цукрова промисловість є традиційною в АПК Кіровоградської області. Проте за період ринкових реформ галузь опинилась в кризовому стані. Так з 1990 по 2006 роки обсяги виробництва цукру знизилися в 6,2 рази, сягнувши 64,3 тис. т. Основними причинами, що вплинули на зниження виробництва стали: послаблення ролі держави у розвитку бурякового виробництва, втрата економічної зацікавленості у вирощуванні цукрових буряків через зниження рентабельності виробництва, недосконалість приватизаційних процесів, відсутність кредитування, що призвело до давальницької схеми переробки сировини, втрата ринків збуту цукру, різке скорочення матеріально-технічного забезпечення господарств та цу-

крових заводів. Та безпосередньою причиною зниження виробництва цукру, є недостатня кількість сировини, яку виробляє сільськогосподарська ланка для цукрових заводів. Адже в сільському господарстві за зазначений період відбулося скорочення посівних площ цукрових буряків в 4,4 рази (з 127,4 тис. га у 1990 році до 28,7 тис. га у 2005 році) та скорочення валового збору в 3,6 рази (з 2541,2 тис. т до 698,5 тис. т). Така ситуація призвела до того, що у 2006 році в області працювало лише 4 цукрові заводи (в 1990 році налічувалось 11 заводів): ВАТ „2-й ім. Петровського цукровий завод” Олександрівського району, ЗАТ „Олександрійський цукровий завод”, ТОВ „Агро-Гарант-цукор” Новоукраїнського району та ЗАТ Новомиргородцукор” з загальною добовою потужністю 39,8 тис. т переробки цукрових буряків.

У 2006 році у виробництві цукру відбулися позитивні зрушення. Цукровими заводами області було вироблено 102,7 тис. т цукру-піску, отриманого з цукру-сирцю бурякового, що на 59,6% більше порівняно з 2005 роком. На зростання обсягів цукру вплинув фактор збільшення обсягів сировини як сільгоспвиробників Кіровоградської області (посівна площа цукрових буряків збільшилась порівняно з попереднім роком на 43,9%, валовий збір в 1,6 рази, урожайність підвищилась до 280 ц/га), так і з Дніпропетровської, Полтавської, Черкаської та Миколаївської областей. Цукровими заводами було прийнято на переробку 823 тис. т буряків, що на 72% більше ніж 2005 р. Найпотужнішими виробниками цукру стали ЗАТ „Олександрійський цукровий завод” та ВАТ „2-й ім. Петровського цукровий завод” Олександрівського району. Для закріплення позитивних тенденцій галузі необхідно збільшити до науково-обґрунтованих норм площі посіву та обсяги виробництва цукрових буряків, удосконалювати матеріально-технічну базу цукрових заводів, підвищуючи коефіцієнт виходу цукру, збільшувати використання виробничих потужностей через розширення сировинних зон.

Олійно-жирова промисловість Кіровоградщини по-суті є єдиною галуззю, яка не тільки не втратила позицій у виробництві продукції, а й значно перевищила показни-

ки 1990 року. Так, зростання обсягів виробництва олії почалося з 1999 року, а в 2000 році обсяги виробництва вже перевищили показник 1990 року. У 2006 році підприємствами області вироблено 216,1 тис. т олії соняшникової нерафінованої, що в 2,2 рази більше ніж у 1990 році, а питома вага виробленої олії в Україні становила 10,7%. З 40 підприємств олійно-жирової промисловості області найпотужнішими є ВАТ „Кіровоградолія”, ЗАТ „Креатив” (м. Кіровоград), ТОВ „Відродження” (Голованіський район), ТОВ „Олександрійська харчосмакова фабрика” (Олександрійський район), ПФК „Каскад” (Світловодський район). Майже весь обсяг виробництва олії в області (95%) належить м. Кіровограду.

Зростання обсягів виробництва олії пояснюється двома основними причинами. По-перше це розширення виробництва у сільськогосподарській ланці. Адже відносно високий та стабільний рівень рентабельності виробництва насіння соняшнику порівняно з іншими культурами, стимулював сільськогосподарських виробників до значного розширення посівних площ (з 148,9 тис. га у 1990 р. до 354,2 тис. га у 2006 році) та збільшення обсягу валової продукції (з 252,8 тис. т у 1990 р. до 507,9 тис. т). Друга причина – значні інвестиції у реконструкцію та введення в дію нових потужностей підприємств саме олійно-жирової галузі. Найбільш значні інвестиції відбулися протягом останніх років. У 2006 році у структурі інвестицій в основний капітал підприємств харчової промисловості 45,6% належало підприємствам виробництва олії та жирів.

Так у 2004-2005 роках на найбільшому підприємстві області з виробництва олії соняшникової нерафінованої була збільшена виробнича потужність переробки насіння соняшнику з 700 до 1300 т на добу та введені в дію виробничі потужності з переробки насіння сої – 600 т на добу, насіння ріпаку – 720 т на добу. Завдяки значним інвестиціям ЗАТ „Креатив” на сьогодні має завод з виробництва рафінованої та дезодорованої олії потужністю 240 тонн на добу (у 2006 році вироблено 6,7% олії соняшникової рафінованої від виробленої в Україні), завод з виробництва м'яких і твердих маргаринів, завод з виробництва майонезів, кетчупів і

іншої консервної продукції, завод модифікованих жирів, елеваторний комплекс і комбікормове підприємство. ЗАТ „Креатив” випускає свою продукцію під торговими марками „Сонола”, „Дивное”, „Кум”, значна частина якої експортується в Росію, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Вірменію, Грузію.

Борошномельно-круп'яна промисловість є важливою стратегічною галуззю харчової промисловості Кіровоградщини. В 2005 році, порівняно з 1990 роком, обсяги виробництва борошна в області скоротились до 79,6 тис. т (в 2,1 рази), виробництва круп – до 23,8 тис. т (в 1,4 рази). Динаміка виробництва продукції борошномельно-круп'яної промисловості характеризується значним зниженням обсягів виробництва до 2000 року та відносно стабільним виробництвом з тенденцією до збільшення з 2001 року (таблиця 1).

У 2006 році підприємствами області вироблено борошна 71,4 тис. т, круп – 19,4 тис. т. Питома вага борошна, виробленого підприємствами області в Україні становила 2,7%, круп – 6,1%. Найбільшу частку, в загальному виробництві борошна, займало виробництво борошна пшеничного (96,8%), у виробництві круп – гречані (28,3%).

В розрізі районів найбільші обсяги виробництва борошна в м. Кіровограді (50,1%), Голованіському (11,3%), Олександрійському (8,2%), Світловодському (8,1%) районах. Серед виробництва круп домінуючі позиції займають Новоукраїнський район (80,9%) та м. Кіровоград (7,1%).

До складу борошномельно-круп'яної галузі Кіровоградщини входять 46 елеваторів. Абсолютними лідерами у виробництві борошна, протягом останніх років, залишалися ДП „Кіровоградський комбінат хлібопродуктів №2” Державного комітету України з державного матеріального резерву, круп – ДП „Новоукраїнський комбінат хлібопродуктів” Державної акціонерної компанії „Хліб України”.

Хлібопекарська промисловість орієнтується на споживача. Тому основні підприємства даної галузі розташовані в найбільших населених пунктах області. Найпотужнішими підприємствами по виробництву різноманітних хлібобулочних та кондитер-

ських виробів є ВАТ „Паляниця”, ВАТ „Кіровоградський хлібо завод”, ВАТ „Олександрійський хлібо завод”.

ВАТ „Паляниця” – високо механізоване, обладнане сучасним устаткуванням підприємство. Виробнича потужність підприємства біля 40 тон продукції за добу. Серед продукції, що випускається під торговою маркою „Формула смаку” велике різноманіття сортів хлібу, хлібобулочних виробів, сухарних та кондитерських виробів та іншої супутньої продукції.

Характеризуючи динаміку виробництва даної галузі, слід відмітити, обсяги виробництва з 1990 року постійно скорочувались і у 2005 році сягнули 34,1 тис. т (25,2% від рівня 1990 року). У 2006 році порівняно з 2005 зменшилося виробництво хлібобулочних виробів до 32,4 тис. т. Таке зниження відбувалося за рахунок скорочення виробництва основних сортів хлібу пшеничного і житнього. В 2006 році у загальному виробництві виробів хлібобулочних найбільшу питому вагу займав хліб пшеничний (75,9%), хліб житньо-пшеничний (13,2%) та булочні вироби (9,2%). Зменшення виробництва в хлібопекарській галузі можна пояснити ціною політикою держави. Адже держава, використовуючи різні важелі, змушує товаровиробників даної галузі виробляти продукцію з найнижчим рівнем рентабельності з усіх галузей харчової промисловості. Виходом з цієї ситуації, на даний момент, товаровиробники вбачають у розширенні асортименту продукції та збільшення частки у виробництві сухарних та кондитерських виробів, печива, пряників тощо. Підтвердженням цього твердження є зростання обсягів виробництва кондитерських виробів, починаючи з 2000 року до 7,1 тис. т у 2005 році.

М'ясопереробна промисловість області забезпечує населення м'ясом та продуктами його переробки. До складу м'ясної промисловості області входять виробництва з первинної переробки м'яса, ковбасних виробів та м'ясних напівфабрикатів. В цілому м'ясопереробна галузь області характеризується зменшенням виробництва м'яса, що пов'язане з кризовим станом тваринництва. Так, у 2005 році порівняно з 1990 р. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося у

5,1 рази, свиней – 3,3 рази, птиці 2,2 рази, що відповідно вплинуло на виробництво м'яса в області. У динаміці переробки м'яса спостерігаємо значне зниження виробництва до 9,9 тис. т в 1999 році, а з 2000 року поступове нарощування обсягів виробництва до 20,8 тис. т у 2005 році. Щорічно в середньому за шість останніх років приріст обсягів виробництва м'яса та м'ясних продуктів становив 20,2%. В структурі виробництва переважає виробництво яловичини свіжої та свинини свіжої. Найбільшими підприємствами м'яса і мясних продуктів є приватне підприємство „ВК і К” м.Світловодська, ВАТ „Долинський птахокомбінат”.

Завдяки значним інвестиціям у реконструкцію виробничих потужностей та введення нових ліній у динаміці виробництва ковбасних виробів спостерігається значно краща ситуація. Значні зростання у обсягах виробництва розпочалися у 2000 році, сягнувши 7 тис.т.

А у 2006 році ковбасних виробів було вироблено 16,4 тис. т (96,5% від рівня 1990 року). Серед основних видів ковбасних виробів найбільшу частку у загальному виробництві займали вироби ковбасні варені, сосиски, сардельки (65,4%), напівкопчені (13,3%), варенокопчені, напівсухі, сиров'ялені, сирокоччені, включаючи салами (9%).

Найбільшим виробником високоякісних м'ясних і ковбасних виробів, копчення, напівфабрикатів в області є ВАТ „М'ясокомбінат „Ятрань”, який має високий рейтинг не лише в області, а й за її межами. М'ясокомбінат став потужним виробником завдяки проведеній реконструкції м'ясожирового цеху, введення в дію нової лінії з переробки великої рогатої худоби. Ці заходи дозволили забезпечувати виробництво ковбасних виробів сировиною власного виробництва, а в подальшому розпочати експорт продукції. У 2000 році був затверджений курс на виробництво ковбасних виробів, проведено комплексну реконструкцію і технічне переоснащення ковбасного виробництва, почала приділятися увага розвитку фірмової торгівлі. Така політика щодо розвитку виробництва забезпечила постійне нарощування обсягів робіт та стійкий фі-

нансовий стан, який позитивно позначився на всій галузі.

Молокопереробна промисловість є однією з провідних галузей харчової промисловості. До її складу входять: первинна переробка молока, молочна, маслоробна, сироварна, молочноконсервна галузі. Основними факторами розміщення молокопереробної промисловості є наявність сировини та споживача.

Серед інших галузей харчової промисловості Кіровоградської області ця галузь зазнала значних втрат у виробництві та характеризується непропорційністю розвитку. Внаслідок скорочення поголів'я корів, зменшення виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами відбулося скорочення обсягів виробництва молочної продукції у перерахунку у незбиране молоко з 112,9 тис. т у 1990 році до 2,3 тис. т у 2003 році. Таке значне падіння виробництва пов'язано з припиненням виробничої діяльності найбільших молокопереробних підприємств області, зокрема, Кіровоградського міського молокозаводу.

Починаючи з 2003 року на підприємствах з виробництва молочних продуктів та морозива відбувалося щорічне нарощування обсягів виробництва. Це відбулося завдяки роботі двох найпотужніших підприємств області: фірми „Ласка” з виробництва морозива та ВАТ „Світловодського маслосиркомбінату”. Щорічний приріст виробництва за 2001-2006 рр. становив 6,7%. По-суті в області з галузей молокопереробної промисловості на достатньому рівні представлені сироварна галузь та виробництво морозива.

В сироварній галузі головними підприємствами є ВАТ „Світловодський маслосиркомбінат” та ВАТ „Новоархангельський сирзавод”. У 2005 році виробництво сиру у 2,3 рази перевищило показник 1990 року. Це стало можливо завдяки інвестиційним проектам корпорації „Клуб сиру” в Світловодський маслосиркомбінат. В 2003 році спеціалізацією комбінату було обрано виробництво твердих сичужних жирів, а в 2004 році почала працювати перша в Україні сучасна автоматизована лінія по виробництву твердих сичужних жирів виробничою потужністю 45 т сиру за добу. Завдяки цьому комбінат став найбільшим сучасним під-

приємством серед країн СНД. Продукція комбінату реалізується як на внутрішньому ринку так і на зовнішньому (основними імпортерами є Росія, Нідерланди, Болгарія, Японія).

За підсумками 2006р. вироблено сирів жирних 4814 т, щона 64,4% менше, ніж у 2005р., молока обробленого рідкого 103 т та на 9,3% відповідно. Водночас, спостерігалося збільшення виробництва масла вершкового жирністю до 85 % на 156 т або на 17,2%, вершків – на 1 т або на 0,7%.

Серед регіонів області у 2006р. найбільша питома вага в обласному виробництві молока обробленого рідкого припадала на підприємства Знам'янського району (94,2%); масла вершкового і сирів жирних – м.Світловодська (99,3% та 72,9% відповідно); морозива – м.Кіровограда (100%).

Висновки. Станом на 2005 рік, обсяги випуску продукції підприємствами харчової промисловості сягнули рівня 1990 року. Таке зростання обсягів продукції харчової промисловості відбулося на фоні значно меншого зростання валової продукції сільськогосподарства (в 2005 році – 67,7% від рівня 1990 року).

В галузевому ж спектрі розвитку харчової промисловості області виділяємо декілька груп галузей. Перша – „депресивні” галузі, виробництво яких характеризується постійним зменшенням випуску продукції (молочна промисловість, хлібу та хлібобулочних виробів). Друга – „прогресивні” галузі, які характеризується зростанням виробництва починаючи з 2000 року (це більшість галузей промисловості – цукрова, м'ясна, сироварна, борошномельно-круп'яна, кондитерська). До третьої групи можна віднести галузі рівень виробництва яких у 2006 році перевищив показники 1990 року (олійно-жирова). Ці галузі є „точками зростання” видів економічної діяльності переробної сфери АПК. Нажаль, галузі, що забезпечують формування продовольчого фонду регіону і мали б отримати випереджальний розвиток, розвиваються недостатніми темпами.

На сьогоднішній день існує проблема недозавантаження виробничих потужностей таких галузей харчової промисловості обла-

сті як цукрова, м'ясопереробна борошномельно-круп'яна.

З кінця 1990-х років спостерігається структурна перебудова каналів реалізації сільськогосподарської продукції на користь торгово-посередницьких організацій. Велика кількість посередників зумовлює значне завищення ціни продажу та заниження ціни оптових закупок. В результаті в програті залишаються як виробники сільськогосподарської продукції так і її споживачі. Як наслідок відбувається загострення економічної захищеності агро товаровиробників, особливо малих сільськогосподарських підприємств, фермерських і особистих селянських господарств. Вирішенням цієї ситуації може бути інтеграція сільськогосподарських підприємств у кооперативи та асоціації, а система реалізації продукції, а система реалізації продукції – контрактною.

При загальній позитивній тенденції розвитку харчової промисловості області, існує проблема непропорційності розвитку окремих її галузей. Поряд з галузями, які постійно розвиваються, існують депресивні, до яких належать такі стратегічні галузі, як молочна, хлібопекарська та деякою мірою цукрова. Тому, для стабільного та пропорційного розвитку харчової промисловості області, в першу чергу необхідно направити зусилля для стабілізації саме цих стратегічно важливих галузей. Задля цього необхідно оновити матеріально-технічну базу, здійснювати фінансово-кредитну підтримку підприємств, розширити мережу фірмової торгівлі, зменшивши кількість посередників при реалізації продукції, активізувати роботу щодо створення інтегрованих структур, до складу яких повинні увійти переробні та сільськогосподарські підприємства, фірмові магазини, організації з матеріально-технічного забезпечення і збуту продукції.

Література

1. Виробництво споживчих товарів області: Стат. зб. // Кіровоградське обласне управління статистики. – 2007. – 86с.
2. Лисецький А.С. Проблеми розвитку АПТК України // Економіка України. – 1998. - №7. – С.57.
3. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Проватар Н.І. Географія агропромислових комплексів: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
4. Промисловість Кіровоградської області: Стат. зб. // Кіровоградське обласне управління статистики. – 2007. – 230 с.
5. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2006 рік // Кіровоградське обласне управління статистики. – 2007. – 485 с.

УДК 911.3

Інна Ковтунук

СТРУКТУРА ТА РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ

Опрацювавши статистику і офіційні документи досліджено структуру зв'язку. На основі системи показників і аналізу статистичних даних визначено його рівень розвитку. Узагальнено структуру та рівень розвитку зв'язку в Україні.

Ключові слова: зв'язок, структура зв'язку, розвиток зв'язку, рівень розвитку зв'язку, територіальна організація.

Inna Kovtunyk. Structure and level of development of communication in Ukraine. Having worked statistics and official documents, structure of communication is investigated. On the basis of system of marks and analysis of statistic materials its level of development is defined. Structure and level of development of communication in Ukraine are generalized.

Key words: communication, structure of communication, development of communication, level of development of communication, territorial organization.

Постановка проблеми. Першим етапом у дослідженні структури та територіальної організації зв'язку в Україні є вивчення структури та рівня розвитку даного виду економічної діяльності. Одним із найголовніших за своїм пізнавальним значенням методом дослідження зв'язку як складного суспільно-географічного об'єкта є структурний аналіз, який полягає в виділенні окремих структур, що дозволяє всебічно вивчити даний вид економічної діяльності, його функціональну структуру. Для порівняно глибокого пізнання зв'язку слід проаналізувати три головні структури цього виду економічної діяльності – територіальну, компонентну і управлінську. Територіальна структура зв'язку, яка має принципове значення при вивченні зв'язку як суспільно-географічного об'єкта, відображена в окремій статті – **Територіальна структура зв'язку в Україні**. В даній статті детально розглянуто компонентну і управлінську структури зв'язку.

Зв'язок є одним із найголовніших і найперспективніших видів економічної дія-

льності, який виконує функцію своєрідної „кровоносної системи” в складному господарському „організмі” країни. Для відносно глибокого дослідження зв'язку потрібно розглянути два основні показники рівня розвитку даного виду економічної діяльності – доходи підприємств від надання послуг зв'язку й універсальну продукцію поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку. В цій статті розгорнуто проаналізовано доходи підприємств від надання послуг зв'язку й універсальну продукцію поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку – показники рівня розвитку зв'язку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, незважаючи на актуальність теми, робіт по ній видано мало. В основному, – це роботи загального характеру, які не містять наукового аналізу. Дослідження суспільно-географічного напрямку, присвячені структурі та рівню розвитку зв'язку в Україні відсутні.

Мета і завдання статті. Метою дослідження є вивчити структуру та рівень розвитку зв'язку в Україні.

Досягнення поставленої мети здійснювалось через постановку і вирішення наступних завдань:

1. встановити показники, які визначають рівень розвитку зв'язку в Україні;
2. дослідити структуру зв'язку;
3. вивчити рівень розвитку зв'язку;
4. узагальнити структуру та рівень розвитку зв'язку в Україні.

Основний матеріал дослідження.
Структура зв'язку в Україні

Компонентна (функціонально-компонентна) структура зв'язку в Україні

Компонентна структура зв'язку в Україні складається з компонентів у вигляді видів і підвидів зв'язку (рис. 1). Видів зв'язку в Україні є одинадцять:

1. Поштовий;
2. Телеграфний;
3. Міський і сільський телефонний;
4. Телефонний міжміський (включаючи міжнародний);
5. Проводове мовлення;
6. Спеціальний і фельдзв'язок;
7. Передача та прийом телевізійних і радіопрограм, радіозв'язок;
8. Держінспекція електрозв'язку;
9. Супутниковий;
10. Комп'ютерний;
11. Мобільний.

Мобільний вид зв'язку в Україні має три підвиди:

- 11.1. Стільниковий;
- 11.2. Пейджинговий;
- 11.3. Транкінговий.

Управлінська (функціонально-управлінська) структура зв'язку в Україні

Управлінська структура зв'язку в Україні представлена ієрархічно впорядкованою системою органів управління зв'язком (рис. 2). Найвищим в ієрархії системи органів управління зв'язком в Україні є Міністерство транспорту та зв'язку України (Мінтрансзв'язку).

Наступним в ієрархії органів управління зв'язком в Україні є структурний під-

розділ Мінтрансзв'язку – Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації (Держзв'язку). Згідно з Положенням про Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації [2]:

1. Держзв'язку є урядовим органом державного управління, який діє у складі Мінтрансзв'язку та підпорядковується йому;

2. Держзв'язку у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, наказами Мінтрансзв'язку, а також цим Положенням.

У межах своїх повноважень Держзв'язку організовує виконання актів законодавства та здійснює систематичний контроль за їх реалізацією.

Держзв'язку узагальнює практику застосування актів законодавства з питань, що належать до компетенції Департаменту, розробляє і подає на розгляд Мінтрансзв'язку пропозиції щодо його вдосконалення.

Держзв'язку має п'ятнадцять структурних підрозділів – дев'ять управлінь, три відділи і три сектори:

Управління Держзв'язку:

1. Поштового зв'язку;
2. Стратегії розвитку телекомунікацій;
3. Радіотехнологій;
4. Інформатизації;
5. Стандартизації, сертифікації та метрології;
6. Міжнародних зв'язків та європейської інтеграції;
7. Юридичне;
8. Документального забезпечення;
9. Праці та персоналу.

Відділи Держзв'язку:

1. Стратегічного планування та економічного аналізу;
2. Фінансів та бухгалтерського обліку;
3. Контрольно-ревізійної роботи та фінансових розслідувань.

Сектори Держзв'язку:

1. Режимно-секретний;
2. Мобілізаційної роботи;
3. З охорони праці.

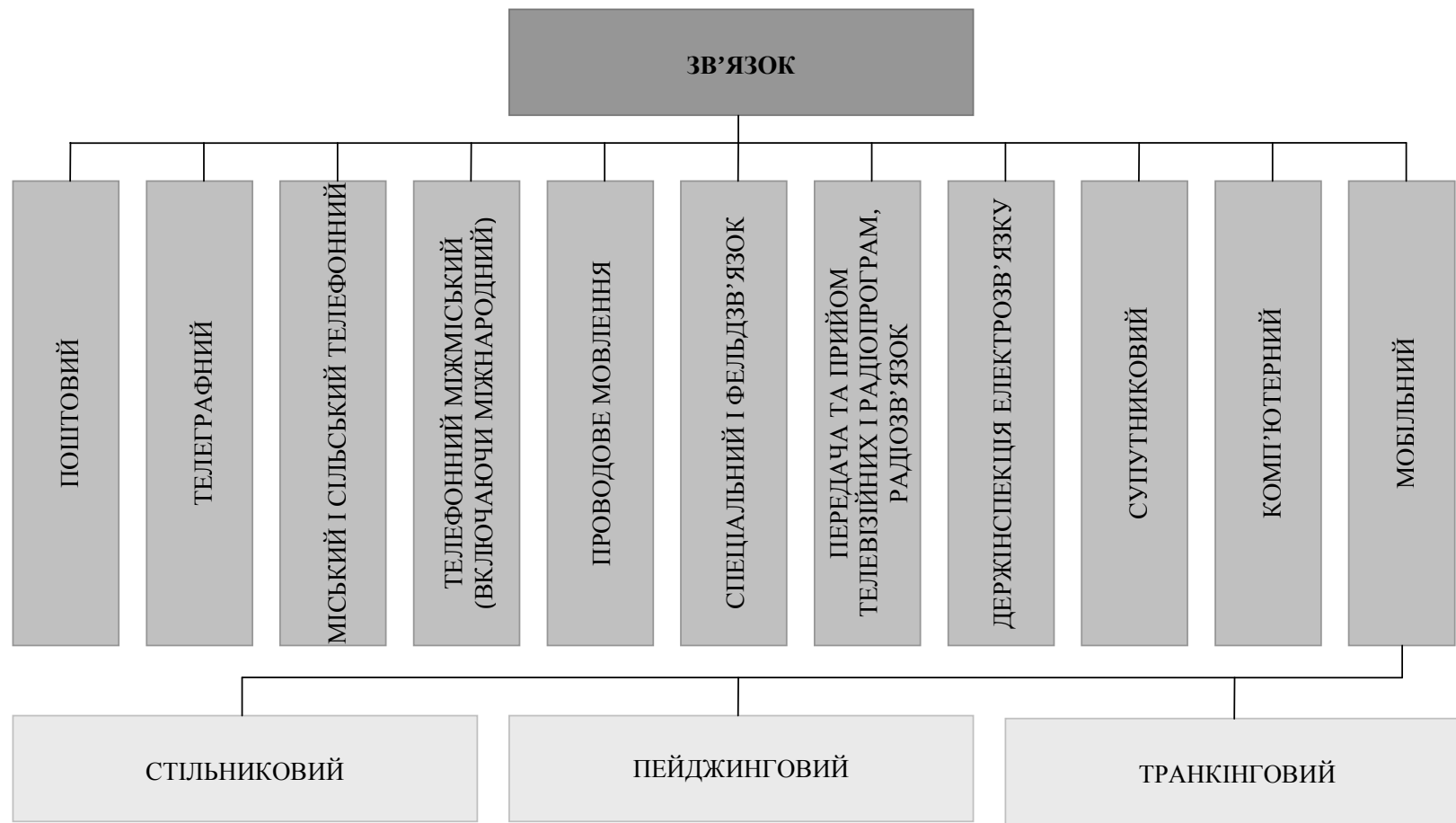

Рис. 1. Компонентна структура зв'язку в Україні.
Складено за даними: [7].

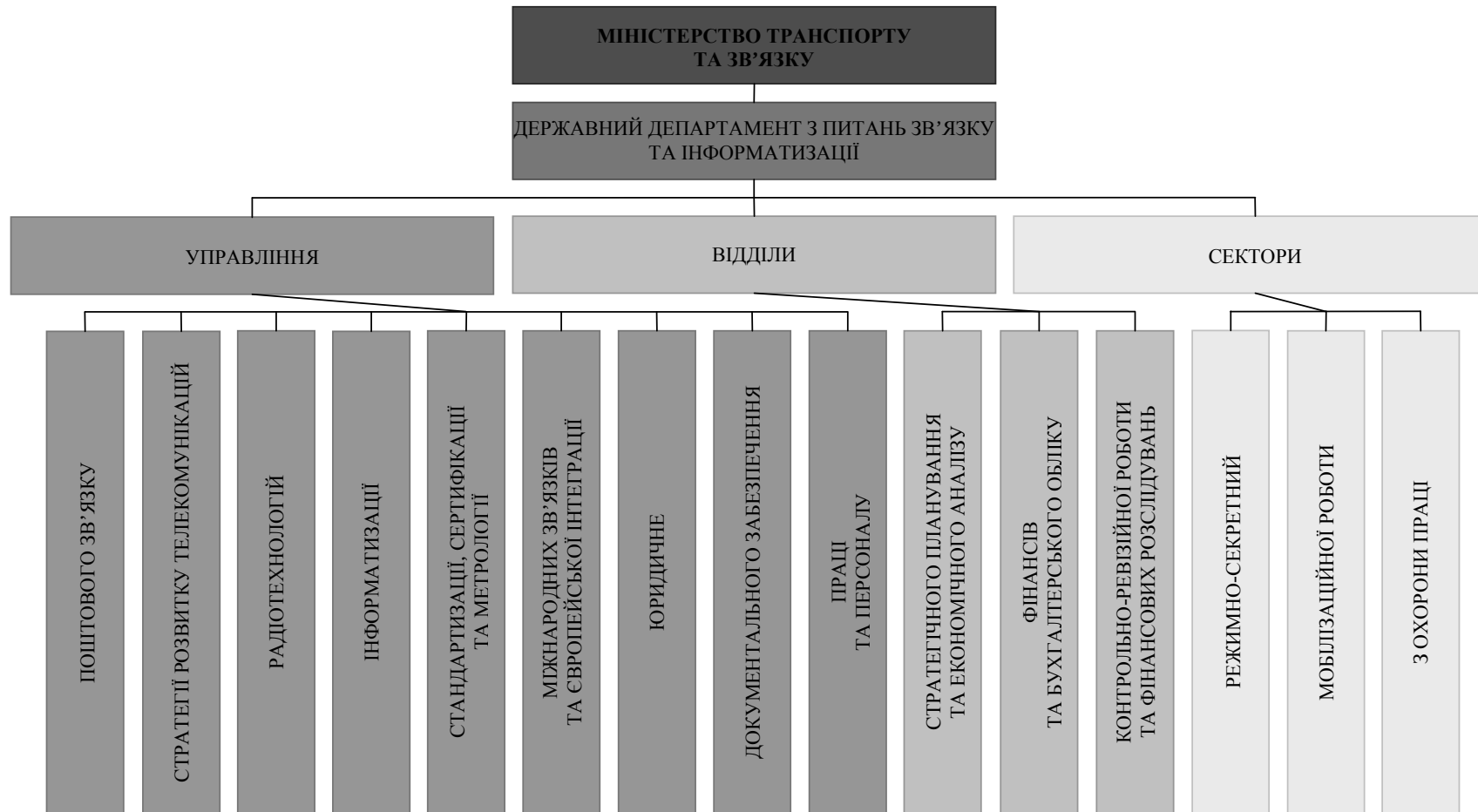

Рис. 2. Управлінська структура зв'язку в Україні.
Складено за даними: [2]

Рівень розвитку зв'язку в Україні

Рівень розвитку зв'язку в Україні є дуже високим. Рівень розвитку зв'язку можна визначити, завдяки двом основним показникам рівня розвитку даного виду економічної діяльності – доходам підприємств від надання послуг зв'язку й універсальній продукції поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видам зв'язку (табл. 1, рис. 3, табл. 2, табл. 3).

З таблиці 2 видно, що доходи підприємств від надання послуг зв'язку, в основному, продовжують зростати в усіх видах зв'язку, за виключенням проводового мовлення. Дещо інакше становище властиве доходам підприємств від надання послуг зв'язку населенню і доходам підприємств від надання послуг зв'язку господарству.

Доходи підприємств від надання послуг зв'язку мають тенденцію до зростання, крім транкінгового (91,9) підвиду мобільного виду зв'язку в 2003 р., і в усіх підвидах мобільного виду зв'язку, виключенням є пейджинговий. Безмалъ аналогічне становище притаманне доходам підприємств від надання послуг зв'язку населенню і доходам підприємств від надання послуг зв'язку господарству.

Доходи підприємств від надання послуг зв'язку населенню, головним чином, зростають в усіх видах зв'язку, за винятком телеграфного, проводового мовлення і супутникового.

Доходи підприємств від надання послуг зв'язку господарству ростуть, окрім поштового (96,5) і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) (96,5) видів зв'язку в 2003 р., в усіх видах зв'язку, винятком є проводове мовлення і супутниковий.

Найвищий рівень зосередження за доходами підприємств від надання послуг зв'язку простежується в мобільного виду зв'язку, який за часткою виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому (44,9) випереджає телефонний міжміський (включаючи міжнародний) (28,6), міський і сільський телефонний (13,2) і поштовий (4,5) види зв'язку в 3 рази, а проводове мовлення (0,2), супутниковий (0,2), телеграфний (0,3) і держінс-

пекцію електрозв'язку (0,5) – аж в 150 разів. Трохи відмінна тенденція притаманна доходам підприємств від надання послуг зв'язку населенню і доходам підприємств від надання послуг зв'язку господарству.

Подібна ситуація, коли є чітко виражений доміант, (за рівнем зосередження (за доходами підприємств від надання послуг зв'язку)) має місце і в структурі самого мобільного виду зв'язку, стільниковий підвид якого, за часткою виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому (99,7) більший, ніж пейджинговий (0,1) і транкінговий (0,2) підвиди зв'язку – в 665 разів! Майже теж саме простежується і при порівнянні підвидів мобільного виду зв'язку до зв'язку в цілому: стільниковий підвид мобільного виду зв'язку за часткою виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому (44,8) більший, ніж пейджинговий (0,1) і транкінговий (0,1) підвиди зв'язку – в 448 разів! Майже збіжна тенденція характерна для доходів підприємств від надання послуг зв'язку населенню і доходів підприємств від надання послуг зв'язку господарству, тому подальший детальний розгляд підвидів мобільного виду зв'язку за даними показниками вважаємо недоцільним.

Рівень концентрації (на 1000 жителів) за доходами підприємств від надання послуг зв'язку (доходами підприємств від надання послуг зв'язку населенню і доходами підприємств від надання послуг зв'язку господарству) корелюється з рівнем зосередження (часткою виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому) за даними показниками.

Високий рівень зосередження за доходами підприємств від надання послуг зв'язку населенню спостерігається в мобільного виду зв'язку, який за часткою виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому (43,7) випереджає телефонний міжміський (включаючи міжнародний) (29,4), міський і сільський телефонний (18,6) і передачу та прийом телевізійних і радіопрограм, радіозв'язок (3,6) види зв'язку в 2 рази, а спеціальний і фельдзв'язок (0,0), держінспекцію електрозв'язку (0,0), супутниковий (0,0) і телеграфний (0,2) – аж в 874 рази.

Таблиця 1.

Доходи підприємств від надання послуг зв'язку в Україні в 2004 р.

Види і підвиди зв'язку	Доходи підприємств від надання послуг зв'язку				Доходи підприємств від надання послуг зв'язку населенню				Доходи підприємств від надання послуг зв'язку господарству			
	В фактичних цінах; тис. грн.	В реальних цінах; тис. грн.	Рівень зосередження (частка виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому), %	Рівень концентрації (на 1000 жителів), грн.	В фактичних цінах; тис. грн.	В реальних цінах; тис. грн.	Рівень зосередження (частка виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому), %	Рівень концентрації (на 1000 жителів), грн.	В фактичних цінах; тис. грн.	В реальних цінах; тис. грн.	Рівень зосередження (частка виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому), %	Рівень концентрації (на 1000 жителів), грн.
Зв'язок	21124000	18810329	100,0	398254	8351000	7436331	100,0	157443	12773000	11373998	100,0	240811
Поштовий	949000	845058	4,5	17892	261000	232413	3,1	4921	688000	612645	5,4	12971
Телеграфний	73000	65004	0,3	1376	18000	16028	0,2	339	55000	48976	0,4	1037
Міський і сільський телефонний	2780000	2475512	13,2	52412	1551000	1381122	18,6	29241	1229000	1094390	9,6	23170
Телефонний міжміський (включаючи міжнародний)	6033000	5372217	28,6	113741	2455000	2186109	29,4	46284	3578000	3186108	28,0	67457
Проводове мовлення	50000	44524	0,2	943	33000	29386	0,4	622	17000	15138	0,1	320
Спеціальний і фельдзв'язок	152000	135352	0,7	2866	2000	1781	0,0	38	150000	133571	1,2	2828
Передача та прийом телевізійних і радіопрограм, радіозв'язок	531000	472841	2,5	10011	299000	266251	3,6	5637	232000	206590	1,8	4374
Держінспекція електрозв'язку	103000	91719	0,5	1942	2000	1781	0,0	38	101000	89938	0,8	1904
Супутниковий	35000	31166	0,2	660	0	0	0,0	0	35000	31166	0,3	660
Комп'ютерний	935000	832591	4,4	17628	84000	74800	1,0	1584	851000	757791	6,7	16044
Мобільний	9483000	8444345	44,9	178784	3646000	3246661	43,7	68739	5837000	5197684	45,7	110046
Стільниковий	9456000	8420303	99,7	178275	3645000	3245770	100,0	68720	5811000	5174533	99,5	109556
Пейджинговий	12000	10686	0,1	226	0	0	0,0	0	12000	10686	0,2	226
Транкінговий	15000	13357	0,2	283	1000	890	0,0	19	14000	12467	0,2	264
До зв'язку			44,8				43,6				45,5	
			0,1				0,0				0,1	
			0,1				0,0				0,1	

Розраховано за даними: [7].

(в реальних цінах; грн.)

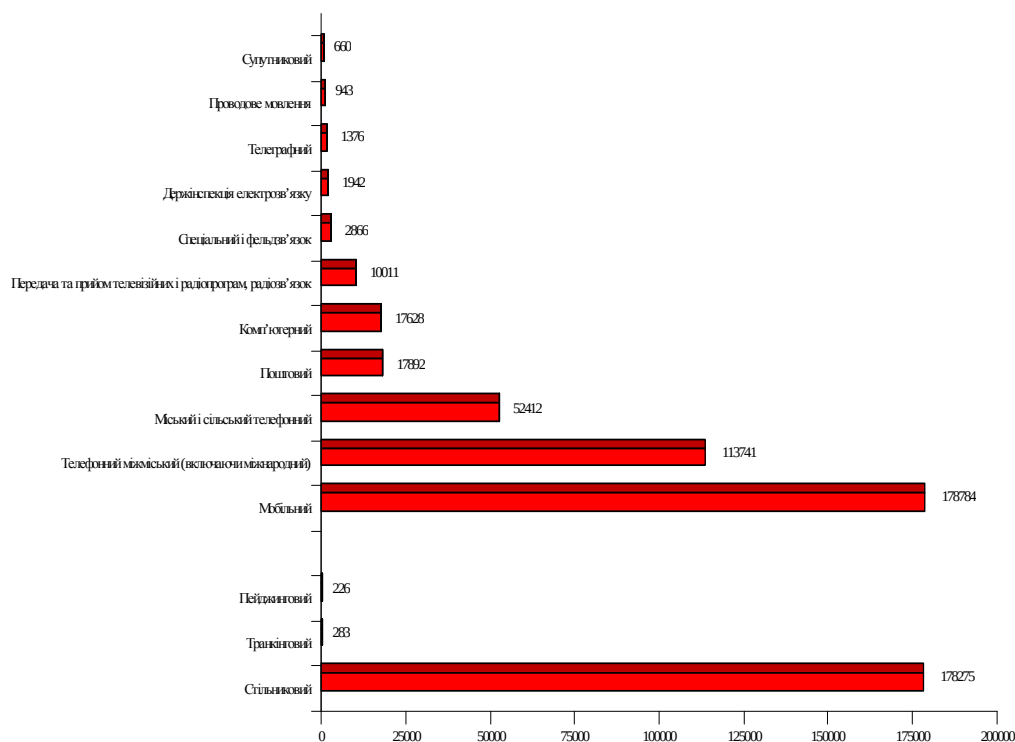

Рис. 3. Доходи підприємств від надання послуг зв'язку (на 1000 жителів) в Україні в 2004 р.
Складено за даними: [7].

За рівнем зосередження (за доходами підприємств від надання послуг зв'язку господарству) вирізняється мобільний вид зв'язку, який за часткою виду і підвиду зв'язку в зв'язку в цілому (45,7) випереджає телефонний міжміський (включаючи міжнародний) (28,0), міський і сільський телефонний (9,6) і комп'ютерний (6,7) види зв'язку в 3 рази, а проводове мовлення (0,1), супутниковий (0,3), телеграфний (0,4) і держінспекцію електрозв'язку (0,8) – аж в 114 разів.

Як свідчить таблиця 3, обсяг універсальної продукції (традиційних послуг) поштового виду зв'язку (відправлення листів, посилок, газет і журналів, грошових переказів і пенсійних виплат) продовжує зростати (особливо, в останні роки). Обсяг універсальної продукції телеграфного виду зв'язку (відправлення телеграм) постійно знижується. Обсяг універсальної продукції телефонного міжміського (включаючи міжнародний) виду зв'язку (надання міжміських телефонних переговорів (включаючи міжнародні)) зростає.

Таблиця 2.

Динаміка доходів підприємств від надання послуг зв'язку в Україні за 2000-2004 рр.

Види і підвиди зв'язку	Динаміка доходів підприємств від надання послуг зв'язку, в реальних цінах						Динаміка доходів підприємств від надання послуг зв'язку населенню, в реальних цінах						Динаміка доходів підприємств від надання послуг зв'язку господарству, в реальних цінах					
	(до попереднього року), %				(до 2000 р.), %	ТІ	(до попереднього року), %				(до 2000 р.), %	ТІ	(до попереднього року), %				(до 2000 р.), %	ТІ
	2001	2002	2003	2004	2004		2001	2002	2003	2004	2004		2001	2002	2003	2004	2004	
Зв'язок	151,3	130,7	125,7	138,8	344,9	1,00	153,5	119,3	123,8	132,4	300,3	1,00	149,4	140,5	127,0	143,3	382,0	1,00
Поштовий	126,1	134,6	96,7	124,7	204,8	0,59	145,4	126,5	97,3	108,9	194,9	0,65	118,2	138,6	96,5	132,0	208,9	0,55
Телеграфний	112,6	98,3	102,4	180,3	204,4	0,59	118,6	97,0	87,3	91,3	91,6	0,30	105,4	100,1	122,5	265,0	342,3	0,90
Міський і сільський телефонний	132,3	124,0	109,0	99,7	178,4	0,52	125,4	124,9	108,0	95,8	162,1	0,54	143,4	122,8	110,4	105,1	204,3	0,53
Телефонний міжміський (включаючи міжнародний)	149,7	125,3	101,8	125,4	239,3	0,69	140,8	109,2	111,6	132,5	227,5	0,76	156,4	136,1	96,5	120,9	248,2	0,65
Проводове мовлення	106,0	101,3	85,3	92,6	84,9	0,25	107,5	101,3	86,9	90,8	86,0	0,29	103,1	101,4	82,2	96,3	82,8	0,22
Спеціальний і фельдзв'язок	268,1	123,2	166,9	134,4	740,3	2,15	0,0	0,0	Понад 1000	96,4	Понад 1000	*2	268,1	123,2	163,8	135,1	730,6	1,91
Передача та прийом телевізійних і радіопрограм, радіозв'язок	149,7	134,2	128,0	144,5	371,8	1,08	170,9	139,4	136,4	151,6	492,6	1,64	134,0	129,3	119,6	136,3	282,5	0,74
Держінспекція електрозв'язку	155,6	137,2	136,1	124,0	360,6	1,05	118,5	213,6	91,8	96,4	224,0	0,75	156,8	135,4	137,8	124,8	365,0	0,95
Супутниковий	85,4	112,7	164,4	99,2	156,8	0,45	*1	*1	*1	0,0	*1	*1	*1	*1	*1	99,2	*1	*1
Комп'ютерний	172,0	175,5	164,1	140,1	693,6	2,01	153,4	150,4	145,2	165,2	553,5	1,84	174,3	178,3	165,9	138,0	711,4	1,86
Мобільний	191,3	142,0	177,8	172,5	833,2	2,42	244,2	124,0	158,7	159,4	766,3	2,55	153,2	162,5	194,5	181,9	881,2	2,31
Стільниковий	194,7	142,8	178,9	173,0	860,5	1,03	246,6	124,6	159,0	159,5	779,2	1,02	156,3	164,1	196,5	182,7	920,7	1,04
Пейджинговий	90,7	82,1	78,1	68,0	39,5	0,05	103,7	45,7	30,6	0,0	0,0	0,00	86,6	95,5	86,5	72,3	51,7	0,06
Транкінговий	106,7	130,4	91,9	131,4	168,0	0,20	118,5	106,8	91,8	96,3	111,9	0,15	105,4	133,4	91,9	134,9	174,3	0,20
До зв'язку						2,49						2,59						2,41
						0,11						0,00						0,13
						0,49						0,37						0,46

Розраховано за даними: [3-7].

*1 Розрахунок є неможливим, оскільки відсутні дані: [3; 5].

*2 Розрахунок є неможливим, оскільки попередній показник обчислений умовно.

Таблиця 3.

Універсальна продукція поштового, телеграфного і телефонного міжміського
(включаючи міжнародний) видів зв'язку в 2004 р. та динаміка її обсягу за 2000-2004 рр.
в Україні

Універсальна продукція поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку	Універсальна продукція поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку, одиниць		Динаміка обсягу універсальної продукції поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку, %				
	Обсяг, тис.	Рівень концентрації (на 1000 жителів)	(до попереднього року)				(до 2000 р.)
			2001	2002	2003	2004	
Універсальна продукція поштового виду зв'язку							
Листи	346000	7325	105,3	103,5	97,2	109,1	115,7
Посилки	7000	148	140,0	85,7	116,7	100,0	140,0
Газети і журнали	1393000	29493	102,2	103,0	97,1	109,0	111,4
Грошові перекази і пенсійні виплати	186000	3938	80,4	96,7	96,6	110,7	83,0
Універсальна продукція телеграфного виду зв'язку							
Телеграми	8000	169	91,7	90,9	90,0	88,9	66,7
Універсальна продукція телефонного міжміського (включаючи міжнародний) виду зв'язку							
Міжміські телефонні переговори (включаючи міжнародні)	3793000	80306	118,7	112,3	124,2	166,6	275,8

Розраховано за даними: [3-7].

Найвищий рівень концентрації за універсальною продукцією поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку простежується в універсальній продукції телефонного міжміського (включаючи міжнародний) виду зв'язку (міжміські телефонні переговори (включаючи міжнародні)), яка за показником „на 1000 жителів” (80306) випереджає універсальну продукцію поштового виду зв'язку (газети і журнали) (29493), (листи) (7325) і (грошові перекази і пенсійні виплати) (3938) в 6 разів, а (посилки) (148) і універсальну продукцію телеграфного виду зв'язку (телеграми) (169) – аж в 507 разів.

Висновки. Детальний розгляд даної статті дозволяє зробити наступні висновки:

1. Зв'язок – це складний суспільно-географічний об'єкт, який має складну структуру. На це вказує аналіз двох головних структур зв'язку – компонентної і управлінської;

2. Одним із найважливіших видів економічної діяльності є зв'язок, який впливає на розвиток суспільства і відбиває рівень його розвитку. Рівень розвитку самого зв'язку є надзвичайно високим, про що свідчить розгляд двох основних показників рівня розвитку даного виду економічної діяльності – доходів підприємств від надання послуг зв'язку й універсальної продукції поштового, телеграфного і телефонного міжміського (включаючи міжнародний) видів зв'язку.

Література

1. Пістун М.Д. *Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник*. – К.: Вища школа, 1996. – 232 с.
2. *Положення про Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 р., № 1264 // <http://stc.gov.ua>*.
3. *Статистичний щорічник України за 2000 рік / За ред. О.Г. Осауленка*. К.: Техніка, 2001. – 600 с.
4. *Статистичний щорічник України за 2001 рік / За ред. О.Г. Осауленка*. К.: Техніка, 2002. – 646 с.
5. *Статистичний щорічник України за 2002 рік / За ред. О.Г. Осауленка*. – К.: Консультант, 2003. – 664 с.
6. *Статистичний щорічник України за 2003 рік / За ред. О.Г. Осауленка*. – К.: Консультант, 2004. – 632 с.
7. *Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г. Осауленка*. – К.: Консультант, 2005. – 592 с.

УДК 911.2:551.4

Станіслав Ігнат'єв

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЛАНДШАФТНИХ КОМПЛЕКСІВ БУФЕРНИХ ЗОН ЕКОМЕРЕЖІ

Пропонується застосувати метод моделювання території буферних зон виходячи із сумарної економічної вартості ландшафтних комплексів для розробки шляхів оптимізації їх використання. Автором виведено ряд співвідношень для розрахунку економічних характеристик ландшафтних комплексів буферних зон. Результатом роботи є рекомендаційна карта безконфліктної оптимізації використання ландшафтних комплексів буферних зон екомережі.

Stanislav Ignatev. Social-economic aspects of optimization of use of landscape complexes of buffer zones of econetwork. It is offered to use a method of modelling of territories of buffer zones, being based on total economic cost of landscape complexes for development of ways of optimization of their use. By author it is developed formulas of calculation of economic characteristics of landscape complexes of buffer zones. Result of work - a card of recommendations of not disputed optimization of use of buffer zones of ecological network.

Проблеми проектування місцевої екологічної мережі в сучасних умовах численних конфліктів природокористування, пов'язаних із соціально-економічними осо-

бливостями території, для географів є однією з найважчих наукових задач. В процесі євроінтеграції, перед України стоїть важка задача щодо збільшення площ природно-

заповідних територій до 7% площі, а екологічної мережі – до 25% площі нашої держави. В контексті зазначеної проблеми виникає необхідність створення буферних зон для забезпечення функціонування екомережі. Однак, будь-яке відчуження земель для потреб охорони природи викликає низку конфліктів природокористування.

У світовій практиці оптимізації ландшафтних комплексів територій екологічних мереж використовується метод сумарної економічної вартості ландшафтних комплексів [2, 3, 4]. Метод застосовується, переважно, для розробки проектів, спрямованих на відновлення ландшафтів.

Автор пропонує застосувати метод моделювання території буферних зон виходячи із сумарної економічної вартості ландшафтних комплексів для розробки шляхів оптимізації їх використання. Особливої уваги потребує вивчення системи розміщення населення в межах території буферних зон, землекористування в межах яких підлягає оптимізації.

Сумарна економічна вартість ландшафтного комплексу дозволяє оцінити ефективність відновлення ландшафтних комплексів у межах буферних зон екомережі. Сумарна економічна вартість включає в себе наступні складові.

1. Сумарна вартість використання ландшафтного комплексу, що складається із вартості безпосереднього та опосередкованого використання.

1.1. Вартість безпосереднього використання – економічний прибуток, що отримано від використання ландшафтних комплексів буферних зон. Наприклад, прибутки від заготівлі деревини в лісах буферних зон, збирання врожаю із сільськогосподарських угідь, відстрілу промислових тварин.

1.2. Вартість опосередкованого використання [2] – додатковий економічний прибуток, що отримано від непрямого використання ландшафтних комплексів буферних зон. Наприклад, прибутки від рекреаційної діяльності (санаторії, будинки відпочинку, дитячі оздоровчі табори), проведення екскурсій.

2. Сумарна вартість ландшафтного комплексу, що не пов'язана з використанням [2].

2.1. Вартість відкладеної альтернативи – довгостроковий економічний прибуток від збереження ландшафтних комплексів буферних зон для використання в майбутньому. Вартість відкладеної альтернативи зводиться до спроможності сплатити за збереження ландшафтних комплексів буферної зони.

2.2. Вартість успадкування ландшафтного комплексу – довгостроковий економічний прибуток, що отримано від майбутніх поколінь, які готові сплатити за природні ландшафтні комплекси. Наприклад, резервування територій у ландшафтний парк, антропогенний вплив в якому є мінімізованим.

2.3. Вартість існування ландшафтного комплексу – економічний прибуток, що отримано від незруйнованих природних ландшафтних комплексів (в даний момент часу).

Ієрархію складових сумарної економічної вартості ландшафтних комплексів у межах буферних зон екомережі графічно зображено на рис. 1.

Для обчислення сумарної економічної вартості ландшафтних комплексів, автор пропонує наступне співвідношення балансове рівняння (1):

$$TEV = \sum_i (DUV + IUV) + \sum_i (OV + RV + EV), \quad (1)$$

де TEV – сумарна економічна вартість ландшафтних комплексів (total economic value); DUV – вартість безпосереднього використання довкілля (direct use value); IUV – вартість опосередкованого використання довкілля (indirect use value); OV – вартість відкладеної альтернативи (option value); RV – вартість успадкування (request value); EV – вартість існування (existence value); i – індекс підсумовування.

Розрахування сумарної економічної вартості ландшафтного комплексу буферної зони екологічної мережі є дієвим інструментом для визначення ефективності впровадження проекту з відновлення (або, навіть, використання) буферної зони. Для визначення пріоритетів під час розробки природоохоронного проекту, автор пропонує, використати відносну економічну вартість (relative economic value – у англійській економічній літературі), що має вигляд співвідношення:

$$REV = \frac{\sum_i (OV + RV + EV)}{\sum_i (DUV + IUV)}, \quad (2)$$

де REV – відносна економічна вартість ландшафтного комплексу буферної зони.

Відносна економічна вартість ілюструє співвідношення сумарної вартості, що не пов'язана з використанням, до сумарної вар-

тості використання. Іншими словами, відносна економічна вартість – співвідношення економічного прибутку, що буде отримано (чи вже отримувється) від збереження ландшафтного комплексу буферних зон, до економічного прибутку, отриманого від використання ландшафтних комплексів у даний момент часу.

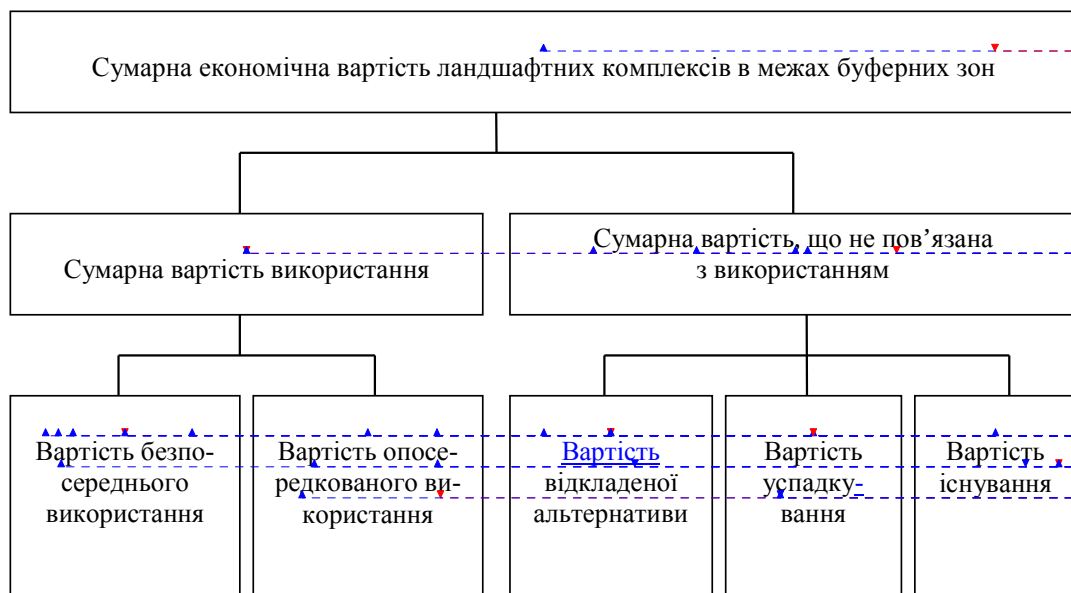

Рис. 1. Ієрархія складових сумарної економічної вартості ландшафтних комплексів буферних зон

З вищенаведених визначень видно, що сумарна економічна вартість та відносна економічна вартість ландшафтних комплексів є функціями від часу t :

$$TEV = F(t), \quad REV = F(t). \quad (3)$$

Отже, час є важливим параметром, який потребує урахування під час оцінки та співставлення ресурсів, заходів і проектних рішень, вартість яких відноситься до різних періодів. Звідси виникає проблема приведення різних економічних величин до одних вартісно-часових параметрів. Факторами, що потребують такого приведення є:

- існування часових переваг у громади (ресурси сьогодення оцінюються, зазвичай, вище, ніж ресурси майбутнього);
- наявність альтернативної вартості капіталу (сума коштів, що вкладена у капітал, має більшу цінність, ніж та сама су-

ма через рік, бо може бути інвестована та повернута з відсотками).

Приведення різночасових економічних параметрів здійснюється за допомогою дисконтування. Для дисконтування використовується коефіцієнт, що розраховується за рівнянням складних відсотків:

$$\beta = (1 + d)^{-(q-1)}, \quad (4)$$

де β – коефіцієнт дисконтування; d – норма дисконту (discount rate); q – ціла кількість років між початком та закінченням реалізації проекту (quantity years).

Значення врахування фактору часу посилюється під час прийняття природоохоронних рішень, бо більшість проектів мають довгостроковий характер (наприклад, відновлення лісу та зупинення ерозії схилів яру).

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Удалено: ¶
(total economic value)

Удалено: (non-use value)

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Удалено: (use value)

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Удалено: (request value)

Удалено: Вартість

Удалено: (option value)

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Удалено: (direct use value)

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт, украинский

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано:

Шрифт: 12 пт

Отформатировано ... [1]

Удалено: -

Удалено: (existence value)

Отформатировано ... [2]

Удалено: -

Отформатировано ... [3]

Отформатировано ... [4]

Отформатировано ... [5]

Удалено: -

Отформатировано ... [6]

Удалено: (indirect use value)

Отформатировано ... [7]

На менеджмент буферних зон значною мірою впливає норма дисконтування. Чим вона вище, тим більше витрат мають наступні покоління, а економічний прибуток – сучасне. Для визначення норми дисконтування використовується формула Фішера:

$$d = \frac{d_{\min} - y}{1 + y}, \quad (5)$$

де $d_{\min}$ – мінімальна ставка дисконтування (визначається щомісячно та щорічно Національним банком); y – щорічний рівень інфляції.

Якщо норма дисконту для України становить 0,05 грн/ рік, а „Програма формування національної екологічної мережі” виконується протягом 10 років, то коефіцієнт дисконтування становить –0,55 грн. Тобто, 1,00 грн прибутку, отриманого від використання ресурсів, за 10 років дисконтується (зміниться) у 0,45 грн прибутку.

Тому, рівняння (1) приймає наступний вигляд:

$$TEV = \sum_i (DUV + IUV) + \beta \cdot \sum_i (OV + RV + EV). \quad (6)$$

Відповідно, співвідношення (2), з урахуванням коефіцієнту дисконтування, має вигляд:

$$REV = \frac{\sum_i (DUV + IUV)}{\beta \cdot \sum_i (OV + RV + EV)}. \quad (7)$$

Враховуючи функціональну залежність від часу, для обчислення TEV і REV , необхідно мати базу даних за певний проміжок часу. Роль такої бази даних може виконувати бюджет (або фінансовий звіт) адміністративної одиниці, на території якої розташована буферна зона. Користуючись низкою річних бюджетів можна прослідкувати динаміку сумарної економічної вартості протягом часу. Це є доцільним під час обґрунтування необхідності впровадження проекту з відновлення буферної зони екомережі [4].

Слід зазначити, що щільність населення територіальної одиниці (в даному випадку, сільської ради), в межах якої розгляда-

ється структура ландшафтних комплексів та їх вартісні характеристики, має суттєве значення. При врахуванні коефіцієнту щільності населення (k), співвідношення (7) приймає наступний вигляд:

$$REV = k \frac{\sum_i (DUV + IUV)}{\beta \cdot \sum_i (OV + RV + EV)}. \quad (8)$$

При чому, коефіцієнт щільності населення є величиною, що зворотно пропорційна до значення щільності населення (P , особи / км²): $k = 1/P$; та є величиною, що вимірюється у одиницях.

Коефіцієнт щільності населення для Куп'янського району розрахований методами картографічного аналізу із комплексної карти «Населення Куп'янського району» (рис. 2), що є елементом ГІС Куп'янського району, розробленої автором. З метою визначення даного коефіцієнту для адміністративних одиниць Дворічанського та Борівського районів було використано актуальну інформацію районних відділів статистики.

Для спрощення менеджменту буферних зон екомережі доцільним є визначення відносної економічної вартості ландшафтних комплексів в межах сільських рад, території яких входять до буферних зон. Значення співвідношення (8) в межах сільської ради аргументує необхідність впровадження проекту з відновлення ландшафтних комплексів буферних зон. Значення відносної економічної вартості може мати наступний вигляд:

- $REV > 1$ – ландшафтні комплекси буферних зон використовуються інтенсивно для отримання економічного прибутку;
- $REV = 1$ – ландшафтні комплекси використовуються збалансовано (економічний прибуток використання дорівнює економічному прибутку, що не пов'язаний з використанням);
- $REV < 1$ – ландшафтні комплекси використовуються екстенсивно або зарезервовані для наступного заповідання.

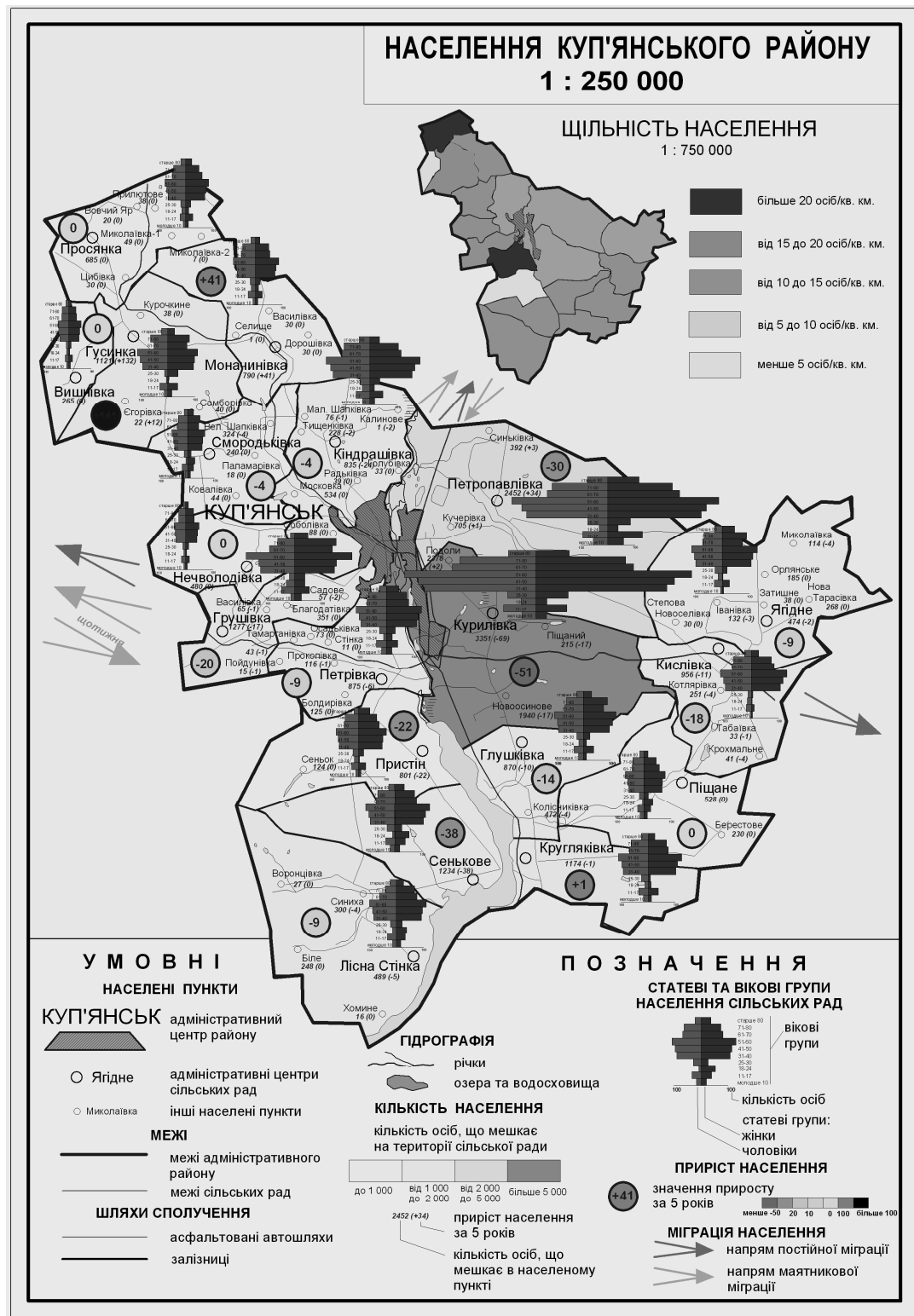

Рис. 2. Населення Куп'янського району (складено автором станом на 01.04.2008 р.)

Таблиця 1

Розрахунок сумарної та відносної економічної вартості ландшафтних комплексів буферних зон
Оскільського природного коридору (за сільськими радами)

Сільська рада	Вартість безпосереднього використання, тис. грн				Вартість опосередкованого використання, тис. грн	Сумарна вартість використання, тис. грн	Вартість відкладеної альтернативи, тис. грн	Вартість успадкування, тис. грн	Вартість існування, тис. грн	Сумарна вартість, що не пов'язана з використанням, тис. грн	Сумарна економічна вартість ландшафтних комплексів, тис. грн	Відносна економічна вартість ландшафтних комплексів, тис. грн
	від збору врожаю з ланів	від збору врожаю в садах та ягідниках	від заготівлі деревини	від відстрілу промислових тварин та відлову риби								
Дворічанський район												
Кам'янська	235	0	0	34	1281	1549	120	860	450	1430	2979	0,92
Миколаївська	456	0	0	0	1853	2310	120	450	560	1130	3440	0,49
Жовтнева	675	0	0	0	961	1636	160	140	410	710	2346	0,43
Таволжанська	457	57	1679	0	800	2993	100	520	450	1070	4063	0,36
Грянківська	235	0	345	34	1401	2015	120	690	960	1770	3785	0,88
Вільшанська	977	0	0	0	1450	2427	100	1400	740	2240	4667	0,92
Куп'янський район												
Синьківська	987	0	0	0	961	1948	130	140	640	910	2858	0,47
Кіндрашівська	560	678	0	0	1452	2690	150	150	450	750	3440	0,28
Нечволодівська	568	978	0	0	2658	4204	130	120	480	730	4934	0,17
Курилівська	346	0	0	0	1560	1906	140	170	450	760	2666	0,40
Осинівська	123	0	0	0	960	1083	150	320	340	810	1893	0,75
Пристинська	676	0	0	56	343	1075	180	350	340	870	1945	0,81
Сеньківська	451	135	0	1457	654	2697	140	900	450	1490	4187	0,55
Кругляківська	348	0	2790	0	345	3483	100	650	420	1170	4653	0,34
Борівський район												
Загризівська	967	0	567	0	1896	3430	150	1200	420	1770	5200	0,52
Богуславська	456	456	1876	0	1450	4238	130	110	430	670	4908	0,16
Гороховатська	897	98	0	0	860	1855	140	450	420	1010	2865	0,54
Підлиманська	678	0	0	0	1245	1923	160	960	430	1550	3473	0,81
Радьківська	567	0	3456	2678	945	7714	170	1100	540	1810	9524	0,23
Лозівська	91	0	0	345	780	1216	100	450	340	890	2106	0,73

Для визначення черговості реалізації проектів відновлення ландшафтних комплексів буферних зон автор пропонує знайти значення співвідношення (7) для всіх сільських рад Дворічанського, Куп'янського та Борівського районів, що в своєму територіальному устрої мають найвищу частку земель екологічної мережі Оскільського природного коридору. Після цього, проводиться ранжування отриманих значень за співвідношенням (1). В умовах низького рівня фінансування природоохоронних проектів з боку держави, доцільним є ранжування значень $REV > 1$. На прикладі Оскільського природного коридору, до класового інтервалу повинно входити 2 значення. Аналогічно з ранжуванням сталості ландшафтних комплексів ПЗФ, першочергового розв'язання потребують співвідношення, що мають найвищий клас.

Автором розраховано сумарна та відносна економічна вартість ландшафтних комплексів буферних зон Оскільського природного коридору (за сільськими радами) – таблиця 1. З таблиці випливає, що в межах всіх сільських рад використання ландшафтних комплексів є інтенсивним при високій сумарній економічній вартості. Тобто, зміни способу господарювання потребують всі сільські ради.

Табл. 1 складена на підставі фінансових звітів Дворічанської, Куп'янської, Борівської районних державних адміністрацій (стовпці „вартість використання”) та експертних оцінок (стовпці „вартість, що не пов'язана з використанням”). Експертні оцінки ґрунтуються на середніх значеннях економічного прибутку ландшафтних комплексів на одиницю площі (км^2).

Наступним кроком у оптимізації користування ландшафтними комплексами є розробка заходів, спрямованих на зменшення рівня інтенсивності використання ландшафтних комплексів буферних зон. Тобто, необхідно переглянути способи землекористування, спрямовуючи відносну економічну вартість ландшафтного комплексу буферної зони до рівняння $REV \leq 1$. Слід зазна-

чити, що розроблені заходи повинні відповідати загальному використанню ландшафтних комплексів буферних зон зі зворотною залежністю. Отже, для буферних зон Оскільського природного коридору в межах Куп'янського району доцільними є наступні складові оптимізації:

- використання буферних зон для екстенсивного сільського господарства;
- використання буферних зон для потреб садівництва;
- використання буферних зон для екстенсивного лісового господарства;
- використання буферних зон для вирощування промислових диких тварин та, іноді, риби.

Дана класифікація кореспондується із запропонованою схемою оптимізації використання напівзаповідних ландшафтів К. Ріхтером на з'їзді географічного конгресу США у 2006 [1].

Дана класифікація має у собі складові:

- збір врожаю з ланів;
- збір врожаю в садах;
- заготівля деревини;
- відстріл промислових тварин та вилов риби.

Відповідно до зазначених класифікацій, аналітична карта використання ландшафтних комплексів буферних зон та його оптимізація наведена на рисунку 3. Слід зазначити, що в даній карті використано метод поділу території за сільськими радами: для класичної географії та охорони природи даний факт є мало допустимим, однак для територіального менеджменту – цілком придатний.

Отже, можна зробити висновок, що більшість фрагментів буферних зон мають підвищений потенціал для екстенсивного сільського господарства. Найбільший потенціал визначено в межах Курилівської, Нечволодівської, Піщанської та Проснської сільських рад Куп'янського району. Натомість доля лісового господарства у межах даних адміністративно-територіальних одиниць потребує значного зменшення.

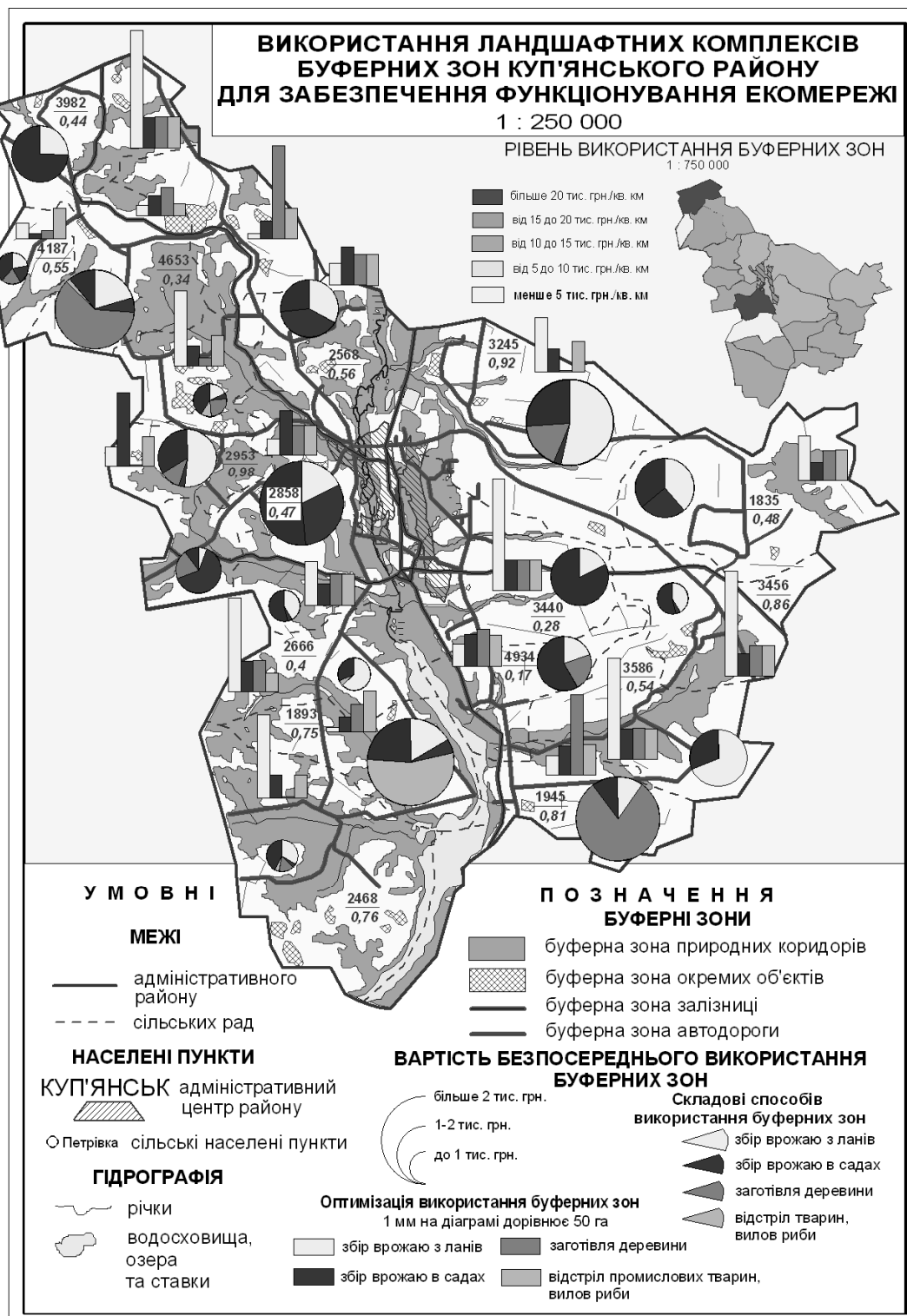

Рис. 3. Використання ландшафтних комплексів буферних зон та його оптимізація
(за автором, 2008)

Зрозуміло, що перегляд способів землекористування стає причиною виникнення конфліктів землекористування. Однак, запропонована автором модель оптимізації землекористування в межах буферних зон дозволяє компромісно знаходити розв'язання конфліктів природокористування. Оскільки дана модель передбачає заміну способів землекористування, виходячи із

принципу збереження вартості використання ландшафтних комплексів буферних зон екологічної мережі, а як наслідок, не зумовлює зменшення прибутку від їх використання.

Запропонована автором модель випробовується у відділі земельних ресурсів Куп'янської районної державної адміністрації.

Література

1. Richter K., Riedl C. Organization Support of Ecological network: Encouraging Creative Ideas for Environmental Sustainability // California Ecomanagement Review. 2007. Vol. 43. – P. 2-19.
2. Sheldom Ch., Yoxon M. Installing Environmental Management Systems. A Step-by-Step Guide. London, 2006. – p. 218.
3. Sheldom Ch. Environmental Management Systems in the Real World of Landscapes and Nature. London, 2007. – p. 352.
4. Welford R. Agricultural Business or EECNET. Stockholm, 2006. – p.156.

УДК 911.9:504.062.2

Олександр Третьяков

ЗМЕНШЕННЯ ЕМІСІЇ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗА РАХУНОК РОЗВИТКУ БІОЕНЕРГЕТИКИ

В роботі визначено ефект зменшення емісії парникових газів завдяки розвитку біоенергетики в Харківській області. Ефект оцінювався в цілому по області та в розрізі адміністративних районів. До уваги приймались лише ті джерела емісії парникових газів, що безпосередньо стосуються біоенергетики. Враховувався також опосередкований ефект, що полягає у заміщенні вугілля, необхідного для виробництва обсягів енергії, що еквівалентна біоенергетичному потенціалу області.

В работе определен эффект снижения эмиссии парниковых газов вследствие развития биоэнергетики в Харьковской области. Эффект оценивался в целом по области и в разрезе административных районов. Во внимание принимались только те источники эмиссии парниковых газов, которые непосредственно касаются биоэнергетики. Учитывался также опосредованный эффект, который заключается в замещении угля, необходимого для выработки энергии, эквивалентной биоэнергетическому потенциалу области.

Tretyakov O.S. The reduction of greenhouse gases emissions in the Kharkiv region caused by bioenergy power engineering. The effect of greenhouse gases emissions diminishing caused by bioenergy power development in the Kharkiv region is described in the article. The effect was assessed at the region at all and by the administrative regions. It was taken into account only those sources of greenhouse emissions, which directly concern bioenergy power engineering. The indirect effect of coal replacement, needed for energy production, that equals bioenergy potential of the region was also accounted in the article.

Вступ. Використання біоенергетичних ресурсів (БЕР) є дуже актуальною проблемою не тільки з ресурсної, але й з природоохоронної точки зору, що пов'язане з необхідністю зниження негативного впливу відходів органічного походження на довкілля.

Серед основних напрямків негативно-го впливу БЕР на навколишнє середовище в разі відсутності їх використання є наступні:

- викиди парникових газів;
- створення сприятливих умов до розмноження шкідливих мікроорганізмів;
- сприяння розмноженню тварин, що знаходяться на місцях складування (накопичення, звалища) відходів (особливо, ТПВ) харчову базу та виконують роль поширювачів хвороботворних мікроорганізмів;
- утворення на поверхні місць складування відходів пилу, насиченого шкідливи-

ми мікроорганізмами, що легко розноситься вітром;

- забруднення поверхневих водних об'єктів та ґрунтових вод фільтратом та рідинною складовою органічних відходів;
- поширення на значній території, що прилягає до звалищ, неприємних запахів;
- створення пожежонебезпечних ситуацій.

Відходи органічного походження, розкладаючись на звалищах, утворюють низку газів, котрі за кліматичним ефектом дії на атмосферу відносять до парникових: CO_2 , N_2O , CH_4 та ін. В разі використання БЕР в процесах виробництва енергії найбільший ефект зниження тиску на навколишнє середовище спостерігається у зменшенні емісії парникових газів. До того ж даний напрямок найбільш легко піддається кількісному виміру.

Вихідні передумови. Питання оцінки емісії парникових газів та створення їх кадастру для певної території привертає сьогодні багато уваги. Найбільшого розвитку це питання отримало в роботах Міжурядової групи експертів з питань змін клімату, зокрема, у Керуючих принципах з ефективної практики та врахування факторів невідомості у національних кадастрах парникових газів [5, 8]. Викладені методики оцінки емісії парникових газів застосовувались для території різних країн, зокрема, Киргизстану [2] та Вірменії [4].

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Метою даної роботи є визначення потенційного ефекту зменшення обсягів емісії парникових газів на території Харківської області у зв'язку з розвитком біоенергетики. Для досягнення поставленої мети нами вирішувались такі завдання:

1. Оцінка емісії парникових газів в альтернативних сценаріях (відсутності та, навпаки, повного використання БЕР).
2. Аналіз зменшення емісії парникових газів по районах області.

Виклад основного матеріалу. Для кількісного визначення зменшення емісії парникових газів внаслідок розвитку біоенергетики нами було обчислено емісію парнико-

вих газів в разі відсутності використання БЕР в енергетиці (Сценарій 1) та за умови залучення до виробництва енергії всього об'єму біоенергетичних ресурсів (Сценарій 2). В розрахунках використовувались статистичні дані за районами області. В табл. 1. показані джерела викидів парникових газів, що приймалися до уваги відповідно за сценаріями 1 та 2.

Як можна побачити, нами не були охоплені всі джерела утворення парникових газів – в даному розділі ми намагались показати лише ефект зниження емісії парникових газів в галузях, що безпосередньо стосуються утворення БЕР.

Використання енергетичної деревини для виробництва теплової енергії нами враховувалось лише в розрізі заміщення використання викопних джерел енергії. Це пояснюється тим, що, згідно з [3], за умовами Кіотського протоколу, спалювання деревини не пов'язане з викидами парникових газів.

За результатами моделювання можливостей використання БЕР [6] Харківської області було виявлено, що, за умови вироблення енергії лише в житловому секторі та на деяких з підприємств – джерелах утворення БЕР, було виявлено певні надлишки енергетичного потенціалу. Проте, на нашу думку, наведені оцінки енергетичних потреб показують лише мінімальні значення. Отже, ми вважаємо, що весь об'єм енергетичного потенціалу БЕР може бути використаний, що є вихідним припущенням при оцінці емісії парникових газів за Сценарієм 2.

Об'єми емісії парникових газів обчислювались за методиками, що наведені в роботах Міжурядової групи експертів з питань зміни клімату [5, 8], а також за даними французьких експертів (для визначення об'ємів запобігання викидів парникових газів при спалюванні вугілля) [8].

Для оцінки можливостей співставлення та визначення «чистого» ефекту зниження емісії парникових газів від запровадження технологій використання БЕР, всі обчислені нижче об'єми емісії парникових газів переводились в Гг-еквівалент CO_2 /рік на основі інформації, що потенціал глобального потепління для CH_4 в 21, а N_2O – в 310

разів більш значущий, ніж потенціал CO₂ [1].

Таблиця 1

Сценарій 1	Сценарій 2
Тваринництво	
викиди CH ₄ внаслідок ентеральної ферментації сільськогосподарської худоби	
викиди CH ₄ та N ₂ O в результаті збирання, зберігання та використання гною тварин (коефіцієнти для Сценарію 1)	викиди CH ₄ та N ₂ O в результаті збирання, зберігання та використання гною тварин (коефіцієнти для Сценарію 2)
	Викиди CO ₂ в процесах спалювання біогазу
Рослинництво	
	Викиди CH ₄ N ₂ O в процесах спалювання відходів рослинництва
Станції очищення комунальних стічних вод (СОКСВ)	
Викиди CH ₄ в населених пунктах області, що не обладнані централізованими системами очищення стічних вод	
Викиди N ₂ O внаслідок скиду стічних вод в поверхневі водні об'єкти та ґрунтові води	
	Викиди CO ₂ в процесах спалювання біогазу
Тверді побутові відходи (ТПВ)	
Викиди CH ₄ на звалищах ТПВ Харківської області	Викиди CH ₄ на звалищах ТПВ Харківської області, уловлення та використання якого вважається технічно неможливим
	Викиди CO ₂ в процесах спалювання біогазу
Заміщення використання вугілля	
	Запобігання викидам CO ₂ при використанні кількості вугілля, котра необхідна для забезпечення виробництва об'єму енергії, еквівалентного отриманому на основі БЕР

На рис. 1 (а, б). представлені результати обчислення об'ємів емісії парникових газів. Як можна побачити, серед розглянутих категорій найбільші викиди відносяться до ентеральної ферментації тварин, а також до емісії CO₂ внаслідок спалювання біогазу. Найбільший вплив на зменшення об'єму емісії парникових газів чинить біогаз зва-

лищ ТПВ. Також слід відмітити необхідність врахування опосередкованого ефекту, який полягає у заміщенні викидів від спалювання вугілля. В цілому, як можна побачити на рис. 1, б емісія парникових газів за сценарієм 2 є вдвічі меншою порівняно зі сценарієм 1.

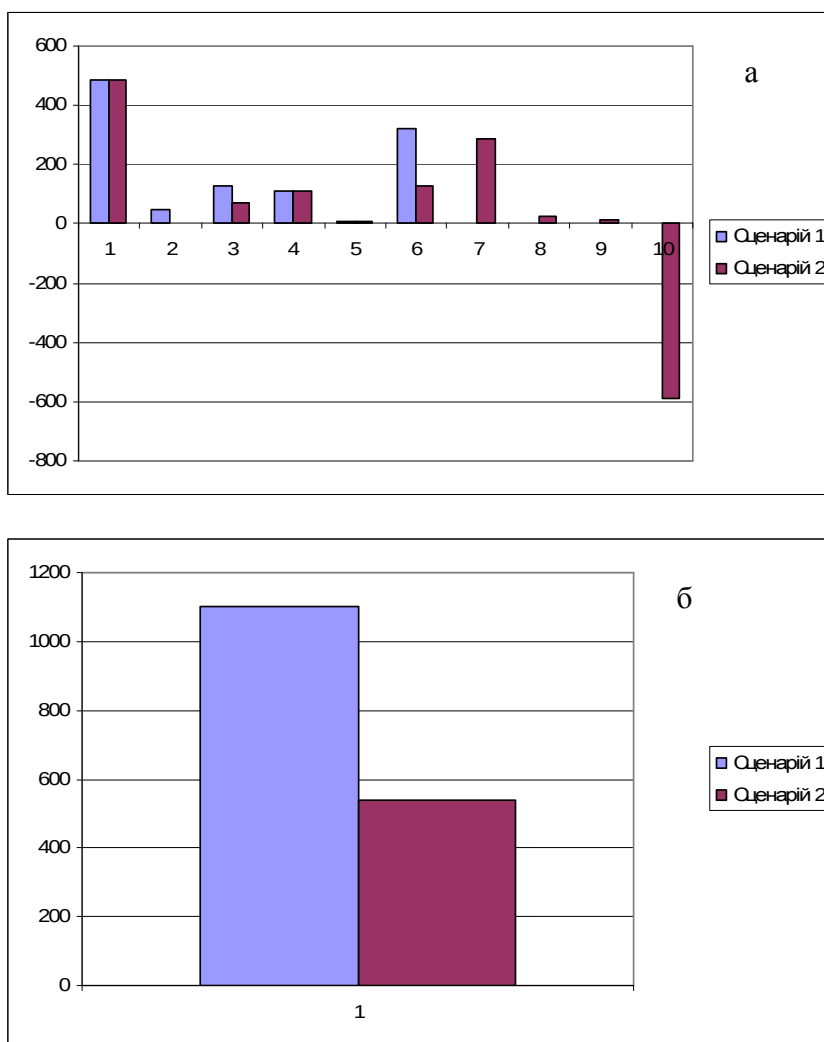

Рис. 1. Викиди парникових газів джерелами БЕР Харківської області. а – викиди за категоріями (вісь у – річні об'єми викидів, Гг еквіваленту CO₂; вісь х – категорії викидів: 1 – CH₄ внаслідок ентеральної ферментації; 2,3 – CH₄ та N₂O внаслідок поводження з відходами тваринництва відповідно; 4,5 – CH₄ та N₂O на СОКСВ; 6 – CH₄ на звалищах ТПВ; 7 – CO₂ внаслідок спалювання біогазу; 8,9 – CH₄ та N₂O внаслідок спалювання відходів рослинництва; 10 – зниження емісії CO₂ внаслідок заміщення вугілля). б. – порівняння загального об'єму викидів, Гг еквіваленту CO₂ в цілому по області.

Вплив біоенергетики на емісію парникових газів за районами області представлений на рис. 2. Як можна побачити, найбільший ефект спостерігається в Харківському та Дергачівському районах. Виділені райони є найбільш перспективними для початку реалізації регіонального розвитку біоенергетики завдяки наявності найкрупніших в області місць концентрації БЕР (Дергачівські полігони ТПВ та СОКСВ м. Харкова).

Іншим фактором, що сприяє цьому, є концентрація населення, а також промисловості в даних районах, які можуть стати потенційними споживачами виробленої енергії. В решті районів області також спостерігається значний ефект щодо зменшення емісії парникових газів, серед яких він найбільший для районів зі значним потенціалом біогазу звалищ ТПВ.

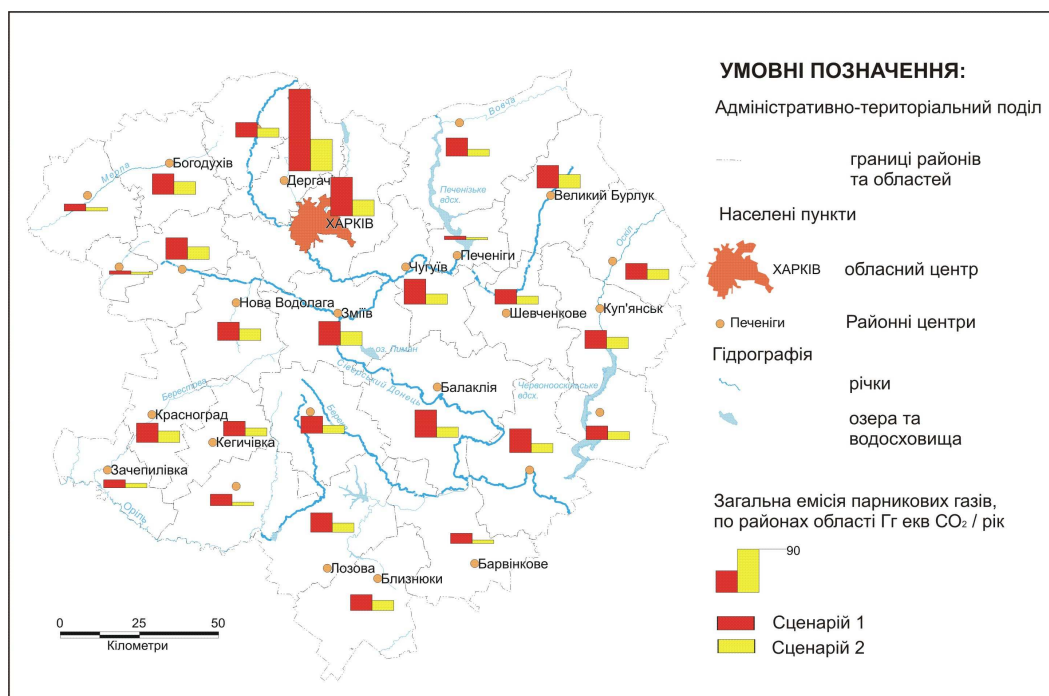

Рис. 2. Ефект зменшення емісії парникових газів внаслідок розвитку біоенергетики за районами області

Висновки. Таким чином, розвиток біоенергетики здатний у значній мірі зменшити викиди парникових газів. Це може стати додатковим фактором підвищення рентабельності проектів завдяки можливості отримання додаткового фінансування з боку міжнародних фондів.

Максимальний ефект зменшення емісії парникових газів спостерігається в районах,

що межують з обласним центром. Ці райони характеризуються найбільшими значеннями біоенергетичного потенціалу, значною кількістю потенційних споживачів енергії, що може бути вироблена за рахунок БЕР. Саме Харківський та Дергачівський райони мають стати місцем запровадження перших біоенергетичних проектів в області.

Література

1. Звонов В.А. Образование загрязнений в процессах сгорания. – Луганск: Издательство ВГУ, 1998. – 126 с.
2. Ильясов Ш.А., Якимов В.М. Результаты инвентаризации парниковых газов в Кыргызстане // Вестник КРСУ № 6, 2003
3. Обзор доклада Николааса Стерна «Экономика изменения климата» / Кокорин А. О., Кураев С. Н. WWF, GOF. – М.: WWF России, 2007. – 50 с.
4. Первое национальное сообщение республики Армения по рамочной конвенции ООН об изменении климата. – Ереван, Министерство охраны природы республики Армения, 1998. – 80 с.
5. Руководящие принципы по эффективной практике и учет факторов неопределенности в национальных кадастрах парниковых газов // Программа МГЭИК по национальным кадастрам парниковых газов, 2000. – 560 с.
6. Третьяков А.С. Геоинформационное моделирование оптимального использования биоэнергетических ресурсов Харьковской области // Материалы международной научно-практической конференции «Географические проблемы сбалансированного развития староосвоенных регионов (Брянск, 25-27 октября 2007 г.). – Брянск, РИО БГУ, 2007. – с. 256-259.
7. Jancovici J-M. Existe-t-il des énergies sans CO₂ ?. – Paris, 2003. – 28 p.

8. Revised 1996 IPCC Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories// IPCC, 1996. – 486p.

УДК 911.3

Людмила Ключко, Марина Несвітайло

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМІЩЕННЯ САКРАЛЬНИХ МІСЦЬ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

В статті розглядаються актуальні питання впливу релігії на суспільну свідомість, світосприйняття, систему цінностей, формування духовності населення, стан соціуму. Висвітлюються особливості територіального розміщення сакральних місць та цінностей, релігійної інфраструктури в Харківському регіоні, які представляють значний пласт духовно-культурної спадщини наших пращурів. Сакральні місця являються невід'ємною частиною релігійної сфери та місцем паломництва багатьох віруючих.

Людмила Ключко, Марина Несвитайло. Особенности размещения сакральных мест в Харьковской области. В статье раскрывается роль религии в формировании общественного сознания, мировоззрения, системы ценностей, духовности населения, влияние на состояние социума, что особенно важно в наше напряженное время. Рассматриваются особенности территориального размещения сакральных мест и ценностей, религиозной инфраструктуры в Харьковском регионе, которые представляют значительный пласт духовно-культурного наследия наших предков. Сакральные места являются неотъемлемой частью религиозной сферы и местом паломничества многих верующих.

Lyudmila Klyuchko, Marina Nesvitaylo. Features of placing of scaling places in the Kharkov region. In the article the role of religion in forming of public consciousness, system of values, spirituality of population opens up, influence on the position of society. The features of the territorial placing of sakraling places and values are considered, religious infrastructures in the Kharkov region, which present the considerable layer of spiritual-cultural legacy of our ancestors. Sakraling places are inalienable part of religious sphere and place of pilgrimage of many believers.

Актуальність теми дослідження. За роки незалежності в Україні спостерігається тенденція до відродження духовності і національної культури. Вагома роль у цьому належить релігійній сфері, яка суттєво підвищує свою значимість в суспільному житті. Такі процеси притаманні усім регіонам України і Харківська область не є винятком. Так, за останні 10 років кількість релігійних організацій в Харківській області збільшилася майже втричі. З кожним роком відмічається збільшення віруючих, молодшає їх вік. Спостерігається розвиток релігійної інфраструктури, зокрема відбувається будівництво та реконструкція культових споруд, відкриття недільних шкіл, виготовлення сакральних матеріальних цінностей, видавництво релігійної літератури, проведення місіонерських і просвітницьких заходів. Харківщина має в своїй історії безліч знаменних подій, а тому і сакральних матеріальних цінностей, у тому числі, пов'язаних з явищами духовного характеру, зокрема чудодійні ікони, святі джерела тощо.

Метою статті є висвітлення особливостей територіального розміщення сак-

ральних цінностей та сакральної інфраструктури.

Виклад результатів особистих досліджень. Благовіщенський Кафедральний собор належить до числа найстаріших храмів міста Харкова. Історія його походження тісно пов'язана з історією самого міста. Історично та географічно церква знаходилась в поселенні, що пізніше стало Залопанню або так званою залопанською частиною міста. Тоді це було поселення з кількох вулиць з хатами-мазанками.

Церква збудована з дерева і була однопрестольною. При храмі був один священик, але згодом до церкви стало ходити все більше прихожан, виникла потреба в його розширенні. На будівництво храму, що продовжувалось близько 20 років, були витрачені значні суми та залучені кращі майстри з церковної архітектури, пожертви благодійників були не лише з Харкова, а й з інших міст. За час будівництва нового храму богослужіння проходили в старій церкві, яка після закінчення будівництва була знесена. Остаточоно храм було завершено та урочисто освячено в 1901 році [1].

Рис. 1. Свято-Благовіщенський кафедральний собор, м. Харків

У 1930 році Свято-Благовіщенський собор в Харкові через відому політику влади був зачинений, а його приміщення мало бути використане для культурних цілей. Собор був знову відкритий лише в 1943 році і вже не закривався до наших днів. З ініціативи архієпископа Стефана (Проценка) з Покровського монастиря були перенесені мощі святителя Мелетія й мощі, що перебували в музеї, святителя Афанасія (Петеларія), Патріарха Константинопольського і Лубенського чудотворця. Цією дією Владика Стефан підкреслив загальну значимість Благовіщенського собору для Харківської єпархії, а з 1946 року за ним прикріплюється

звання "кафедрального", що зберігається й понині. В 1993 році до цих двох найбільших святинь Слобожанщини, що перебувають у соборі, додалася ще одна - мощі свяченомученика Олександра (Петровського) [3].

Інша відома й широко шанована святиня Харківської єпархії - чудотворна ікона Божої Матері, іменована Озерянською. Збереглися відомості про те, як щорічно, в день святкування цієї ікони під час молебню багато віруючих зцілялися від хвороб. Знайдена була ікона біля міста Харкова у селі Озеряна. Існує багато легенд та історій стосовно чудодійної сили цієї ікони [2].

Рис. 2. Ікона Озерянської Божої Матері [4]

І сьогодні Озерянська ікона Божої Матері вважається покровителькою міста Харкова. В

місті є три церкви, престоли яких освячені на

честь Озерянської ікони, а ще одна знаходиться у селі Озеряна.

Незвичайний зовнішній вигляд ікони (слов'янський лик, а Богоматір зображена в кокошнику) пояснюється її походженням. Адже перші копії з ікони робилися на Україні. Тому в ній так явно проступають риси українського іконопису епохи бароко [4].

Рис. 3. На місці катастрофи імператорського поїзда, 1888 рік [4]

Порятунок імператорської родини було оголошено чудесним, а день 17 жовтня став всенародним святом. На місці катастрофи поїзду на згадку про цю подію по проекту академіка Марфельда було споруджено храм Хрис-

Ще одне знаменне святе місце Слобожанщини пов'язане з особою імператора Олександра III (1845—1894 рр.). Знаходиться воно поблизу станції Борки в селищі Першотравневе Зміївського району. Там 17 жовтня 1888 року трапилася аварія імператорського потягу, в результаті якої імператор та члени його родини не постраждали.

та Спасителя Преславного Преображення, каплицю Нерукотворного Спасу, яка складалася із двох ярусів - нагорі чотиригранна вежа із золотою главою й хрестом, внизу - приміщення для здійснення обрядів.

Рис. 4. Церква на ім'я Нерукотворного Образа Спасу і монастир на місці катастрофи імператорського поїзда [4]

Заснована на пам'ятному місці, ця церква відрізнялася дуже витонченою архітектурою. Недалеко від каплиці в західному напрямку споруджено кам'яний храм на ім'я Христа Спасителя, оточений зі сходу, півночі й півдня склепінною критою галереєю. Зовні храм був представлений величезним куполом, оточеним шістьма сінями. Вище всіх шести входних

дверей знаходилися мозаїчні ікони. Головний купол був суцільно покритий позолотою та прикрашений широким рельєфним поясом орнаментів. Зовнішня архітектура була витримана в стилі московських церков XVII століття. Внутрішня обробка храму складалася з орнаментального живопису з позолотою. Біля

храму встановлена надгробна плита загиблим у тій катастрофі [4].

Рис. 5. Храм Христа Спасителя Преславного Преображення (нині зруйнований) [4]

В традиціях того часу на території храму було збудовано лікарню та бібліотеку. Згодом впродовж багатьох років імператор приїжджав сюди під час великодніх свят, що підсилювало велич і значення цього місця. Під час Великої

Вітчизняної війни храм було зруйновано, а каплицю пошкоджено. Без купола ця унікальна архітектурна споруда простояло більше 50 років, хоча місцеве населення завжди пишалось величчю цього святого місця.

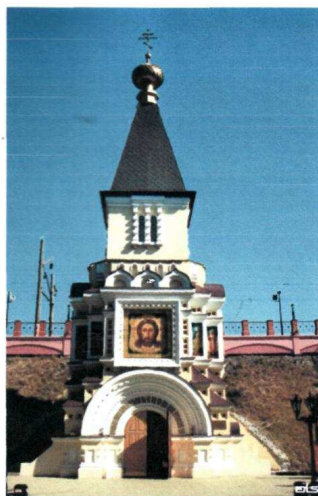

Рис. 6. Сучасний вигляд каплиці Спаса Нерукотворного на зупиночній платформі «Спасів скит», с. Першотравневе, Зміївського району

Краснокутськ - один з найстаріших населених пунктів Слобідської України. Перша згадка про Красний Кут відноситься до середини XVII століття. Місто було заснова-

но, як один з опорних пунктів для захисту кордонів Російської імперії від нападів татар. Тут в 1654 році козаки краснокутського полку збудували монастир, який впродовж сто-

ліття слугував в якості надійної фортеці. В подальшому за наказом імператриці Катери II монастир було зруйновано, але при цьому він продовжував функціонувати. До наших днів збереглася його підземна частина.

Краснокутський край славиться історичними пам'ятниками. Тут зберігся парк і будівля садиби поміщика Харитоненка, окрасою якого є Спасівська церква.

Поблизу міста Чугуєва розташоване селище Кочеток. У дореволюційний час він славився

своїми чудодійними джерелами, мальовничою природою. Далеко за межами Кочетка відоме джерело цілющої води. В стародавні часи поруч з джерелом було побудовано скит, дерев'яну церкву та дзвіницю, а згодом і витвір архітектури другої половини XIX століття храм Володимирської ікони Божої матері. Ця ікона раніше належала Володимиро-Богородицькій церкві, збудованій на початку XVIII століття недалеко від міста Чугуєва, на березі Сіверського Дінця [5].

Рис. 7. Храм Володимирської ікони, смт. Кочеток, Чугуївський район

Одна з найвідоміших святинь Харківщини – Свято-Борисо-Глібський жіночий монастир в с. Водяне, Зміївського району. Затверджений, як жіночий монастир 15 квітня 1997 року Священним Синодом Української Православної Церкви.

Історія Свято-Борисо-Глебського жіночого монастиря ведеться з другої половини XIX століття, коли в селі Водяне, Зміївського уїзду, Харківської губернії почалося будівництво приходського храму на честь святих старотерпців Бориса та Гліба. Воно велося на кошти професора Харківського імператорського університету Федора Олександровича Зеленогорського. Проект храму розробив І. Х. Немцов, але саме будівництво велося під керівництвом барині Серафими Миколаївни Ключаєвої. Церква була зведена на високому пагорбі біля сучасної траси Харків-Зміїв, на березі річки Уди. Будівництво цегельного храму було закінчено в 1905 році. Освячений він був архієпископом Харківським і Ахтирським Арсенієм (Брянцевим) [1].

Архітектура Свято-Борисо-Глебського храму носить на собі відбиток майже забу-

того візантійського стилю кресто-купольної форми спорудження. Однак храм збудований не цілком у візантійському стилі. У ньому збережені риси традиційної давньоруської архітектури.

Після революційних подій 1917 р. богослужіння в храмі продовжувалося до 1932 року. У 1933 році з добре відомих причин, його закрили. Згодом храм перетворили у склад, де зберігалися мінеральні добрива і будівельні матеріали. Відкрився він лише в 1942 році, але в 1943 його знову закрили. До 1991 року будівля знаходилася в повному запустінні, відновлення почалося лише за роки незалежності. З 90-х років на території монастиря було збудовано два житлових чернечих корпуси, господарські споруди, кухню, просфірню. Реставрація і розпис вже в наш час проводив харківський художник Микола Григорович Марема [5].

У 1997 році було збудовано і освячено перший чернечий житловий корпус. У цьому ж році в монастирі відбулося диво - 20 липня 1997 року, під час Божественної літургії, чудовим чином оновилися старовинна ікона Спаса Нерукотворного. Ікона заблищала як-

равим золотистим світлом, вимальовувався чітко Образ Спасителя, з боків стали проявлятися образи Архістратиго Божого Михаїла і Архангела Рафаїла, а на іконі протягом п'яти днів виливалися чудові пахощі. 28 жовтня 1997 року Священний Синод Української Православної Церкви ухвалив вважати оно-

влену ікону Спаса Нерукотворного чудодійною і 20 липня щорічно святкувати цю подію.

У травні 1999 року почалося будівництво другого чернечого двоповерхового корпусу, який було закінчено й освячено в березні 2000 року [6].

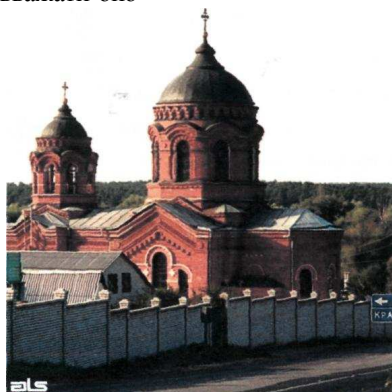

Рис. 8. Свято-Борисо-Глібський храм, с. Водяне, Зміївський район [5]

На території Борисо-Глібського монастиря знаходиться колодязь з цілющою святою водою. Сьогодні храм діє і продовжує будуватися. Звідусіль сюди приїжджають паломники поклонитися Чудотворній іконі, помолитися, випити цілющої води. Ця територія стає відомим об'єктом релігійного туризму.

Висновки. Релігійна сфера будь-якого регіону є досить впливовою компонентою суспільного, культурного, політичного та економічного життя. Релігія впливає на суспільну свідомість, визначає світогляд, систему цінностей, формує духовність населення, впливає на стан соціуму, що особливо важливо в наш напружений час, коли тисячі людей є знедоленими, втрачають віру в добро, в можливість покращення свого добробуту, відчувають через це душевний розпач. Сакральні місця є невід'ємною части-

ною релігійної сфери та місцем паломництва віруючих. В Харківському регіоні знаходиться значна кількість сакральних місць, розміщення яких тісно пов'язано з історичними подіями та релігійними дивами і представляють значний пласт духовно-культурної спадщини наших пращурів. Більшість з них розташовано в місті Харкові, а також в Зміївському, Чугуївському та Краснокутському районах. Територіальні особливості розміщення сакральних місць є лише частиною необхідного суспільно-географічного дослідження особливостей релігійної сфери регіону. Потребують подальших досліджень питання впливу її на розвиток самосвідомості, духовності населення, на розвиток культури різних прошарків населення, в тому числі і молоді.

Література

1. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. *История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 г. истор. моногр.* - Х. 1912. Т.1. 572с.
2. Безрукова Т.М. *Озерянська чудотворна ікона Божої Матері. Краєзнавче дослідження.* - Х. 1999.
3. <http://pravoslavie.kharkov.ua/index>
4. <http://russian-church.ru/viewcat>
5. <http://sobory.ru/locat/index>
6. <http://www.kharkivoda.gov.ua>

Наші автори

- **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Безуглий Віталій Вікторович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії, заступник декана геолого-географічного факультету Дніпропетровського національного університету
- **Височин Максим Юрійович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Вірченко Павло Анатолійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Гладкий Олександр Віталійович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Горб Костянтин Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Академії митної служби України
- **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Джаман Михайло Олексійович** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки Полтавського університету споживчої кооперації України
- **Дубровіна Віра Анатоліївна** – асистент кафедри фінансів Харківського торговельно-економічного інституту КНТЕУ
- **Дубровіна Надія Анатоліївна** – доцент кафедри фінансів Харківського торговельно-економічного інституту КНТЕУ
- **Єрмаков В'ячеслав Володимирович** – старший викладач Полтавського інституту економіки та менеджменту «Світоч»
- **Заволока Юлія Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Запотоцький Сергій Петрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Ігнат'єв Станіслав Євгенович** – заступник голови Куп'янської районної державної адміністрації, КП «Географія»
- **Іщук Степан Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Кандиба Юрій Іванович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Козловець Андрій Вікторович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Ключко Людмила Василівна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Ковтуник Інна Іванівна** – аспірант Інституту географії НАН України
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

- **Корнус Олеся Григорівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонального знавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кулшова Ганна Олександрівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонального знавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Меркулова Тамара Вікторівна** – доктор економічних наук, професор кафедри економічної кібернетики і прикладної економіки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Мельник Ірина Геннадіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Нємець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонального знавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Олексій Костянтинович** – магістр економічної кібернетики
- **Неубаєрова Еріка** – доцент кафедри державних фінансів Економічного університету Братислави, Словаччина
- **Олійник Валентина Дем'янівна** – асистент кафедри регіональної економіки і екології Одеського державного економічного університету, аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Онищенко Євген В'ячеславович** – асистент кафедри географії та геоєкології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- **Пантилей Вікторія Анатоліївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної географії, Інститут Землезнання, Університет Марі Кюрі-Склодовської в Любліні, Польща
- **Пістун Микола Данилович** – доктор географічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України
- **Редіна Валентина Андріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонального знавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, директор Харківської обласної станції юних туристів
- **Решетов Іван Костянтинович** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор кафедри гідрогеології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Ромащенко Вікторія Вікторівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
- **Савюк Оксана Юріївна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Семенюк Лариса Леонтіївна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії та геоєкології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- **Скриль Ірина Анатоліївна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонального знавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Смирнов Ігор Георгійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Сухий Петро Олексійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Топчієв Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

- **Третьяков Олександр Сергійович** – старший викладач, аспірант кафедри географічного моніторингу та охорони природи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Університету Ренн 2 – Верхня Бретань, Франція
- **Яровий Микола Миколайович** – магістр економічної та соціальної географії

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО “ЧАСОПISY”

“Часопис соціально-економічної географії” приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики “Горизонти науки”, до 10 сторінок до рубрики “Наукові повідомлення”, до 5 сторінок до рубрики “Рецензії”, до 3 сторінок до рубрики “Постаті”, до 1 сторінки до рубрик “Хроніка” та “Ювілеї”. Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 12, інтервал 1,5.

Для статей необхідно дати УДК (зліва, 12 шрифт), а справа - ім'я та прізвище автора (12 шрифт). Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті (14 шрифт). Під заголовком з абзацу подається анотація статті українською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті та анотація російською та англійською мовами (4-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті, а також подаватися окремо у файлах у форматі jpg. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди, а також фото. Автор отримує один примірник “Часопису”.

Адреса редакційної колегії: Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії “Часопису”, кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;
тел.: +38 (057) 707-52-74;
e-mail: ggfekononm@yandex.ru

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

ЧАСОПИС соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 4 (1)

Комп'ютерна верстка – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 5.06.2008 р. Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 29,4.
Наклад 100 прим. Зам. № 207. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано: науково-видавнича фірма «ЕКОГРАФ»
61018, м. Харків, вул. Дерев'янка, 7, к. 86
тел. (057) 719-51-18
Свідцтво про державну реєстрацію
ДК № 3167 від 15.04.2008

Стр. 245: [1] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт		
Стр. 245: [2] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт, украинский		
Стр. 245: [3] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт		
Стр. 245: [4] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт		
Стр. 245: [5] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт		
Стр. 245: [6] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт		
Стр. 245: [7] Отформатировано	1	11.05.2008 15:22:00
Шрифт: 12 пт		